ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXIX Year – 9 Oct. 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: ____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………….. ………authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……………………………………………………………………………..
Official Address :……………………………………………………………………………..
……………………………………………………. **Pin** ……………………..
e-mail id :……………………………………………………………………………..
Mobile and Phone No. : ……………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s) : ……………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____

____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ____

____

5. Present Position/Designation: ____

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Economic Thoughts of Dr. Ambedkar and Socio – Economic Development : A Relevance to India	Prof. Swapnil H. Dandade	01
02.	An Investigation of Indian Facilities for Physical Education	Shri. Shankargouda A. Patil	04
03.	Exploring The World Through The Lens: A Journey Into Photography	Dr. Lalit Gopal Parashar	10
04.	Scope Of Thyroidinum In Management Of Hypothyroidism	Dr. Mosami Palande Dr. Rashmi Desarda	17
05.	Carcinoma Of Breast And Its Homoepathic Management	Dr. Mosami Palande Dr. Rashmi Desarda	21
06.	Major Components For Sports Performance	Dr. Ganacharya Vinod Nagnath	25
07.	Challenges Of New Education Policy 2020	Dr. Meena Surendra Kadam	27
08.	Rajarshi Shahu and Upliftment of Deprived Castes	Dr. Vijay G. More	31
09.	Acute Suppurative Otitis Media In Children With Its Miasmatic Background And Its Homeopathic Management	Dr. Amit Gupta Dr. Chimanlal Rajpal	34
10.	Creative Technology Prototype	Dr. Chandrabhushan Srivastava	38
11.	The Role Of Chronic Miasm In Homoeopathic Management Of Rheumatoid Arthritis	Dr. Sheetal Nalawade Dr. Smita Hiwrale	42
12.	Post Covid Monetary Policy: Pivot, Rise and Pause	Somnath S. Vibhute	45
13.	Role of Halogen group of drugs in management of Tonsillitis in Pediatrics age group.	Dr. Alok Nikam Dr. Smita Hiwrale	50
14.	Role Of Yoga On Stress	Ms. Chandra Kanti Dr. Annu Kumar	54
15.	The Impact Of India's National Education Policy 2020 On Library And Information Science Professionals	Dr. Bhagat Pralhad Shrawan	61
16.	Advances of Medical Textiles	Ambica Khurana	64
17.	योग निद्रा व ओंकार जाप से मानसिक स्वास्थ्य एवं भावनात्मक बुद्धि पर सकारात्मक प्रभाव	जनक राम साहू डॉ. परिणीता सिंह	66
18.	यात्रा साहित्य में स्त्रीवाद	डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार	70
19.	मोहनदास नैमिशराय के उपन्यास साहित्य में धार्मिक चित्रण	प्रा. डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे	72
20.	महादेवी वर्मा के काव्य में वेदनानुभूति	डॉ. प्रकाष कृष्णदेव धुमाल	74

21.	**इस्मत चुगताई की कहानी 'लिहाफ़' में सुंदरता और यौनिकताः नारीवादी पक्ष**	**गुरपिंदर कुमार**	82
22.	धनगर समाजाच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास	प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा बेबी केशव खोरणे	90
23	**जागतिक शांतता, प्रगती आणि आजचा वर्तमान काळ**	**प्रा. गणेश जा. मस्के**	93
24.	मराठ्यांचे सागरी सत्तांशी असलेले संबंध (१६६० ते १६८९) (सिद्धी व इंग्रज)	[illegible]जिल दिनकर वाघ	98
25.	**खान्देशच्या विकासापुढील आव्हाने**	**अतुल नाना साळुंखे**	101
26.	तुकारामाच्या अभंगातील मानवी मूल्यांचा शोध व बोध	प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ	109
27.	**'पांढरं भूत' - विज्ञानवादी कथासंग्रह**	**प्रा. डॉ. गणेश लहाने**	113
28.	**सावधतेने ओसरणारी अन्नधान्य महागाई २०२३**	डॉ. वैशाली जोशी	117
29.	**जेव्हा मी जात चोरली होती एक चिंतन**	डॉ. अनिल रुक्मिणी पांडुरंग साबळे	120
30.	स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. विठ्ठल चव्हाण	126
31.	**जागतिक तापमान वाढ आणि मानवी सुरक्षा**	**डॉ. सोनवणे जी. एन.**	130
32.	**मराठी कवितेतील आई : एक आकलन**	**प्रा. प्रविण रं. पारीख**	133
33.	**कवी यशवंत मनोहर यांची काव्यभाषा**	डॉ शिवसांब कापसे	138
34.	**वैश्विक परिदृषातून हवामान बदल समस्येत भारताची भूमिका**	**मुंढे संतोष अंगदराव**	140
35.	**जागतिक आर्थिक ज्ञान सत्ता निर्माण करणारे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण**	**प्रा. डॉ. संतोष कुटे**	142
36.	**समान नागरी कायदा- एक अन्वयार्थ**	**प्रा. आनंद व्ही. पवार**	146
37.	**साठोत्तरी दलित स्त्रियांच्या कवितेतील मानवी मूल्यविचार**	**डॉ. योगेश शेळके**	149
38.	**ग्रामीण कादंबरीतील बदलते स्त्री जीवन एक अभ्यास**	**प्रा. डॉ. श्रीहरी दासू चव्हाण**	153
39.	**भाई उद्धवराव पाटील आणि भूदान चळवळ**	**भाऊराव महादेव देवकते**	157
40.	**कोळी महादेव ही जमात कोळी समूहाचाच भाग**	**प्रभुदास रामदास बेराळे**	161
41.	अस्वस्थ वर्तमानाला डोळस करणारा तिसरा डोळा : असहमतीचे रंग	डॉ. अरविंद बा. पाटील	165
42.	**श्री. अशोकराव चव्हाण यांचे मुख्यमंत्रीपदाच्या कार्यकाळातील योगदानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास: विशेष संदर्भ - दळणवळण आणि माहिती, विज्ञान व तंत्रज्ञान**	**प्रा. राजश्री गुणाजीराव भोपाळे प्रो.रश्मी बंड**	172

43.	**आशा बगे यांच्या भूमी या कादंबरीतील प्रादेशिकता व व्यामिश्र जीवनमान**	**डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन**	175
44.	**भारतातील शेती व शेतकऱ्यांची सध्य स्थिती**	**प्रा. शुभम मनोहर सुरवाडे**	181
45.	**शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड हवीच**	**श्री. गजानन कोंडीबा चौधरी**	187
46.	मराठी साहित्यातूनचित्रित झालेले स्त्री जीवन	सौ. तनुजा सुरेश मुळे प्रा. डॉ. पौर्णिमा बोडके	191
47.	**"An Analysis of Autonomy in Education: From Theory to Real-World Implementation"**	**Dr. Bharati M. Kadeshanavar**	193

Economic Thoughts of Dr. Ambedkar and Socio – Economic Development : A Relevance to India

Prof. Swapnil H. Dandade
Raje Chhatrapati college of Arts. Dhamangaon Badhe.

Abstract:

Dr. B.R. Ambedkar devotedly call Babasaheb. He expressed his economic thoughts in three scholarly books on economics. present article is related to Dr. Ambedkar's economic thoughts and socio-economic development with relevance to India.The third Book i.e. The problem of the Rupees: Its Origin and Solution is related to monetary economics in his memorandum submitted to British Government titled States and Minorities in 1947, Dr. Ambedkar laid down strategy for India's economic development. Dr. Ambedkar proposed that - Key industries shall be owned by the state. The brief combination of Ambedkar's towards land reforms and allied matters provides an insights into his thought on economic planning and economic development

Introduction:

As per Dr. B. R. Ambedkar to whom we very devotedly call Babasaheb, "inequality under control and proper utilization of resources" is important for developing countries. It should clearly be a main concern of the state and should be committed to the socio-economic development through proper utilization of resources. In the status of socio-economic development generally it is expected that "everyone is happy,free from ill health and suffers no sorrow". The present article is related to Dr. Ambedkar's economic thoughts and socio-economic development with relevance to India.

Economic Thoughts:

Dr. Ambedkar expressed his economic thoughts in three scholarly books on economics i) Administration and Finance of the East India company ii) The Evolution of Provencial Finance in British India and iii) The Problem of the Rupee: Its Origin and Solution. The first one evaluates finance of the East India Company during the period and the second analyses the evolution of the centre –state financial relation in British-India during the period.

The third Book i.e. The problem of the Rupees: Its Origin and Solution is related to monetary economics in his memorandum submitted to British Government titled States and Minorities in 1947, Dr. Ambedkar laid down strategy for India's economic development. In his views pertaining to economic development, Dr. B. R. Ambedkar has determinedly opposed neo-liberal reforms being carried out in India. Dr. Ambedkar was a commanding supporting of land reforms and of a prominent role of the state in economic development.

Thoughts on Agriculture and Land Reforms:

The traditional definition of an economic holding is a holding which allows a man of producing sufficient to keep himself and his family in reasonable comfort after paying his necessary expenses was criticized by him. He pointed out that this definition of economic holding was from standpoint of consumption rather than from view point of production. What is important for the purpose of production is the process of combining the factor of production. An economic holding consist of land and labour in such a proportion that the contribution of each factor will be the highest.

To create an economic holding, a farmer must have the other instruments of production required for the efficient alteration of his holding and must maintain a due proportion ofall the factors therefore, an economic holding is not the matter of size of hand alone but is a matter of the

adjustment of a piece of land to the necessary equipment for its efficient cultivation. He also stresses the need for industrialization so as to move surplus labour From agriculture to other productive occupations, Accompanied by large capital investments in agriculture to raise yields. He sees an extremely important role of the state in such transformation of agriculture.

Dr. Ambedkar opinion that the solution to the agrarian question lies not in increasing the size of farms, but in having intensive cultivation that is employing more capital and labour on the farm. Further he said the better method is to introduce cooperative agriculture and to compel owners of small strips to joint in cultivation. After the adoption of one-man rule succession, a survey number would be made to cover a piece of land which will be of the size fixed for an ideal economic holding.

Thought on Saving and Investment

In views of Ambedkar, capital rises from saving is possible wher there is surplus. In fact, in India no surplus is possible in Indian agriculture because in spite of the vastness of land under cultivation a large agriculture population remain idle instead of performing any sort of productive labour. The economic effect of this idle labour is that it creates tremendous pressure on employment generated in agriculture.

Thoughts on Industrialization

Ambedkar in his thoughts describes industrialization of India is the soundest remedy for the socio-economic development of India. Industrialization facilitates consolidation. It lessens the premium on land. It must precede consolidation. Dr. Ambedkar proposed that- Key industries shall be owned by the state. Basic but non-key industries shall be owned by the state and run by the state or by corporation established by it. Agriculture shall be a state industry, and be organized by the state taking over all land and letting it out for cultivation in suitable standard sizes to residents of villages; these shall be cultivated as collective farms by group of family.

He stated the main purpose behind this idea is to put an obligation on the state to plan the economic life of the people which would lead to productivity without closing avenues to private enterprise. This plan proposes state ownership in agriculture with a collectivized method of cultivation and a modified form of state socialism in the field of industry.

Thoughts on Insurance

Dr. Ambedkar acknowledged the importance of insurance in providing the financing to economic planning, in the absence of which it would have to resort to borrowing from the money market at high rates of interest and therefore, proposed the nationalization insurance . He positively stated that state socialism is essential for the rapid industrialization of India Private enterprise cannot do it and if it did, it would produce those inequalities of wealth which private capitalism has produced in Europe which should be a warning to Indians. According to Dr. Ambedkar, the socio economic development depends upon the availability of adequate finances and their proper utilization.

Thoughts on Revenue and Taxation

Dr. Ambedkar ardently criticized the revenue system of British Government. His main criticism of the revenue pattern of British Government of india was on the ground that it was against the interest of the poor people of India. In India, taxation was assigned the central task of collecting adequate revenue to finance development agenda in spite of low ability to pay taxes due to extremely low levels of income and consumption.

The maim features of taxation policy advocated by Dr. Ambedkar which is quite related to present tax system as follows

a) Tax must be levied on taxable capacity on income.
b) It must be progressive i.e. the reach must be taxes more and poor less.
c) Exemptions to tax payers should be allow to those who have income below a certain limit.
d) Land revenue item must not be rigid but elastic and subject variation.
e) There should be equity in taxation.
f) There should be efficiency in taxation .

Thoughts on Landless Labours

Ambedkar was a believer in state socialism. According to him, the urgent problem of land less labours must be solved by taking over the uncultivated lands elimination of landlordism as it was flawed. The state must be owner of the land not the proprietor or the peasant. In case of land revenue, the reach and poor were equally taxed. He remark that article 107 of the land revenue code must be abolished and land revenue must be brought under the income tax provision which is quite relevant to present situation. Today this is talk by thinkers and academician that income tax should be imposed on agricultural income. The principal of minimum wage must be introduce for agricultural labour.

Conclusion.

Dr. Amedkar was among was among the must outstanding thinker of india. Dr. Ambedkar was a strong believer of land reforms and of prominent role of the state in economic development. He stresses the need for industrialization to move surplus labour from agriculture to other productive occupations, accompanied by large capital investment in agriculture to rise yield. He sees an extremely important role of the state in such transformation of agriculture and advocates the nationalization of land to groups of land and the leasing out of land to groups of cultivators, whoare to be encouraged to form co-operatives in order to promote agriculture. The focal point of Ambedkar philosophy is to uplift the oppressed and the depressed people in an unfair society. The brief combination of Ambedkar's towards land reforms and allied matters provides an insights into his thought on economic planning and economic development

References:

1. Vasant Moon, Dr. Babasaheb Ambedkar: Writing and speeches Vol.Vl, Government of Maharashtra 1995.
2. D. Sham Babu, Indias Liberalization and The Details, Rajiv Gandhi Institute of Contemporary studies, New Delhi,2004.
3. Maharashtra Land Revenue code, Government of Maharashtra, 1966.
4. B. Chandrasekaran, Ambedkar the forgotten free market Economist, The Indian National Interest review, Takshashila Institute Kolkatta,2011. Pp.3.

"An Investigation of Indian Facilities for Physical Education"

Shri. Shankargouda A. Patil
Physical Education Director
BLDEA'S A.S.Patil College of Commerce(Autonomous) Vijayapura

Abstract:

This study expects to examine the physical education framework in India, zeroing in on the present status of offices and the difficulties faced by the education system. The exploration investigates the requirement for physical training in India and the role it plays in advancing the general well-being and improvement of understudies. It likewise analyzes the effect of the sports framework on the advancement of competitors and the difficulties confronting the foundation of the game in India. The review features the requirement for a satisfactory foundation and preparing offices to guarantee the all-encompassing advancement of understudies and the advancement of sports and active work in the country. The discoveries of this study can help policymakers and training specialists to distinguish holes in the ongoing foundation and go to vital lengths to address the difficulties and advance physical education in India.

Keywords: *Framework, Training, Physical Education, Sports*

Introduction:

Physical education in India is a significant part of the school system that expects to advance the physical improvement of understudies. It includes exercises that focus on the improvement of physical wellness, sportsmanship, and group-building abilities. Physical training is remembered for the educational program of most schools in India and is required for understudies up to a specific age. The public authority of India has likewise started different projects and approaches to advance physical training and sports exercises in schools and universities. Nonetheless, there are as yet a few moves that should be tended to, including an absence of foundation, restricted assets, and deficient preparation for physical instruction educators. Endeavors are being made to work on the condition of physical education in India, including the advancement of sports at the grassroots level, the improvement of sports foundations, and the preparation of mentors and educators.

Objectives:

- To study the significance of physical education in India
- To perceive the challenges and framework of physical education in India

Research Methodology:

Optional data was used to carefully develop and frame a narrative strategy to survey relevant, perceptive writing. To address the problem of social inequity, this paper adopted a functionalist perspective.

India Demands Physical Education:

Physical training plays a vital role in the general improvement of people, particularly kids and youth. In India, there is a requirement for physical education for the following reasons:

- ***Promotes Physical Wellness:*** Physical education advances physical wellness by empowering understudies to participate in proactive tasks like games, games, and activities. It helps in creating sound propensities, further developing strength, and decreasing the gamble of different medical problems like corpulence, diabetes, and cardiovascular sicknesses.

- ***Develop Sportsmanship and Group Building Abilities:*** Physical instruction exercises advance sportsmanship, fair play, and group-building abilities among understudies. They figure out how to regard rules and guidelines, cooperate in a group, and foster authority characteristics.
- ***Enhances Mental and Scholastic Execution:*** Exploration studies recommend that ordinary physical work can work on mental execution and scholarly accomplishments among understudies. Physical training exercises additionally decrease feelings of anxiety and work on emotional wellness.
- ***Develops lasting Abilities:*** Physical training exercises foster deep-rooted abilities, for example, using time productively, objective setting, and self-restraint, which are fundamental for progress in different circles of life.
- ***Promotes Inclusivity and Variety:*** Physical education exercises give an open door to understudies from assorted foundations to take an interest and contend on an equivalent stage. It advances inclusivity, orientation balance, and social reconciliation.

All in all, physical education is fundamental for the all-encompassing improvement of people in India. It advances physical wellness, sportsmanship, group building, and mental turn of events. The public authority of India is going to different lengths to advance physical training in schools and universities, and there is a requirement to proceed with endeavors to guarantee that physical education turns into a fundamental piece of the school system in India

Rules for Facilities:

The government of India has given rules for offices connected with physical training in schools and universities. These rules incorporate the following:

- ***Sports Foundation:*** Schools and universities ought to have a sufficient framework for sports and physical instruction, including jungle gyms, courts, tracks, and different offices according to the necessities of different games.
- ***Equipment and Materials:*** Satisfactory hardware and materials like balls, racquets, mats, and different extras ought to be accommodated in different games.
- ***Safety and Security:*** Schools and universities ought to guarantee the well-being and security of understudies during sports and physical training exercises. Appropriate management, emergency treatment offices, and crisis clinical benefits ought to be accessible.
- ***Inclusion:*** Physical education and sports exercises ought to be comprehensive and open to all understudies, paying little heed to orientation, capacity, or financial status.
- ***Trained Physical Training Educators:*** Schools and universities ought to have prepared physical education educators who have mastery in different games and can give fitting direction and preparation to understudies.
- ***Curriculum:*** The physical education educational program ought to be intended to give understudies a scope of proactive tasks and advance physical wellness, sportsmanship, and group-building abilities.
- ***Assessment:*** Schools and universities ought to have a framework set up to evaluate understudies' physical wellness and progress in sports and physical training.

By keeping these rules, schools, and universities can provide a protected and comprehensive climate for physical training and sports exercises, which can help in advancing the physical improvement of understudies and in general prosperity.

Challenges in Physical Education Framework in India:

The improvement of the physical training framework in India faces a few provokes that should be addressed to advance physical wellness and sports exercises. Some of the major challenges include of:

- ***Lack of Satisfactory Offices:*** The accessibility of sufficient offices like jungle gyms, athletic gear, and sports lobbies is restricted in many schools and universities in India. This limits the understudies from partaking in sports and other proactive tasks and adversely influences their physical turn of events.
- ***Inadequate Security Measures:*** In numerous instructive foundations, there are deficient well-being measures during proactive tasks, which can prompt wounds and mishaps.
- ***Insufficient Prepared Staff:*** The accessibility of prepared physical training educators and mentors is restricted in many schools and universities in India. The absence of prepared faculty brings about low-quality physical training programs, which influence the physical improvement of understudies.
- ***Limited Openness to Different Games:*** The openness of understudies to different games is restricted in many schools and universities in India. This outcome in understudies not having the option to foster their abilities in various regions, prompting an indifference to sports and proactive tasks.
- ***Gender and Financial Difference:*** In numerous areas of India, orientation and financial dissimilarity likewise represent a test of the improvement of the actual training framework. Numerous young ladies and understudies from lower financial foundations need to approach sufficient offices and chances to partake in sports and proactive tasks.

All in all, the advancement of the physical training framework in India faces a few difficulties, including deficient offices, a lack of well-being measures, restricted openness to different games, and financial differences. Tending to these difficulties requires coordinated exertion from the public authority, instructive establishments, and networks. Guaranteeing satisfactory offices, security measures, prepared staff, and potentially open doors for understudies to partake in sports and proactive tasks can assist with advancing physical wellness and by and large turn of events. It is fundamental to establish a more comprehensive and fair climate for understudies to take part in sports and proactive tasks and energize a culture of physical wellness in India.

Sports Framework in India:

The sports framework in India has gone through critical improvement throughout the long term, with the public authority and different donning bodies putting resources into the production of new offices and updating existing ones. Regardless of these endeavors, nonetheless, there are as yet a few difficulties confronting sports foundations in India.

One of the significant difficulties is the absence of satisfactory offices, particularly in country regions. Many schools and universities need legitimate jungle gyms, athletic gear, and other vital foundations to help with sports and proactive tasks. This restricts the capacity of understudies to take part in sports and hampers their general turn of events.

Another issue is the restricted admittance to superior execution preparing offices, which is basic for advancing tip-top competitors. While there are a few top-notch offices in the country, they are very few and are generally situated in metropolitan regions. This confines the entrance of competitors from different regions to these offices, restricting their turn of events and amazing open doors.

Well-being is one more basic worry in sports foundation. Satisfactory well-being estimates should be set up to shield competitors from wounds and mishaps during preparation and contest. Nonetheless, on many occasions, well-being measures are lacking, prompting wounds and mishaps.

At long last, there are worries about the support of sports foundations. Numerous offices experience the ill effects of unfortunate upkeep, prompting their continuous disintegration and inevitable conclusion. This limits admittance to sports offices as well as addresses a misuse of significant assets.

All in all, while there has been a huge advancement in the improvement of sports framework in India, there are as yet a few moves that should be addressed to guarantee that all competitors approach the important offices and support to foster their abilities. The public authority and different partners must keep on putting resources into the creation and upkeep of sports framework and address issues around access, well-being, and support to advance games and physical work in India.

Job of Indian Government in Sports Framework:

The Indian government plays had a significant impact on the improvement of the sports framework in the country. The public authority has perceived the significance of sports in advancing physical wellness, by and large well-being and public pride and has carried out a few drives to foster the foundation of a game in India.

One of the key drives is the "Khelo India" program, sent off in 2018, fully intent on advancing games at the grassroots level and recognizing and sustaining youthful ability in the country. The program gives monetary help to schools, schools, and colleges to foster the foundation of a game and empower the support of understudies in sports and proactive tasks.

The public authority has additionally settled a few top-notch sports foundations, like the Public Cricket Institute, the Public Football Foundation, and the Games Authority of India's Public Organization of Sports. These institutes give preparing offices, particular mentors, and others help to foster first-class competitors and work on India's global brandishing execution.

The public authority has likewise done whatever it takes to work on the security of sports framework, like creating well-being rules for various games and making a framework for the normal examination of sports offices. Furthermore, the public authority has sent off missions to advance games and physical work, for example, the "Fit India Development," which plans to urge individuals to integrate active work into their regular routines.

All in all, the Indian government has perceived the significance of sports and physical work and has executed a few drives to foster game foundations in the country. The public authority's endeavors, including the "Khelo India" program, the foundation of elite games foundations, and missions to advance games and active work, have added to the improvement of the sports framework in India. Nonetheless, there is as yet a requirement for additional speculation and supported endeavors to guarantee that all competitors in the nation approach the important offices and support to foster their abilities.

Foundation Effects on Physical Education in India:

The accessibility of appropriate foundations is significant for the advancement and improvement of physical education in India. The absence of a satisfactory framework has been one of the significant difficulties faced by the Indian school system, and it straightforwardly affects physical training. Next up is a portion of the ways in which the framework influences physical education in India:

- ***Availability of Offices:*** The accessibility of appropriate offices like jungle gyms, athletic gear, and sports lobbies is vital for the advancement of physical education. The absence of appropriate offices limits the understudies from taking part in sports and other proactive tasks, and it adversely influences their physical turn of events.
- ***Safety and Security:*** The accessibility of free from any potential harm sports offices is fundamental for advancing physical instruction. The absence of well-being measures, for example, ineffectively keeping up with athletic gear and lack of security safeguards during proactive tasks, can prompt wounds and mishaps.
- ***Training and Training:*** The accessibility of prepared physical education educators and mentors is vital for the appropriate direction and preparation of understudies in different games. The absence of prepared educators and mentors brings about low-quality physical training programs.
- ***Inclusivity:*** The accessibility of the framework for physical education ought to be comprehensive, available, and evenhanded for all understudies, no matter what their physical capacities, orientation, and financial foundation.
- ***Exposure to Different Games:*** The accessibility of legitimate foundations gives amazing open doors to understudies to partake in different games and foster their abilities in various regions.

All in all, the accessibility of legitimate foundations essentially affects the advancement and improvement of physical education in India. There is a requirement for proceed with endeavors by the public authority and instructive organizations to guarantee that a satisfactory framework is accessible for the advancement of physical training and sports exercises in India.

Conclusion:

The investigation of the physical education framework in India uncovers that there are a few provokes that should be addressed to guarantee that physical training is advanced and grown. The absence of a satisfactory framework, including offices, security gauges, and prepared educators and mentors, represents a huge test to the improvement of physical training in India. In any case, endeavors are being made by the public authority and instructive organizations to address these difficulties and advance physical training in schools and universities. It is significant to guarantee that physical training turns into a necessary piece of the school system in India, and that a satisfactory foundation is made accessible to understudies to take part in sports and other proactive tasks. This won't just advance physical wellness yet in addition help in the comprehensive improvement of understudies, foster fundamental abilities, and advance social reconciliation and inclusivity. The review features the requirement for proceeding with endeavors to guarantee that the physical education framework in India is created and kept up with to advance and support physical training and sports exercises in the country.

References:

1. DaminiArvindkumar Patel, (2023). “A Study of the Physical Education Infrastructure in India”, International Journal of Novel Research and Development, ISSN: 2456-4184, Volume 8, Issue 4, PP b463-b469.
2. A.A. (2002). Factors Affecting Students’ Academic Performance in some selected schools in Ekiti State.UnpublishedM.Ed. Dissertation. UniversityofIlorin, Nigeria.
3. A.C.Joshi Library,PanjabUniversity,Chandigarh.Retrievedfromwww.puchd.ac.in
4. Abdullnaser T. Abdullah &Yaser Mal-Allah (2011). Nutrition Information sources of female athletes ata girls’ sports club in Kuwait: An exploratory study of sources, usefulness, accessibility, and obstacles.TheInternationalInformationandLibraryReview.43,pp.43-52.Retrievedfromwww.elsevier.com/locate/iilr
5. AbuSufiyanZilly&Chadha,N.K.(2001).Researchmethodsforsportsscientists.Delhi:FriendsPublications.

6. Adedeji, T.. (1998). In Abiodun-Oyebanji, O.A. (2008). Resource Situation and Academic Staff JobPerformance in South-West, NigeriaUniversities. Unpublished Ph.D. Thesis University of Ado-EkitiAdemilua,
7. Adewunmi,T.B.(2000).TheInfluenceofPhysicalResourcesonpupilsAcademicPerformanceinLagosState PrimarySchool.Unpublished M.Ed.Dissertation, UniversityofBenin.
8. Adeyemi,T.O.(2008).Theinfluenceofclass-sizeontheQualityofOutputinSecondarySchoolsinEkitiState,Niger ia. Pakistan Journal of SocialSciences. 5(2):pp. 202–208.
9. Aghenta,J.A.(1993).TurnoverRateofUniversity,GraduateTeachers inNigeria.EducationForum3(1).Zaria Ahmadu Bello UniversityPress.
10. Ajayi, A.C. (2000). Capacity strengthening seminar for the Local Education Secretaries (SPEB). EkiatiState.April 28th Ajayi,I.A.andAyodele,
11. AjmerSingh&Gangopadhyay,S.R.(Eds).TrendsandpracticesinphysicaleducationinIndia:Essaysinhonourof Padamshri P.M. Joseph. (p.155).Delhi:FriendsPublications(India).
12. Altbach, P.G. (1998). Gigantic Peripheries: India and China in the World knowledge System. In PGAltbach (Ed). Comparative Higher Education Knowledge. The University Development. Greenwich C:Ablex.
13. Chandan,J.S.(1999).ManagementTheoryandPractice.NewDelhiVikasPublishingHouse.PUT. Ltd.
14. Hallak,J.(1990).InvestingintheFutureSettingEducationalPrioritiesintheDevelopingWorld.Paris.IIEPand Pergamon Press.
15. J.B.(2001).IntroductiontoEducationalPlanning,AdministrationandSupervision.Ado-Ekiti.YemiPrintingServices.
16. Nwankwo,J.I.(1982).EducationalAdministration:TheoryandPractice.NewDelhi:VikasPublishingHouse Pvt.Ltd.
17. Ogunniyi,M.B.(1982).TeachingandLearningofPrimaryScience.24thAnnualConferenceProceedingsoftheSTAN. P.56
18. Okunola, P.O. (1985). Resource Utilization and Projection in secondary Education in Oyo State ofNigeria.AnUnpublished Ph.D.Thesis. UniversityofIbadan.
19. Omotoso, I.E. (1981). The Relationship Between School Factors and Students' Performance in SchoolCertificate Examinations.

Exploring The World Through The Lens: A Journey Into Photography

Dr. Lalit Gopal Parashar
HOD Dept. Of Design, BBK DAV College for women, Amritsar

Abstract

This journal delves into the captivating world of photography, exploring its evolution, techniques, and the impact it has on our lives. We discuss the history of photography, its various genres, the tools and technology used, and the artistic and emotional aspects that make it a powerful form of expression. Additionally, we examine the role of photography in contemporary society, its ethical considerations, and the way it shapes our perception of the world.

Keynotes

Introduction to Photography, History of Photography, Basic Principle of Photography, Photographic Genres, Photographic Techniques, Digital Photography and Technology, Artistic Expression in Photography, Photography in Contemporary Society, Ethical Considerations in Photography.

Introduction

Photography is a remarkable art and science that allows us to capture and preserve moments in time through the use of light. It is a medium of visual expression that has evolved over the years, transforming the way we document our lives, tell stories, and communicate. This introduction to photography will take you on a journey through its history, basic principles, and the various genres it encompasses. Photography is more than pointing a camera and pressing the shutter button. It involves a combination of technical skills and artistic sensibilities. In this journal, we will explore a range of photography techniques that are crucial to creating compelling and impactful images.

History of Photography

Photography's journey began in the early 19th century, with inventors and pioneers such as Joseph Nicéphore Niépce, Louis Daguerre, and William Henry Fox Talbot. The daguerreotype, a process invented by Daguerre, was one of the earliest successful photographic techniques. Photography's history is marked by significant milestones, from the first photograph to the advent of color and digital photography.

Basic Principle Of Photography

1) **The Camera**:

A camera is the primary tool in photography, which allows you to capture light and create images. Cameras come in various types, from traditional film cameras to digital point-and shoots and DSLRs. *Exposure*- Exposure is the process of letting light enter the camera to create an image. It is controlled through settings like aperture, shutter speed, and ISO.

2) **Composition**:

Composition involves arranging the elements within the frame to create a visually appealing and meaningful photograph. Concepts like the rule of thirds, leading lines, and balance play a vital role.

3) **Lighting**:

Lighting is a fundamental aspect of photography. The quality and direction of light can dramatically impact the mood and aesthetics of a photograph.

4) **Focus and Depth of Field**:

Understanding how to control focus and depth of field is crucial for achieving the desired level of sharpness and background blur in an image.

Photographic Genres

Photography encompasses a wide range of genres, each with its unique characteristics and storytelling methods. Some popular genres include:

1) **Portrait Photography**: Focusing on capturing the personality and character of individuals.
2) **Landscape Photography**: Showcasing the beauty of natural environments.
3) **Street Photography**: Documenting everyday life and events in public spaces.
4) **Wildlife Photography**: Capturing the world's diverse animal species in their natural habitats.
5) **Fashion Photography**: Emphasizing clothing and accessories, often for advertising and magazines.

Mastering the Art: Techniques of Photography

Understanding Exposure: Exposure is the foundation of photography, and it revolves around three key elements;

Aperture: The aperture controls the amount of light entering the camera. A wide aperture (small f-number) creates a shallow depth of field, while a narrow aperture (high f-number) results in a deep depth of field.

Shutter Speed: Shutter speed determines how long the camera's sensor or film is exposed to light. Fast shutter speeds freeze motion, while slow shutter speeds can create motion blur or long-exposure effects.

ISO: ISO measures the sensitivity of the camera's sensor to light. Higher ISO settings are useful in low-light conditions but can introduce digital noise.

Composition Techniques: Composition is about arranging the elements within the frame to create a visually appealing and meaningful photograph. Some key composition techniques include;

Rule of Thirds: Dividing the frame into thirds both horizontally and vertically and placing points of interest at the intersections or along the lines.

Leading Lines: Using lines within the frame to guide the viewer's eye and create depth or movement in the image.

Symmetry and Patterns: Highlighting symmetry and repeating patterns in the subject to add balance and visual interest.

Framing: Using elements within the scene to frame the subject and draw attention to it.

Negative Space: Allowing for empty or negative space in the frame to create a sense of isolation or emphasize the subject.

Mastering Lighting: Lighting is a critical element in photography. Techniques for harnessing the power of light include;

Golden Hour: Shooting during the golden hours (shortly after sunrise and before sunset) provides soft, warm, and directional light.

Flash and Fill Light: Using external flash or reflectors to control and enhance lighting, especially in challenging or backlit situations.

High and Low Key Lighting: High-key lighting uses bright, even lighting for a clean and bright look, while low-key lighting creates dramatic, high-contrast images.

Focus and Depth of Field: Achieving sharpness and controlling depth of field are important for creative expression. Key focus and depth of field techniques include;

Selective Focus: Using a wide aperture to create a shallow depth of field and isolate the subject from the background.

Hyperfocal Distance: Maximizing the depth of field to ensure both the foreground and background are in focus, often used in landscape photography.

Manual Focus: Taking control of the focusing process for precise results, especially in macro and portrait photography.

Post-Processing Techniques: In the digital age, post-processing is an integral part of photography. Techniques include color correction, retouching, cropping, and applying filters or effects to enhance and fine-tune the final image.

Digital Photography And Technology

The Evolution of Photography

Photography itself has come a long way since its inception. Gone are the days of film cameras and darkroom development; today, digital cameras and smartphones have become the norm. This transition has not only democratized photography but also ushered in a new era of creativity and accessibility. The ease with which one can capture a moment and share it with the world is both a blessing and a curse, as it raises questions about the authenticity of images in the age of Photoshop and deepfakes.

Camera Technology

Digital cameras, whether they're compact point-and-shoots or high-end DSLRs, have advanced tremendously. The sensor technology has improved, enabling us to capture stunning detail and vibrant colors even in low light conditions. Auto-focus systems have become faster and more accurate, making it easier for beginners to get sharp, in-focus shots. The integration of AI and machine learning has allowed for smart scene recognition, auto-enhancement, and features like real-time object tracking, which is a game-changer for wildlife and sports photographers.

Mobile Photography

Mobile photography, on the other hand, has grown exponentially in popularity. Smartphones are now equipped with multiple camera lenses, each serving a different purpose. From ultra-wide to telephoto, these lenses offer a range of creative possibilities. Smartphone cameras have also been enhanced with computational photography techniques, blending multiple exposures, and improving image quality, which means that now almost anyone can take high-quality photos without the need for expensive equipment.

Post-Processing and Editing

The digital darkroom is where technology shines brightly. Editing software like Adobe Lightroom and Photoshop, as well as countless mobile apps, provide an array of tools for photographers to fine-tune their images. The possibilities are almost endless, with features like artificial intelligence-driven retouching and advanced color grading at our fingertips. This is both a blessing and a challenge; the skill of a photographer is not solely in the capture but in the post-processing as well.

Cloud and Storage Solutions

Digital photography generates a tremendous amount of data. This is where cloud storage and technology play a vital role. Photographers can seamlessly back up their work, share it instantly, and collaborate with others in real-time. The convenience of having access to your entire photography library from any device is a boon to creative professionals.

The Future of Photography

Looking forward, technology will continue to shape the landscape of photography. From advancements in sensor technology to AI-driven cameras that can anticipate our creative needs, the possibilities are limitless. Virtual reality and augmented reality may soon blend with photography to create immersive visual experiences.

On the flip side, we must remain mindful of the ethical and privacy issues surrounding digital photography and technology. The ability to manipulate images and the growing concern of surveillance and privacy will continue to be topics of debate.

In conclusion, the intersection of digital photography and technology is an ongoing journey, an evolution that reflects our ever-changing relationship with the visual world. As we navigate this fascinating realm, I am excited to witness the innovations yet to come and the limitless creative opportunities that lie ahead.

The Magic of Color and Texture

Color and texture are powerful tools for artistic expression. Photographers can convey mood, evoke emotions, and enhance storytelling through the use of color palettes and textural elements.

1.**Color Theory**: Understanding the psychology of colors and how they interact can influence the emotional impact of an image.

2.**Contrast and Saturation**: Manipulating contrast and saturation levels to create bold or muted color effects.

3.**Texture**: Highlighting or enhancing the textures in a subject can add depth and tactile quality to an image.Artistic Expression in Photography

Embracing Creativity: Photographers have the freedom to explore and experiment with their artistic voice. This may involve unconventional techniques, abstract concepts, or the incorporation of personal narratives into their work.

1.**Abstract and Conceptual Photography**: Departing from literal representation to convey ideas, emotions, or concepts through imagery.

2.**Personal Projects and Stories**: Using photography to tell personal stories, advocate for a cause, or document cultural experiences. Artistic expression in photography goes beyond technical proficiency. It is the fusion of vision, creativity, and the mastery of techniques that enables photographers to transform moments into art. Whether capturing the essence of a person, the beauty of a landscape, or the essence of a moment, photographers have the power to convey their unique perspectives, emotions, and stories, making photography a profound and enduring form of artistic expression.

Photography in Contemporary Society

In today's digital age, photography plays a central role in our lives. From personal snapshots shared on social media to professional photography in journalism, advertising, and art, it has become a ubiquitous form of communication and documentation. It influences how we perceive the world and express ourselves.

Ethical Considerations in Photography

Photography, as a medium of artistic expression and documentation, carries with it a unique set of ethical considerations that are often overlooked or underestimated. Today, I want to delve into the complex and ever-relevant realm of ethics in photography.

Informed Consent:

One of the foundational ethical principles in photography is informed consent. When capturing images of people, especially in intimate or vulnerable situations, it's crucial to respect their privacy and dignity. Seeking permission, explaining the purpose of the photograph, and ensuring that subjects fully understand how their images will be used is paramount.

Privacy and Public Spaces:

Photographers often find themselves in public spaces, where ethical dilemmas regarding privacy and consent may arise. While individuals in public places may have a lower expectation of privacy, there is still a fine line between candid street photography and intrusive invasion of personal space. Photographers must exercise sensitivity and discretion when capturing images of strangers in public.

Documentary and Photojournalism Ethics:

In the world of documentary photography and photojournalism, the role of the photographer becomes that of a witness to events. It is a profound ethical responsibility to portray reality accurately and without bias. Manipulating or staging scenes is considered a breach of trust, as it distorts the truth and can have severe consequences for the subjects and society at large.

Representation and Stereotyping:

Photography has the power to shape perceptions and reinforce stereotypes. Ethical photographers must strive for authentic and diverse representation, steering clear of clichés and misrepresentations that perpetuate bias. They should avoid objectifying subjects or reducing them to mere symbols.

Post-Processing and Manipulation:

In the digital age, the line between artistic interpretation and unethical manipulation is thin. Post-processing should enhance the image or convey the photographer's creative vision without misrepresenting reality. It is unethical to alter images to deceive or misinform the viewer, particularly in the context of journalism.

Consent and Minors:

Photographing minors requires extra caution. When photographing children, the consent of their guardians is essential. Additionally, the photographer should be mindful of the potential risks and consequences that may arise from publishing images of children, including online privacy concerns.

Cultural Sensitivity:

Photographers working in different cultural contexts should be aware of and respect local customs, traditions, and beliefs. What may be acceptable in one culture can be highly offensive in another. Cultural sensitivity should guide image creation and publication.

Duty to Protect:

In situations involving danger or distress, photographers often have a duty to protect human life. The instinct to document an event should not override the obligation to offer assistance or seek help when necessary.

Consent for Commercial Use:

When photographs are intended for commercial use, a different set of considerations comes into play. Rights and royalties should be negotiated fairly with models or subjects if their likeness is to be used for commercial gain.

Copyright and Attribution:

Ethical photographers respect copyright laws and intellectual property rights. Proper attribution and licensing should be adhered to when using others' work.

Ethical considerations in photography are essential in maintaining the integrity and trustworthiness of the medium. Photographers have a responsibility not only to create captivating images but also to uphold a code of ethics that respects the rights, dignity, and autonomy of those captured through their lenses. Balancing the creative impulse with ethical responsibility is the hallmark of a truly conscientious photographer.

Famous Indian Photographers

India has a rich and diverse history of photography, and numerous Indian photographers have gained international recognition for their exceptional work. Here are some of the most famous Indian photographers, known for their contributions to the world of photography:

Raghu Rai:

A renowned Indian photographer, Raghu Rai is known for his powerful and evocative photojournalism. He was a protégé of Henri Cartier-Bresson and has covered a wide range of subjects, from social issues to political events. Raghu Rai's work: "India: A Timeless Celebration," "Mother Teresa: A Life of Dedication," and "Delhi: A Portrait."

Dabboo Ratnani:

Dabboo Ratnani is a popular fashion and celebrity photographer in India. He is famous for his annual celebrity calendars and has captured the essence of Bollywood stars with his unique style. Dabboo Ratnani's work: Celebrity calendars, fashion editorials, and advertising campaigns.

Dayanita Singh:

A contemporary photographer and bookmaker, Dayanita Singh's work often explores themes of memory, personal relationships, and the passage of time. Her books are highly regarded in the photography world. Dayanita Singh's work: "Go Away Closer," "Museum Bhavan," and "Pothi Box."

Raghu Marcus:

Raghu Marcus, also known as Raghu Markus, is an Indian-American photographer and writer. His work often focuses on spirituality and mysticism, and he is known for capturing the essence of spiritual leaders, including Ram Dass.

Raghu Markus's work: Portraits of spiritual leaders, particularly Ram Dass, and images reflecting the counterculture movement.

Sooni Taraporevala:

Sooni Taraporevala is a photographer and screenwriter known for her evocative photographs of India, often capturing the essence of Mumbai and its diverse communities.

Sooni Taraporevala's work: "Parsi Portraits," "Street Cops," and her role as a screenwriter for acclaimed films like "Salaam Bombay!" and "The Namesake."

Sanjay Nanda:

Sanjay Nanda is a wildlife and conservation photographer who has documented India's rich biodiversity and environmental issues. His work aims to raise awareness about wildlife conservation.

Sanjay Nanda's work: Wildlife and conservation photography, with a focus on India's diverse ecosystems and endangered species.

Amit Mehra:

Amit Mehra is a Delhi-based photographer whose work often revolves around the documentation of the city and its people. His images capture the essence of daily life in India's capital.

Amit Mehra's work:

"Delhi: Communities of Belonging" and a body of work focused on Delhi's street life. These are just a few of the many talented Indian photographers who have made significant contributions to the world of photography. Their work reflects the diversity, culture, and stories that make India a rich source of inspiration for photographers around the world.

Conclusion

Photography is a dynamic and multifaceted medium that has transformed the way we perceive and interact with the world. It reflects our history, our culture, and our individual perspectives. This journal has explored the many dimensions of photography, from its historical roots to its contemporary influence, ethical considerations, and its role in shaping our understanding of the world. It is a testament to the power of the visual language and its enduring impact on society and culture.

References

1. Sontag, S. (1977). "On Photography." Farrar, Straus and Giroux.
2. Barthes, R. (1981). "Camera Lucida: Reflections on Photography." Hill and Wang.
3. Szarkowski, J. (2007). "The Photographer's Eye." The Museum of Modern Art.
4. Berger, J. (1972). "Ways of Seeing." Penguin Books.
5. Cotton, C. (2009). "The Photograph as Contemporary Art." Thames & Hudson.
6. Ritchin, F. (2013). "Bending the Frame: Photojournalism, Documentary, and the Citizen." Aperture.

Scope Of Thyroidinum In Management Of Hypothyroidism

Dr. Mosami Palande
(PG-Med.Part-1)
Dr. Rashmi Desarda
(Guide)
Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna,Maharashtra-43120

ABSTRACT:

Hypothyroidism is a hypo metabolic state resulting from inadequate secretion of Thyroid hormones for a longer period or rarely from the resistance of the peripheral tissues to the effects of thyroid hormones. Iodine deficiency remains a common cause of hypothyroidism worldwide. In areas of iodine sufficiency, autoimmune disease (Hashimoto's thyroiditis) and iatrogenic causes (treatment of hyperthyroidism) are most common by definition; Subclinical Hypothyroidism refers to biochemical evidence of thyroid hormones deficiency in patients who have few or no apparent clinical features of hypothyroidism. Later, unbound T4 levels fall and TSH levels rise further; symptoms become more readily apparent at this stage, which is referred to as Clinical or Overt hypothyroidism. The prevalence of primary hypothyroidism is 1:100 but increases to 5:100 if patients with subclinical hypothyroidism are included. The female: male ratio is approximately 6:1 .

The mean annual incidence rate of autoimmune hypothyroidism is upto 4per 1000 women and 1 per 1000 men. The mean age at diagnosis is 60 years, and the prevalence of overt hypothyroidism increases with age . The annual risk of developing clinical hypothyroidism is about 4% when subclinical hypothyroidism is associated with positive thyroid peroxidase antibodies. Synthetic Levothyroxine is the drug of choice and most adults require a daily dose of 1.7ug/kg/day . This study is aimed at arriving at a viable homeopathic solution by using Thyroidinum 3X which is considered as a specific remedy for Hypothyroidinum. According to a scientific study, the quality and action of levothyroxine is equally comparable to the homeopathic remedy Thyroidinum 3X . The following study will emphasis on how fast and efficiently the TSH levels fall with use of Thyroidinum 3X and subsequent reduction in the dosage of levothyroxine. The study will also help in understanding the action of Thyroidinum at biochemical and symptomatic level.

KEYWORDS

Biochemical ,thyroidinum ,levothyroxine , thyroiditis , hypothyroidism , hormone, endocrine

ABBREVATION

TSH- Thyroid stimulating hormone
TPO Antibodies - Thyroid Peroxidase Antibodies
HTN - Hypertension
DM - Diabetes Mellitus
CNS - Central Nervous System
CVS – Cardiovascular System
RS - Respiratory System
P/A - Per Abdomen
TPR/ BP – Temperature Pulse Respiratory Rate / Blood Pressure

OVERVIEW

Thyroid hormones regulates metabolic processes in most organs and is essential for normal

nervous system development. It is synthesized in the largest endocrine gland, stored in large quantities within the gland, secreted as the less active prohormone which is tightly bound to plasma proteins and converted to the active form in the tissues. Hypothyroidism, often called underactive thyroid or low Thyroid, is a common endocrine disorder in which the thyroid gland does not secret enough thyroid hormones. In population based studies, women are seven times more likely than men to have TSH levels above 10mIU/L

CAUSES OF HYPOTHYROIDISM:

CLASSIFICATION CAUSES

Primary

▪ Autoimmune Hypothyroidism: Hashimoto's thyroiditis, atrophic thyroiditis

▪ Iatrogenic: 131I treatment, subtotal or total thyroidectomy, external irradiation of neck for lymphoma or cancer

▪ Drugs: Iodine excess (including iodine containing contrast media or amiodarone), lithium, antithyroid drugs, p-aminosalicyclic acid, interferon, other cytokinesis, tyrosine kinase inhibitors

▪ Iodine deficiency

▪ Infiltrative disorders: amyloidosis, sarcoidosis, haemchromatosis, scleroderma, cystinosis, Riedel's thyroiditis.

▪ Overexpression of 3 deiodinase in infantile hemangioma and other tumors

Transient

▪ Silent thyroiditis including post partum thyroiditis

▪ Subacute thyroiditis

▪ Withdrawal of supraphysiologic thyroxine treatment in individuals with intact thyroid gland

▪ After 131I treatment or subtotal thyroidectomy for Grave's disease.

Secondary

▪ Hypopituitarism: tumors, pitutary surgery or irradiation, infiltrative disorders, Sheehan's disorder, genetic forms of combined pitutary hormones deficiency, trauma

▪ Isolated TSH deficiency or inactivity

▪ Bexarotene treatment

▪ Hypothalamic disorders: trauma, tumors, infiltrative disorders, idiopathic

SIGNS AND SYMPTOMS

• Tiredness, weakness • Dry skin • Feeling cold • Hair loss • Difficult concentrating and poor memory • Constipation • Weight gain with poor appetite • Dyspnoea • Hoarseness • Menorrhagia • Paraesthesia • Impaired hearing • Dry coarse skin, cool extremities • Puffy face, hands and feet (Myxodema) • Diffuse alopecia • Bradycardia • Peripheral oedema • Delayed relaxation of tendon reflexes • Carpel tunnel syndrome • Serious cavity effusions

RISK FACTORS

Women over age of 50

• People with autoimmune disease or with parent or a grandparent with Autoimmune disease.

• People given radioactive iodine or radiation therapy

• People treated with antithyroid medicines.

• Post-partum females.

• Those with a history of radiation to the neck and upper chest with a partial thyroidectomy.

HOMOEOPATHY MANAGEMENT THYROIDINUM:

It is a sarcode prepared from dried Thyroid gland of the sheep or calf .Thyroidinum, as we all know, is mainly connected with the growth of all the three elements of the organism, viz., physical, mental and vital. That is why all allopath use it in crude doses in cases of cretinism, in which child after weaning, fails to develop both mentally and physically and also in cases of myxoedema in adults where patient shows mental dullness and physical lethargy. The great drawback of using this remedy in the crude form is that it produces toxic symptoms marked by nervous, circulatory and metabolic disorders. However in the dynamic plane, this remedy is very effective when the symptoms have in the background a deep and complex metabolic disturbance with loss of neurogenic and cardiovascular imbalance .Homoeopath Dr. J.H.Clarke repeated the proving of sheep's thyroid gland as an attenuated homoeopathic remedy Thyroidinum. He has cured many cases of thyroid enlargement presented with amenorrhoea, sleeplessness, constipation, obesity and odema of the face.. In myxœdema, cachexia strumipriva, cretinism and similar conditions the thyroid gland is absent or defective, and the idea of the Thyroid feeding is to supply a physiological want. A state of puffiness and obesity may therefore be regarded as a keynote indication for Thyroidinum .Indian Homoeopath Dr.S.K.Ghosh has elaborated the use of Thyroidinum in various diseases that are arising from metabolic, nervous or vascular imbalances. Higher potencies act best to regulate the menstrual flow when it is excessive and prolonged. Following are the few general symptoms of Thyroidinum:

- Feels tired and sick, easy fatigue, wants to lie down.
- Fainting fits, tremors, nervous; of face and limbs.
- Goitre.
- Myxoedema, with loss of hair; and cretinism .
- Arrested development of children, infantile wasting, undescended testicle in boys .
- Thyroid weakness causes decided craving for large .quantities of sugar .
- Acromegaly; delayed union of fractures .
- Rheumatoid arthritis with tendency to obesity, coldness and cramps of extremities
- Mammary tumours, uterine fibroids
- Low blood pressure.
- Tachycardia. Anxiety about chest, as if constricted. Palpitation from least exertion.
- Psoriasis associated with adiposity (not in developing stage). Skin dry, impoverished. Eczema. Browny swelling
- Stupor, alternating with restless melancholy. Irritable, worse least opposition; goes into a rage over trifles .
- Persistent frontal headache. Eyeballs prominent. Face flushed; lips burn .
- Various complex symptoms relating to sex, with other without the habit of self abuse, fall within the general scope of this remedy.

REFERENCE

1) Jameson Jl, Kasper Dl, Longo Dl, Fauci As, Hauser Sl, Loscalzo J, Editors. (2018) New York: Mc Graw-Hill Education.
2) Davidson S. (2002) Davidson's Principles And Practice Of Medicine. 19th Ed.
3) Haslett C, Chilvers Er, Boon Na, Colledge Nr, Hunter Jaa, Editors. Edinburgh: Churchill Livingstone;
4) Munjal Y.P. (2015) Api Text Book Of Medicine. 10th Ed. Agarwal A, Gupta P,
5) Kamath Sa, Nadkar My, Singal R, Sundar S, Et Al., Editors. New Delhi: The Association Of Physicians Of India.

6) Kiruthiga S. (2018) Homoeopathic Thyroidinum 3x - An Adjuvant In The Treatment Of Hypothyroidism. International Journal Of Complementary & Alternative Medicine. January; I(1).
7) Nanda Dj.(2015 June) Hypothyroidism & Homoeopathic Treatment. Homoeo Times.; 12(6).
8) Jain D.R.(2016 April) Hypothroidism - My Clinical Experience. The Homoeopathic Heritage.; 42(1).
9) Polonsky Lkm. William's (2002) Text Book Of Endocrinology. 10th Ed. Larsen Pr, Kronenberg Hm, Melmed S, Polonsky Ks, Editors. Chicago: Elsevier Health Sciences.
10) Kothe Da.(2014 June) Endocrines & Homoeopathy. Homoeopathy For All.16(6(174)
11) Therapeutics Of Sarcodes (2014 Feb.) Homoeopathy For All.16(1(170)
12) Jagose Dat (2013 July) Brief Introduction Of Sarcodes. National Journal Of Homoeopathy, 15(166)
13) Kulkarni Da (2013 July) Sarcodes: Resonating Organ Arsenal. National Journal Of Homoeopathy, 15(166).
14) Phatak Dsr (2015) Materia Medica Of Homoeopathic Medicines. 2nd Ed. Jain K, Editor. New Delhi: B. Jain Publishers (P) Ltd.
15) Ghosh Dsk (2004) Clinical Experience With Some Rare Nosodes. 1st Ed. Jain K, Editor, New Delhi: B. Jain Publishers (P) Ltd.
16) Boericke W.(2003) Pocket Manual Of Homoeopathic Materia Medica. 9th Ed. Jain M, Editor. New Delhi: Indian Books & Periodicals Publishers.
17) Clarke Jh(1996) A Dictionary Of Practical Materia Medica. 1st Ed. New Delhi: B. Jain Publishers Pvt Ltd.

Carcinoma Of Breast And Its Homoepathic Management

Dr. Mosami Palande
(PG-MED.PART-1)
Dr. Rashmi Desarda
(GUIDE)
Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna,Maharashtra-43120

Abstract:

Breast cancer is the most common cancer diagnosed in women, with an incidence of >1,000,000 cases occurring worldwide annually. It is the second most common cause of death from cancer among women in the world. Breast cancer evolves silently, and most disease is discovered on routine screening. There are many types of breast cancer. Many different ways to describe them namely determined through.

Keywords:

Carcinoma, Phylloides,Tumours,Angiosarcoma,Pagets,Oestrogen,Progesterone,Adenocarcinoma,Invasive, Homeopathic, Breast, Female

Abbreviation:

IBC – inflammatory breast cancer
PDL1 -programmed cell death legend 1
HER 2-Human epidermal growth factor receptor 2
BRCA1- (Breast Cancer gene 1)
BRCA2 -(Breast Cancer gene 2)
DNA- Deoxyribo nuclelic acid
PALB2 - "Partner and Localizer of BRCA2.

Specific Cells:

Most breast cancers are **carcinomas**, which are tumors that start in the epithelial cells that line organs and tissues throughout the body. When carcinomas form in the breast, they are usually a more specific type called **adenocarcinoma**, which starts in cells in the ducts (the milk ducts) or the lobules

Ductal Carcinoma In Situ:

A**bout 1 in 5 new breast cancers will be ductal carcinoma in situ (DCIS).** Nearly all women with this early stage of breast cancer can be cured. DCIS is also called **intractable carcinoma** or **stage 0 breast cancer**.

Invasive Breast Carcinoma:

Breast cancers that have spread into surrounding breast tissue are known as **invasive breast cancers**. Most breast cancers are invasive, but there are different types of invasive breast cancer. The two most common are **invasive ductal carcinoma** and **invasive lobular carcinoma**.

Special Types Of Invasive Breast Cancers

1) Triple Negative breast cancers

Triple-negative breast cancer (TNBC) accounts for about 10-15% of all breast cancers. The term **triple-negative breast cancer** refers to the fact that the cancer cells don't have estrogen or progesterone receptors (ER or PR) and also don't make any or too much of the protein called HER2.

(The cells test "negative" on all 3 tests.) These cancers tend to be more common in women younger than age 40 TNBC differs from other types of invasive breast cancer in that it tends to grow and spread faster, has fewer treatment options, and tends to have a worse prognosis

2) Inflammatory Breast Cancers:

Inflammatory breast cancer (IBC) is rare and accounts for only 1% to 5% of all breast cancers. IBC is more common among women who are overweight or obese. IBC tends to be more aggressive-it grows and spreads much more quickly-than more common types of breast cancer.

Less common type:

1) Pagets Disease Of Breast.

Paget disease of the breast is a rare type of breast cancer involving the skin of the nipple and the areola. Paget disease usually affects only one breast.

2) Angiosarcoma.

Angiosarcoma is a rare cancer that starts in the cells that line blood vessels or lymph vessels. Many times it's a complication of previous radiation treatment to the breast. It can happen 8-10 years after getting radiation treatment to the breast.

3) Phyllodes Tumours.

Phyllodes tumors (or phylloides tumors) are rare breast tumors that start in the connective (stromal) tissue of the breast, not the ducts or glands (which is where most breast cancers start). Most phyllodes tumors are benign and only a small number are malignant

Overview

Breast cancer is a disease in which abnormal breast cells grow out of control and form tumours. If left unchecked, the tumours can spread throughout the body and become fatal.

Breast cancer cells begin inside the milk ducts and/or the milk-producing lobules of the breast. The earliest form (in situ) is not life-threatening. Cancer cells can spread into nearby breast tissue (invasion). This creates tumours that cause lumps or thickening.

Invasive cancers can spread to nearby lymph nodes or other organs. Metastasis can be fatal. Treatment is based on the person, the type of cancer and its spread. Treatment combines surgery, radiation therapy and medications.

Certain factors increase the risk of breast cancer including increasing age, obesity, harmful use of alcohol, family history of breast cancer, history of radiation exposure, reproductive history (such as age that menstrual periods began and age at first pregnancy), tobacco use and postmenopausal hormone therapy.

Family history of breast cancer increases the risk of breast cancer, but most women diagnosed with breast cancer do not have a known family history of the disease. Lack of a known family history does not necessarily mean that a woman is at reduced risk.

Certain inherited high penetrance gene mutations greatly increase breast cancer risk, the most dominant being mutations in the genes BRCA1, BRCA2 and PALB-2.

Pathophysiology

Breast cancer develops due to DNA damage and genetic mutations that can be influenced by exposure to estrogen. Sometimes there will be an inheritance of DNA defects or pro-cancerous genes like *BRCA1* and *BRCA2*. Thus the family history of ovarian or breast cancer increases the risk for breast cancer development. In a normal individual, the immune system attacks cells with abnormal DNA or abnormal growth. This fails in those with breast cancer disease leading to tumor growth and spread.

Symptoms

- a breast lump or thickening, often without pain
- change in size, shape or appearance of the breast
- dimpling, redness, pitting or other changes in the skin
- change in nipple appearance or the skin surrounding the nipple (areola)
- abnormal or bloody fluid from the nipple.

Risk Factors

- Being female.
- Increasing age.
- A personal history of breast conditions.
- A personal history of breast cancer.
- A family history of breast cancer.
- Inherited genes that increase cancer risk.
- Radiation exposure.
- Obesity.
- Beginning your period at a younger age.
- Beginning menopause at an older age.
- Having your first child at an older age.
- Having never been pregnant.
- Postmenopausal hormone therapy.
- Drinking alcohol.

Homeopathic Management:

Coniummaculatum 3c

This medicine is prescribed when patients suffering from breast cancer as a hard tumor with piercing pain and stitches are felt in the breast and nipples upon breathing or doing any physical activity.

Asterias Rubens 3c

It is given to patients in the ulcerative stage when the patient suffers from acute pain in breasts, swelling of the breasts, retracted nipples .

Arsenicum album 200

It is very effective in treatment of breast cancer in which there is an open ulcer with furious discharge and pain with restlessness. The patient would lose all hope to live.

Antimoniumcrudum 200

It is also given to patients with an open ulcer in the breasts with discharge. The patient feels itchingand a burning sensation in the chest.

Psorinum 200

It is very useful in treatment of breast cancer with open ulcers. Acute pain and burning sensation are seen and the breasts are swollen with red nipples.

Phytolaccadecandra 200

It is an excellent homeopathic medicine for the treatment of breast cancer when the breast is hard. Bloody discharge seen from the breasts and the nipples are cracked.

Thuja occidentalis 3c

It is best for the treatment of patients with retracted nipples.

Malandrinum cm

This medicine is very useful in the primary stage and shrinkage of the cancerous deposit.

Reference :

1. https://www.ncbi.nlm.nih.gov
2. https://www.cancer.gov
3. https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/breast-cancer/symptoms-causes/syc
4. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC
5. https://www.lybrate.com/topic/homeopathy-for-breast-cancer

Major Components For Sports Performance

Dr. Ganacharya Vinod Nagnath
Director of physical education and sports, B. Raghunath Mahavidyalaya Parbhani.

Abstract

In the present day cut throat completion, sports performance is the key components. All the achievements is based on the sports performance. The sports performance is a composite variable depends on various interchangeable independent factors,performance of athletes in different events is on that level, which can only be achieved with serious and absolutely professional attitude to elite sports from all involved, starting with groundsman and finishing with the government officials. It should be quite obvious and understandable, that the level of sports in the country can be marginally lifted only by joint efforts of all involved in the process. This was very clearly proved by the experience of major sports countries in the world like former USSR and GDR, USA China etc.

Key words: Components, sports and performance

Introduction:

The goals of physical education and sports are very well known and every country is free to select its own way to the top by use of experience of advanced countries in sports and own experience as well. Practice shows, that the shortest way is to use the existing experience not trying to change it according to the conditions of the country, but to change something in the country's conditions to match the technology of producing the performance. It is a technology which includes some input, process and output and everything in this technology should be thought out carefully. Input should be properly selected, process should have its special conditions and time limits etc. the whole system should be run under particular rules and regulations and by highly trained personnel. Otherwise, any minor breakdown will lead to another one and finally to the major problem.

Conditions:

1. Almost the same effect can be achieved only under certain condition. One and perhaps the main condition of them is to make all involved understand, that sports itself and sports in particular is a highly sophisticated system which can function efficiently only in case everything is fine inside it.
2. Another very important factor is to drop the talks about some specific conditions in the country.

Objective of the study:

1. To know the major components of sport performance.

Review of literature:

Roy and Shankar (1996) opined that for a sportsman, sports is a philosophy of life, providing a healthy body, strong determination and sharp mental and physical reactions. Sportsmen derive pleasure in making efforts to improve their performance, individual or collective.

Mohan and Pallavi (2009)reveals that deep sleep helps to improve athletic performance because this is the time when growth hormone is released. Growth hormone stimulates muscles growth and repair bone building and fat burning and helps athletes recover.

Major components for sports performance:

Sportsmen:

All the athletes, considered as a probables for games should be provided with everything necessary for proper training, competitions, nutrition, living conditions, jobs etc.

Selection:

Probables for the teams should be taken from minimum four sources: 1) Senior National Team, 2) Junior National Team, 3) Sports Hostels, 4) Centres of excellence.

Coaches:

Appointment of coaches should be done by the ruling body on recommendations of federations. Each and every appointment should be undoubtfully explainable and proved by coach's achievements during last five years.

Competitions:

System of competitions should be very clearly and seriously planned out. It should work for the interests of national teams.

Training:

The initially selected contingent of sports persons should be constantly under attention of the ruling body to monitor their training and competitions. They should be provided with modern system of training, otherwise there will be no chance to reach international standards. The problems of training can be divided into several portions. First one is organizational, second one is methodological.

Planning:

Planning of each year will be different, depending on the schedules. After the long term cycle is planned, starts the annual planning. Technology of planning, planning formats and explanations are available.

Monitoring the performance and fitness levels:

The training process should be monitored periodically and controlled from the point of view of performance, general and specific fitness, training and competitive loads etc.

Scientific support:

Scientific support is one of the most important things to be provided to for performance levelin sports. Training programmes for campers should be worked out individually, based on the results of long, medium and short term monitoring and control over the different components of sportsmen's fitness.

System of benefits for sportsmen, coaches and officials:

All involved in the process should be benefited to keep the spirit and motivation high. It is very important to give benefits not only for getting place in a team, but for performance on the international level.

Conclusions:

Sports performance is a complex, completed and a long duration process and it depends on many factors.

Literature cited:

1. Mohan, V. N. and A. Pallavi. 2009. *Influence of sleep on sports performance*, Asian J. Phy. Edn, and Comp. Sci. in sports, 1(1):257-259.
2. Roy, S.S. and S. U. Shankar, *sports international perspectives, commonwealth sports series*, commonwealth publishers (P) Ltd., New Delhi, 1996.

Challenges Of New Education Policy 2020

Dr. Meena Surendra Kadam
Head and Research Supervisor, Dept. of English, Sambhaji College, Murud

The creation of a standard society, and the advancement of national development all depend on education. The secret to India's continuous rise and leadership on the international area in terms of economic growth, social fairness and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation is ensuring that everyone have to access high-quality education. The greatest method to develop and utilise our nation's many skills and resources for the benefit of the person, the community, the nation, and the globe is through universal high-quality education. India is consist of mostyoung people in the world and the future of our nation will depend on our capacity to offer them chances of high-quality education.

In order to improve student productivity and application-oriented learning, India must rethink its educational system and prioritise education that is industry-oriented, creative, problem-solving, and skill-based. Only then the country's educational system can be on par with the best in the world.

The New National Education Policy 2020, which was unveiled on Wednesday, July 29, aims to bring in and execute a host of improvements at all levels of education in India, including a fundamental overhaul of the way the system is understood. Italso aims toalter the training and educational philosophy of the people who facilitate such education-teachers, school's and institutions. As an example of the NEP'sshifting emphasis on education, the Ministry of Human Resource Development (MHRD) is renamed the Ministry of Education. Prime Minister Narendra Modi tweeted shortly after the policy's announcement that itis built on the pillars of "access, equity, quality, affordability, and, accountability" and will make India a "Vibran knowledge hub.

As globalisation progresses, the globe is becoming a borderless society, and employability and skill development in the educational system have become major focus points for socio-economic reform in many nations.In actuality, a nation's ability to thrive economically and flourish depends greatly on the calibre and variety of its educational system.

Highlights of NEP 2020

An improved version of India's current educational system has been envisioned under the new education policy. It makes several excellent and commendable propositions. The policy proposes a form of comprehensive, captivating, and immersive holistic learning. Along with side aesthetics and the arts, a scientific mindset and evidence-based reasoning will be ingrained. The fundamental principles of this approach are:

1. Flexibility, allowing students to select their own learning paths;
2. Equal promotion of extra-curricular activities and the arts, sciences physical education, and other subject so that student can choose whatever interests them;
3. A multidisciplinary approach that integrates the arts, humanities, social sciences, sports and sciences; a focus on conceptual learning rather than memorization; and critical and creative thinking.
4. Developing life skills including perseverance, empathy,and teamwork.
5. Regular formative evaluation of learning as opposed to the current summative evaluation.

Challenges of New Education Policy 2020

India has a reputation for having excellent schools. However, the Indian educational system is accused for failing to give students the necessary employability in connection to the demands of the industrial sector. As a result, the Indian education system is now dealing with a number of issues that demand rapid attention.

1) Greater focus on improving teaching standards

Teachers now need to be competent in contemporary teaching pedagogies and approaches due to the modernization of school and college infrastructure. To create a ready and large pool of prepared teachers for the 21st century classrooms, boosting teacher quality must thus go hand in hand with expanding school and college facilities.

To ensure ongoing skill development and training of teachers and bring them up to speed with international standards, the government would need to develop permanent investment plans, which will be included in the Union Bud- get 2021.

2) Teacher-Student Ratio

There are 11.16 lakh unfilled teaching vacancies in schools, according to the UNESCO's State of the Education report for India 2021. It demonstrates unequivocally that there is a teacher shortage in public schools. In addition, instructors have heavy non-academic duties, which causes them to lose focus on what they are actually teaching the kids. A research by the National Institute of Education Planning and Ad- ministration (NIEPA) found that instructors spend only around 19 percent of their time on teaching and the rest on administrative tasks that are unrelated to instruction.

3) National Testing Agency for entrance examinations

For admission to undergraduate programmes at Indian universities, a national level entrance exam will be administered twice a year. Candidates may now apply for admission to several institutions and colleges without having to spend a lot of money. Such an effort will undoubtedly increase the diversity of the students accepted to a university and foster a sense of national integration among the nation’s young intellectuals.

4) Expediting digital infrastructure development

During the protracted period of lockdown, ed-tech demonstrated its invincibility in ensuring that kid’s instruction was uninterrupted. However, during the shutdown, when many students lacked the resources and access to complete their study online, education was one of the sectors where digital inequality was most visibly apparent. Huge investments will be required to develop digital infrastructure, such as digital classrooms, remote expertise-driven teaching models, AR/VR tools to bridge gaps in physical teaching, and laboratory infrastructure, as re- mote learning and technology-backed education delivery are expected to become the New Normal in the post-COVID world.

5) Expensive Higher Education

Inflation in basic and secondary education increased by 169 percent between 2005 and 2011, according to an Assocham poll. Colleges and specialised institutes are pricey in India. Some higher education programmes are out of the price range of the average person. IIM, for instance, costs Rs.2 lakh for MBA courses per semester. High dropout rates in the field of expensive higher education were the outcome of the privatisation of advanced education and its transfer to the hands of rapacious businesspeople,

6) Guidelines for standardising content

A combination of augmented and virtual reality is being included into the curricula for pre-primary, primary, and secondary schooling due to the pandemics long-term effects. Sales of Ed-Tech

goods are being driven by the rising demand for online education. To meet the requirements of people of different ages, locations, and cultures, ed-tech Companies are creating Strategies for online learning and curating material.

However, there are significant differences in both the quality and subject of the information, which is cause for alarm. All Ed-Tech Participants need to be given guidelines in order to universalize and standardise material.

7) High-Dropout Rates

Dropout rates in the elementary and secondary levels are relatively high. Children between the ages of 6 and 14 frequently quit the school before finishing their education. In rural India, enrollment for children aged 6 to 14 is above 96 Percent, yet dropout rates are relatively high, according to the ASER report 2012. The following are some of the variables that contribute to high dropout rates:poverty,a shortage of restrooms, a lengthy commute to school, child marriages, patriarchal mindsets, and cultural influences.

8) Promotion of India as Global Educational Destination

NEP-2020 prioritises the internationalisation of Indian education. It attempts to promote India as a top-tier, budget- friendly learning location worldwide. Every university or institution that hosts international student to assist will broaden the educational administration's perspectives on international benchmarking.

To attract in international students, every institution should work to build specific study areas of expertise. This will allow the university to enrol a more diverse group of students and foster an environment that is conducive to higher education.

9) Lack of Infrastructure

One of the main flaws in the school system is the lack of infrastructure, which includes things like inadequate sanitation, a lack of restrooms, drinking water power and playgrounds. According to a survey done in 2010, 95.2% of schools do not now meet the full set of RTE infrastructure standards. Only 68.7% of schools have functional restrooms, while only 3.5 percent of schools in india lacked toilets, according to the 2016 Annual Survey of Education Report.

10) Enforcing a common implementation, plan

The states and Union territories are declaring their own schedules for implementing the new education policy because there is no set plan to follow. However, such asynchronous implementation will undermine the NEP's core objective of giving everyone in the nation equal access to high-quality, standardised education. State governments must receive instructions from the federal government on a consistent implementation schedule. In order to make the NEP implementation Process more streamlined, fluid, and Co-ordinated across the nation, fixed dates must be established for completing each of the milestones.

11) Neglect of Regional Languages

In 2017-18, 14.3 percent of students enrolled in private schools in India's rural areas chose English as their language of instruction, while 19.3 percent of students in urban areas did the same. The predominant language used in schooling is English. Additionally, there are no standardized publications in Indian languages. As a result, learning and comprehending concepts can be quite difficult for pupils from rural backgrounds, those who attend government schools, and those who are not fluent in English.

12) Transformation of regulatory system of the higher education in India

A significant change in the higher education regulatory structure is the creation of a single regulatory agency named the Higher Education Commission of india (HECI), which re- placed UGC, AICTE, NCTE. and other organisations with the exception of the legal and medical fields. Under this umbrella, four independent verticals will be operating. Additionally, a special emphasis is placed on developing different mechanisms with checks and balances to stop the commercialization of education. The administration of courses at higher education institutions will no longer be subject to several regulatory bodies.

13) Allotment of Funds

The State Government receives funding for the schools from the Central Government. Since 1968, India has stated in every National Education Policy that 6% of its GDP should be allocated to education. 52 years after such ad- vice, the 2019-20 Economic Survey revealed that India barely allocated 3.1% of its GDP on education in 2019-20. This information was gathered from a website. Additionally, there are a lot of dishonest middlemen that hold the money away for themselves and only provide the schools a small fraction of the total sum. This seriously impairs how well the schools operate. Due to a shortage of funding, schools are unable to properly manage their infrastructure needs, such as libraries, labs, and other spaces for learning.

14) The Problem of Brain Drain

Students who don't receive chances or merited positions in their home nation often go to seek jobs elsewhere. It is referred to as brain drain. We lose brilliant individuals as a result who may have aided in the growth of the education industry or must have contributed to the advancement of our nation. Over half of the class 10th and 12th top scorers were said to have re- located and were either studying or working abroad, primarily in the US, between 1996 and 2015.The National Skill Development Mission, one of the government of India's initiatives in this area, seeks to teach almost 400 million individuals in India by the year 2022, but it won't

Conclusion

The National Education Policy, 2020 seeks to move education in the direction of a more scientific approach. It will support a child's abilities at various developmental stages. Development of the mind, society, and body are all included. When the policy is put into practice, India will catch up to the world's top nations. A laudable initiative by the government 0 meet the objectives of high-quality education and a skilled, talented, and professional young population is the New Education Policy 2020. It is also recommended to use learning methods like online education and digital courses. It is a model policy because it aims to make the educational system adaptable, interdisciplinary, and comprehensive while also being in line with the demands of the twenty-first century and the 2030 Sustainable Development Goals. The policy's goal appears to be perfect in many respects, but the implementation phase ultimately where success will be determined.

References

1. Kumar, K. (2005). Quality of Education at the Beginning of the 21st Century: Les- sons from India.Indian Educational Review Draft National Education Policy 2019.
2. Gupta, Stuti (2020). Role and Perspective Contribution of Technology in Education Sector with respect to Natioanal Education Policy 2020. In Gupta.
3. "Govt. approves plan to boost state spending on education to 6% of GDP". Livemint. 29 July 2020Retrieved 30 July 2020.
4. Prasad, Madhu (19 July 2019). "NEP 2019: The devil in the details". Frontline. Retrieved 31 July 2020
5. ASER Centre, Asercentre.org, 2019. [Online]. Available: http:// www.asercentre.org/ p/359.html. [Accessed: 02- Oct- 2020).
6. "Education Ministry launches NIPUN Bharat Mission @ businessline. Retrieved 8 August 2021.
7. "UGC allows top universities to set up campuses abroad". University World News. Retrieved 23 January 2022.

Rajarshi Shahu and Upliftment of Deprived Castes

Dr. Vijay G. More

Dr. Babasaheb Ambedkar described Shahu Maharaj as “The Pillar of Social Democracy” on September 4th1921 in a letter to Shahu Maharaj from London, Dr. Ambedkar Wrote, “I hope Your Highness is enjoying good health. We need you ever so much, for you are the pillar of that great movement towards social democracy which is making its highway in India”. With this reference one can understand significance of Shahu Maharaj’s social reform activities.

Rajarshi Shahu Maharaj held the power from April 2 1894 to may 6th1922 in this period he made glorious work in his state which was helpful to social reform movement.

Notification of 26th July 1902 :His techniques for eradication of untouchability

When Shahu Maharaj took the administration in his hand in 1894, majority of state officers were Brahmins. Other backward classes required aloof from education and consequently from state service. He had to embark on a strenuous campaign against the evil of the traditional hierarchy of castes. His first state to this effect was the reservation of 50% of posts for the backward classes. Therefore he issued Notification of 6 the July 1902. This was indeed a landmark in his career as a social reformer. “From the date of this order 50% of the vacancies that may occur shall be filled by recruits from among the backward classes”.

The problems of untouchables were very dear to the heart of Shahu Maharaja. In the month of February 1908 he founded an education society with the object of spreading education among the untouchables of the Kolhapur state. He opened a hostel for boys from depressed classes were opened in 1908.

The year 1919 was a landmark in the Shahu’s anti-untouchability movement. He issued an order to close all the separate schools meant for the low castes and public schools open for untouchables. The order that he issued on 30th September 1919 states: “as the practice of untouchability is not to be observed in schools, all boys from all castes and religions should sit and learn together”.

Shahu maharaj of Kolhapur was a champion of social justice and equal opportunities for all. He believed in protecting the weak against strong. The aim of his measures was to raise the lower castes from their abject position in society by employing them and fitting them for hither to closed avenues of life.

Maharaj took various administrative measures with the object of removing, the bar of untouchability. He appointed untouchables as Talathis (village officer). The medical institutions in the state were ordered to treat the depressed class patient on terms of perfect equality with others: - Any officers, dresser or nurse who objected to this was asked to resign his or her post. On 15th January 1919, the education department was directed to treat these classes on a similar footing of precept equality with other.

Shahu maharaj extended to them special representation in the Kolhapur Municipality. The chief among other measures adopted were :- 1) the abolition of untochability on water pipes , Tanks , Wells in Dharmashalas, hospitals , schools and other places. 2) Free boarding houses for them at sontali and station bungalows. 3) Abolition of separate schools for the untouchables. The enrolment of several untouchable members as pleaders and doctors in the state.

Shahu maharaj took another revolutionary step in abolishing the forced labour by law (1920). The system of daily roll call or Hajeri of all men who were called the criminal classes was also put an end too on 31st August 1918. in time of necessity they were also serve of the temple of Goddess Mahalakshmi of Kolhapur. The sixteen Mahar person appointed were to serve the Kolhapur Durbar and also the Huzur himself.

What he preached that he Practiced

Shahu Maharaj was not a man of ivory tower, preaching ideals only from platform. What he preached that he practiced and by his personal behavior set an example for others to follow. He moved throughout Maharashtra openly, boldly, eating and drinking at the hands of untouchables who were always closed by his side. This was his greatest service to anti untouchability work in modern India.

At the Mangaon conference (1920) he invited Dr. Ambedkar to dine with him. He freely seated the untouchables at his table. Standing in the open conference of the depressed India at Nagpur, surrounded by Brahmins and Marathas, he called for tea and took it from the hands of the untouchables. He intentionally helped an untouchable mahar named Gangaram Kamble to open a hotel in the main road of Kolhapur, which he did. Maharaj with his court paraphernalia often visited the hotel for taking tea. This was his attempt to convince his countrymen that the practice of untouchability was wrong. The example which he thus set where every he went, undoubtedly was wrong produced a desired effect both on touchable and untouchables. Untouchables looked upon him as demigod.

Shahu maharaj and Dr. B.R. Ambedkar's Social Reform Movement:

Between 1918-1920 Dr. B.R. Ambedkar came into his contact with Shahu Maharaj and correspondence and meetings were held between Shahu and Dr. Ambedkar. Shahu Maharaj gave Dr. Anbedkar Rs. 2500/- to start "Mook Nayak" meaning leader of dumb, the first newspaper of the untouchables. Shahu Maharaj had regard for Dr. Ambedkar.

On March 21 and 22, 1920, the Kolhapur state organized the first conference of the Deccan untouchables under the President ship of Dr. Ambedkar and Shahu extended warm hospitality to Dr. B. R. Ambedkar there. On 12th June 19020 Shahu remitted Rs. 5000/- to the depressed classes boarding Nasik.

During his stay in London (1920-22) Dr. Ambedkar wrote some letters to Shahu available now. Dr. Ambedkar was in need of money. He wrote the following letter to Shahu from London on 4th September 1921 "I have to pay £ 100 for my law fees and need about another £ 100 for my return passage to India. In all therefore, I need about £ 200 to tide over my difficulties.

Shahu also extended monetary help to Mrs. B.R. Ambedkar by sending cheque of Rs. 750/- on 5th ocober 1921 Shahu Maharaj also ordered his Dewan to arrange the remittance of Rs. 1500/- to Dr. B.R. Ambedkar at his address in London.

Shahu had a good contact with other Social workers who started movement to abolish untouchability like, G.A. Gavai, Headmaster Shivatkar, V.R. Shinde and others.

Shahu on Untouchability:

It is well known that Shahu Maharaja's activities of social upliftment did not confine to his state alone. He attended a number of conferences and meetings both of untouchables and of non Brahmins and speaks his own view on caste, as well as untouchability. At the 3r All India conference of the untouchables at Delhi 16th Feb. 1922 he expressed- "I pray you not to stick to your hereditary professions alone, you must make an emphatic struggle to educate your selves and enter into the

Army and the various other offices of several departments of Government. Not only that but you should follow the merchants, you should attain proficiency in all these lines and push your selves forward".

At Nashik he said "Leaders, do not be short sighted. Have a vision of the future. Total dissolution of caste is necessary. To uphold caste is a sin. Castes are an obstacle in the path of the common advancement of us all and our duty, therefore, is to remove it any cost with all the courage that we can muster.

In this way Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj throughout his life applied himself bodily and mentally to the great task of uplifting and upgrading the downtrodden and down-fallen castes by extending every kind of help to them. He set a noble example of true leadership to the future generation.

Finally I mention that Shahu was the powerful king, he never lived a luxurious life. Rajarshi Shahu's rule policies and administrative represent the unique model of using the state power for the social and economic transformation of poor disadvantaged sections as well as caste ridden society. In his life he the king never bowed before the Brahminical religious power. He not only challenged the mighty caste Brahmnical superpower but also completely outlawed from his state. For that he did not bothered for anything and for anybody, even British Government.

Essentially he considered it as a prerequisite for the creation of casteless humanitarian society. In his very short life of just 48 years he used cleverly the state power to establish the socio-economic democracy in Kolhapur State, which remains a Model for the rulers in India.

BIBLIOGRAPHY

1. Alexander, K.C., *Social Mobility,* Deccan college, P.G. and research Institute, Pune, 1968.
2. Keer, Dhananjay, *Dr. Ambedkar Life and Mission*, Popular Prakashan, Mumbai, 1962
3. Keer, Dhananjay, *Shahu Chhatrapati: A Royal revolutionary*, Popular Prakashan, Mumbai, 1979.
4. Larry Collins and Dominique Lapierre, *Freedom at Midnight*, Tarang paper books, 1987.
5. Mane, Suresh *Let's we Forget*, Bahujan ka Prahar Publication, Mumbai 1999
6. Mane, Suresh *Glimpses of socio-cultural revolutions in India,* Samruddha Bharat Publication, Mumbai, 2006.
7. Mangudkar, M.P, *Mahatma Phule Ani Satyua shodhak chalval* (marathi) Sangam Publication, Pune.
8. Omvedt, Gail, *Cultural revolt in Colonial India,* scientific socialist education Trust Pune, 1976.
9. Phadke, Y.D. *Social reform movement in Maharshtra,*Maharastra Information Center, New Delhi, 1989.
10. Rajwade, V.K, *Marathyanchya Itihasachi Sadhane (*Marathi), Maharashtra Sahitya Parishad, Pune, 1909.
11. Salunkhe, P.B. & Mali. (ED.) *Chhatrapati Shahu: The Pillar of Social Democracy* Education department Govt. of Maharashtra Mumbai, 1994.

Acute Suppurative Otitis Media In Children With Its Miasmatic Background And Its Homeopathic Management

Dr. Chimanlal Rajpal (Guide) **Dr. Amit Gupta**
Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra-431202

Abstract:

Acute suppurative otitis media (ASOM) is the infection of the middle ear and most common cause of pain in ear in infants and young children. One of the most reliable indicators of the ear infection in children is when a child who had a common cold, sneezing, runny nose for at least 3 to 7 days suddenly develops sleeplessness and inconsolability during the night along with increased irritability during the day time. 94 % of the children get at least one episode in first three years, 3 episodes minimum in first and second year, and 2% will develop the sequel, like chronic suppurative otitis media.

With the exception of the common cold, otitis media is the most common disorder for which children and their parents seek pediatrician care. Homoeopathy is the system of medicine that treats patients considering the totality of symptom of every case and adopts a holistic approach. Therefore, it is essential to understand the importance of its miasmatic presentation and its various homoeopathic remedies in the treatment of acute suppurative otitis media in children.

Keywords: Acute suppurative otitis media, Children, Miasm, Holistic approach in Homoeopathy.

Abbreviations: ASOM (Acute suppurative otitis media)Chronic suppurative otitis media(CSOM) Otitis Media (OM), MRI (magnetic resonance imaging)

Objective:

1. To understand ASOM and its presentation in pediatric age group.
2. To understand the miasmatic presentation of ASOM & its Homoeopathic management with the help of Materia medica .

Overview:

ASOM is characterized by the presence of middle ear infection together with an acute onset of troublesome symptom caused by middle ear inflammation. Studies around the world have reported that the prevalence of ASOM varies from 2.3% to 20%, CSOM 4% to 33%.The prevalence rate of ASOM in India around 17 to 20%and CSOM[1] is 7to 8%. Otitis media is highly prevalent worldwide and is the main cause of hearing impairment in developing countries. World health organization has reported that the hearing impairment in 42.5 million people (above 3 years) in the worldwide was mainly caused by otitis media.

Definition:

Otitis media is an inflammation of a part or all of the mucoperiosteal lining of the middle ear cleft. Otitis media is essentially a clinically based disease, while during the course of disease exudation, suppuration and proliferation or necrosis of the tissue occur.

Two major forms of otitis media are:

Acute suppurative otitis media(ASOM)

Chronic suppurative otitis media(CSOM).

Acute suppurative otitis media:

It is a pyogenic bacterial infection of middle ear. It can occur at all ages and particularly in children. It consists of middle ear effusion and features of acute infection such as fever, ear pain and bulging of ear drum.

Routes of infection

- Via Eustachian tube – common route in infants and children
- Via external ear – traumatic perforation of tympanic membrane due to any cause
- Blood borne

Causative Micro organisms:

Viral nasal infection followed by the bacterial ear infection leads to the development of OM Common bacteriaare Hemophilus influenza, Pneumococcus, Betahemolytic streptococci, Moraxella catarrhalis, Staphylococcus aureus etc.

Virus involved are respiratory syncytial virus, Human rhinovirus, Human corona virus, Influenza virus type A, Adenovirus. About 30% is viral alone but associated bacterial infection is common.

Pathophysiology:

Most of the patients have a history of upper respiratory tract infection .Course of the disease is divided in to five stages.

Stage of tympanic congestion or tubal occlusion - It is the response of middle ear to the invading microorganism causes oedema and hyperemia of the nasopharyngeal end of Eustachian tube. Tympanic membrane look red and congested. Patient complaints of pain and fullness in ear, no fever, mild hearing impairment were present in this stage

Stage of exudation - Inflammatory process progresses and the inflammatory exudates/materials collects in tympanic cavity. The patient complains of throbbing pain in ear with progressive deafness, high degree of fever, bubbling sound in the ear. Tympanic membrane shows more congested and bulging.Tuning fork test shows conductive deafness.

Stage of suppuration - The collected inflammatory exudates causes pressure necrosis and perforation of the tympanic membrane. Perforation is central. The Mucosa of the middle ear is seen through the perforation as thickened and congested. Pain diminishes but hearing loss persists. Discharge is serosanguinous at the onset and later mucopurulent. Tenderness over the mastoid antrum. X-ray of mastoid shows clouding of the air cells.

Stage of convalescence - Disease starts subsiding. Recovery depends on the severity of infection, individual resistance and proper treatment. In case where proper treatment is not instituted the disease involve the mastoid air cells

Stage of acute mastoiditis - Continued infection causes hyperemia and thickening of the mucoperiosteum leads to bony erosion. Recurrent attack of upper respiratory tract infections. Nasopharyngeal or nasal packs Infections of tonsils and adenoids High deviated nasal septum Nasal polyps Rhinitis and sinusitis Tumors of nose and nasopharynx Short, straight, wide eustachian tube Reduced immunity Barotrauma.

Clinical Manifestation:

Manifestations include pain, restlessness, discharge and fever. Eardrum appears lusterless, rough and red initially. Later, collection of pus causes loss of its landmarks and its bulges outwardly. Perforation may occur, resulting in accumulation of pus in the canal.

All infants with unexplained pyrexia and/or screaming should have ASOM if not been excluded by other cause.

Diagnostic Criteria:

According to ICD-10 Criteria, subjects with the presenting complaints of Otalgia. Fever. Irritability. Associated with decreased sleep and feeding habits. In infants who can't express the pain will be presenting with unusual crying, fussiness, irritability especially during night.

Miasmatic Analysis:

PSORIC: Otitis with dryness of the meatus; Constant itching, a sensation of crawling, dryness and pulsation in the ears. Cannot tolerate noise, due to oversensitivity and much sound cause pain in the ears Nervous restlessness and anxiety.

PSYCHOTIC: Profuse exudation; Stitching, pulsating,wandering pains. Aggravation during day and by changes in the weather; Physical restless

SYPHILITIC: With ulceration, Burning, bursting, and tearing ear pains. Offensive discharges of pus is aggravated at night and from the warmth

TUBERCULAR: With exudation mixed with blood, cheesy or curdled; Sensation of Flushing about the ears; Aggravation.at night and ameliorated during the daytime. Peculiar carrion like odor and discharges are often cheesy and curdled. The ear may look flushed and red even when there are fetid and copious discharges from the ears, the tubercular child feels alright and says that there is nothing the matter with

Homeopathic Management of Obstructive Sleep Apnea :

Some of the well indicated homeopathic medicines to treat ASOM areAconite, Arsenic Album, Belladonna, Chamomilla, Calc carb, Capsicum, Dulcamara,HeparSulph, Kali. Bich, Graphites, Sanguinaria Can., Nitric acid., Natrum carb., Lycopodium., Lachesis, Phosphorus., Phosphoric acid., Mercurius dulcis., Merc sol., Pulsatilla., Silicea., Tuberculinum., Sulphur, Verbascum Thapsus etc. The selection of medicines for ASOM is made individually for every case keeping in view the symptom presentation as well as the reason behind it. Homeopathic medicines help in ASOM by aiming to treat the cause behind it. The homeopathic medicines for ASOM are very safe to use among people of all the age group and manage it in a highly safe, natural and efficient manner.

Arsenicum album:

Thin excoriating, offensive otorrhoea. Squeezing, sharp pains, shooting, voluptuous, tickling and burning in the ears. Agg: wet weather, after midnight,

from cold, cold drinks or foods, Seashore. Right side, Amel: from heat, from head elevated; warm drinks.

Belladonna:

Throbbing and beating pain in ear, child cries out in sleep. Sudden and violent attack of pain with redness, over sensitiveness to slightest draft of air/touch, rush of blood to head and face. Pain causes delirium. Burning heat, bright redness and dryness are very marked. The pain comes and goes in repeated attacks.Noises in ear and Autophony- hearing one's voice in the ear.

Chamomilla:

Earache with soreness; swelling and heat driving patient frantic. Stitching pain and ears feel stopped. Sensitive to cold wind about ears, or noise. Earache amelioration from warmth. Roaring in the ears as of rushing water.

Dulcamara:

Ear ache, buzzing and stitches. Ache with nausea; whole night, preventing sleep. Ailments from exposure to cold and damp weather.

Ferrum-phos:

Noises and throbbing. First stage of otitis. Membrana tympani red and bulging. Acute otitis when belladonna fails prevents suppuration. Deafness from colds. Tinnitus aggravated on lying.

Hepar Sulphur:

Whizzing and throbbing in the ears, with hardness of hearing. Discharge of fetid pus from the ears. Chilliness, hyper sensitiveness, craving for cold and strong things are very characteristic. Slightest pain causes fainting. All the discharges are profuse; foul; like old cheese, sour. Sweats profusely, easily without any relief.

Kalium Muriaticum:

Chronic, catarrhal conditions of the middle ear. Glands about the ear swollen.

Mercurius Solubilis:

Thick yellow discharge; fetid and bloody; otalgia worse warmth of bed; at night sticking pains; pain extends to the ear; from teeth, throat etc. As if cold water is running from the ear.

Mercurius Dulcis:

Otitis media; ear troubles of scrofulous children; catarrhal inflammation of the middle ear.

Pulsatilla:

Otorrhoea is thick, bland, yellowish green and offensive. Otalgia is worse at night, diminishes acuteness of hearing. Thirst less, peevish and chilly. Hearing difficulty, as if the ear were stuffed.

Rhus tox:

Pain in ear with sensation as if something were in them. Lobules swollen and discharge of pus. Fever is associated with otalgia.

Silicea:

It begins as a dry catarrh of the middle ear; offensive, watery, curdy, with soreness of inner nose and mastoid process

Verbascum Thapsus:

Otalgia with a sense of obstruction, stoppage of ears. Tearing in ears, sometimes when eating, with lancinations.Numbness sensation in the ear.

Reference:

1) Ghai O.P.(2013) Essentials of Paediatrics.7th New Delhi: CBS Publishers and Distributors, p.359
2) Gupte Suraj. (2009) The Short Textbook of Pediatrics.11thNew Delhi: Jaypee Publishers (P)Ltd, p.681
3) David H. Darrow, Nariman Dash, Craig S. Derkay, Otitis media: concepts and controversies Current Opinion in Otolaryngology & Head and Neck Surgery: 416 -423.
4) Banerjea Kumar Subrata.(2010) Miasmatic Prescribing.2nd extended edition. New Delhi: B Jain Publishers (P) p.73,74,75
5) William Boericke, Pocket Manual of Homoeopathic Materia Medica, 9th edition.
6) Dr. SR Phatak, Materia Medica of Homoeopathic Medicines, 2nd revised and enlarged edition New Delhi: B Jain Publishers .
7) A Dictionary of Practical Materia Medica – JH Clarke ,Student edition 2005 New Delhi: B Jain Publishers.
8) Homeopathic Therapeutics the classical Therapeutics hints by Samuel Lilienthal, B Jain publishers
9)https://www.homeobook.com/acute-otitis-media-and-homoeopathic-management
10)https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK

Creative Technology Prototype

Dr. Chandrabhushan Srivastava
Assistant Professor
College of Arts and Crafts, Patna University

Abstract:

The given study describes how prototyping can be proven as an essential step of making a product successful. Also, the relationship between prototyping & creative technology will be found . Moreover four crucial steps in the designing process along with the prototype has also been discussed. This article present why creative technology prototype is important and how it must be established in order to run a successful organization.

Introduction to Creative Technology :

Throughout many areas, the term "creative technology" transcends detailed description. It involves the incorporation of policies and expertise from a number of domains, such as Art, Design, and the Humanities, in the 21st century. The absence of a clear concept makes it difficult to grasp what exactly is included in the range of creative technologies. It also seems to be a difficulty, considering how quickly the new technologies evolve and its methods develop, as well as an elevated interest group focused on education and society. Nevertheless, creative technology is a major force contributing to the transformation of the world in a better way.

With the help of multi-sensory experiences, the creative technology is putting its efforts in the collaboration of the real and the digital world. Consider the difference between advertising a product using flyers, websites, and on any of the social media platforms. If marketing is all about screaming about a product, then creative technologies are transforming it into something genuinely immersive and engaging. To construct an experience of life, one must consider how to use various lines of communication with human perception.

Some mediums which are being used for generating such real life experience are:

Computer Graphics, Digital Cinematography, Video editing, Video Production, 2D Graphics, 3d Graphics, The Internet of things, Virtual reality, CAD/CAM, Software engineering. New media art and internet art are also examples of work created with innovative technology in the arts. We can say "innovation seems to have the potential of changing and helping to "transform" how individuals use digital equipment today, and also bringing in more and more real life experiences.

About Creative Technology Prototype

What is prototyping? Prototyping can be defined as an iterative process in which designers turn abstract concepts into concrete forms . To capture design concepts and test them on people, they work together to develop models with different levels of intensity. You may modify and confirm existing ideas through prototyping.

Why is prototyping important? When a person has an idea of launching a product and has spent a lot of time in planning and building it with his creative team. Established a successful website and social media platforms with hundreds of visitors but eventually could not convert those visitors into customers and the reason was the visitor did not find any difference between the product they are currently using and the one you are offering so instead of risking the any disturbance in their routine they refuse to buy our product. Eventually all the efforts and investment behind the whole project took us no-where but failure. Imagine how frustrating it can get. So just to save ourselves from such discomforts prototyping plays an important role. As a kid, making replicas of every

product we see around was one of the most creative things we could do. This action defines a prototype in real life, making a draft and testing it completely before implementing it.

Prototypes come in a variety of shapes and sizes, with the only thing they all have in common being that they are all physical manifestations of your ideas. They don't have to be rudimentary copies of a finished product, though. Prototypes include simple sketches or storyboards intended to explain an experience solution, rough paper prototypes of digital interfaces, and even role-playing to act out a service delivering a concept. In truth, prototypes don't have to be whole products: you may test a single portion of a solution (such as a proposed grip handle for a wheelchair) by prototyping it.Whether you've done extensive research and accumulated a vast amount of data, or whether your brainstorming sessions resulted in what many consider to be a game-changing answer, testing is still necessary for success. Design teams might quickly become hooked on the research artefacts obtained during early stages of exploration, resulting in a bias toward their own ideas. By prototyping and then testing your ideas, you may find assumptions and biases about your ideas, as well as insights about your users that can be used to enhance or build new solutions.

Designing Process

Designing process is a way of tackling problems in a novel way. A design approach can be extended to just about every circumstance throughout everyday, but it can also help you think about the larger picture and act intelligently.

1. **Empathise :** To identify and address the problem at hand, the first stage of the design process is to comprehend the target audience/customer/perspective. To do so, design thinkers are advised to discard any preconceptions about the problem, the users, and the world at large (since assumptions may inhibit creativity!). This enables them to analyse all alternatives about the clients and their requirements objectively.

Activities include:

Insights: You'll follow your users around and observe what they're interested in.Analytical Conversations: You'll conduct one-on-one interviews with a few of your consumers to learn more about their perspectives on the issue at hand. When you ask someone to give you a story about the last time they encountered the problem you're looking into, you'll get a detailed explanation that includes information you would not have seen otherwise.

Empathy maps, for example, may be a fantastic method to compile all of the important information obtained during interviews. Empathy maps are visual representations of what individuals do, say, think, and feel in relation to a situation. They assist colleagues in comprehending the problem's background as well as how individuals are affected by it.

2. Define: After gathering all of the data in the first stage, the following step is to explicitly describe the issue statement. Instead of focusing on commercial goals, the resulting problem statement should be expressed in human-centered terms. Instead of creating a goal to increase sign ups by 5%, a human-centered aim can be to assist busy women in providing nutritious meals for their family.You came up with questions on how you may fix the problems based on what you saw or heard. Activities include: Concepts and Convergence: There are a variety of approaches to the Define phase, but you'll almost certainly require a wall of sticky notes to keep track of the quotations, observations, and ideas you heard throughout your research. To locate the prevalent or most prominent themes, Make a list of the most important or impacting problems to think about as you progress ahead.

3. Ideate: Ideate is a phase where teams get to know about the issues related to the product and now is the right time to start searching for solutions. Once we know some of the demands of our product have not been fulfilled completely, the next step is to start scratching for the solutions. Whole designing team contributes to this step. Every team member is working on the ideas of development needed from their ends and once all possible solutions are analyzed they gather and discuss which of those solutions should be implemented and which need to be ignored or need some more corrections. Hypothetically speaking the stage when freedom comes in and a wildly reactive mind is required is a phase we call "Ideate"

4. Prototype: While prototyping a smaller replica of the actual product is created and presented to the few users just to get feedback from them. This is so far proven the best way to in product designing to deduct errors before the implementation of the actual product. The main target of this process is to improvise the issues in the product while getting the feedback from the user. The prototype lets you know what changes your product needs. There are no predictions on this stage, only realistic experiences suggest the changes.

5. Put it to the test: All of your efforts in previous stages contributed to this last step called testing. Designer along with the whole team needs to understand that this is a collaborative process. Here the product will be presented to the end customer and his testimonial will be done by him. After the trial user will share his feedback and he will let you know if the prototype requires alterations or not.

While selling the final product all the users are going to judge it, that is why it is always better to perform testing before the actual selling process. At this moment one can go back through the issue description and determine that the result is fulfilling specific requirements and alleviating any problems.That process enables every one of the elements to really be worked out and improved in order to generate the greatest workable alternative.

Benefits of prototyping

Analyze the Technical Possibilities : Prototyping allows you to bring a concept together and discover what portions of it are difficult to accomplish. Prototyping also can reveal unforeseen physical, technological, or budgetary limitations.

The bidding procedure was won : Once it starts to gain a customer, you aren't the first one competing. Some businesses are attempting to attract customers. A model can also lead to major changes during the customer acquisition process. It might provide a competitiveness above your rivals.

Make it easier for customers to understand your concept :

A prototype allows you to demonstrate your future products to the target buyers in a meaningful manner. As a result, you'll have a significant advantage before your offer's ultimate debut. You've gathered feedback from potential clients in the form of reviews and suggestions.

Building a prototype can help you better in planning marketing activities

The more a customer is involved in the development process, the better : Typically, the customer provides his or her needs with the team, which then creates the product. Only after the task is complete would the customer make some adjustments . Basically, it is minimal engagement and no customer participation. It leads to a breakdown in interaction as well as a rise in rework.

You may adjust it by building a prototype design. While you're doing it, your client also get something to engage. His engagement in project will grow as a result of this. He can see things coming together. The client will be happier as a result of this.

Lesser Rework : Revamping is never fun or inexpensive. It's not cheap, especially if you need to recruit consultants. But, in general, this is what occurs. Designers have a proclivity for diving into the code without first knowing the design or end-result specifications.

This may be a rapid way to get results, but is not good enough. Performing things quickly may result in even more revision. Also contributes to the number of hours invested, but it also costs money. However, by constructing a prototype, you may avoid this situation. As you may be aware, a prototype aids in determining how the final product will seem.

A better product comes from more revisions: There will be further modifications if there is more feedback. And, let's face it, additional adjustments do assist to improve the product. This, however, comes at a price. More modifications necessitate more time and money spent on redoing. And it's for this reason that designers despise change. A prototype, on the other hand, is a different story. A prototype does not take a lot of time or money to create. You may quickly make the adjustments you desire and create a new model.

References:

1. Herbert Simon, *The Sciences of the Artificial (3rd Edition)*, 1996: https://monoskop.org/images/9/9c/Simon_Herbert_A_The_Sciences_of_the_Artificial_3rd_ed.pdf
2. Gerd Waloszek, *Introduction to Design Thinking*, 2012: https://experience.sap.com/skillup/introduction-to-design-thinking/
3. Rikke Friis Dam, *5 Stages in the Design Thinking Process, 2021:*
4. https://www.interaction-design.org/literature/article/5-stages-in-the-design-thinking-process
5. Farah E, *Improving the Potential for Innovation through Design Thinking, 2021:*
6. https://faraheida.medium.com/improving-the-potential-for-innovation-through-design-thinking-d4d4e734ae26

The Role Of Chronic Miasm In Homoeopathic Management Of Rheumatoid Arthritis

Dr. Smita Hiwrale (Guide) **Dr. Sheetal Nalawade**
Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna,Maharashtra-431202

Abstract

Homoeopathy is based on Similia Similibus Curentur principle. As Dr. Hahnemannthe founder of homoeopathy taken more than 12 years to find this Miasm, he told us why and how this Miasma is important in human life. RA shows a populationprevalence of 0.5% to 1% with a highly variable annual incidence (12-1200 per 100,000 population) depending on gender, race/ethnicity, and calendar year. Asthis prevalence shows the need of studies. Chronic miasma is the only responsible forrheumatoid arthritis. These chronic miasm are capable of producing degenerativeillnesses, auto-immune diseases and lead the organism towards immune-deficiencydisorder. Hahnemann introduced chronic miasm in 1828, thus Hahnemann getsplenty cases where recurrent cases of old symptoms where reappear which makeshim to think of MIASM. The miasm of RA. Is basically syco-syphilis, but as psora is mother of all miasm RA is formed after the pathology is been developed from psoric presented to sycotic. Thus the formation of this big pathology, miasm play the keyrole, as homoeopathic treatment when take places on the bases of miasm the management becomes the easy way for cure. The exact cause is not known; however, initiation of diseases seems to result from an interaction among genetic susceptibility, environment triggers and chance.

Keywords: Rheumatoid arthritis, Miasm, Homeopathy management, Joint pain.

Introduction:

Definition:- Rheumatoid arthritis is a chronic disease of unknown etiology and is characterized by persistent symmetrical synovitis and poly arthritis resulting in destruction and deformities of the affected joints along with various systemicmanifestations.

RA affects about 24.5 million people as of 2015. Thus Arthritis of peripheralsynovial joints is seen in almost all patients with RA. Chronic symmetricoligo / polyarthritis with especially small joints involvement of hand along with prolonged morning stiffness, swelling of the joint. Patient with active RA also experience systemic changes. A inflammation that is associated with a variety of co morbidities, most importantly cardiovascular disease, which contribute to the increased morbidity and mortality noted in the group compared with general population. Different genetic background and environmental factor or treatment.

Causes And Pathophysiology:-

Both genetic and environment factor appear to be involved in thepathogenesis of RA. The concordance rate of RA is higher in monozygotic (12- 15%)than in dizygotic twins(3%),and the reisan increased frequency of disease in first-degree relatives of patients [1]. Female are more often affected than males. Itcommonlyaffects women between24-40yearsage.Causes of RAis not yet fully known, as doctor do know that an abnormal responseof the immune systems plays a important role in the inflammation and jointdamage that occurs. Till yet, No one has confirmedly know why the immune systemgoes down, but there is scientific proved evidence about genes, hormones andenvironmental factors which are involved, formed development of rheumatoidarthritis. Bacteria like proteus and mycobacteria and virus like Epstein-barr virus,lenti virus and retrovirus have been incriminated as etiological agents. Both mental and physical trauma and cold have being found to RA.

Signandsymptoms:-

RA affects different people in different ways. Development of symptoms is slow over several years or the disease may progress quickly. Symptoms may be mild or very severe. Pain in joint and swelling may be slowly and may occur over week's ormonths. Mostly small joints in the wrists and hands are probably inflamed first. Overtime, other joints may be painful and swollen in RA.

Following are some sign and symptoms was being mostly seeninRA.

- Painfuljoints
- Lossofappetite
- Feelingweak
- Lumpsunderthe skin,especially
- Swollenjoints
- Stiffnessinjoints,particularlyinthemorning
- Lowfever
- Fatigue
- Weightloss
- Overtime,decreasedrangeofmotion
- Dryeyes andmouth.

Clinicalfeatures: -

The typical presentation is with pain, joint swelling and stiffness affecting the small joints of the hand, feet's and wrists. Large joint involvement, systemicsymptoms and extra-articular feature may occur, like coetaneous and vascular features, cardiac and pulmonary involvement, neurological complications etc. Sometimes RA has a very acute onset, with florid morning stiffness, polyarthritis and pitting edemas. This occurs more commonly in old age. Otherpatients may present with proximal muscle stiffness mimicking polymyalgiarheumatic. Occasionally, the onset is palindrome, with relapsing and remitting episodes of pain, stiffness and swelling which last only for a few hours or days. Examination of the hand often provides a good reflection of overall diseaseactivity. The typical features are symmetrical swelling of the metacarpophalangealjoints and proximal. The above joints are inflamed if they are actively tender onpressure, and have stress pain on passive movement or effusion/ soft tissues welling. This Erythemais not usually a feature of its presence implies coexistent sepsis. Arthritis for mities develop with long-standing disease and also including 'swan neck' deformity, the 'button hole'' deformity and a Z deformity of the thumb.Dorsal subluxation of the ulna at the distal radio-ulnar joint is common any maycontribute to rupture of the fourth and fifth extensor tendons. Arthritis of fingers may diagnosis because of nodules in the flexor end on heaths.

Homoeopathic Approach As Per Chronic Miasm To Ward Rheumatoid Arthritis:

Homoeopathic is a system of medicine which aimstotreat each particular individual be a child or adult. Individualization is keen subject for treatment process. Rheumatoid tends to commence in the joints of the hands and feet and then tospread centripetally to wrists and ankles, to knees and elbows and then to hips, shoulders and spine. As homoeopathic never looks rheumatoid arthritis as alocal disease, it has been considered as a systemic disturbance, involving multiple systems. Homeopathy recognizes the individual it y of each patient or case. Homoeopathy not only treats disease, it treats patients as a whole. In one-word individualization. It only represents constitutional treatment based on the totalityofsymptom of mental and physical reaction. It should be able to cover the level ofsusceptibility, and tendencies. Rheumatoid arthritis is a chronic disease that arises from chronic miasm with insidious on set. Rheumatoid arthritis is influenced by syco-psorainearly phase and duetosyco-syphilisin advanced stages. As mentioned in aphorism 5, the physician should consider the probableexciting cause of the acute disease and physical constitutionof a patient. Especiallywhen the disease is chronic physical constitution is determined by genetic code ofthe individual. Hence physical constitution should never be neglected while arriving at thes imilimum. What are his Miasm but concepts of disease grasped on a more dynamic level than their final crystallizations which are studied with such devotion today. But it was the Miasm that were to be treated. We might hope therefore that anapproach to rheumatoid arthritis through the miasm might be helpful. Miasm is the keytocure the patient of rheumatoid arthritisas the cause of diseases when being hunted out it makes easy to prescribe don the bases of it.Herethemiasm is mostly of syco-syphilis where the disease pathology is being moderate as per the susceptibility. The disease as per miasm is being progress due to which, miasmatic approach his mostessential way to understands the

development to disease phase. Homoeopathic medications is be stand effective way to deal to chronic conditions of the disorder and by utilization of holistic and miasmatic prescription with constitutional remedies.

Fewremedy for Rheumatoid arthritis are given below: –

Arnica, Aurum met, Bryonia, Calcarea carb, Calcarea flour, Causticum, Dulcamara, kalicarb, ledum Pal, Pulsatilla, Rhod, rhustox, Ruta.

References –

1. Allen J.H. The chronic miasms , B. Jain Publishers; 1998.
2. Boericke & Tafel , 1904, DR. Sammuel Hahnemann The chronic diseases ,.
3. Gibson RG, Gibson SL, MacNeill AD, Buchanan (1980) WW. Homoeopathic therapy in rheumatoid arthritis: Evaluation by double-blind clinical therapeutic trial. Br J Clin Pharmacol,9:453
4. Hahnemann S, Boericke W. Organon of medicine. 6th ed.
5. Harrison Principles of Internal Medicine (2005)16thedition , Mac Grow Hill Medical Publishing Division,
6. https://www.emjreviews.com/therapeutic-area/rheumatology/
7. https://www.bmj.com/specialties/rheumatology/
8. https://www.amjmed/rheumatology/
9. https://www.hindawi.com/journals/rheumatology/
10. Ncbi.nlm.nih.govhttps://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11396092
11. Psychological Interventions for Rheumatoid Arthritis: An Overview of Systematic Reviews. Rheumatology. 2016;.14
12. Ralston S, Penman I, Britton R, Strachan M, Hobson R, Davidson S. Davidson's principles and practice of medicine
13. Speight P. A comparison of the chronic miasms (psora, pseudo-psora, syphilis, sycosis). In a comparison of the chronic miasms (psora, syphilis, sycosis) 1977. Health Science Press.
14. Senthelal S. Li J. A. M. Thomas (2019 ,Dec.17)Arthritis.
15. The homoeopathy. Com http://www.thehomoeopathy.com/uploads/ publications/_A CASE-STUDY-ON-RHEUMATOID-ARTHRITIS-converted.pdf

Post Covid Monetary Policy: Pivot, Rise and Pause

Somnath S. Vibhute
Associate Professor,
St. Gonsalo Garcia College, Vasai.

Abstract:

The Reserve Bank of India has adopted a flexible and accommodative policy stance since the onset of the pandemic in the year 2020. It has taken a series of measures as per the need of the time with an intention of supporting economic growth. This includes initial reduction in the rate of interest, injecting liquidity into the financial system and providing specific targeted support to different sectors in the economy.

In recent years the Reserve Bank of India gradually increased the policy rates, twice in 2022-2023, in response to growing price levels domestically and internationally with possibility of increasing interest rate cycles within the economy. However, very recently it has taken a pause by considering domestic and international economic scenarios. In this regard the present paper investigates changes in the monetary policy since 2020 and its impact in stabilizing India's macroeconomic indicators.

Key Words: Monetary Policy, Macroeconomic Stability.

JEL Classification : E4, E5, E6

Introduction:

The Covid 19 was a catastrophic pandemic having deep rooted impact on every economy including India. That sudden onslaught of lockdowns and restrictions had a negative impact on every sector, including the banking sector in India. However, there were quick policy responses from the government and the Reserve Bank of India (RBI). The RBI immediately changed the monetary policy and adopted sleeves of other measures in order to protect the interest of the economy. The policy has been effective to support different stakeholders of the Indian economy. It kept key policy rates initially unchanged and then increased gradually from May 2022. These hikes have a modest and bearable impact on inflation. Similarly, the transmission mechanism of the monetary policy has improved in recent years but it is still far away from perfection. It is a traditional challenge or a paradox before the RBI to control inflation and simultaneously support economic growth. During the years of the pandemic the monetary policy has been accommodative and supportive to the overall economy. The policy has remained flexible during this period with important measures such as reducing repo rates in the initial period. The repo rate was reduced by a cumulative 150 basis points to 4% since March 2020. The reverse repo rate has been reduced by accumulative 135 basis points to 3.35 per cent. It has injected timely liquidity into the financial system through open market operations (OMO), long term repo operations (LTRO) and special liquidity facilities (SLF). Understanding the need of the hour, the Reserve Bank of India adopted an approach supporting specific sectors such as small and medium size enterprises (SMEs), healthcare sector, real estate sector and support to foreign trade. These measures were aimed at providing support to these specific sectors as per the emergency financial situation emerged during the Covid-19.

Statement of Problem:

The Covid-19 was the biggest ever challenge faced by the world economy. It created multiple problems in terms of contraction in economic growth, loss of employment, learning deficit,

et.al. The sudden lockdowns all over the world including India created a chaotic economic situation. In this backdrop both the fiscal and monetary policies played a role of supporting each other and keeping the economic growth on track. The RBI was proactive in adopting a number of measures so that the borrowers will get an additional time to repay the loans, rearrange finances and plan for prudent borrowing in days to come. Various tools of the monetary policy such as the repo rate, the reverse repo rate and open market operations were put in use. The rates were kept unchanged at 4 % for the long period till May 2022 and then gradually increased up to 6.5 % in April, 2023. Then onwards a pause is adopted by the RBI. It is interesting to understand that to what extent the measures adopted by the RBI during the pandemic time helped the Indian economy to fight the Covid effectively? How it impacted the credit growth during that time? And what had been an approach post covid? The extraordinary contemporary period of global turbulence has been extremely challenging for the RBI. This paper investigates some of these facts.

Review of the Literature:

The Reserve Bank of India was prompt enough to reduce the repo rate by 115 basis during the span of 2 months from March 2020 and May 2020. The pro-activism by the RBI was helpful in navigating the uncharted waters of black swan effect of Covid, bank crises in the advanced economies, Ukraine War, etc. Shaktikant Das (2023) at the summer meetings organized by the central banking, London, UK delivered a speech in which the journey of the policy making over a period of three years has been explained at length. The RBI Annual Report (2021) reveals the goals set for the year 2020 in a clearer way. The monetary policy and the liquidity operations were aimed at mitigating challenges of the Covid 19. The unprecedented response of the RBI eased the financial stress, unclogged monetary policy transmission and credit flows while ensuring financial stability during the crisis time. The International Monetary Fund published policy tracking for every country during the period of the pandemic. It appreciated the efforts of the Reserve Bank of India in terms of initial stability then increase and then further pause in the key policy rates.

Research Methodology:

For this paper the database is used from the vast pool of the data from the RBI Data. The Reserve Bank of India publishes periodic reports in which this data is regularly incorporated. It includes the RBI Annual Report, Monthly Bulletins and The Report on Trend of Progress of Banking in India. The data is classified and the trends are found and examined to arrive at the conclusion. Microsoft excel is used to draw various charts. Further the elementary statistical tools are applied.

Hypothesis Testing: The present study is based on the following hypotheses.

H0 : The bank Credit During and Post Covid Era was greatly Suffered

H1 : There was normal growth in the bank credit during and Post Covid Era

In order to understand the hypothesis mentioned hereabove we need to examine these statistical figures published by the Reserve Bank of India which is presented in the following table 1 and graphically displayed in chart - 1.

Table -1 Bank Credit During and After the Pandemic

Date	Total Bank Credit (Rs. Cr)
27.03.2020	1,03,70,861
20.05.2022	1,20,38,119

03.06.2022	1,21,43,121
12.08.2022	1,24,25,718
23.09.2022	1,26,29,875
16.12.2022	1,31,54,442
24.02.2023	1,34,50,269
25.08.2023	1,43,15,110

Source:https://cimsdbie.rbi.org.in/BOE/OpenDocument/2306011537/OpenDocument/opendoc/openDocument.jsp?logonSuccessful=true&shareId=0

Chart -1 Bank Credit During and After the Pandemic

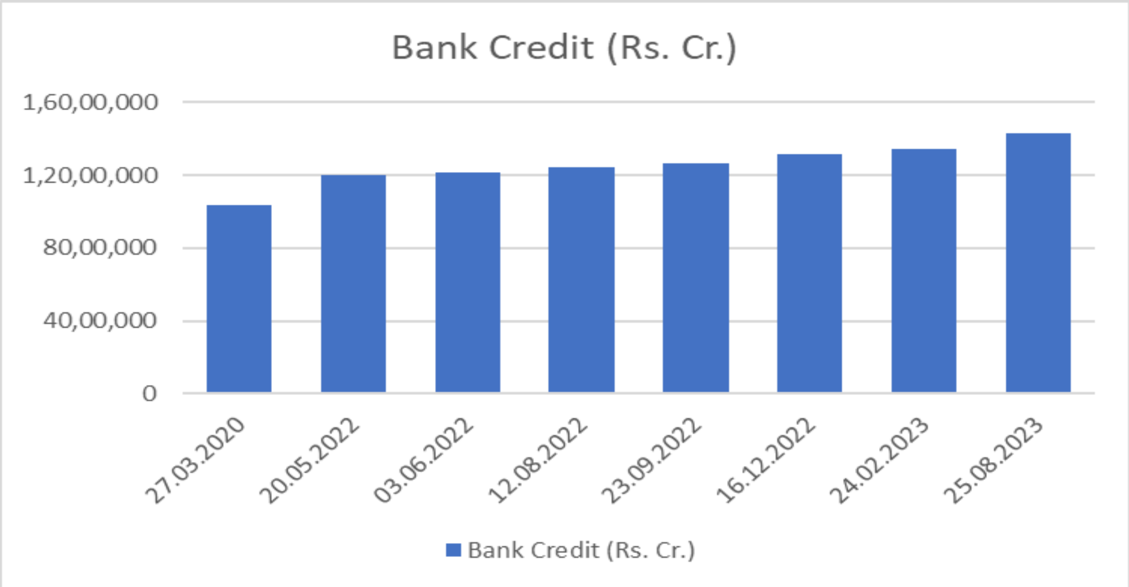

It is clearly established from the data above that the growth in bank credit between March 2020 and May 2022 was around 17 lakh crore rupees. From May 2022 to August 2023 this is increased by 23 lakh crore rupees. It simply means that there has been steady credit growth even during and after the pandemic. Hence, the null hypothesis that the credit during the post covid era was greatly suffered is rejected and alternative hypothesis that the normal growth in bank credit during and post Covid - 19 era is accepted.

The second hypothesis of the paper is

Ho : The monetary policy was ineffective during and post covid era.

H1: The monetary policy was highly effective during and post covid era.

The operation, functioning and efficacy of the monetary policy primarily depend upon two prime rates viz. the bank rate and the repo rate. The bank rate is a rate at which the Reserve Bank of India (RBI) provides the loan to commercial banks without keeping any security. This is one of the key policy rates which determine the liquidity position in the economy. Another rate is the repo rate which refers to the rate at which commercial banks borrow money by selling their securities to the Reserve Bank of India (RBI) to maintain liquidity, in case of shortage of funds or due to some statutory measures. It will be interesting to understand the changes in both these policy rates by the RBI as a response to the pandemic and post pandemic period global challenges. The following table explains the changes which have taken place during the period under consideration.

Table - 2 : Basic policy rates during the pandemic and post pandemic era

Date	Bank Rate	Repo Rate
27.03.2020	4.65	4.0
04.05.2022	4.65	4.4
08.06.2022	5.15	4.9
05.08.2022	5.65	5.4
30.09.2022	6.15	5.9
07.12.2022	6.50	6.25
08.02.2023	6.75	6.50

Source: Major Monetary Rates.
https://cimsdbie.rbi.org.in/BOE/OpenDocument/2306011537/OpenDocument/opendoc/openDocument.jsp?logonSuccessful=true&shareId=1

It is clearly visible from the table 2 above that at the time of beginning of the pandemic the bank rate was 4.65% and it was kept stable for over a period of next 2 years till 4th May 2022. That was a need of a time considering economic emergencies due to wide spread pandemic bringing economic activities at halt. It was necessary to bring stability in the bank rate considering the financials of the commercial banking, which was badly hampered due to the onslaught of the pandemic. However, after emerging from two waves of the pandemic, the bank rate was gradually increased from 5.15% on 8th June 22 up to 6.75% in February 2023. Similarly, the repo rate was at 4% when the Corona pandemic started in India and that was kept unchanged till may 2022. However, after the pandemic was over, there was again gradual increase in the repo rate, step by step making retail loans costly. This stance was adopted by the RBI to control inflation while promoting economic growth activities. The changing trends in bank rate and the repo rate are depicted in the following figure.

Chart 2 : Policy Rates During & Post Pandemic

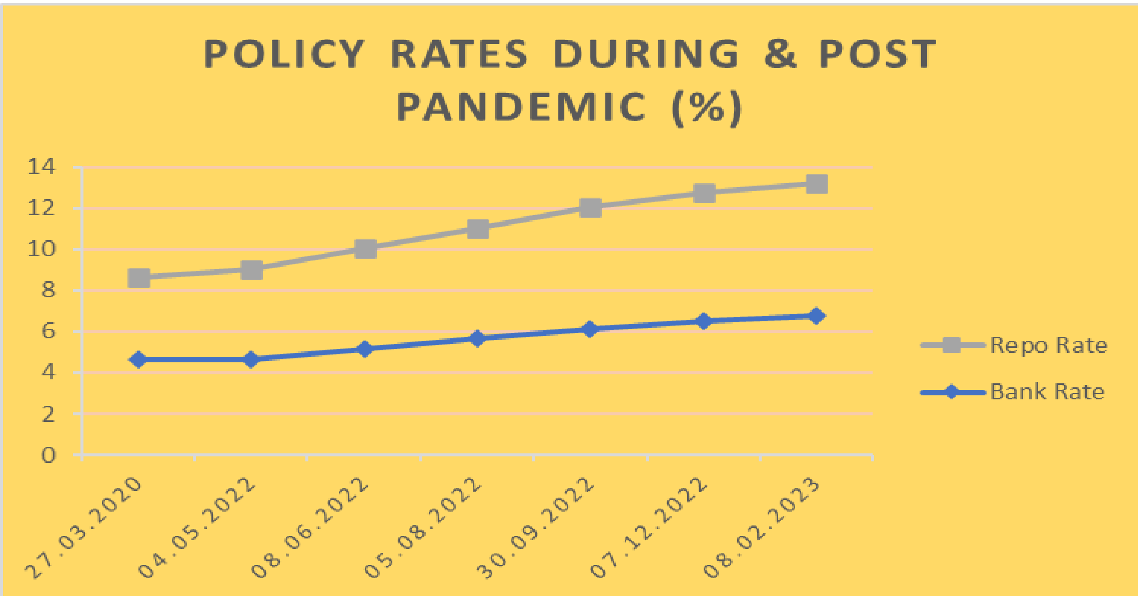

Interpretation of the Results:

Theanalysis of the data above clearly indicates that the liquidity position as well as bank credit growth has happened as per the requirements of the economy during the Covid-19 period and even after that. In the initial months there was a proactive approach by the RBI in terms of keeping policy rates unchanged for over 24 months by considering financial situation of individuals and institutions in the country. But once the stability is achieved after the Covid- 19, then there has been a steady and comfortable growth in the liquidity position as well as the bank credit growth has increased which indicates that the monetary policy was apt, timely and resulted into a successful monetary approach from the central bank.

Concluding Remarks:

The pandemic was onslaught on humanity testing the patience and activism of governments and policy makers. The RBI's response was prompt and decisive, undertaking numerous measures since the beginning of the Covid- 19. The monetary policy committee meetings were held ahead of the schedule in order to adopt timely decisions so that the Covid affected sectors of the economy can get timely relief and they can sail through successfully. Maintaining adequate liquidity in the system was definitely a challenge before the Reserve Bank of India and it has successfully proved that the RBI is prudent and vibrant enough to provide the liquidity as and when time demands. Similarly, the policy mix in terms of initial stability, then consistent increase in and then again maintaining stability respectively considering the initial impacts of Covid followed by the recovery in different spears of the economy and then challenges of the global economy. This helps us to understand that monetary policy had mixed approach of stability, increase and again stability during and after the Covid-19 pandemic.

References

1. IMF (2022) : Policy Tracker on Covid 2019.
2. Shaktikant Das (2023) : 'Central Banking in Uncertain Times: the Indian Experience' A lecture at a summer meeting organized by the central banking, London, UK.
3. RBI (2021) : The RBI Annual Report, Monetary Policy Operations, Chapter III
4. RBI (2022) : The Report on Trend and Progress of Banking in India.
5. Ministry of Finance (2022) : Economic Survey of India
6. https://cimsdbie.rbi.org.in/BOE/OpenDocument/2306011537/OpenDocument/opendoc/openDocument.jsp?logonSuccessful=true&shareId=1

Role of Halogen group of drugs in management of Tonsillitis in Pediatrics age group.

Dr. Smita Hiwrale (Guide) **Dr. Alok Nikam**

Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna,Maharashtra-431202

Abstract:

Tonsillitis is an inflammation of the tonsils and especially the palatine tonsils typically due toviral or bacterial infection and marked by red enlarged tonsils usually with sore throat, fever, difficulty swallowing, hoarseness loss of voice and tender lymph nodes.

At the back of the throat, two masses of tissue called tonsils act as filters, trapping germs that could otherwise enter airways and cause infection. They also produce anti bodies to fight infection. Sometimes the tonsils itself become infected by bacteria or viruses, they swell and become inflamed and lead to a condition known as tonsillitis. Tonsillitis is mostly seen especially in children. The condition can occur occasionally or recur frequently.

Epidemiology:

About 7.5% of people have an infection of throat in any three-month period and about 2% of people visit a doctor for tonsillitis every year. It is most commonly seen in school-aged group children and typically occurs inthe cold and winter months. Most people recover from thissore throat with medicine or someone without any medication. In 40% of people, symptoms resolve within three days, and in 80% symptoms resolve within one week. Common invasive treatment done is Tonsillectomy

More than 530,000 tonsillectomies are performed in children and young age group in the United States every year because of recurrent throat or sleep-disordered breathing cause by inflamed tonsils. Although

Tonsillectomy is common and improves patients' quality of life, there are possible risks in the care of patients undergoing tonsillectomy.

Clinical features:

Sorethroatplusatleastoneofthefollowingsignandsymptomisconsiderasacountingepisode:

Temperatureof greater than 100.9°F(38.3°C) Cervical lymphadenopathy Tonsill arexudate

Culture positive for Group Abeta-hemolytics treptoccus

Treatment:

Antibiotics orally orintravenously administered for proved or suspected strept ococcal episodes of infection.

Causes:

Viral and bacterial infections can cause tonsillitis. Most common organism found are Streptococcus (strep) bacteria causing tonsillitis. Other common causes include:

- Adenoviruses
- Influenza virus, (1059,illnesses associated with respiratory virus, Harrison's Principles of Internal Medicine16th Edition)
- Epstein-Barrvirus–(1046pg,Harrison'sPrinciplesofinternalmedicine,chapter165)
- Parainfluenza
- Viruses Enter viruses
- Throat pain or tenderness area

- Rednessofthetonsils
- Awhiteoryellowcoatingonthetonsils
- Painful blisters or ulcers on the throat
- Headache
- Lossofappetite
- Earpain
- Difficultyswallowingorbreathingthroughthemouth
- Swollenglandsintheneckorjaw
- Fever,chills
- Badbreath(Halitosis)
- Ageneralsenseoffeeling unwell(malaise)
- Lesscommonsymptomsincd:
- Nausea
- Fatigue
- Stomachache
- Vomiting
- Furrytongue
- Badbreath (halitosis)
- Voicechanges
- Difficultyopeningthemouth

Types:

Acute tonsillitis:

Acute tonsillitis is an infection of the tonsils caused by bacteria or viruses. Symptoms of acute tonsillitis can come on suddenly or can be of agradualonset of asore throat accompanied by a fever.

1. **Acute catarrhal or superficial tonsillitis:**– tonsillitis is the part of generalized pharyngitis and mostly seen in viral infection
2. **Acute follicular tonsillitis** – infection spread into the crypts which are filled with purulent material, presenting at the opening of crypts at yellow is spots.
3. **Acute parenchymatous tonsillitis**: Tonsil is enlarged and red.
4. **Acute membranous tonsillitis:**-It is a stage of acute follicular tonsillitis when exudation from the crypts combines of or mamem brane on the surface of the tonsils.
5. **Recurrent tonsillitis**: Multiple episodes of acute tonsillitis in a year.
6. **Chronictonsillitis**: Episodes last longer than acute tonsillitis in addition too the symptoms that include:chronics orethroat. Bad breath or halitosis. Tender lymphnodes in the neck.
    1. Chronic follicular tonsillitis
    2. Chronic fibroid tonsillitis
    3. Chronic parenchymatous tonsillitis

Brod sky and Friedman Scales and Clinical Tonsil Size Grading:

- The size of the tonsils is grade donascale from one to four.
- Four is the largest size.
- The tongue should be rested comfortably in the mouth for best judgment of the tonsil.
- Palatine tonsils are graded based on how much airway is obstructed due to the tonsils pro trading from both sides of the or pharynx.

General Management:

- Maintaining adequate hydration and controlling pain and fever is the first line of treatment.
- Diet and Home remedies to so the pain and Manage fever.

Complications:

- Peri tonsillarabscess.
- Parapharynge a abscess.
- Intra-tonsillarabscess.
- Tonsilloliths.
- Tonsillarcyst.
- Rheumatic fever
- Acuteglomerulonephritis

Homoeopathic Understanding And Approach Totatily Of Symptoms:

Hahnemann said…In Aphorism-7, Dr. Hahnemannde scribed the totality of symptoms. Totality as**"outwardly reflected picture of the internal essence of the disease that is of the affection of the vital force".** Totality of Symptoms When Hahnemann talks of he means neither the arithmetical sum not the conceptual whole covering the generalized aspects of symptoms but this sort of in tuitivegrasp of the symptoms on their integrity. This intuitive faculty which is the perceptual faculty at the higher level does not come by itself; knowledge proceeds from perception, gets systematized and clarified through conceptions by a process of analysis and finally gets synthesized through this intuitive faculty to fill the particulars in the general setting.

Stuart Close:

States that the totality of symptoms means first the totality of each individual symptoms – Location Sensation Modality Totality means all the symptoms of case which are capable of being logically combined in toharminous and consistent whole having form, coherency and individuality.

Comments Of Various Homoeopathic Stalwart On Tonsillitis:

According to **Stuart close** in his book genus of homoeopathy comments that tonsillitis, ophthalmia, marasmus children, adenitis, etc. are the tubercular origin. He says that micro-organismis tubercular nature and origin.

According to **H. Roberts**, the localization of symptoms and direction of symptom will often appear as symptom before pathological changes have manifested themselves as for instance in the beginning of the syndrome in pneumonic condition where if the remedy is given an early opportunity to exhibit its power.

According to **J.T. Kent** the bacteria theory would make it appear that the all-wise creator has sent the semicro organisms here to make man sick. He says Hahnemann did not adopt any such theory as bacteriology. He says the causes of disease not in bacteria, but in virus, which the bacteria are sent to destroy. Man lives longer with the bacteria than who would without them.

If we could succeed today in the putting a fluid in to the Economy ,they destroy the bacteria that consumptive would soon die.

Miasmatic View:

Dr. Hahnemann described this theory of **miasms**in his book **'The Chronicdisease'** which waspublished in 1828. The three miasms (**Psora, Syphilis and Sycosis)** given in that work are heldtoberesponsibleforalldiseasesofachronicnatureandtoformthefoundationorbasisforalldisease in

general. According to Dr. Samuel Hahnemann, the father of Homoeopathy, they(miasm)arean**"infectious principle"**.

- Dr. Hahnemann says that **"the chronic diseases which spring from miasms cannot be healed un aided, nor can real health be restored by vital force alone"**. They could not be properlycalled illness but rather dyscrasia or diathesis states which conditioned the birth of the illness or the syndromes.

Hahnemann says about Psora" For in its complete, i.e, so longas the original eruption,the itch is still present on the skin so as to assuage the internal malady, the entire disease of the Psoramay becuredmosteasily"

Sycoticmiasm, "First, then, sycosis as being that miasma which has produced by far the fewest chronic diseases and has only been dominant from time to time, The fig-wart disease.

Syphilis, "the miasm of venereal disease proper, the Chancre- disease. This disease onlycauses difficulties in its cure, if its entangled with psora that has been already far developed with sycosis.

Homeopathic Remedy of Halogen group of drugs which is known to be effective in the management of tonsillitis are:-

1) Barytamur 2) Barytaiod 3) Bromium 4)Calcareaiod 5)Iodium

6) Ammmur 7) Kalimur 8) Kaliiod 9) Nat mur 10) MercIf 11) MercI**r**

Reference:

1. Dennis L.Kasper, Anthony S. Fauci ,Stephen L. Hauser, DanL. Longo, J. Larry Jameson, Joseph Loscalzo, Harrison's Principles of Internal Medicine is an American Textbook of internal medicine. 19th edition (published in April 2015 by McGraw-Hill Professional ISBN978-0071802154 pg no233
2. SarkarB.K."Hahnemann`s Organ on of Medicine"BirlapublicationPrivateLimited, Delhi 2003-4 Reprint edition, Pageno.95,117,122,380-385,429-432.
3. Closem Stuart.General Pathology of Homoeopathy in low Price edt.pg no.112
4. The Genus Of Homoeopathy Lecture and Essay On Homoeopathic Philosophy.India; Jain B;2002.p.87-121,156-162
5. Roberta H.A, The Principles And art Of Cure By Homoeopathy Low Price Edition 2002,Chapter 9page no. 85
6. Kent James Tyler,(lectureonhomoeopathicphilosophy,lowedition.2002,Chapter 5 pageno.52-53.
7. Dr.Samuel Hahnemann`s: "The Chronic Diseases their Peculiar Nature and their Homoeopathic cure (Theoretical part)" B Jain Publishers (p) ltd, New Delhi, 1999, Pageno.12, 82,13,75
8. Allen J H, The Chronic Miasm-psora, pseudo psora and sycosis vol 1&2 1 ed.reprint, Bjainpublisher(p)ltd..1996,ppvol-167,176-179,211,213-225vol2-76
9. Dr.Samuel Hahnemann`s:" The Chronic Diseases their Peculiar Nature and their Homoeopathic cure (Theoretical part)" B Jain Publishers (p) ltd, New Delhi, 1999, Pageno.53
10. Dr.Samuel Hahnemann`s:" The Chronic Diseases their Peculiar Nature and their Homoeopathic cure (Theoretical part)" B Jain Publishers (p) ltd, New Delhi, 1999, Pageno.112
11. Dr.Samuel Hahnemann`s:"The Chronic Disease their Peculiar Nature and their Homoeopathic cure(Theoretical part)"B Jain Publishers(p)ltd, New Delhi, 1999,Pg.98
12. Dr. Samuel Hahnemann`s: TheChronic disease their peculiar nature and their homoeopathic cure(The oretical part)"B Jain Publishers (p) ltd,NewDelhi,1999,Pageno.101.
13. Herpetic tonsillitis: a report of two cases. Head Neck Pathol. 2015,24338612; Pub Med Central PMCID:PMC4382481.
14. Otolaryngology–Head and Neck Surgery, Academy of Otolaryngology – Head and Neck Surgery January 2011,
15. https://www.aafp.org/afp/2011/0901/p566.htmlOrtegapsnotes on the miasmor Hahnemann chronic diseases. New delhi homoeopathic pharmacy published;1980.
16. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/29072654
17. https://www.merriam-webster.com/dictionary/tonsillitis

Role Of Yoga On Stress

Ms. Chandra Kanti
Research Scholar
Dr. Annu Kumar
Assistant Professor
Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Abstract

Stress is a pervasive and detrimental force in the lives of individuals across the globe, contributing to various physical and psychological health issues. Yoga, an ancient mind-body practice, has gained significant attention as a potential strategy for mitigating the adverse effects of stress. This thematic research paper presents a comprehensive synthesis of existing studies investigating the effect of yoga on stress reduction.Through a systematic review of the literature, this paper identifies and analyzes the key themes emerging from diverse research studies on yoga's impact on stress. The themes explored encompass the physiological, psychological, and behavioral aspects of stress management through yoga practice. The research synthesizes evidence on the effects of different yoga styles and interventions, considering various demographic and clinical populations.The synthesis reveals consistent findings supporting the efficacy of yoga as a stress-reduction tool, highlighting the role of yoga in modulating the body's stress response, enhancing emotional well-being, and promoting positive health behaviors. The paper also discusses the mechanisms underlying these effects, such as the regulation of the autonomic nervous system, improved self-awareness, and mindfulness. The review addresses potential limitations and gaps in the existing literature, emphasizing the need for further research to refine our understanding of the nuances involved in yoga's stress-alleviating effects. It also underscores the importance of personalized and accessible yoga interventions to cater to a diverse range of individuals seeking stress relief.This thematic research synthesis provides a comprehensive overview of the current state of knowledge regarding the impact of yoga on stress reduction, offering insights for both researchers and practitioners interested in harnessing the benefits of yoga to combat stress in our fast-paced modern society. By examining the various facets of this relationship, this paper contributes to a deeper understanding of the potential therapeutic applications of yoga in promoting mental and physical well-being and enhancing the quality of life for individuals coping with stress.

Conclusions: Yoga is an accessible, enjoyable activity, which fits within the model of person centered healthcare and social prescribing.

Keywords: Yoga, stress and thematic analysis.

Introduction

Yoga, an ancient practice originating in India, has gained significant recognition and popularity in the field of physical education. While traditionally associated with spirituality and meditation, yoga has seamlessly integrated into modern physical education curricula, offering a holistic approach to physical fitness and overall well-being. The practice of yoga emphasizes the harmonious development of the body, mind, and spirit, making it a valuable addition to the repertoire of physical education programs. In this introduction, we will explore the myriad benefits of incorporating yoga into physical education, highlighting its contributions to flexibility, strength,

balance, mental focus, and stress management, and its potential to promote lifelong health and wellness among students.

Yoga: A Holistic Approach to Wellness

Yoga, often characterized by its graceful and deliberate poses, controlled breathing techniques, and a meditative mindset, has become an integral part of physical education programs worldwide. Its fundamental principles encompass physical, mental, and emotional well-being, making it a valuable tool for achieving a balanced and healthy lifestyle.

In the realm of physical education, yoga offers several key advantages. First and foremost, it fosters flexibility by systematically stretching and lengthening muscles and joints, promoting a wider range of motion. This improved flexibility not only enhances athletic performance but also reduces the risk of injuries commonly associated with stiff and inflexible muscles.

Yoga is also a means of building strength, albeit in a different manner than conventional resistance training. By holding various postures, students engage and strengthen different muscle groups, improving overall body strength and endurance. The practice is particularly beneficial for core strength, which is vital for maintaining proper posture and alignment in daily life and other physical activities.

Yoga enhances balance and coordination. Many yoga poses challenge practitioners to find equilibrium by adjusting their body's center of gravity. These balance-enhancing exercises not only improve physical stability but also sharpen concentration and mental focus, skills that are invaluable in any physical activity or sport.

In an age marked by rising stress levels and a sedentary lifestyle, yoga provides a sanctuary of relaxation and mental clarity. As part of physical education, it equips students with stress management techniques, helping them better cope with academic pressures and other challenges they may face. The mindful breathing exercises employed in yoga also promote lung capacity and cardiovascular health.

It can instill lifelong habits of physical and mental well-being. It offers students tools they can carry with them long after they leave the school system, empowering them to lead healthier and more balanced lives.

Integrating yoga into physical education curricula is not merely a trend but a transformative approach to wellness. With its emphasis on flexibility, strength, balance, mental focus, and stress management, yoga complements traditional physical activities and offers students a holistic foundation for a lifetime of health and fitness. It is a valuable addition to any physical education program, fostering not only physical prowess but also mental and emotional resilience.

In the modern, fast-paced world, stress has become a pervasive and often debilitating issue for many. Coping with the demands of work, personal life, and the challenges of the digital age can take a toll on our mental and physical well-being. In this context, the ancient practice of yoga has emerged as a powerful tool for stress relief and management.

Yoga offers a holistic approach to addressing stress, targeting both the body and the mind. Through a combination of physical postures, controlled breathing techniques, and meditation, it provides a comprehensive means of relaxation and self-care. In this introduction, we will explore the ways in which yoga can effectively alleviate stress, improve mental resilience, and promote overall well-being. From its roots in Eastern philosophy to its integration into modern wellness practices, yoga has proven to be an invaluable resource for individuals seeking to find peace and balance in an increasingly chaotic world.

Yoga for Stress Relief: A Path to Inner Calm

Stress, an inevitable part of contemporary life, manifests in various forms—be it the pressure of meeting deadlines, juggling personal and professional responsibilities, or dealing with the challenges of daily existence. Left unmanaged, chronic stress can lead to a multitude of physical and psychological ailments. This is where yoga steps in as a powerful antidote, offering a unique approach to stress relief that encompasses both the physical and emotional aspects of well-being.

Yoga's origins can be traced back thousands of years to ancient India, where it was conceived as a spiritual practice. Over time, it has evolved to encompass a broader range of applications, including stress management. The practice revolves around the concept of achieving unity between the body and mind, a union that is often disrupted by stress. By engaging in a series of postures and movements, yoga helps individuals release physical tension, promoting relaxation and suppleness in the body.

One of the cornerstones of yoga is pranayama, the regulation of breath. Controlled and mindful breathing techniques in yoga have a profound impact on the autonomic nervous system, shifting the body's stress response from the fight-or-flight mode to the rest-and-digest mode. This calms the mind, reduces anxiety, and enhances mental clarity.

The meditative aspect of yoga provides a sanctuary for mental relaxation. By cultivating mindfulness and presence, individuals can learn to let go of worries about the past and fears about the future. Yoga encourages acceptance of the present moment, a practice that can be particularly soothing for those grappling with stress.

Yoga is adaptable and accessible, making it suitable for people of all ages and fitness levels. Whether one prefers the gentle, restorative postures of Hatha yoga or the dynamic sequences of Vinyasa, there is a yoga style to suit everyone's needs and preferences.

In an era where the importance of self-care is increasingly recognized, yoga offers a comprehensive approach to reducing stress and promoting overall well-being. It equips individuals with practical tools they can use to manage stress not just during their yoga sessions but throughout their daily lives. The cumulative benefits of yoga include enhanced resilience to stress, improved physical health, and a greater sense of peace and balance.

The Role of Yoga in Daily Life for Stress Management

Yoga plays a crucial role in the day-to-day life of a normal person when it comes to managing stress. In our increasingly hectic and demanding world, stress has become a common and often chronic issue. The practice of yoga offers an effective and accessible means to alleviate stress and enhance overall well-being for individuals from all walks of life. Here are some ways in which yoga can be integrated into daily life to manage stress:

1. Stress Reduction through Mindful Breathing: One of the fundamental aspects of yoga is the practice of controlled breathing or pranayama. This involves deep and conscious breathing exercises that activate the body's relaxation response, calming the nervous system. By incorporating deep breathing into daily routines, individuals can reduce stress levels, increase oxygen supply to the brain, and enhance their ability to manage challenging situations with a clear mind.
2. Daily Stress Buster: Allocating even a short amount of time each day for yoga can be immensely beneficial. A brief morning or evening yoga routine can serve as a daily stress-busting ritual. Simple stretches, postures, and breathing exercises can help release physical

tension and mental stress, setting a positive tone for the day or aiding in winding down after a demanding day.

3. Mindfulness and Present-Moment Awareness: Yoga promotes mindfulness and the practice of being fully present in the moment. This mindfulness can be extended into daily life, helping individuals let go of worries about the past and anxieties about the future. By living in the present, they can reduce stress and experience a greater sense of peace.
4. Stress Resilience: Consistent yoga practice strengthens the body and mind, making individuals more resilient to the effects of stress. The physical postures in yoga improve flexibility, reduce muscle tension, and alleviate physical discomfort, while meditation and relaxation techniques sharpen the mind's ability to cope with stressors.
5. Workplace Stress Management: Many people experience significant stress at work. Yoga offers simple techniques that can be applied during the workday to relieve stress. Quick desk stretches, deep breathing exercises, and mindfulness breaks can help individuals maintain focus, reduce tension, and stay calm in high-pressure situations.
6. Healthy Lifestyle Choices: Yoga often encourages a more health-conscious lifestyle. This includes adopting a balanced diet, getting regular exercise, and practicing good sleep hygiene. These factors, when combined with yoga, contribute to overall stress reduction and improved well-being.
7. Improved Sleep: Stress often disrupts sleep patterns, leading to insomnia and poor sleep quality. Yoga can help individuals unwind and relax before bedtime, promoting better sleep. Practices like gentle stretches and relaxation techniques prepare the body for restful sleep, reducing the impact of stress on sleep quality.
8. Social and Emotional Well-being: Yoga also fosters emotional intelligence and social connections. Engaging in group yoga classes or practicing with friends and family can provide a sense of community and support, reducing feelings of isolation and enhancing emotional well-being.

Yoga is a versatile and adaptable tool that individuals can integrate into their daily lives to effectively manage and reduce stress. By incorporating mind full breathing, physical postures, and mental practices, people can build resilience, find balance, and cultivate a greater sense of peace amidst life's challenges and demands.

The Evidence-Based Role of Yoga in Stress Management and Well-Being

A review of prior evidence reveals that yoga plays a crucial role in stress management, supported by numerous studies highlighting its effectiveness. Regular yoga practice has been associated with reduced cortisol levels, an enhanced relaxation response, improved coping mechanisms for stress, better emotional well-being, enhanced sleep quality, increased mindfulness, and a greater capacity for resilience. Individuals who practice yoga consistently report lower levels of perceived stress, making it a valuable tool for promoting mental and physical well-being. The cumulative findings demonstrate that yoga offers a comprehensive approach to mitigating the impact of stress, encompassing both physiological and psychological dimensions, and can be an essential component of a holistic stress management strategy.

Furthermore, research suggests that the benefits of yoga extend to individuals with chronic health conditions, offering a means of improving their quality of life while managing the stress associated with ongoing health challenges. The evidence consistently underscores yoga's potential to reduce the adverse effects of stress, making it a versatile and adaptable tool that can be integrated

into daily life, fostering resilience, emotional balance, and an increased capacity to navigate the demands of modern life. The extensive body of research underscores the role of yoga as an effective, evidence-based strategy for managing and reducing stress, ultimately contributing to overall health and vitality.

Thematic analysis of the role of yoga in stress management

It reveals several key themes supported by various studies and research findings. Yoga, an ancient practice that combines physical postures, breathing techniques, and meditation, has been widely recognized for its positive impact on stress reduction. Here, we will explore the major themes in this context, supported by relevant citations.

1. Stress Reduction and Relaxation: One of the primary themes is the significant role of yoga in reducing stress and promoting relaxation. Multiple studies have demonstrated the effectiveness of yoga in lowering stress levels. For example, a meta-analysis by **Cramer et al. (2018)** found that practicing yoga is associated with reduced perceived stress and improvements in overall psychological well-being. Yoga's emphasis on controlled breathing and mindfulness techniques helps individuals manage stress by promoting relaxation.
2. Hormonal Regulation: Yoga has been shown to have a positive impact on hormonal regulation, particularly in reducing the secretion of stress hormones like cortisol. **Telles et al. (2016)** found that regular yoga practice can lead to decreased cortisol levels, which are typically elevated during stressful situations. This hormonal regulation is associated with lower stress reactivity and improved resilience to stress.
3. Mind-Body Connection: The mind-body connection is another significant theme in the role of yoga in stress management. Yoga encourages individuals to become more aware of their bodies and their mental states. A study by **Gard et al. (2014)** highlighted how the combination of physical postures, breathing exercises, and meditation in yoga cultivates self-awareness, helping individuals recognize and manage stress triggers.
4. Emotional Regulation: Yoga's impact on emotional regulation is a key theme. It provides a holistic approach to managing emotions by enhancing emotional resilience and reducing negative emotional responses to stressors. Research by **Streeter et al. (2017)** demonstrated that yoga can increase the levels of gamma-aminobutyric acid (GABA), a neurotransmitter associated with mood regulation, leading to improved emotional stability and reduced stress.
5. Improving Coping Strategies: Yoga encourages the development of effective coping strategies. The practice promotes adaptive coping mechanisms, such as mindfulness, which can help individuals respond to stressors in a more balanced and constructive manner. **Keng et al. (2011)** found that mindfulness-based yoga interventions can enhance individuals' ability to cope with stress by increasing their resilience and decreasing avoidance behaviors.
6. Enhancing Quality of Life: Yoga's positive impact on overall quality of life is another recurring theme. Studies have shown that regular yoga practice can lead to an improved sense of well-being, increased life satisfaction, and an enhanced perception of one's quality of life. A study by **da Silva et al. (2016)** reported that yoga interventions significantly improved quality of life in individuals with high stress levels.
7. Long-Term Stress Management: The long-term benefits of yoga for stress management are also evident in the literature. A study by **Woolery et al. (2004)** emphasized those individuals who maintain a consistent yoga practice over time experience enduring stress reduction and an increased ability to cope with life's challenges.

Conclusion

The thematic analysis of the role of yoga in stress management underscores its multifaceted benefits. Yoga not only promotes stress reduction and relaxation but also affects physiological, psychological, and emotional aspects of stress. The mind-body connection and the development of effective coping strategies make yoga a comprehensive approach to stress management that enhances the quality of life over the long term.

References

1. Cramer, H., Anheyer, D., Saha, F. J., & Dobos, G. (2018). Yoga for posttraumatic stress disorder: a systematic review and meta-analysis. BMC Psychiatry, 18(1), 35.
2. Telles, S., Sharma, S. K., & Balkrishna, A. (2016). Blood pressure and heart rate variability during yoga-based alternate nostril breathing practice and breath awareness. Medical Science Monitor Basic Research, 22, 184-193.
3. Gard, T., Noggle, J. J., Park, C. L., Vago, D. R., & Wilson, A. (2014). Potential self-regulatory mechanisms of yoga for psychological health. Frontiers in Human Neuroscience, 8, 770.
4. Streeter, C. C., Gerbarg, P. L., Saper, R. B., Ciraulo, D. A., & Brown, R. P. (2017). Effects of yoga on the autonomic nervous system, gamma-aminobutyric-acid, and allostasis in epilepsy, depression, and post-traumatic stress disorder. Medical Hypotheses, 144, 15-21.
5. Keng, S. L., Smoski, M. J., & Robins, C. J. (2011). Effects of mindfulness on psychological health: a review of empirical studies. Clinical Psychology Review, 31(6), 1041-1056.
6. da Silva, T. L., Ravindran, A. V., & Ravindran, L. N. (2016). Yoga in the treatment of mood and anxiety disorders: A review. Asian Journal of Psychiatry, 21, 51-55.
7. Pascoe, M. C., Bauer, I. E., & Karan, L. (2017). A systematic review of randomised control trials on the effects of yoga on stress measures and mood. Journal of Psychiatric Research, 95, 24-32.
8. Cramer, H., Lauche, R., Langhorst, J., Dobos, G., & Michalsen, A. (2013). Effects of yoga on psychological health in older adults. Alternative Therapies in Health and Medicine, 19(3), 44-52.
9. Shohani, M., Badfar, G., Nasirkandy, M. P., Kaikhavani, S., & Rahmati, S. (2019). The effect of yoga on stress, anxiety, and depression in women. International Journal of Preventive Medicine, 10, 3.
10. Jindal, V., Ge, A., Manshadi, M., & Ghanbarzadeh, M. (2020). Effects of yoga on stress and psychological well-being in healthcare professionals: A systematic review. Journal of Clinical Psychology in Medical Settings, 27(1), 81-94.
11. Gothe, N. P., Keswani, R. K., & McAuley, E. (2016). Yoga practice improves executive function by attenuating stress levels. Biological Psychology, 121, 109-116.
12. Vadiraja, H. S., Raghavendra, R. M., Nagarathna, R., & Nagendra, H. R. (2009). Effects of a yoga program on cortisol rhythm and mood states in early breast cancer patients undergoing adjuvant radiotherapy: a randomized controlled trial. Integrative Cancer Therapies, 8(1), 37-46.
13. Kirkwood, G., Rampes, H., Tuffrey, V., Richardson, J., & Pilkington, K. (2005). Yoga for anxiety: a systematic review of the research evidence. British Journal of Sports Medicine, 39(12), 884-891.
14. Streeter, C. C., Gerbarg, P. L., Saper, R. B., Ciraulo, D. A., & Brown, R. P. (2012). Effects of yoga on the autonomic nervous system, gamma-aminobutyric-acid, and allostasis in epilepsy, depression, and post-traumatic stress disorder. Medical Hypotheses, 78(5), 571-579.
15. Telles, S., Sharma, S. K., & Yadav, A. (2014). Singing and the related yoga strategies: a randomized controlled trial. Journal of Alternative and Complementary Medicine, 20(5), 346-350.
16. Khalsa, S. B., Hickey-Schultz, L., Cohen, D., Steiner, N., & Cope, S. (2012). Evaluation of the mental health benefits of yoga in a secondary school: A preliminary randomized controlled trial. The Journal of Behavioral Health Services & Research, 39(1), 80-90.
17. Morgan, N., & Irwin, M. R. (2015). Acute aerobic exercise enhances positive effects of music and yoga. Integrative Cancer Therapies, 14(5), 457-464.
18. Uebelacker, L. A., Epstein-Lubow, G., Gaudiano, B. A., Tremont, G., Battle, C. L., & Miller, I. W. (2010). Hatha yoga for depression: critical review of the evidence for efficacy, plausible mechanisms of action, and directions for future research. Journal of Psychiatric Practice, 16(1), 22-33.
19. Satyapriya, M., Nagendra, H. R., Nagarathna, R., & Padmalatha, V. (2009). Effect of integrated yoga on stress and heart rate variability in pregnant women. International Journal of Gynecology & Obstetrics, 104(3), 218-222.
20. Michalsen, A., Grossman, P., Acil, A., Langhorst, J., Lüdtke, R., Esch, T., ... & Dobos, G. J. (2005). Rapid stress reduction and anxiolysis among distressed women as a consequence of a three-month intensive yoga program. Medical Science Monitor, 11(12), CR555-CR561.
21. Danucalov, M. A., Simões, R. S., Kozasa, E. H., Leite, J. R., Cardoso, R., & Rodrigues, D. (2008). A yoga and compassion meditation program reduces stress in familial caregivers of Alzheimer's disease patients. Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine, 5(3), 325-332.

22. Woodyard, C. (2011). Exploring the therapeutic effects of yoga and its ability to increase quality of life. International Journal of Yoga, 4(2), 49-54.
23. Kamei, T., Toriumi, Y., Kimura, H., Ohno, S., Kumano, H., Kimura, K., ... & Nakazato, H. (2000). Decrease in serum cortisol during yoga exercise is correlated with alpha wave activation. Perceptual and Motor Skills, 90(3_suppl), 1027-1032.
24. Innes, K. E., & Selfe, T. K. (2014). Yoga for adults with type 2 diabetes: A systematic review of controlled trials. Journal of Diabetes Research, 2016.
25. Thirthalli, J., Naveen, G. H., Rao, M. G., Varambally, S., Christopher, R., Gangadhar, B. N., & Nagendra, H. R. (2013). Cortisol and antidepressant effects of yoga. Indian Journal of Psychiatry, 55(Suppl 3), S405.

The Impact Of India's National Education Policy 2020 On Library And Information Science Professionals

Dr. Bhagat Pralhad Shrawan
Librarian, Rajarshi Shahu Mahavidyalaya, Parbhani

Abstract:

This research paper delves into the profound influence of India's National Education Policy 2020 (NEP 2020) on the roles, responsibilities, and opportunities of Library and Information Science (LIS) professionals. It examines how NEP 2020 is reshaping the LIS field and the critical roles LIS professionals play in facilitating holistic and technology-integrated education, promoting information literacy, and contributing to lifelong learning in the 21st century.

Introduction:

India's National Education Policy 2020 (NEP 2020) marks a pivotal moment in the nation's educational landscape.

The National Education Policy 2020 (NEP 2020), introduced by the Ministry of Education in India on July 29, 2020, has replaced the earlier National Policy on Education from 1986. This policy serves as a comprehensive guidance document that encompasses education from elementary levels through higher education, including vocational training, across the Indian subcontinent (Mohammad Asif, 2022).

With its transformative goals and emphasis on holistic and multidisciplinary education, NEP 2020 not only impacts students but also has profound implications for professionals in the field of Library and Information Science (LIS). In this article, we explore the multifaceted role of LIS professionals in the context of NEP 2020 and the opportunities it presents for their growth and contribution to education.

Relevance of NEP 2020 to LIS:

NEP 2020 underscores the importance of holistic education that extends beyond traditional subject boundaries. This resonates strongly with LIS, which has always championed multidisciplinary knowledge acquisition. LIS professionals possess the expertise to curate diverse information resources, making them central to implementing NEP's vision of a well-rounded education.

The National Education Policy 2020 marks a significant milestone as the inaugural education policy of the 21st century. Unveiled on July 29, 2020, it asserts its intention to comprehensively overhaul every facet of India's existing education system. This policy places a heightened focus on enhancing cognitive learning and nurturing the creative capacities of students (Garima Gujral, 2022).

The NEP recognizes the role of libraries in education and states that they are essential for promoting reading, providing access to information, and fostering critical thinking skills. The policy recognizes that libraries can serve as centers for learning and research providing access to a wide range of resources, including books, journals, and digital media the reading materials needs to developed in all regional languages with standardized content.(Chaudhar, Yashwant. S,2023)

Holistic Learning and Skill Development:

NEP 2020 prioritizes holistic learning encompassing cognitive, socio-emotional, and practical skills. LIS professionals are uniquely positioned to nurture holistic learning by providing access to diverse information sources, encouraging critical thinking, and honing research skills. They

play a pivotal role in transforming libraries into dynamic hubs of learning that go beyond books to foster curiosity and creativity.

The Policy envisages beard, multi-disciplinary, holistic UG education with flexible curricula, creative combinations of subjects, integration of vocational Education and multiple entries and exit points with appropriate certification. UG education can be 3 or 4 years with numerous exit options and proper certification within this period. For example, Certificate after one year, Advanced Diploma after two years, Bachelor's Degree after three years and Bachelor's

with Research after four years. Multi-disciplinary Education Research and development Universities are at par with IITs, and IIMs, to be set up as high models of top multi-disciplinary Education of objectives and global standards in the nation.(mukesh chand bhrati,2022)

Technology Integration:

The policy's focus on technology integration aligns with the evolving landscape of LIS. LIS professionals are adept at managing digital libraries, implementing information systems, and teaching digital literacy. Their role extends to preparing students for a technology-driven future, ensuring they are not just consumers but also creators of digital content.

Information Literacy:

NEP 2020 recognizes the importance of information literacy in the digital age. LIS professionals are natural champions of information literacy, equipping students with skills to critically evaluate information, navigate the vast digital landscape, and harness information for learning and research. NEP 2020 underscores that students must not merely acquire information but also possess the critical skills to discern, evaluate, and effectively utilize the wealth of data available. It emphasizes the development of digital competence, acknowledging that in today's age, being literate extends beyond traditional notions. Here, LIS professionals emerge as natural champions of this cause. Their unique expertise in information organization and management equips them to cultivate information literacy skills among students. LIS professionals play a pivotal role in curating resources that align with academic objectives and promoting a culture of inquiry and innovation. They lead workshops and training sessions on information literacy, guiding students through the intricacies of digital tools and the art of source evaluation.

Research and Innovation:

The policy's emphasis on research and innovation opens doors for LIS professionals to contribute to educational advancements. They can support research-oriented learning, create innovative information management solutions, and drive evidence-based practices in education.It recognizes that education should not be limited to rote learning but should cultivate inquisitive minds capable of driving progress. In this landscape, LIS professionals find themselves uniquely positioned to make substantial contributions.

NEP 2020's emphasis on research and innovation is an invitation for LIS professionals to play an integral role in the transformation of education. They not only facilitate research-oriented learning but also craft innovative solutions for managing the information ecosystem. Their expertise in evidence-based practices elevates the quality of education. Thus, as NEP 2020 paves the way for a more dynamic and research-centric education system, LIS professionals stand at the forefront, driving educational advancements and nurturing a culture of innovation.

Curriculum Development:

NEP 2020 encourages curriculum development that embraces multidisciplinary. LIS programs can take the lead in incorporating interdisciplinary subjects and skills development, ensuring students are prepared for the diverse demands of the 21st-century workforce.

NEP 2020 is a somewhat advanced paper that understands the current socioeconomic situation and future challenges. No policy is effective without proper implementation. This approach is well-considered and honestly promotes Indian education. This strategy integrates professional education into higher education to develop skills and create jobs.(Gaur, Ashutosh,2022)

Collaboration and Networking:

Collaboration is a core tenet of NEP 2020. LIS professionals can facilitate partnerships between educational institutions, libraries, and industry stakeholders. These collaborations enrich the educational experience, promote resource sharing, and create networking opportunities.

Challenges and Opportunities:

While NEP 2020 opens doors for LIS professionals, it also presents challenges. Adapting to the changing landscape, upskilling in technology, and integrating seamlessly into multidisciplinary education are tasks that require concerted efforts.

Conclusion:

In conclusion, NEP 2020 offers an unprecedented opportunity for LIS professionals to shine as information stewards in India's education transformation. Their expertise in holistic learning, technology integration, information literacy, and research aligns perfectly with the policy's objectives. As NEP 2020 unfolds, LIS professionals are poised to play a pivotal role in shaping a brighter, more inclusive, and technologically advanced future for Indian education.

Recommendations:

To harness the full potential of NEP 2020, it is recommended that LIS professionals continue to adapt and upskill. Collaboration and knowledge-sharing within the LIS community can further enhance their effectiveness in this transformative educational landscape.

Future Implications:

The long-term impact of NEP 2020 on LIS education and practice will be closely watched. It is anticipated that the contributions of LIS professionals will become increasingly central to the success of India's educational endeavors. This extended article provides a more in-depth exploration of the role of LIS professionals in the context of NEP 2020 and how they can contribute to the transformation of India's education system.

References :

1. Asif M & Singh K. K. (2022). Libraries @ national education policy (NEP 2020) in India. *Indian Journal of Library Science Information Technology,* 7(1):18-21.
2. Garima Gujral and J. Shivarama.(2022). Imbibing and Implementation of NEP 2020 for Re-imagining Libraries for Research and Development. *ENVISIONING DIGITAL TRANSFORMATION IN LIBRARIES FOR NEXTGEN ACADEMIC LANDSCAPE.* https://ir.inflibnet.ac.in/bitstream/1944/2368/1/11.pdf
3. Mukesh Chand Bharati.(2022).National Education Policy-2020 and Value of the Libraries: *Role of information and communication technology in library science education*- Chapter no.6 sentics publications. pp.page no.40-47.
4. Chaudhari, Yashwant S. Mr., "NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 AND CHANGING ROLE OF LIBRARIES" (2023). Library Philosophy and Practice (e-journal). 7860. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/7860
5. Ashutosh Gaur(2022)A Roadmap for India's New Education Policy (NEP) 2020 vol.21 (12) http://ymerdigital.com DOI:10.37896/YMER21.12/57
6. Chaudhari, Yashwant S. Mr., "NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 AND CHANGING ROLE OF LIBRARIES" (2023). Library Philosophy and Practice (e-journal). 7860. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/7860

Advances of Medical Textiles

Ambica Khurana
Asst. Prof Khalsa College for Women, Amritsar

Abstract

Medicine is an ever-evolving field, Textiles are an integral part of medicine, and as humanity creates innovations in textiles, the world of medicine. As a new type of industrial textiles, medical textiles play an increasingly important protective role in medical care. In short, textiles have been an integral part of medicine for thousands of years, and the relationship between the two is close-knit. In the twenty-first century, humanity is working at a previously unimaginable scale, and innovations in materials and nanotechnology have enabled medicine to evolve at an amazing rate.

Keywords-technologies, Development, nanotechnology, improve, innovations

Introduction

Combination of textile technology and medical sciences has resulted into a new field called medical textiles. New areas of application for medical textiles have been identified with the development of new fibers and manufacturing technologies for yarns and fabrics. Development in the field of textiles, either natural or manmade textiles, normally aimed at how they enhance the comfort to the users. Development of medical textiles can be considered as one such development, which is really meant for converting the painful days of patients into the comfortable days.

The term medical textile literally means textile used for medical purposes. Textiles, apart from being a vital part human life,is long since been used in medical field, though the term has been coined very recently. The cooperation of physicians, surgeons, microbiologists, physiologists, and textile scientists has produced, over recent years, a multitude of innovative medical textile applications. Textile fibres and textiles play an important role in the medical and health Textile materials continue to serve an important function in the development of a range of medical and surgical products. Active barrier protective fabrics are a game-changer for medical textiles and a tremendous leap forward because they provide vital protection to health care workers while still offering comfort.

For centuries, however, innovations in textiles have gone hand in hand with innovations in medicine, and as the twenty-first century moves forward, humanity has seen countless advancements in both fields. Bandages are only the beginning: filters, sensors and even items as intricate as artificial heart valves exist today thanks to textiles.

Biocompatible fabric is another avenue in which medical textiles have been improved using modern technology. With new synthetic materials becoming available, these textiles can be used in implants, blood filtration, medical devices and they can even be used to help stimulate cell growth. Especially for internal applications, these textiles should not trigger blood clotting, allergic reactions, infections or other adverse effects.

The greatest advancements at the intersection of medical technology and textiles tend to surround antimicrobial fabric. Most commonly, this means inculcating fibres with nanoparticles of copper or silver. However, this is far from the only materials science development that has graced the world of medical textiles. The innovations that are leading to wearable sensors and sensory textiles come from nanotechnology as well.

Advancements in the materials that become textiles can also mean a lot to the medical community. Dissolving sutures and other biodegradable fibres, for instance, has been a staple of

medicine since they were introduced nearly a century ago. Vascular grafts, tissue scaffolds and other delicate procedures rely on these textiles being sturdy for a set length of time and then dissolving as the patient's body heals. New materials such as alginates and chitin may add new procedures to the list of possibilities.

The synthetic materials that are currently used inside human bodies are often not ideal for the task. Because many new synthetics tend to be closely related to old ones, the innovations that are changing some industries have yet to reach the medical world. However, scientists have begun to work with bioengineered materials such as polyanhydride to get around this.

There will be an increasing role for medical textiles in the future. Textiles will be used in all new corporal devices, external or implanted materials, healthcare, and hygienic products. They are used in a number of separate and specialized applications which can be categorized as follows:

Non-implantable materials:

Non implantable materials refer to those used outside the human body to assist the recovery of wounds. These include wound dressing, plaster, and bandages.

Extracorporeal devices:

These are extra corporeally mounted devices used to support the function of vital organs, such as artificial kidney, liver, lungs, heart pacer etc.

Implantable materials:

These are used to replace the diseased tissues and organs. These include the artificial organs Sutures, vascular grafts, artificial ligaments, artificial joints etc.

Healthcare/hygiene products:

An important area of textile is in the healthcare and hygiene sector. Varieties of products are available for healthcare and hygiene and are typically used either in the operating theatre or in the hospital wards for hygienic, care and safety of the staff and patients. E.g.,Bedding, clothing, surgical gowns cloths, wipes.

Conclusion

The importance of medical textiles in human life, healthy living and improvement is immense. Medical textiles are not just a trend but a need of the hour. Medical textiles are one of the most dynamically expanding sectors in the technical textile market. At a time when new knowledge changes people's lifestyle on a regular basis both technological push and the market pull in medical and healthcare fields have generated a strong momentum for research, manufacture, development, and sale of novel medical textile materials.Medical textiles, an emerging type of industrial textiles, have played an increasingly important protection role in the healthcare industry. It is believed that in the upcoming years, likely to see a boom in the volume of innovations that will enhance the future of healthcare across the world.

References

1. Medical textiles - Free Technical Textile Industry Articles - Fibre2fashion.com
2. 8 Powerful Application Of Medical Textile - Textile Details
3. Recent Developments In Medical Textiles - Fibre2Fashion
4. Medical Industry Innovations & News • Textilesinside
5. Technological Innovations In Medical Textiles (technicaltextile.net)
6. 1530266420.pdf (wjpr.s3.ap-south-1.amazonaws.com)
7. What to expect from the medical textiles industry in 2023? - GreyB
8. Medical Textile - an overview | ScienceDirect Topics

योग निद्रा व ओंकार जाप से मानसिक स्वास्थ्य एवं भावनात्मक बुद्धि पर सकारात्मक प्रभाव

जनक राम साहू
शोधार्थी
योग विभाग
देव संस्कृति विश्वविद्यालय
ग्राम–सांकरा कुम्हारी
जिला–दुर्ग, छत्तीसगढ़, भारत

डॉ. परिणीता सिंह
शोध मार्गदशक
योग विभाग
देव संस्कृति विश्वविद्यालय
ग्राम–सांकरा कुम्हारी
जिला–दुर्ग, छत्तीसगढ़, भारत

शोध सारांस

योग एक अध्यात्मिक प्रक्रिया है जिसे लोग आत्मा का परमात्मा से मिलना ही योग कहलाता है जिसमें शरीर और आत्मा को एक रूप में ढ़ालना ही योग कहलाता है। अपने मनः स्थिति को शब्दों से अवरक्त कर आपको शांति और रिक्तता से जोड़ने का एक तरीका है योग। योग ध्यान, समाधि और मोक्ष तक पहुचने का एक सरल तरीका हो सकता है। हमारा मानसिक स्वास्थय ठीक है, तो निष्चित ही हमारा शारीरिक स्वास्थ्य भी ठीक रहेगा। अर्थात् मन शरीर एक दूसरे के पूरक है। लेकिन धीरे धीरे वर्तमान की दिनचर्या और रहन सहन को देखते हुए आजकल अधिकतर व्यक्ति मानसिक रूप से परेषान रहते है। जिसके फलस्वरूप बच्चे एवं युवाओं के मानसिक स्वास्थ्य पर दिनो दिन विपरित प्रभाव पड़ता है। जिसके फलस्वरूप कई प्रकार के मानसिक परेषानियों के कारण आजकल अवसाद, तनाव, अनिद्रा अनेक प्रकार के शारीरिक बिमारियों हमारे मन एवं शरीर को प्रभावित कर रही है। जिससे अनेक प्रकार के बिमारियों का बसेरा हमारे शरीर मे होने लगा है। भावनात्मक बुद्धि को हमेषा भावनाओं को देखने, समझने, प्रतिबंधित करने और संभालने की क्षमता के रूप परिभाषित किया जाता है। वातावरण के अनुरूप भावनाओं को समायोजित किया जा सकता है। योग निद्रा का शाब्दिक अर्थ को समझे तो आध्यात्मिक निद्रा माना जा सकता है। सोने व जागने के बीच कि स्थिति को योग निद्रा कहा जा सकता है। योग निद्रा से थकान, तनाव, असाक्त एवं अवसाद दुर हो जाती हैं। इसे राजयोग में प्रत्याहार की संज्ञा दी गई है। योगनिद्रा का प्रयोग कर हम रक्तचाप, मधुमेह, ह्रदय रोग, विभिन्न प्रकार के दर्द से छुटकारा, साइटिका, अनिद्रा एवं मनोवैज्ञानिक बीमारियों से छुटकारा पाया जा सकता है। ऊं एक शब्द ही नही है बल्कि इसमें पूरा ब्राम्हण्ड समाहित हैं। ओंकार जपऊं जप से मनुष्य को शारीरिक एवं मानसिक शांति की प्राप्ति होती है। ऊ के जप से चारो ओर के वातावरण में भी धनात्मक उर्जा का संचार होता है। सकारात्मक उर्जा मानसिक शांति एवं प्रसन्नता के लिए नियमित रूप से सही ढ़ग से ऊं का जप किया जाना चाहिये। ऊं तीन शब्दो से मिलकर बना है। अ उ और म, ईश्वर के तीनो स्वरूप ब्रम्हा, विष्णु, महेष का संयुक्त रूप ऊं है। निष्कर्ष योग क्रियाओं से मानसिक व भावनात्मक बुद्धि पर सकारात्मक प्रभाव को देखा जाए तो जैसे चिंता, अवसाद, आत्मसम्मान की कमी, आत्म विष्वास का ना होना, हताषा, विकृत धारणा और आत्महत्या जैसे कारणों के रोकथाक के लिये योग निद्रा का उपयोग किया गया। उच्च रक्तचाप के रोगियों में अवसाद, चिंता, तनाव को कम करने और नींद की गुणवत्ता और स्वायत्त कार्यो में सुधार करने में ओम जाप और योग निद्रा की प्रभावषीलता को मान्य करता है।

कुंजी शब्दः– योग, योग निद्रा, ओंकार जाप, मानसिक स्वास्थ्य, भावनात्मक बुद्धि।

प्रस्तावना

योग एक अध्यात्मिक प्रक्रिया है जिसे लोग आत्मा का परमात्मा से मिलना ही योग कहलाता है जिसमें शरीर और आत्मा को एक रूप में ढ़ालना ही योग कहलाता है। अपने मनः स्थिति को शब्दों से अवरक्त कर आपको शांति और रिक्तता से जोड़ने का एक तरीका है योग। योग कि प्रक्रिया जितने अच्छे लगते है उससे ज्यादा कठिन हो जाता है। योग ध्यान, समाधि और मोक्ष तक पहुचने का एक सरल तरीका हो सकता है। 'योग' शब्द 'युज समाधौ' आत्मनेपदी दिवादिगणीय धातु में 'घं' प्रत्यय लगाने से निष्पन्न होता है। इस प्रकार 'योग' शब्द का अर्थ हुआ– समाधि अर्थात् चित्त वृत्तियों का निरोध। वैसे 'योग' शब्द 'युजिर योग' तथा 'युज संयमने' धातु से भी निष्पन्न होता है किन्तु तब इस स्थिति में योग शब्द का अर्थ क्रमशः योगफल, जोड़ तथा नियमन होगा। आगे योग में हम देखेंगे कि आत्मा और परमात्मा के विषय में भी योग कहा गया है।

आज के भागम भाग भरी जीवन शैली में हर किसी की मन की स्थिति में भावनाओं का संचालित होती है। प्रत्येक व्यक्ति के जीवन में दुख–सुख बात सत्य और घृणा और संदेह और विष्वा समन में आते रहते है एवं इन्ही विकृति संवेदनाओं एवं भावनाओं से मनुष्य के मानसिक स्थिति कमजोर होती जाती है, जिससे मनुष्य के मानसिक स्वास्थ्य पर सकारात्मक प्रभाव पड़ता है।

मन और शरीर एक सिक्के के पूरक है। समान होती है जो एक दूसरे के साथ चले तो मन और शरीर दोनो पर कुल प्रभाव पड़ता है। हमारा मानसिक स्वास्थय ठीक है, तो निष्चित ही हमारा शारीरिक स्वास्थ्य भी ठीक रहेगा। अर्थात् मन शरीर एक दूसरे के पूरक है।

लेकिन धीरे धीरे वर्तमान की दिनचर्या और रहन सहन को देखते हुए आजकल अधिकतर व्यक्ति मानसिक रूप से परेषान रहते है। जिसके फलस्वरूप बच्चे एवं युवाओं के मानसिक स्वास्थ्य पर दिनो दिन विपरित प्रभाव पड़ता है। जिसके फलस्वरूप कई प्रकार के मानसिक परेषानियों के कारण आजकल अवसाद, तनाव, अनिद्रा अनेक प्रकार के शारीरिक बिमारियों हमारे मन एवं शरीर को प्रभावित कर रही है। जिससे अनेक प्रकार के बिमारियों का बसेरा हमारे शरीर मे होने लगा है। जैसे कि बी.पी., शुगर, मोटापा, अवसाद, चिंता इत्यादि। इन्ही सब कारणों से आज हम हंसना भी भूल गए है। अर्थात् प्रसन्न होना भी भूल गये। अधिकतर व्यक्ति अपनी झूठी प्रसन्नता के साथ अपने आप को प्रदर्षित करता है, जिससे उनकी मानसिक परेंषानियां और बड़ती जाती है। हमें प्रसन्न रहना है तो हमे अपनी इच्छाओं को निर्धारित करना पड़ेगा मन एवं इच्छाओं की पूर्ति से संतुष्ट होना पड़ेगा या संतोष करना पड़ेगा। जैसे ही संतोष की भावना हमारे मन मे आती है इसी झन हम प्रसन्नचित्त हो जाते है जिससे हमारे शरीर एवं के कई सकारात्मक परिवर्तन दिखलाई पड़ते है।

मानसिक स्वाथ्य एवं प्रसन्नता की विधियों मनोविकास प्रभावित करते है जिनमें तनाव मनः स्थिति से उपजा विकार है। मनः स्थिति एवं परिस्थितियों के बीच संतुलन एवं सामंजस्य के कारण तनाव उत्पन्न होता है। और तनाव के कारण विभिन्न प्रकार के रोगो की उत्पत्ति होती है।

चिंता संज्ञानात्मक, शारीरिक, भावनात्मक और व्यवाहारिक विशेषताएं वाले घटकों की मनोवैज्ञानिक और शारीरिक दषा है। चिंता से शरीर एवं मन की उत्तेजना हावी हो जाती है।

मनोबल की कमी मनोबल पर हौसला का अर्थ है, किसी समूह के सदस्यों की उस संगठन या उसके लक्ष्य के प्रति आषा की दृढ़ता जब मन मे दुर्बलता आ जाती तो हमारे मनोबल भी इसे लाता है। मानसिक समस्या पूरी दुनिया मे हजारो लाखों लोग मानसिक रोग के षिकार होते है। और इसका आना उनके साथ साथ पूरे परिवार पर पड़ता है। देखा गया है कि हर चौथे इंसान को कभी ना कभी मानसिक रोग होता है दुनिया भर में इस रोग की सबसे बड़ी वजह निराषा है।

गुस्सा क्रोध या गुस्सा एक भावना है। दैहिक स्तर पर क्रोध करने पर ह्दय गति बढ़ जाती है रक्त चाप बढ़ जाता है। यह भय से उपज होता है जब व्यक्ति भय के कारण को रोकने की कोषिष करता है। क्रोध प्रसव के लिए हानिकारक है। क्रोध भय का प्रमुख कारण है वाले अधिक क्रोध करते है।

कुण्ठा समय के अभाव में ज्यादातर डाक्टर मरी के मन में अवसाद के समझ नही पातें। कुण्ठा से ग्रस्त व्यक्ति किसी भी उम्र में कोठ भी व्यक्ति हो सकता है। कुंडित रहने से ही अवसाद की स्थिति उत्पन्न होती है। विफलता के कारण होने वाली घोर निराषा''

मानसिक स्वास्थ्य की समस्याक्या है सांस्कृतिक मतभेद व्यक्तिपरक आकलन और प्रतिस्पर्धी पेगवेट सिद्वांत ये सभी इस बात को प्रभावित करते है कि मानसिक स्वास्थ्य को कैसे परिभाषित किया जाता है। मानसिक स्वास्थ्य विकार के विभिन्न प्रकार है। जिससे कुछ मांग है। जैसे अवसाद और दुष्चिंता विकार के विभिन्न प्रकार है। जैसे कि विखंडित मानसिकता और विधुनी विकार।

मानसिक प्रसन्नता अपनी इच्छाओं की पूर्ति से संतुष्ट होना हम अपनी इच्छाओं से संतुष्ट होकर प्रसन्नता की ओर जाने लगते है।

योग

मनसिक स्वास्थ्य को बेहतर बनाने के लिए नियमित रूप से योगभ्यास करना चाहिए। योगाभ्यास एवं प्राणायाम यंत्र जाप इत्यादि के द्वारा मानसिक स्वास्थय पर विषेष रूप से सकारात्मक प्रभाव पड़ता है। योगाभ्यास एवं प्राणायाम के अभ्यास व्यक्ति के मौखिक आक्रामकता में कभी देखने मे मिलती है। मांसपेषियो में खिचाव के साथ–साथ शरीर को लचीला और हल्कापन भी बताता है। योग मनोदषा में सुधार करने और मानसिक एकाग्रता बढ़ाने के लिए योगाभ्यास एवं प्राणायाम नियमित रूप से करना चाहिए।

योग निद्रा

ईष्वर का अनासक्त भाव से संसार की रचना, पालन और संहार का कार्य योग निद्रा कहा जाता है। आदि अनादि कालों से चली आ रही पष्चात्य भारतीय परम्पराओं में योग निद्रा का अहम योगदान रहा है। योग निद्रा का शाब्दिक अर्थ को समझे तो आध्यात्मिक निद्रा माना जा सकता है। सोने व जागने के बीच कि स्थिति को योग निद्रा कहा जा सकता है। दूसरे शब्दो में समझे तो स्वन्प और जागरण के बीच कि स्थिति मान सकते है। योग निद्रा से थकान, तनाव, असाक्त एवं अवसाद दुर हो जाती हैं। इसे राजयोग में प्रत्याहार की संज्ञा दी

गई है। योग निद्रा से अच्छे कार्यो के साथ बुरे चिजे भी दुर हो जाती है। योगनिद्रा का प्रयोग कर हम रक्तचाप, मधुमेह, ह्रदय रोग, विभिन्न प्रकार के दर्द से छुटकारा, साइटिका, अनिद्रा एवं मनोवैज्ञानिक बीमारियों से छुटकारा पाया जा सकता है। (अखिल भारतीय गायत्री परिवार), (अखण्ड ज्योति)

ओंकार जप

ऊं एक शब्द ही नही है बल्कि इसमें पूरा ब्राम्हण्ड समाहित हैं। ऊं जप से मनुष्य को शारीरिक एवं मानसिक शांति की प्राप्ति होती है। ऊ के जप से चारो ओर के वातावरण में भी धनात्मक उर्जा का संचार होता है। सकारात्मक उर्जा मानसिक शांति एवं प्रसन्नता के लिए नियमित रूप से सही ढ़ग से ऊं का जप किया जाना चाहिये। ऊं तीन शब्दो से मिलकर बना है। अ उ और म, ईश्वर के तीनो स्वरूप ब्रम्हा, विष्णु, महेष का संयुक्त रूप ऊं है।

सर्वम ऊं मयं जगत्

ऊं एवेंद एर्वम् – यह सभी ऊंकारमय है। वेद वाक्य ऊं प्रतिष्ठा यजूवेद 2/13 ऊं क उपसाना करे। (प्रकाषनाथ शास्त्री रणधीर प्रकाषन हरिद्वार)

ऊं

अ उ म

ब्रम्हा	विष्णु	महेष
रचियता	पालनकर्ता	विनाषकर्ता
सृजन	चालक	संहारक

मानसिक स्वास्थ्य

विश्व स्वास्थ्य संगठन मानसिक स्वास्थ्य को परिभाशित करते हुए कहता है कि किसी व्यक्ति को उसकी मानसिक स्वास्थ्य की सही आकलन होना या उसकी क्षमताओं का पता चलना या जीवन की सामान्य तनाव का सामना करना सामान्यत मानसिक स्वास्थ्य को लेकर विभिन्न परिभाशाएं समाज में प्रचलित है १९वीं शताब्दी के बीच में विलियम स्वीटजर प्रथम व्यक्ति थे जिन्होने मानसिक स्वास्थ्य को परिभाशित किया जिसे सकारात्मक मानसिक स्वास्थ्य को बढ़ावा देने के कार्य के समकालीन दृष्टिकोण के अग्रदुत के रूप में देखा गया। इसाक रे जो अमेरिकी मनोरोग एसोसिएशन के तेरह संस्थान में से एक प्रमुख था उन्होने मानसिक स्वास्थ्य को एक कला के रूप में परिभाशित किया। मानसिक स्वास्थ्य को सातत्य के रूप में देखा जा सकता है कहा जा सकता है कि एक मनुष्य के मानसिक स्वास्थ्य के विभिन्न संभावनाए हो सकती है। मुख्यत: मानसिक स्वास्थ्य को हमेशा सकरात्मक गुण के रूप में अभिभुत किया गया। मानसिक स्वास्थ्य जीवन शैली की विभिन्न भावनात्क स्वास्थ्य, रचनात्मक जीवन की जीने की कला को इंगित करता है। मानसिक स्वास्थ्य का उपयोग के लिए आमतौर पर मनोवैज्ञानिकों को अनिश्चितकालीन कठिनाइयों का सामना करना पड़ रहा है। हमारा मानसिक स्वास्थ्य हमारे सामाजिक, भावनात्मक, मनोवैज्ञानिक और शारीरिक भलाई यह खुशहाली की स्थिति है जो सक्षम बनाती है व्यक्ति जीवन के तनावों को प्रबंधित करें, अपनी क्षमताओं को पहचानें, सीखें और प्रभावी ढंग से काम करें, नए विचारों को अपनाएं और अपने समुदाय में योगदान दें। मानसिक स्वास्थ्य किसके द्वारा निर्धारित होता है चाहे कोई व्यक्ति हो खेलों में भाग लें या न लें, अच्छा मानसिक स्वास्थ्य होना बहुत जरूरी है।

भावनात्मक बृद्धि

भावनात्मक बुद्धि को हमेशा भावनाओं को देखने, समझने, प्रतिबंधित करने और संभालने की क्षमता के रूप परिभाशित किया जाता है। वातावरण के अनुरूप भावनाओं को समायोजित किया जा सकता है। दुसरो शब्दो में समझे तो भावनात्मक बृद्धि भावनाओं को समझने, नियंत्रित करने और मुल्यांकन करने की क्षमता से है जबकि कई लोगो का मानना है कि यह जन्मजात ही है। भावनात्मक बुद्धि को अपनी और अन्य लोगो की भावनाओं पर नज़र रखने, विभिन्न भावनाओं के बीच भेदभाव करने और उचित सोच और व्यवहार को निर्देशित करने के लिए भावनात्मक जानकारी का उपयोग करने की क्षमता के रूप में परिभाशित किया गया। भावनात्मक बुद्धि पारस्परिक गतिशिलता की सोच और समझ को बढ़ाने के लिए बुद्धि, सहानुभूति और भावनाओं को जोड़ने की क्षमताओं को भी दर्शाती है।

निष्कर्ष

योग क्रियाओं से मानसिक व भावनात्मक बुद्धि पर सकारात्मक प्रभाव को देखा जाए तो युवाओं के स्वास्थ्य पर होने वाले समस्याओं जैसे चिंता, अवसाद, आत्मसम्मान की कमी, आत्म विष्वास का ना होना, हताषा, विकृत धारणा और आत्महत्या जैसे कारणों के रोकथाक के लिये योग निद्रा का उपयोग किया गया। उच्च रक्तचाप के रोगियों में अवसाद, चिंता, तनाव को कम करने और नींद की गुणवत्ता और स्वायत्त कार्यो में सुधार करने में ओम जाप और योग निद्रा की प्रभावषीलता को मान्य करता है।

निष्कर्ष का परिणाम

Rajput, P.L. & Singh, S (2014) ने योग निद्रा एवं मानसिक स्वास्थ्य पर एक शोध अध्ययन के आधार पर शोध पत्र प्रकाषित किया जिसका शीर्षक A Study of the effect of Yog Nidra on Mental Health of Emotionally abused adolescents था। भावनात्मक रूप से किशोरों के स्वास्थ्य पर योग निद्रा के प्रभाव को देखना था। जिसमें युवाओं के स्वास्थ्य पर होने वाले समस्याओं जैसे चिंता, अवसाद, आत्मसम्मान की कमी, आत्म विश्वास का ना होना, हताशा, विकृत धारणा और आत्महत्या जैसे कारणों के रोकथाक के लिये योग निद्रा का उपयोग किया गया। प्रस्तुत शोध अध्ययन से यह ज्ञात होता है कि योग निद्रा भावनात्मक रूप से प्रताड़ित किशोरों के मानसिक स्वास्थ्य में उल्लेखनीय सुधर होता है।

Rajagopalan, A. Krishna, & A. Mukkadan, J.K. (2023) ने योग निद्रा एवं मानसिक स्वास्थ्य पर एक शोध अध्ययन के आधार पर शोध पत्र प्रकाशित किया जिसका शीर्षक Effect of Om chanting and Yoga Nidr on depression anxiety stress, sleep quality and autonomic functions of hypertensive subject – a randomized controlled trial था। प्रस्तुत शोध अध्ययन का उद्देश्य था कि उच्च रक्तचाप वाले व्यक्तियों पर अवसाद, चिंता, तनाव, नींद, की गुणवत्ता और स्वायत्त कार्यों पर ओम जाप और योग निद्रा का आकलन करना था। प्रस्तुत शोध के परिणाम से यह पता चलता है कि कुल ३४ चयनकर्ता प्रायोगिक समूह और ३१ नियंत्रण समूह को शामिल किया गया। जिसमें अवसाद चिंता तनाव में ($P<0.01$) सार्थकता स्तर में कमी आई और नियंत्रण समूह की तुलना में प्रायोगिक समूह में पिट्सबर्ग नींद गुणवत्ता सूचकांक और हृदय गति परिवर्तनशीलता मापदण्डों में ($P<0.01$) सुधार देखा गया। प्रस्तुत शोध उच्च रक्तचाप के रोगियों में अवसाद, चिंता, तनाव को कम करने और नींद की गुणवत्ता और स्वायत्त कार्यो में सुधार करने में ओम जाप और योग निद्रा की प्रभावशीलता को मान्य करता है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. Rajput, P.L. & Singh, S. (2014) A Study of the effect of Yog Nidra on Mental Health of Emotionally abused adolescents. SJIF. 4 (12). P 6-14.
2. Rajagopalan, A. Krishna, & A. Mukkadan, J.K. (2023) Effect of Om chanting and Yoga Nidr on depression anxiety stress, sleep quality and autonomic functions of hypertensive subject – a randomized controlled trial. National Library of Medicine. 34 (1). P 69-75.
3. Chandrakar, S. & Jain, Dhananjay (2023) The Impact of Yoga on Mental Health: Promoting Well-being and Emotional Balance. Eur. Chem. Bull. 12(8). P 1850-1857.
4. 3Dev, K. (2013) The Effect of Om Chantingon Anxiety of Adolecents. International Journal of Creative Research Thoughts. 1(9). P 1&7.
5. Ganpat, T.S. (2020) Yoga Nidra Practice Enhances Emotional Intelligence in University Students. Alternative and Complementary Therapies. 26(5).
6. Tripathi, R. C. (2018) Effect of Yoga Nidra on Physical and Psychological Health. Grand Valley State University Scholars Works@GVSU. P 1-17.
7. Gerrett, H.E. (1971) Statistics in Psychology and Education. Vakils, Bombay.
8. Johada, M. (1958) Current concept of positive mental health. Basic book, New York.
9. Mohammadzadeh H, Sami S. Psychological skills of eliteand non-elite volleyball players. Annals of Applied Sport Science. 2014;2(1):31-36. Spring.
10. Agashe CD, Helode RD. Positive Mental Health Inventory, Psychoscan, Wardha; 2007.
11. महाभारत २.३९४.६५ योग के वैज्ञानिक प्रयोग शोध एव प्रकाशन विभाग हरिद्वार प्रथम संस्करण, २०११, पृ.सं. ११
12. पांतज्जल योग दर्शन व्यास भाष्य आचार्य भगवान देव, पृ.स. २२
13. स्वामी सत्यानंद सरस्वती आसन प्राणायाम भुजाबंध न. २००२.१२ व संस्कृत ISBN – ८१.७०५९.२१२.७

यात्रा साहित्य में स्त्रीवाद

डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार
सहायक प्राध्यापक
देशभक्त संभाजीराव गरड, महाविद्‌यालय– मोहोळ.

प्रस्तावना–

मानव समाज में नर एवं नारी दो ही प्रमुख जातियाँ या विभेद कहे जा सकते हैं। इनमें नर हर काल एवं देश में नारी पर अधिकार जताता आया है। मानव सभ्यता का इतिहास इस वास्तविकता को रेखांकित करता है। परंतु आज ग्लोबलाइजेशन के युग में नारी पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर प्रत्येक क्षेत्र में अपनी क्षमताओं को स्थापित कर रही है। उत्तरशती के यात्राकारों ने विश्वसमाज में नारी की वास्तविक स्थिति का मार्मिक चित्रण किया है।

भारत में प्राचीन काल से नारी को केवल माता रूप में ही सम्मान मिलता रहा है। नारी को अन्य रूपों में अधिकांशत: शोषण का ही शिकार होना पड़ा है। इसका कारण है कि भारत देश लगभग एक हजार वर्षों तक दासता की जंजीरों में जकड़ा हुआ था। इस्लामी शासकों के अनन्वित अत्याचारों, शोषण तथा उद्‌दाम विषयवासना के कारण हिंदू परिवारों में बाल–विवाह, पर्दा प्रथा, सति प्रथा जैसी कुरीतियाँ पनप रही थीं। कालांतर में अंग्रेजी शासनकाल में शिक्षा प्रसार तथा समाज सुधारकों के अनवरत प्रयासों के कारण नारी–जीवन सुखकर होता गया।

विषय प्रवेश–

भारत के पूर्वोत्तर के राज्यों में नारी को पुरुषों से अधिक महत्व है–"स्त्री का यहाँ वर्चस्व है, यह अहसास गुवाहाटी से मेघालय की सीमा में घुसने के साथ ही होने लगता है। तमाम दुकानों पर स्त्रियाँ सौदा बेचतीं और बेहिचक बतियाती दिखाई देती हैं। शिलाँग में भी उन्हें दुकान पर बैठे देखा जा सकता है। शायद कमोबेश यह स्थिति पूर्वोत्तर के अन्य राज्यों में भी है, भले ही वहाँ मातृसत्ताक परिवार व्यवस्था न हो। कुछ साल पहले मणिपुर की राजधानी इंफाल में भी यही सब देखा था। स्त्रियों का एक पूरा–का–पूरा बाजार ही है वहाँ, जिसे 'माइती बाजार' कहते हैं–यानी माँ का बाजार। दिन–दोपहर हुई नहीं कि सिर पर सब्जी, कपड़ों या अन्य सामान टोकरे रखे स्त्रियाँ इस बाजार में आ पहुँचती हैं। दिन भर सामान की बिक्री कर शाम को अपने–अपने घर लौट पड़ती हैं। किसी प्रकार का वर्ग भेद नहीं। यानी अमीर घरों की स्त्रियाँ भी इस 'माइती बाजार' में मिल जाएँगी और गरीब घरों की स्त्रियाँ भी।"

इसी प्रकार हिमाचल प्रदेश में नारी को उचित सम्मान दिया जाता है–"यहाँ दहेज प्रथा नहीं है। कन्या–शिक्षण अच्छा है। अधिकांश स्त्रियाँ नौकरी करती हैं। पुरुषों से अधिक स्त्रियाँ ही मेहनत करती हैं। शायद कोई स्त्री अविवाहित रह जाए तो उसे मानपूर्वक माता–पिता अपने साथ रखते हैं। तथा भाइयों के जितना ही जायदाद में भाग देते हैं।"

आज भारत के दूर–दराज के अंचलों की नारी भी अपने अधिकारों के प्रति सजग हो रही है–"इस आदिवासी अंचल में आयोजित स्वयंसेवी संगठनों के सेमिनार में उपस्थित प्रतिनिधियों में बयालीस में से पैंतीस महिलाएँ थीं, जिन्हें अगले दो दिनों में आपसी तालमेल, पारस्परिक समस्याओं को रेखांकित करने, उनके समाधान ढूँढ़ने जैसे मुद्‌दों पर बातचीत करनी थी। गौर से देखा तो पाया कि अगली पंक्ति में बैठी दो महिलाओं के पैरों में चप्पलें भी नहीं थीं। उन्हें देखकर ही लग रहा था कि वे 'धान का कटोरा' कहलाने वाले छत्तीसगढ के ग्रामीण जनसामान्य के बीच से उठ कर आई हैं–ये वे महिलाएँ हैं जिन्हें हम 'ग्रासरुट' कार्यकर्ता कहते हैं।"

उत्तरशती के यात्राकारों ने पाश्चात्य समाज में नारी के स्थान पर भी विचार किया है। पाश्चात्य नारी सामाजिक, आर्थिक दृष्टि से पूर्ण स्वतंत्र है। वह अपने हितों के प्रति सजग है और परिवार का संपूर्ण दायित्व उठाने में भी समर्थ है। अमेरिका की नारी परिश्रम पूर्वक जीवनयापन करती है–"मिसेज अरमांड उस दिन मुझे खुद अपनी मोटर में नियाग्रा जलप्रपात दिखाने ले गई थीं। करीब–करीब सौ मील का सफर हुआ होगा। मोटर वह खुद चला रही थीं। आते ही वह अपने बावर्चीखाने में भोजन बनाने के लिए जुट पड़ी। उनकी मदद के लिए उनकी कन्या

और दामाद भी दौड पड़े। घंटे–भर के भीतर खाना तैयार हो गया और मेज पर सजा दिया गया। मिसेज अरमांड फौरन कपड़े बदलकर और 'मेकअप' करके आईं। थकावट का कहीं नाम नहीं। सचमुच अमेरिकी स्त्रियाँ बहुत ही परिश्रमी होती हैं। अतिथि–वत्सल के अलावा खुशमिजाज भी। कहीं चिढ़न–कुढ़न नहीं, शिकायत तकरार नहीं।" अमेरिकी नारी के चरित्र के विविध पहलू उद्घाटित हुए हैं।

पाश्चात्य नारी जीवन उन्मुक्त भोग प्रधान है। सिगरेट, शराब पीना उनके जीवन का अंग बन गया है–"होस्टल की सीढ़ियाँ चढ़ते हुए उस बडे हॉल में प्रवेश किया तो देखा, दरवाजे के पास ही अंधेरे में दो लड़कियाँ बियर पीती हुई आपस में बतिया रही थीं। मुझे लगा कि मैंने सहसा उनके एकांत में खलल डाल दिया है। अनायास ही मुँह से निकला, "सॉरी!" दोनों लड़कियाँ खी–खी कर हँस पडीं। शरमाना मुझे ही पड़ा।"

अति भोगवादी जीवनयापन के कारण पाश्चात्य नारी के सम्मुख कई प्रश्न उपस्थित हुए हैं–"यूरोप में स्त्री को चुनने की स्वतंत्रता है, चुने हुए रास्ते पर आगे जाने की आजादी है, लेकिन लौट कर आने की स्वाधीनता नहीं है।...........न्यूयार्क के टाइम स्कॉवयर पर हर शाम सैकडों लड़कियाँ चहलकदमी करती हुई नजर आती हैं। वे अंधेरे में या किसी गली की दीवार से पीठ टिकाए ग्राहक का इंतजार करती हैं या होटल मैनहटन और होटल हिल्टन की चकाचौंध में ग्राहकों को इशारा करती हैं या ब्राडवे की भीड़ में घुसकर दर्शकों के कान में फुसफुसाती हैं, "जगह नजदीक है।"

इनमें से कुछ लड़कियाँ 'व्हाइट स्लेव्स' के नाम से जानी जाती हैं। वे कम उम्र की होती हैं और उनकी नियति अभिशप्त होती है। वे आती इस पेशे में अपनी इच्छा से हैं, लेकिन उन्हें इस पेशे को छोड़ने का अधिकार नहीं होता। वे अपने दलालों और मालिकों के यहाँ गिरवी होती हैं। उनका काम दोहरा होता है। ग्राहक फँसाना और नई लड़कियों को इस पेशे में लाना। शाम को वे ग्राहकों के इंतजार में टाइम स्कॉवयर पर खड़ी होती हैं और दिन में नई लड़कियों की तलाश में ग्रीनविचि विलेज की गलियों की धूल छानती हैं। पेशे से आजाद होने की कोशिश का अर्थ है मृत्यु, केवल सामाजिक मृत्यु नहीं–शारीरिक मृत्यु।" उन्मुक्त भोगवादी संस्कृति पाश्चात्य नारी जीवन को तहस–नहस कर रही है।

मनुष्य की मूल भावनाएँ हर कहीं एक जैसी ही होती हैं–"एक अधेड़ औरत एक ताजा कब्र पर घास लगाने के बाद पानी दे रही थी और सिसक रही थी। हमें देखकर वह आंसू पोंछ लेती, लेकिन वे फिर उतर आते थे। पता चला, हाल ही में उसके पति की मृत्यु हुई है। वहाँ रोज मृतक के परिवार का कोई सदस्य आता है और मृतक की कब्र पर उगाई गई घास तथा फूलों पर पानी देता है। एक दीपक भी शाम को जला दिया जाता है। जहाँ आदमी इतना मशीनी हो गया हो, जहाँ के रिश्ते इतने दूर और क्रूर हो गए हों, वहाँ उस स्त्री का दर्द!.....मुझे लगा, चाहे जो हों, आदमी की मूल भावनाएँ नहीं बदल सकतीं। समय मिलते ही वे अचानक फूट पड़ती हैं।" आधुनिकता का विस्तार व्यक्ति की मूल संवेदना का दोहन नहीं कर सकता। खास कर नारी मन तो संवेदना से भरा ही रहता है।

निष्कर्ष– उत्तरशती के यात्रा–साहित्य में भारतीय एवं पाश्चात्य नारी–जीवन का समग्र चित्र उपस्थित होता है। पाश्चात्य नारी एक ओर अपने दायित्वों को पूर्ण निर्वाह कर रही है। तो दूसरी ओर अतिभोगवादी जीवन यापन पद्धति ने उनके सम्मुख अनेक प्रश्न उपस्थित किए हैं। भारतीय संस्कार एवं पाश्चात्य आधुनिक जीवन यापन पद्धति के आदर्श तत्वों का अंगिकार आज की आवश्यकता है।

संदर्भ सूचि–

महादेश की दुनिया	प्रदीप पंत
हिमालय के प्रांगण में	स्वामी सच्चिदानंद
दुनिया रंग रंगीली	अनंत गोपाल शेवडे
लौटने से पहले	प्रदीप पंत
अपोलो का रथ	श्रीकांत वर्मा

मोहनदास नैमिशराय के उपन्यास साहित्य में धार्मिक चित्रण

प्रा. डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे

हिन्दी विभाग शोध निर्देशक, शरदचंद्र महाविद्‌यालय, शिराढोण ता.कळंब जि. धाराशिव.

प्रस्तावना :

साहित्य का संबंध शिक्षा से है | साहित्य समाज का दर्पण माना जाता है | भारतीय वर्णव्यवस्था जातीयता पर आधारित है |जातीयता की जडे धर्म में भी दिखाई देती है | हिंदू धर्मशास्त्र ने दलित मनुष्य के स्पर्श छाया और वाणी को अस्पृश माना है | अस्पृश्य के स्पर्श से अन्न, पाणी और मनुष्य अपवित्र होते है | मनुष्य ही नही दलितों के स्पर्श से ईश्वर भी अपवित्र होते है | भारतीय धर्मव्यवस्था ने दलितों को सत्ता, संपत्ति, शिक्षा इन मुख्य अधिकारों से दूर रखा है | प्रकृति का दिया हुआ पानी भी दलित के नशीब में नही था | नैमिशराय का जन्म दलित परिवार में होने के कारण दु:खो को सहा है | इसलिए उनका साहीत्य यथार्थता की जिती जागती तस्वीर बन गया है |

भारतीय वर्णव्यवस्था में दलितो के नशीब में ब्राम्हण, क्षत्रिय तथा वैश्य की सेवा करनी पडती थी | धर्म ने शिक्षा का अधिकार छीन लिया था | धर्म में जातीयता है यह जातीयता सदियों से चली आ रही है | इसके उदाहरण रामायण और महाभारत में भी दिखाई देते है | रामायण शंबूक ऋषि और महाभारत मे एकलव्य | इसी संदर्भ में डॉ वणकर का कथन है – "शंबूक ने तप किया उसका वध कर दिया गया | एकलव्य ने शिक्षा ली उसका अंगुठा काट दिया गया | इतना ही नही छत्रपती शिवाजी महाराज का राज्याभिषेक नहीं किया गया | ब्राम्हणी धर्म के अनुसार सभी बहुजन समाज शुद्र है |"

जातिवादी व्यवस्था ने हमेशा ही बहुजन समाज में जन्मे महापुरुष तथा साधु संतो को अपमानित किया गया है | जब से समाज में धर्म के नामपर पाखंडी लोगों ने अपना व्यवसाय शुरु किया तब से लेकर आज तक महापुरुषों ने संतो ने धर्म के विरोध में विद्रोह खडा किया है | मुख्य रूप से दलित समाज को दास्य के रुप में निशाना बनाया है | जातीव्यवस्था पर कडा प्रहार भगवान गौतम बुध्द, महात्मा कबीरदास, महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज आदि महान विद्‌वात्त जनों ने किया है | स्वतंत्रता, समता, न्याय की कडी को आगे बढाने का काम डॉ.आंबेडकर ने किया | डॉ. आंबेडकरने दलितों की पीडा को सहा था, उसे देखा था दलित समाज के लिए उन्होंने अनेक आंदोलन किए | डॉ. आंबेडकर के आंदोलन से जागृत दलित समाज संगठित होने लगा | दलित समाज में आया यह बदलाव उनके ही प्रगति के लिए क्रांतीकारी सिध्द हुआ | सभी महापुरुषों ने धर्म को नकारा नहीं बल्कि धर्म में बसी अंधश्रध्दा, रुढि परंपराओं को नकारा है | महापुरुषों को स्वतंत्रता, समता, बंधुता, न्याय चाहिए था |

जब-जब दलित समाज पर व्यवस्था में धर्म के नाम पर अन्याय, अत्याचार होते है तब दलित समाज में विद्रोह हुआ है | मुक्ति पर्व उपन्यास में सर्वहारा समाज का वर्णन किया गया है | हिंदुओ के लिए मंदिर तो मुसलमानों के लिए मस्जिद लेकिन दलितों के लिए क्या है | वह कहाँ जाए | उपन्यास में बंसी का बेटा सुनीत भी इस बात पर सोचता है | वह कहाँ जाए ? दलितों को कहाँ सुकून मिलेगा | इस संदर्भ में लेखक कहते है – " शहर में मंदिरो की भीड थी, गिनने लगे तो गिनती करना मुश्किल हो जाए | मस्जिदे भी कम नही थी | एक पर पंडे और पुजारियों का कब्जा था, दुसरी पर मुल्ला और मौलवियों का हक था |" लेकिन दलितों को इन दोनों मे भी प्रवेश निषिध्द माना गया था |

दलित समाज को शिक्षा न मिलने के कारण उनके नसीब में गुलामी ही रह गई है | शिक्षा का मंदिर तो पाठशाला होता है लेकिन इसी पाठशाला के नजदीक शिवानंद शर्मा ने मंदिर बनवाया था | जब सुनीत और हबीबुला मंदिर देखने के लिए जाते है तो उनको उनकी जाति पूछी जाती है | शिवानंद शर्मा कहता है – "एक मास काटने वाला और दूसरा मांस खीचने वाला हे भगवान हे भगवान सत्यानाश हो तूम्हारा, हमारा तो मंदिर ही भ्रष्ट

हो गया |" जानवरों से भी बदत्तर जिंदगी दलित समाज जी रहा था | दलित बच्चों को शिक्षा न मिले वह अनपढ ही रहे और उच्च वर्ण की दास्ता स्वीकार करे यही सोच रखने वाले सभी थे |

वीरांगना झलकारी बाई उपन्यास में लेखक कहते है | देश की रक्षा करने के लिए पुरुषों को महत्व दिया है | स्त्री के नशीब में चूल्हा और चौका ही था | वीरांगना झलकारी ने झाँसी की रक्षा के लिए हाथ में तलवार ली थी | लेखक कहते है – " न धर्म रक्षा और न जाति रक्षा झलकारी ने चूडियाँ पहनना छोड देश रक्षा के लिए बंदूक हाथ में ली थी | उसे न महल चालिए थे और न रेश्मी कपडे, न दुशाले |"

वीरांगना झलकारी तो दलित समाज से भी, झलकारी का कर्तृत्व तो देश की रक्षा के लिए था | धर्म के अनुसार स्त्रियों को हथियार चलाना पाप माना जाता था |एक तरफ झलकारी में साहस और कृतत्व होकर भी उसे धर्म ने पिछले जन्म के साथ जोड दिया था | दूसरी तरु झलकारी को बचपन में ही बौध्द भिक्सुओं ने आशिर्वाद दिये थे | भिक्खू ने कहा था – "तुम्हारी बेटी बहुत बहादुर है | देखना एक दिन इतिहास में इसका नाम होगा | झाँसी के दरबार में इसका आना – जाना होगा |" उपन्यास में मछरिया और शास्त्री ने धर्म का विरोध करके एक – दूसरे को स्वीकार किया था | इस घटना ने सारे शहर में खलबली मच गई थी | इनको लोग धर्मद्रोही तथा देशद्रोही कह रहे थे | एक ब्राम्हण को फॅसाने का आरोप भी मछरिया पर था | लोक मछरिया को कहते है –"मछरिया ने एक ब्राम्हण को पतित कर दिया उस पर जंगली कुत्तें छोडे जाने चाहिए |" अवसर मिलते ही धार्मिक परिवेश बिगाडने में धर्म के पाखंडी दलाल मौका नही छोडते | रानी लक्ष्मीबाई व्दारा झलकारी को सम्मान देना धार्मिक चेतना है | झलकारी व्दारा अन्याय के विरोध में बंदूक उठाना परिवर्तन का प्रमाण है |

दलित समाज पर सदियों से अन्याय अत्याचार होते आए है | कभी शस्त्र के तो कभी शास्त्र के व्दारा मुक्ति पर्व उपन्यास में सुनीत जिस प्रकार से सीख रहा है, उसी प्रकार से करतारा भी अपने बेटे को पठाना चाहता है | जब करतारा और उसका बेटा स्कूल में दाखिला लेने के लिए जाते है तो पांडे जैसे अध्यापक दोनों बाप – बेटे को फटकारते है | फिर वे दोनों हार नही मानते दूसरे दिन स्कूल चले जाते है तो पांडे कहते है - " तु फिर आ गया सुबह ही सुबह |" पांडे जैसे अध्यापको की मानसिकता जाति भेदभाव से भर गई है | उन्हे कभी भी नहीं लगता की दलित समाज के बच्चे पढ लिखे आगे बढे, उन्हे लगता है यह हमेशा हमारे गुलाम बनकर रहे|

सारांश :

परंपरा से पिछडे हुए दलित समाज पर अन्याय और अत्याचार उच्चवर्ण किस प्रकार से कर रहा है | उसीके साथ साथ शिक्षा प्रसार और सुधारकों के विचारों के कारण दलित समाज में भी परिवर्तन आ रहा है | समाज व्यवस्था में परिवर्तन हो रहा है | नई समाज व्यवस्था बन रही है | साहित्य के माध्यम से समाज में नई चेतना जगाने का काम हो रहा है | दलित समाज आज अपने अधिकारों के प्रति सजग हो गया है और अधिकार प्राप्ति के लिए संघर्ष कर रहा है | दलित नारी भी अपने उपर होनेवाले अन्याय अत्याचार का कडा विरोध कर रही है | मुक्ति पर्व आज बाजार बंद है, वीरांगना झलकारी बाई यह उपन्यास उसके प्रमाण है | मोहनदास नैमिशराय ने अपने साहित्य के माध्यम से दलितों को हर समय लडने की प्रेरणा दी है |

संदर्भ संकेत :

1. दलित विमर्श – डॉ. नरसिंहदास वणकर – पृ.22
2. मुक्ति पर्व – मोहनदास नैमिशराय – पृ. 32
3. मुक्ति पर्व – मोहनदास नैमिशराय – पृ. 111
4. वीरांगना झलकारी बाई – मोहनदास नैमिशराय
5. वीरांगना झलकारी बाई – मोहनदास नैमिशराय

महादेवी वर्मा के काव्य में वेदनानुभूति

डॉ. प्रकाष कृष्णदेव धुमाल
सह आचार्य, हिन्दी विभाग शा. घो. कला, विज्ञान एवं गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय षिवले, तहसिल– मुरबाड, जिला–थाना(महा.)

"दुःख मेरे निकट जीवन का ऐसा काव्य है जो सारे संसार को एक सूत्र में बॉध रखने की क्षमता रखता है।.... मुझे दुःख के दोनों ही रूप प्रिय हैं– एक वह जो मनुष्य के संवेदना षील हृदय को सारे संसार से एक अविच्छिन्न बन्धन में बॉध देता है और दूसरा वह जो काल और सीमा के बन्धन में पड़े हुए असीम चेतन का क्रन्दन है।"

– महादेवी वर्मा

छायावाद के वसन्त वन की सबसे मधुर, भाव–मुखर पिकी महादेवी वर्मा की अभिव्यक्ति का क्षेत्र सीमित एवम् भाव–संस्कार–जीवन सूक्ष्मता का द्योतक होने के कारण उसमें अन्तःसलिला धारा का–सा प्रच्छन्न प्रवेग तथा भावना की निगूढ़ गहराइयॉ मिलती हैं। "उनका भाव–जगत् प्रसाद का –सा हिम–विद्ध समरस–श्रृंग या निराला का–सा महाप्राणता से उद्वेलित सागर नहीं है। वह अन्तर्मुखी भाव–साधना के पवित्र अश्रुओं से धौत, तपःपूत, स्फटिक– षुभ्र प्राण–चेतना का रष्मि–कलष मन्दिर है, जो स्वयम् उनके हृदय के भीतर का उनका सूक्ष्म रस–हृदय है। वण प्राणों की संवेदना से सौरभ–गुंजरित मनोरम सृष्टि है, जिसका चॉदनी का प्रांगण चंदन की भाव–भीनी गन्ध से सिंचित है।"[1]... "जो घनीभूत पीड़ा या वेदना प्रसाद के मस्तक में स्मृति से छाई थी वह महादेवी के भावना–जगत् में अधिक गहरी, तीव्र तथा मर्मस्पर्षी होकर व्याप्त मिलती है। उनके काव्य का सर्व प्रमुख तत्व वेदना, वेदना का आनन्द, वेदना का सौन्दर्य, वेदना के लिए ही आत्मसमर्पण है। वह तो वेदना के साम्राज्य की एकछत्र साम्राज्ञी हैं और कोई सुख उन्हें आत्म–विस्मृत या आत्मतन्मय होने को नहीं चाहिए। सुख तो क्षणजीवी हैं, वेदना ही चिरस्थायी, चिरव्यापी एवम् चिर–स्पृहणीय है।"[2] महादेवी के काव्य में वेदना, करूणा और दुःख पर विचार करने से पहले हमें छायावादी कवियों की 'वेदना' और उसकी व्यापकता पर विचार करना आवष्यक जान पड़ता है।

छायावाद और वेदना –

छायावादी कवियों में हमें युगानुरूप वेदना की प्रवृत्ति दिखलायी पड़ती है। अपने–अपने दृष्टिकोण से इन कवियों ने वेदना की प्रवृत्ति को अपने काव्य में पल्लवित किया है। छायावाद के मुख्य चार कवियों –प्रसाद, पन्त, निराला और महादेवी ने छायावाद और रहस्यवाद की व्याख्या अपने–अपने ढंग से की है। प्रसाद जी के अनुसार छायावाद सौन्दर्य की शाष्वत प्रवृत्ति है जो युगानुरूप भाषा, शैली एवम् पदावली में अभिव्यक्त हुई। इस प्रवृत्ति के उन्होंने तीन प्रमुख लक्षण माने हैं–

1) विचारों के मूल में कोई विषिष्ट दार्षनिक सिद्धान्त ।
2) कल्पना प्रवणता और
3) प्राचीन समर्थ प्रतीकों का पुनर्जागरण एवम् निर्माण ।

इन तीन प्रमुख विषेषताओं के अतिरिक्त छायावाद की चार विषेषताएॅ और हैं –

1) छायावाद में स्वानुभूति की विवृत्ति रहती है।
2) छायावाद में प्रकृति सुन्दरी का स्वतंत्र एवम् सजीव चित्रण मिलता है।
3) छायावाद की शैली लाक्षणिक तथा ध्वन्यात्मक है और
4) छायावाद में युगानुरूप वेदना की प्रवृत्ति पायी जाती है।

छायावाद में सौन्दर्य की अनुभूति के साथ ही करूणा की अनुभूति भी हुई है। इसका एक कारण तो नये समाज में बहुरंगी आकाक्षाएॅ एवम् अभिलाषाओं की असफलता है। राजनैतिक परतंत्रता तथा सामाजिक दुरवस्था की परिस्थितियों से पीड़ित समाज में छायावादी कवि की उस आदर्षवादी धारणा को धक्का लगता था, जिसके द्वारा वह अपने चारों और सौन्दर्य के एक संसार की सृष्टि करना चाहता था। इससे उसने यह अनुभव किया कि सौन्दर्य क्षणभंगुर और नाषवान है और इस धारणा के आधार पर उसके काव्य में वेदना की भावना आयी। छायावादी वेदना का आधार–अभिव्यक्ति की अपूर्णता, प्रेम का असामंजस्य, कामनाओं की विफलता, सौन्दर्य की अस्पष्टता, मानवीय दुर्बलताओं के प्रति संवेदन षीलता, प्राकृतिक रहस्यमयता तथा भौतिक विफलता है।

महादेवी वर्मा मुख्यतः रहस्यवादी हैं। वे रहस्यवाद को दयावाद से आगे की वस्तु मानती हैं। उनके काव्य में वेदनाभाव के दोनों रूप –(1) ससीम का असीम से मिलने के लिए क्रन्दन और (2) मनुष्य के संवेदनषील हृदय की करूणा – मिलते हैं। वे वस्तुतः दोनों को एक ही मानती प्रतीत होती हैं।

महादेवी वर्मा की वेदनानुभूति की प्रेरणा :–

महादेवी वर्मा की वेदनानुभूति की प्रेरणा के सम्बन्ध में कवयित्री के स्वयम् के विचार,[3] मनोवैज्ञानिकों की धारणा, श्री विष्वम्भर 'मानव'[4] की निष्कर्ष, डॉ. रामविलास शर्मा[5] का कथन, गंगाप्रसाद पाण्डेय तथा सन्तकुमार वर्मा[6] के सहृदय सापेक्ष सौन्दर्य दिग्दर्षन और श्रीमती शचीरानी गुर्टू [7] की चिन्तनधारा तथा लक्ष्मीनारायण सुधांषु[8], डॉ. पद्म सिंह शर्मा[9], विनयमोहन शर्मा [10] डॉ. नगेन्द्र [11] जैसे समीक्षकों के विवेचन–विष्लेषण से हमारा ध्यान कवयित्री के जीवन की तीन मुख्य प्रवृत्तियों पर जाता है–

1) महादेवी की कल्पनाषील प्रवृत्ति,
2) उनका बौद्धधर्म की महाकरूणा एवम् दुःखवाद के प्रति भक्तिमय अनुराग तथा
3) उनका सेवा का ठोस सक्रिय जीवन।

महादेवी वर्मा बचपन से ही बड़ी कल्पना प्रवण रही हैं। इससे उनमें कुतूहलमिश्रित वेदना की प्रवृत्ति आयी। वे प्रकृति में फूल खिला देखती थीं तो उनके हृदय में तुरन्त यह भावना उठती थी कि यह मेरे हृदय में क्यों नहीं खिला है। इस बात को कवयित्री ने स्वयम् लिखा है – "नीहार के रचनाकाल में मेरी अनुभूतियों में वैसी ही कुतूहल–मिश्रित वेदना उमड़ आती थी जैसी बालक के मन में दूर दिखायी देने वाली अप्राप्य सुनहली उषा और स्पर्ष से दूर सजल मेघ के प्रथम दर्षन से उत्पन्न हो जाती है। रष्मि को उस समय आकार मिला जब मुझे अनुभूति से अधिक उसका चिन्तन प्रिय था। परन्तु नीरजा और सान्ध्यगीत मेरी उस मानसिक स्थिति को व्यक्त कर सकेंगे जिसमें अनायास ही मेरा हृदय सुख–दुःख में सामन्जस्य का अनुभव करने लगा। पहले बाहर खिलने वाले फूल को देखकर मेरे रोम–रोम में ऐसा पुलक दौड़ जाता था मानों वह मेरे ही हृदय में खिला हो; परन्तु उसके अपने से भिन्न प्रत्यक्ष अनुभव में एक अव्यक्त वेदना भी थी। फिर यह सुख–दुःख मिश्रित अनुभूति ही चिन्तन का विषय बनने लगी और अब अन्त में मेरे मन ने न जाने कैसे उस बाहर–भीतर में एक सामन्जस्य–सा ढूँढ़ लिया है जिसने सुख–दुःख को इस प्रकार बुन दिया कि एक के प्रत्यक्ष अनुभव के साथ दूसरे का अप्रत्यक्ष आभास मिलता रहता है।"[12]

सुख–दुःख में एक की याद करते ही दूसरा स्वयम् खिंच आता है। सुख को याद करते ही दुःख की एक क्षीण रेखा भी आ जाती है। प्रिय प्राप्ति की साधना में जल मरना भौतिक दृष्टि से दुःख है, पर प्रिय मिलन की भावना सुख दायिनी है। इस प्रकार सुख और दुःख वस्तुतः एक ही वस्तु के दो पहलू हैं। महादेवी जी की प्रारम्भिक 'नीहार काल' में जो सुख–दुःख की अनुभूति कुतूहल–मिश्रित वेदना के रूप में अभिव्यक्त हुई थी, उनके प्रौढ़ काल में चिन्तन से उसमें सामन्नजस्य मालूम पड़ने लगा। अपनी इन सुख–दुःख के भावावेषमयी अवस्था विषेष का गिने चुने शब्दों में स्वर–साधना के उपयुक्त चित्रण करके कवयित्री ने गीतों का सृजन किया। महादेवी बचपन से ही कुछ विषेष कल्पनाषील रही हैं। अपनी इस कल्पनाषील प्रवृत्ति का उन्होंने 'यामा' की भूमिका[13] में बड़ा कवित्त्वपूर्ण और मर्मस्पर्षी वर्णन किया है। अपने दुःखवाद के सम्बन्ध में उन्होंने 'रष्मि' की भूमिका में एक विस्तृत निवेदन प्रस्तुत किया है, जो उनकी वेदनानुभूति में झलकने वाले भीतर के सौन्दर्य की मूल भावना को स्पष्ट शब्दों में बताया है– "सुख–दुःख के धूप छाँहीं डोरों सेबने हुए जीवन में मुझे केवल दुःख ही गिनते रहना क्यों इतना प्रिय है, यह बहुत लोगों के आष्चर्य का कारण है। इस 'क्यों' का उत्तर दे सकना मेरे लिए किसी समस्या को सुलझा डालने से कम नहीं है। संसार साधारणतः जिसे दुःख और अभाव के नाम से जानता है वह मेरे पास नहीं है। जीवन में मुझे बहुत दुलार, बहुत आदर और बहुत मात्रा में सब कुछ मिला है; उस पर पार्थिव दुःख की छाया नहीं पड़ी। कदाचित् यह उसी की प्रतिक्रिया है कि वेदना मुझे इतनी मधुर लगने लगी है।"

महादेवी पर बौद्ध दर्षन का प्रभाव स्पष्ट है। बचपन में उनमें भिक्षुणी बनने की भावना उठा करती थी। बुद्ध के संसार को दुःखात्मक समझने वाले दर्षन से उनका असमय में ही परिचय हो गया। इससे उनकी भावनाएँ और दृष्टिकोण बदला। बुद्ध–दर्षन के प्रभाव के कारण उनके जीवन में करूणा छा गयी। इसी से उन्होंने बुद्ध की अहिंसा, मैत्री, विराग और करूणा की भावना को अपनाया। उन्होंने स्वयम् लिखा है – "बचपन से ही भगवान बुद्ध के प्रति एक भक्तिमय अनुराग होने के कारण उनके सारे संसार को दुःखात्मक समझनेवले दर्षन से मेरा असमय ही परिचय हो गया था।" फलतः उन्हे सौन्दर्य में भी विनाष की छाया दिखलायी पड़ने लगी –

"स्वप्न लोक के फूलों से कर,
अपने जीवन का निर्माण।
'अमर हमारा राज्य' सोचते,
हैं जब मेरे पागल प्राण।।"

आकर तब अज्ञात देष से जाने किसकी मृदु झंकार।
गा जाती है करूण स्वरों में 'कितना पागल है संसार'।।"

यह महादेव जी के जीवन–दर्षन की मूल भावना है। मनुष्य जीवन की क्षण–भंगुरता उन्हें व्यथित कर देती है, पर इसके साथ ही गहरी करूणा का भाव भी उनमें आया जिसने उन्हें सेवा का सक्रिय जीवन अपनाने की ओर प्रेरित किया। जीवन की क्षणभुंगरता ने उनमें निराषा का संचार नहीं किया वरन् व्यथा की आर्द्रता प्रदान की जिसका व्यावहारिक रूप सेवा का जीवन है।

महादेवी के जीवन की तीसरी मुख्य प्रवृत्ति–सेवा की है जिसका आधार–करूणा या व्यथा की आर्द्रता है। उनकी वेदनानुभूति के मूल में उनका सेवा का संकल्प लेकर चलने वाला करूणामय जीवन और उसकी कठिनाइयॉ हैं। हॉ, इतना अवष्य है कि सेवा की ओर उन्मुख करनेवाली परिस्थितियॉ उनके लौकिक प्रेम की विफलता एवम् दिल की सुनने वाले मित्र के अभाव में ढूॅढ़ी जा सकती है, परन्तु इस ओर भी उनकी कल्पना प्रवणाता, बौद्ध–धर्म के दुःखवाद के प्रति अनुराग का ही मुख्य हाथ रहा है। यही उनके जीवन को सक्रिय बनाने वाले तत्त्व रहे हैं। लौकिक प्रेम की विफलता ने इस सक्रियता में दृढ़ता अवष्य ला दी है। सहानुभूति और सेवा के जीवन में ऑसुओं का बहुत महत्त्व है। नित्य ही हम दूसरों के दुःख में ऑसू बहाकर उनकी वेदना को कम करने का प्रयत्न करते हैं। ऑसू प्रेम और सहानुभूति के सूचक हैं। ऑसू के दोनों रूप सहानुभूति के जीवन में महत्व रखते हैं – एक तो द्रवित होकर रूलाने वाला और दूसरा व्यथित करके कुछ प्रेरित करनेवाला। दोनों प्रकार के ऑसू दुःख को दूर करने में सहायक हैं।

उपर्युक्त तथ्यों के आलोक में महादेवी के दुःखवाद के संबंध में हम निम्नलिखित निष्कर्ष पर पहुॅचते हैं –

1) उनका दुःख भौतिक वस्तुओं के अभाव के कारण नहीं है।
2) उनकी वेदना में चिरन्तन प्रिय के प्रति आकुल प्रणय–निवेदन का भाव निहित है जो उनकी आत्मा का सौन्दर्य है।
3) उनकी वेदना संसार के लोगों के कष्ट को दूर करने में सहायक है।
4) दुःख मनुष्य को संवेदनषील बनाता है।
5) बुद्ध के संसार को दुखात्मक समझने वाले दर्षन से उनका भक्तिमय अनुराग है।
6) सभी प्रकार के प्रभावों से समन्वित उनका दुःखवाद अपना एक विषिष्ट रूप रखता है। और
7) इस दुःख और वेदना के जीवन में उल्लास की झलक भी है और सुख के स्वप्न भी।

निष्कर्षतः

कहा जा सकता है कि महादेवी की वेदना वस्तुतः एक विषिष्ट रूप में प्रकट हुई है। इसका कारण भौतिक अभाव में खोजना ठीक नहीं है। यह तो भीतर का सौन्दर्य है। इसमें कवयित्री का सेवा का जीवन–दर्षन स्पष्ट झलक रहा है, जिसमें रहस्यवादी प्रवृत्ति लाकर उन्होंने मधुरता का संचार कर दिया है। लौकिक प्रेम की विफलता उनकी भावनाओं के उदात्तीकरण और सेवा के जीवन–दर्षन को अपनाने में कारण रूप में अवष्य विद्यमान है। मुख्यतः उनकी वेदनानुभूति की प्रेरणा उनकी कल्पना–प्रवणता, बौद्ध–दर्षन के प्रभाव, सेवा के जीवन–दर्षन और दार्षनिक प्रवृत्ति में है। महादेवी जी की वेदनानुभूति उनके हृदय का सौन्दर्य है, आध्यात्मिक वेदना की कलाजन्य अभिव्यक्ति है।

महादेवी उस निःसीम के प्रत्यक्ष रूप–विष्व से निष्चल और निष्छल सम्बन्ध जोड़ना चाहती हैं। उनकी आत्मा इतनी जाग्रत हो गयी कि वह असीम के प्रत्यक्ष रूप विष्व से सम्बन्ध जोड़ना चाहती हैं। यही असीम या विष्व ही तो रहस्यवादी पदावली में 'चिरन्तनप्रिय' या 'पाहुन' या 'करूणामय' है। तो विष्व से मिलने का सबसे सरल साधन दुःख को अपनाया है। हम दुःख में सबको अपना बना सकते हैं; क्योंकि तब हृदय की कोमलतम् वृत्तियॉ जागकर ऐसा मधुर और अपनेपन का वातावरण उपस्थित कर देती हैं; हृदय की तरलता के दर्षन करा देती हैं कि हम सबके साथ सहज ही एकाकार हो सकते हैं, जबकि सुख में अहंकार, मान–मर्यादा इत्यादि सभ्यता के अभिषाप आकर हमें मनुष्यता की सीमा से दूर करने को बाध्य करते हैं और हम दूसरों के साथ सहज ही एकाकार नहीं हो जाते। साधिका महादेवी की विष्व से एकाकार होने की साध के सम्बल रूप में ही उनकी वेदना, ऑसू एवम् करूणा है। साथ ही साधना मार्ग की कठिनाइयों के रूप में विरह के ऑसू हैं, कसक है, कसमसाहट है, मिलन की तीव्र आकांक्षा उनकी वेदनानुभूति को और भी बढ़ा देती है। उससे जो मन मर्यादा, अहंकार इत्यादि के कारण दूरी है यह भौतिक रूप से बड़ी रंगमय है और संसार इसे ऐष्वर्य और वैभव के नाम से पुकारता है किन्तु साधिका के महान जीवन में और उनकी आत्मा को इससे बड़ा कष्ट होता है। इस प्रकार उनके जीवन में दो प्रकार की पीड़ा है – एक तो अपने और उस असीम के विष्व के बीच की दूरी और दूसरी

मिलन के मार्ग की कठिनाइयॉं। उन्हें पग–पग पर अनुभव होाता है कि वह असीम से विष्व की सेवा करने में भूलें कर रहा है। इस प्रकार महाचेतन से एकाकार न होने के कारण अनेक वेदनापूर्ण भावनाएँ हृदयतम् को आप्लावित करती हैं। महादेवी ने इन्हीं भावनाओं का विविधरूपी चित्रण रहस्यवादी पदावली में अपने काव्य में प्रस्तुत किया है। सारांष रूप में कहा जा सकता है कि महादेवी की काव्यगत वेदनानुभूति उनके महान् विष्व सेवा के जीवन की विविधमयी और रहस्यमयी पदावली में अभिव्यक्त है।

महादेवी वर्मा की वेदना के स्वरूप :–

महादेवी वर्मा के काव्य में उनकी वेदनानुभूति के तीन रूप स्पष्टतः दिखायी पड़ते हैं –

1) चिरन्तन प्रिय के प्रति आकुल विरह–वेदना।

2) संसार की स्वार्थपरता से व्यथा और मनुष्य जीवन की क्षणभंगुरता से निराषाजन्य विरक्ति और

3) संसार के दुःख पर करूणा की भावना या व्यथा की आर्द्रता में सेवा का संकल्पमय जीवन।

पहले प्रकार की वेदना में प्रिय से मिलन की आकांक्षा, न मिल सकने की कसक–दोनों ही प्रकार की अनुभूतियॉं हैं। साधिका उस प्रिय को पाने के लिए साधना कर रही है और इस मार्ग में वेदना ही उसका सम्बल है। उनमें अभिलाषा है, आषा है, मिलने की इच्छा तथा न मिल सकने की कसक है, पर इस सब में प्रिय की स्मृति से मधुरता का संचार हो गया है–

(क) "गयी वह अधरों की मुस्कान
मुझे मधुमय पीड़ा में बोर!"

(ख) "मेरी मधुमय पीड़ा को कोई पर ढूँढ़ न पाये!"

(ग) "चाहता है यह पागल प्यार!...
वेदना मधु–मदिरा की धार!"

यहॉं 'वेदना', या 'पीड़ा' को प्रणय के अर्थ में प्रयुक्त किया गया है, इसका प्रमाण यह है कि उन्होंने 'वेदना' या 'पीड़ा' के साथ प्रायः 'मधुमय', 'मधुर' जैसे विषेषणों का प्रयोग किया है। सामान्य वेदना या पीड़ा मधुर या मधुमय नहीं होती अपितु कटु एवम् कष्टपूर्ण होती है। पर प्रणय एक ऐसी भावानुभूति है जिसमें वेदना के साथ माधुर्य की या विषाद के साथ आह्लाद की भी अनुभूति बराबर रहती है। इसीलिए महादेवी से पूर्व और भी अनेकों कवियों ने प्रेम को दुःख–सुख मय माना है।

महादेवी की इस वेदना में पूजा और आराधना का भाव है –

"प्रिय मेरे गीले नयन बनेंगे आरती।"

जलना और प्रकाष बिखेरना–पूजा और आत्मसमर्पण के द्योतक हैं, जो साधिका के जीवन की चर्या है। वेदना से वे उस प्रियतम् का स्वागत करने को तत्पर हैं और उसकी अभिव्यक्ति करने वाले ऑसू यदि (तेल) हैं तो ऑखें दीपक–

"दृग मेरे यह दीपक झिल मिल,
भर ऑसू का स्नेह रहा ढुल।
सुधि तेरी अविराम रही जल,
पद ध्वनि पर आलोक रहूँगी वारती।।"

विरह में जो शोकोच्छवास निकल रहे हैं उनमें शुष्कता नहीं है, सरसता है। बेसुधी का कारण राग है। प्रियतम् की स्मृति ने उनकी कसक में मधुरता भर दी है –

"कौन तेरी कसक में नित,
मधुरता भरता अलक्षित।"

इस विरह–वेदना का सच्चा स्वरूप कवयित्री के चिर–विरह में रहने की आकांक्षा में प्रकट है। यह साधनात्मक विरह है। चिर–विरह, पर न मिल सकने की कसक ही क्यों रहेगी और उठी भी तो बड़ी मधुर होगी। वह हृदय में निराषा का कुहरा या ईर्ष्या उत्पन्न नहीं करेगी। फिर यदि चिर–विरह की कामना करने पर भी वह मिल जाय तो अच्छा ही है। इसलिए कवयित्री कहती हैं –

"मिलन का मत नाम लो मैं विरह में चिर हूँ।"

जब मिलन की आकॉंक्षा ही नही ंतो न मिल सकने की कसक और मिलन में पुनः वियोग की आकांक्षा ही क्यों होगी? यहॉं कवयित्री मिलन की इच्छा को नखरे के आवरण में छिपा रही है। स्त्री का सहज स्वभाव ही न करने का होता है और जो बात उसे बहुत प्रिय हो, उसके लिए अवष्य न करती है। दूसरे, कवयित्री को अपने स्वतंत्र अस्तित्व से भी अनुराग है, मिलन होने पर तो जीव का स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट हो जाने की सम्भावना है –

"मिलन में है एकाकी,

विरह में है दु केला।"

इस प्रकार कवयित्री ने विरह–वेदना को अपने जीवन की पवित्र साधना बना लिया है। वह उस आराध्य की स्मृति में स्वयम् आराध्यमय हो गयी है–

"हो गयी आराध्यमय मैं,
विरह की आराधना ले।"

इस विरह की आराधना में वह दीपक की भाँति अपने प्राणों को गलाकर आत्मसमर्पण कर रही हैं। प्रिय का प्रकट रूप विष्व है और उसके प्रति आत्मसमर्पण ही प्रिय का पथ आलोकित करना है। यही सेवा का संकल्पमय जीवन है –

"मधुर – मधुर मेरे दीपक जल...
प्रियतम् का पथ आलोकित कर।"

इसलिए वह अमरों का लोक नहीं चाहतीं, जहाँ वेदना, अवसाद, जलना आदि नहीं हैं –

"ऐसा तेरा लोक, वेदना
नहीं, नहीं जिसमें अवसाद।
जलना जाना नहीं, नहीं
जिसने जाना मिटने का स्वाद।।...
क्या अमरों का लोक मिलेगा
तेरी करूणा का उपहार?
रहने दो हे देव! अरे
यह मेरा मिटने का अधिकार!"

अस्तु, महादेवी के काव्य को समझने के लिए इस तथ्य को बराबर ध्यान में रखा जाना चाहिए कि जहाँ भी उन्होंने प्रियतम् के प्रसंग में पीड़ा या वेदना का प्रयोग किया है वहाँ उसे प्रणय का पर्यायवाची ही मानना चाहिए। हो सकता है, इसके एक–दो अपवाद भी खोजने पर मिल जायँ, पर सामान्यतः यह उनके प्रणय–काव्य को समझने की कुंजी है। इसलिए जिन समीक्षकोंने कवयित्री के 'पीड़ा' या 'वेदना' शब्द को सामान्य अर्ध में ग्रहण करते हुए उनपर अनुचित आक्षेप किये हैं वह गलत है। सारांष यह कि उनकी साधना का सच्चा स्वरूप आत्मसमर्पण और सेवा का संकल्प है जो प्रिय के प्रति आकुल प्रणय निवेदन में व्यक्त हुआ है।

महादेवी को संसार की स्वार्थपरता देखकर बड़ी व्यथा होती है। महादेवी की करूण भावना का आलम्बन मुख्यतः पुष्प है। पुष्प उस भोले–भाले व्यक्ति का प्रतीक है जिसके हृदय में कोई कपट नहीं और बाहरी रीतियों से जो परिचित नहीं। वह भरसक अपनी हँसी और सुवास से दूसरों को सुख पहुँचाता है पर निष्ठुर और कृतघ्न संसार उसे बदले में अपमान और दुःख का ही कड़वी घूँट पिलाता है। पुष्प की इस वंचनापूर्ण कहानी को महादेवी ने बार–बार सहनुभूति पूर्ण शब्दों में व्यक्त किया है –

"मधुरिमा के, मधु के अवतार,
सुधा से, सुषमा से, छविमान।
आँसुओं से सहम अभिराम
तारकों से हे मूक अजान।।
सीख कर मुस्काने की बात,
कहाँ आये हो कोमल प्राण।"

यहाँ पुष्प के उस कोमल, मधुर एवम् आकर्षक व्यक्तित्व का निरूपण किया गया है, जो सहज ही किसी सहृदय की भावनाओं का केन्द्र बन सकता है, इसके बाद उसके क्रिया–कलापों में किसी बाल–षिषु के भोलेरूप का दिग्दर्षन करवाती हुई अन्त में पूछती हैं –

"कौन वह है सम्मोहन राग,
खींच लाया तुमको सुकुमार?
तुम्हें भेजा जिसने इस देष,
कौन वह है निष्ठुर कर्तार।"

जैसे किसी भारी भीड़ में फँसे हुए, राह भूले हुए किसी अजान षिषु को देखकर सहृदय व्यक्ति पूछ बैठता है – इसके माँ–बाप कैसे निष्ठुर हैं जो इस भीड़ में इसे अकेला छोड़ गये। कुछ इसी प्रकार महादेवी फूल को देखकर पूछती हैं–"कौन वह है निष्ठुर कर्तार?"

इस कविता में पुष्प के प्रति वात्सल्यपूर्ण सहानुभूति व्यक्त की गयी है जिसमें भावना की कोमलता और मधुरता तो है, पर गंभीरता नहीं, करूणा इतनी तीव्र नहीं है कि वह हमारे ह्रदय को आलोडित कर दे। इसका कारण यह है कि यहाँ पुष्प का कोमल व्यक्तित्व वस्तुतः स्वयम् कवयित्री के ही व्यक्तित्व का प्रतिनिधि है। पुष्प भी इस काँटों भरी दुनिया के लिए अनजान है, अयोग्य है, कवयित्री भी आज के भौतिकतावादी संसार में अपने–आपको परदेषिनी ही अनुभव करती है। पुष्प के माध्यम से वह अपनी स्थिति का साक्षात्कार करती हुई अन्त में इस निष्कर्ष को स्वीकार करती है –

"हँसो पहनो काँटों के हार।
मधुर भोलेपन के संसार।।"

इस अन्तिम सत्य के कारण करूणा की धारा यहाँ नियंत्रित एवम् संतुलित सीमित रूप में प्रवाहित हुई है। निष्ठुर संसार के हाथों पीड़ित पुष्प के प्रति सहानुभूति प्रदर्षित करते हुए दूसरी कविता में वह लिखती हैं–

"देकर सौरभ दान पवन से,
कहते जब मुरझाये फूल।
'जिसके पथ में बिछे वही,
क्यों भरता इन आँखों में धूल?'
'अब इनमें क्या सार' मधुर जब गाती भौरों की गुज्जार;
मर्म का रोदन कहता है 'कितना निष्ठुर है संसार!' "

यहाँ भी मुरझाये फूलों की दयनीय स्थिति का बोध मार्मिक शब्दों में प्रस्तुत किया गया है, पर फिर भी उसमें करूणा की अपेक्षा संसार की निष्ठुरता पर अधिक बल है; एक प्रकार से पुष्पों की करूण परिणति सांसारिक विरक्ति की पोषक है, अतः कहा जा सकता है कि यहाँ भी करूण भाव संचारी रूप में ही है, स्थायी रूप में नहीं।

एक अन्य कविता में कवयित्री ने संसार की स्वार्थपरता पर बल देते हुए करूण भाव को अपेक्षा कृत अधिक गंभीर रूप में व्यक्त किया है –

"था कली के रूप शैषव –
में अहो सूखे सुमन।
मुस्कराता था, खिलाती
अंक में तुझको पवन!
खिल गया जब पूर्ण तू–
मंजुल सुकोमल पुष्पवर!
लुब्ध मधु के हेतु मँडराते,
लगे आने भ्रमर!...
कर दिया मधु और सौरभ,
दान सारा एक दिन!
किन्तु रोता कौन है,
तेरे लिए दानी सुमन?
मत व्यथित हो फूल किसको
सुख दिया संसार ने,
स्वार्थमय सबको बनाया–
है यहाँ करतार ने।।"

इस कविता में संसार की स्वार्थपरता पर बल दिया गया है, पर फिर भी पुष्प की यौवन कालीन सुखद स्थिति से उसकी अन्तिम दुःखद परिणति की तुलना करते हुए उसके प्रति करूण भाव की भी अभिव्यक्ति गंभीर रूप में हुई है। कवयित्री का व्यक्तित्व दार्षनिक तथ्यों एवम् सत्यों से सदा इस प्रकार अनुप्राणित रहता है कि उसकी कोई भी भावना शुद्ध भावना के रूप में कदाचित कभी व्यक्त नहीं होती, बौद्धिकता का आधार या आवरण उसके ऊपर–नीचे कहीं अवष्य विद्यमान रहता है, अतः इस कविता में भी पुष्प की उदारता एवम् संसार की निष्ठुरता और स्वार्थपरता का बोध विद्यमान है। जहाँ तक मैंने जाना है करूण भाव की अभिव्यक्ति एवम् संसार की स्वार्थपरता की अभिव्यक्ति की दृष्टि से इससे श्रेष्ठ दूसरा उदाहरण कोई नहीं हो सकता।

महादेवी जी की वेदनानुभूति का काव्य में अभिव्यक्त तीसरा स्वरूप करूणा की भावना में है। इस करूणा में निराषा का कुहरा नहीं है, वरन् व्यथा की आर्द्रता में सेवा का संकल्पमय जीवन व्यक्त हुआ है। उनकी करूणा

दूसरों का दुःख दूर करने वाली है। अपने आँसुओं को साधिका ने बड़ा महत्व दिया है। ये साधना पथ में गिरने वाले आँसू हैं। इनमें निराषाजन्य अवसाद नहीं, वरन् बाधाओं को सहन करने की साधना और लोक–कल्याण की कल्पना वर्तमान है। वे 'नीर भरी दुःख की बदली' हैं जो बरसकर शुष्क संसार को सरस कर देती है, प्रकृति में नव जीवन ला देती है। इसीलिए वे 'बादल' बनने की कामना करती हैं –

"घन बनूँ वर दो मुझे प्रिय!"

और उनकी बार–बार घिरकर झरने वाली भावना तो और भी उत्कष्ट है–

"नित घिरूँ झर–झर मिटूँ प्रिय,
घन बनूँ वर दो मुझे प्रिय!"

महादेवी की करूणा के मूल में अन्य छायावादियों की तरह 'पराजय का भाव' नहीं है। इनकी करूणा अनुभूति से अधिक अधीत है और दार्षनिक दृष्टि से 'अगत्या' प्रेरित है। अतः इसमें छायावाद की अनाबिल वास्तविकता का कुछ अभाव है। दूसरे, महादेवी की करूणा में उन्नयन का अंष अधिक है–

"जीवन विरह का जलजात!
वेदना में जन्म करूणा में मिला आवास,
अश्रु चुनता दिवस् इसका अश्रु गिनती रात!"

कवयित्री अपनी करूणा की रात्रि से तुलना करती है। रात्रि की करूणा प्रसिद्ध है वह विश्राम दायिनी है। इसी प्रकार कवयित्री की करूणा दुःखी दिल को सान्तवना प्रदान करने वाली है। उनमें बरसात की सी सजलता और जीवनी–षक्ति भी है –

"सजनि मैं इतनी करूण हूँ
करूण जितनी रात,
सजनि मैं इतनी सजल
जितनी सजल बरसात।"

महादेवी को धीरे–धीरे बोध होता है कि साध्य की उपलब्धि दुःख रूपी साधन से ही संभव है, अतः वह दुःख को अपनाने लगती है; इसीलिए वह कामना करती हैं–

"झरते नित लोचन मेरे हों।...
वह सूनापन हो उनका,
यह सुख–दुःख मय स्पन्दन मेरे हों!"

और इसीलिए वे प्रियतम् को दुःख के रूप में आमंत्रित करने लगती हैं–

"तुम दुःख बन इस पथ से आना!
शूलों में नित मृदु पाटल सा,
खिलने देना मेरा जीवन;
क्या हार बनेगा वह जिसने सीखा न ह्रदय को बिंधवाना!"

स्पष्ट ही यहाँ दुःख दुःख के लिए नहीं है, अपितु इस लक्ष्य से है कि कदाचित् प्रिय भी दुःख के रूप में उन्हं प्राप्त हो जायँ! ह्रदय का बिंधवाना केवल बिंधवाने के लिए नहीं है, अपितु हार बनने के लिए है। अतः यहाँ दुःख साधन रूप में ही है, पर आगे चलकर दुःख साधन से साध्य बन जाता है। ऐसी स्थिति में उन्हें दुःख ही सुखमय और सुख दुःखमय प्रतीत होने लगता है–

"दुःखमय सुख
सुख भरा दुःख
कौन लेता पूछ जो तुम
ज्वाल–जल का देष देते।"

या

"विरह का युग आज दीखा,
मिलन के लघु पल सरीखा;
दुःख सुख में कौन तीखा,
मैं न जानी औ न सीखा!"

और अन्त में वह चिर व्यथा को ही अपनी स्थायी निधि के रूप में स्वीकार कर लेती हैं–

"प्राण हँस कर ले चला जब
चिर व्यथा का भार?...

अब न लौटाने की कहो
अभिषाप की वह पीर,
बन चुकी स्पन्दन हृदय में
वह नयन में नीर!
अमरता उसमें मनाती है मरण–त्योहार!"

अपनी साधना की चरम स्थिति में उन्हें बोध होता है कि खोज ही प्राप्ति है, साधना ही सिद्धि है और रूदन ही स्थायी सुख है–

"खोज ही चिर प्राप्ति का वर,
साधना ही सिद्धि सुन्दर
रूदन में सुख की कथा है
विरह मिलने की प्रथा है,
शलभ जलकर दीप बन जाता निषा के शेष में!"

इस प्रकार हम देखते हैं कि दुःखी पात्र और दुःख ही उनकी सहानुभूति का पात्र बनता है। जो दुःखी है वही उनके ऑसू और करूणा का पात्र है, उनका हृदय संवेदनाषील बनाने वाला है–

"प्रिय जिसने दुःख पाला हो,
वर दो यह मेरा ऑसू उसके उर की माला हो।"

मानव की वेदना शुद्ध होने के बाद आनन्दपूर्ण और अभिनन्दनीय हो जाती है, रसमय एवम् मधुर हो जाती है। उसका बाह्रय रूप अवष्य क्लेषकर है पर उसके भीतर नवता, रमणीयता और गतिषीलता छिपी रहती है। इस सेवा से सेवाभाव परिपुष्ट होता है।

निष्कर्ष :–

महादेवी की यह बहुचर्चित वेदनानुभूति या दुःखवाद उनके हृदय के क्रमिक विकास एवम् आत्मा के क्रमिक विस्तार पर आधारित है; उसे हम अपनी दृष्टि से देखकर भले ही चौंकें, विस्मित हों और अन्त में अस्वाभाविक या असंभव घोषित करें, किन्तु कवयित्री के दृष्टिकोण से परखने पर वह उनके भावात्मक जीवन एवम् आध्यात्मिक अनुभव का एक अनिवार्य अंग दिखायी पड़ती है। वह उनकी साधना की प्रारम्भ में प्रेरक, मध्य में सम्बल और अन्त में लक्ष्य बन गयी है।

महादेवी की प्रणय–वेदना, करूणा और दुःखवाद के मूल स्रोतों एवम् आधारों के भिन्न–भिन्न होते हुए भी अन्ततः वे एक–दूसरे के पूरक एवम् साधक ही हैं–अतः इनसे उनके काव्य में कोई असंगत या परस्पर–विरोधी स्थिति उत्पन्न नहीं होती। उनकी वेदनानुभूति का उनके काव्य में जो कलात्मक रूप मिलता है उसके मूल में सेवा का जीवन, असीम के विष्व से प्रेम, उससे सहज एकाकार प्राप्त करने की आकांक्षा तथा एकाकार के मार्ग में बाधक मूल आदिम वृत्तियॉ और उससे उत्पन्न कसक, छटपटाहट और अश्रुमय कोमल हृदय की तरलावस्था का मधुर साधनात्मक स्वरूप है।

संदर्भ सूची :–

1. महादेवी : चिन्तन व कला, सं. डॉ. इन्द्रनाथ मदान, पृ. 9, लेख श्री सुमित्रानंदन पन्त, राधाकृष्ण प्रकाषन, 2–अन्सारी रोड, दरियागंज, दिल्ली–110006, सं. द्वितीय.
2. वही, पृ.10.
3. यामा की भूमिका, महादेवी वर्मा, पृ. 5, 6, 9, 12.
4. महादेवी वर्मा, विष्वम्भर 'मानव', पृ. 10, 9, 11, 14.
5. महादेवी वर्मा (महादेवी वर्मा और आलोचना साहित्य की समस्याएँ) लेख सं. शचीरानी गुर्टू, डॉ. रामविलास शर्मा, पृ. 308, 99, 306.
6. महादेवी वर्मा, गंगा प्रसाद पाण्डेय, सन्तकुमार वर्मा, पृ. 46–47.
7. महादेवी वर्मा : 'महादेवी वर्मा और क्रिस्टिना रोज्जेरी', शचीरानी गुर्टू, 275–277. वही, 'अपने दृष्टिकोण से', शचीरानी गुर्टू, पृ. 4–5.
8. जीवन के तत्व और काव्य के सिद्धान्त, लक्ष्मीनारायण सुधांषु, पृ. 321–322.
9. महादेवी का वेदना भाव, डॉ. जयकिषन प्रसाद खण्डेलवाल, पृ. 214.
10. महोदवी वर्मा (महादेवी की कविता) सं. शचीरानी गुर्टू का लेख, श्री विनय मोहन शर्मा, पृ. 59.
11. महादेवी का वेदना भाव, डॉ. जयकिषन प्रसाद खण्डेवाल, पृ. 208.
12. यामा, महादेवी वर्मा, भूमिका, पृ. 6.
13. वही, पृ. 9.

इस्मत चुगताई की कहानी 'लिहाफ़' में सुंदरता और यौनिकताः नारीवादी पक्ष

गुरपिंदर कुमार

शोध-सारांश

इस शोधपत्र में इस्मत चुगताई कहानी 'लिहाफ़' स्त्री की यौनिकता और आत्म-प्रतिनिधित्व की पहचान का मुद्दा उठाती है। नारीवादी परिप्रेक्ष्य में, यह शोध पत्र जेंडर-भेद भावको रेखांकित करेगा जो भारत में पुरुष प्रधान परिवारों में पाया जाता है। यह उर्दू कथा साहित्यके अग्रदूतों में से एक, इस्मत चुगताई के लेखन में खुलकर प्रस्तुत किया गया है, जो बीसवीं शताब्दी की सबसे साहसी लेखिका थीं। अक्सर नारीवादी लेखिका के रूपमें जानी जाने वाली चुगताई स्त्री यौनिकता को उजागर करती हैं। यह शोधपत्र विशेष रूपसे लिहाफ़ कहानी की नायिका बेगम जानकी दुखद पीड़ाको सामने लाता है, जो मुस्लिम परंपराओं और संस्कृतिके क्षेत्र में रहती है, उसकी मनोवैज्ञानिक पीड़ा न केवल एक स्त्रीके लिए अलगाव के विषयकी पड़ताल करती है। बल्कि वंचित और गरीब स्त्रियों के पूरे समुदाय, जिन्हें अपने जीवन के पथ में हर कदम पर संस्कृति और परंपरा का सामना करना पड़ता है। यह एक ऐसी स्त्री की आवाज़ की खोज करती है, जिसे उसके परिवार में बेजबान माना जाता है। कुलमिलाकर, शोधपत्रका उद्देश्य यौनिकता को समाज में हाशिये पर और अधीनस्थ स्त्री की पहचान के एक हिस्से के रूपमें प्रस्तुत करना है, जो मुक्तिके लिए निरंतर प्रयास करती रहती है। यह शोध पत्र समलैं Assad, Mavis. Female Sexuality in the Fiction ofAlice Munro. Thesis: Concordia University, 1992.

गिक संबंध को एक स्त्री के लिए आत्म-पहचान के विषय के रूपमें दर्शाता है तथा यह व्यक्त करता है कि कैसे एक स्त्री अपने घरके परिसर से बाहर आए बिना तथा किसी पुरुष के बिना अपनी यौन इच्छा को पूरा करती है और वह खुदको मनोवैज्ञानिक रूपसे संतुष्ट भी पाती है। यह शोधपत्र जेंडर और संस्कृतिकी एजेंसी के बीच घनिष्ठ संबंधको प्रदर्शित करने का एक प्रयास है जैसा कि उर्दू कथा साहित्यकी पहली नारीवादी लेखिका इस्मत चुगताई की कहानी लिहाफ़ में दर्शाया गया है। सबसे पहले, यह उनतरीकों का अध्ययन करेगा, जिसमें सैद्धांतिक स्तरपर और रोजमर्रा के निरूपण के स्तरपर जेंडर को माना जाता है तथा व्यवहार, दृष्टिकोण और मानव के अन्य घटकों पर इसका प्रभाव पड़ता है। दूसरा, यह नारीवादी परिप्रेक्ष्यके चिंतन को पकड़ने की कोशिश करेगा, जिसमें निश्चित रूपसे स्त्री की पहचान के अर्थ पर सवाल उठाएगा तथा पितृसत्तात्मक विचार धारामें स्त्री के अनुभवों के माध्यम से, यह यौनिकता के अर्थ के साथ-साथ आत्मानुभूतिके संबंधका भी पता लगाएगा।

मूल-शब्द: यौनिकता, जेंडर, नारीवाद, चेतना, समलैंगिक

भूमिका

सिमोन द बोउआरका एक बड़ा ही प्रसिद्ध कथन है, ''स्त्री पैदा नहीं होती, बल्कि बनादी जाती है''। स्त्री और पुरुष दोनोंही होमोसे पियंस हैं और ऐसे ही पैदा होते हैं। प्रकृतिने स्त्रीको स्तन और गर्भ दो विशेषतायें दी हैं, जो स्त्री को पुरुषसे भिन्न करती है। यह प्रकृति प्रदत्त विविधता है। सेक्स प्राकृतिक है लेकिन जेंडर सामाजिक-सांस्कृतिक और मानव निर्मित है। यह अंतर प्रकृति और पोषण शब्दोंपर आधारित है।

इसकारण पुरुषको शक्ति, ताकत, और वर्चस्व का पर्याय माना जाता है जबकि स्त्री को सुंदर, सौंदर्य, नाजुक और कोमल जैसे शब्दों तकही सीमित रखा जाता है। सिमोन मानती है कि स्त्रियों और पुरुषों के बीच कुछ मामूली शारीरिक और जैविक अंतर हैं। वास्तव में, सिमोन यौन अंतर को भी स्वीकार करती हैं, लेकिन यह स्वीकार नहीं करती कि स्त्रियों और पुरुषोंके बीच इनमत भेदों का मूल्यांकन स्त्रियों के उत्पीड़न और पितृसत्तात्मक समाज में दो यमदर्जेके नागरिकों के रूप में उनकी पारंपरिक स्थितिको उचित ठहराना चाहिए (टिड 2007)। यह जेंडर स्वरूप सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहार में स्त्रियोंपर अधिक प्रतिबंध लगाता है, और उन्हें प्रजनन में अधीनस्थ, ध्वनि हीन सहायक बनाता है। बटलर और सिमोन दोनों इस बात पर जोर देते हैं कि जेंडर एक ऐसी प्रक्रिया है जिसकी न तो उत्पत्ति है और न ही अंत, इसलिए यह कुछ ऐसा है जो हम हैं के बजाय करते हैं। बटलर का दावा है कि जेंडर एक विमर्शात्मक रचना है, न कि एक प्राकृतिक तथ्य, जो कि उत्पन्न होता है, (सलीह 2007)। मैट्रिक्स शब्द का उपयोग करके, बटलर ने जेंडर को एक संरचना, साँचाया ग्रिड के रूपमें चित्रित किया है, जिसमें विषय ढालना है। दूसरी लहरकी नारीवादी के टमिलेटने टिप्पणी की है कि जेंडर एक मनोवैज्ञानिक अवधारणा है, जो सांस्कृतिक रूपसे अर्जित यौन पहचान को संदर्भित करती है (दत्ता 2011)। जेंडर भेद प्राकृतिक नहीं है बल्कि वे समाजके सांस्कृतिक घटकों द्वारा निर्मित होते हैं। बच्चों के जन्मके समय से ही उनकी दुनिया जेंडर संबंधी भूमिकाओं के हिसाबसे तैयार हो जाती है। जैसे-जैसे हम बड़े होते हैं, पुरुषत्व और स्त्रीत्व के विचार हमारे अपने बारेमें सोचने के तरीके में केंद्रीय हो जाते हैं। ऐलिस मुनरोके उपन्यास, *लाइव्स ऑफ गर्ल्स एंड वीमेन* में, डेलजॉर्डन नामक कथाकार न्यूयॉर्क के एक मनोचिकित्सक द्वारा लिखेगए एक लेखसे आश्चर्यच कित है जो स्पष्ट रूप से लिंगोंके बीच भेदभावकी ओर इशारा करता है। उनके अनुसार पूर्णिमा को देखकर, लड़का ब्रह्मांड, उसकी विशालता और रहस्यके बारे में सोचता है तथा लड़की सोचती है, मुझे अपने बाल धोने चाहिए (मुनरो 1971)। नारीवादी चेतना से हमारा तात्पर्य इस पुरुष-शासित समाजमें आधुनिक आंदोलनके प्रति जागरूकता से है, जहाँ सभी मूल्य पुरुष-उन्मुख हैं। नारीवाद बनाम कट्टर पंथी नारीवाद पितृसत्ता और अन्य सामाजिक प्रणालियों के खिलाफ एक आंदोलन के रूप में उत्पन्न हुआ जो एक समूह के दूसरे पर वर्चस्व को कायम रखता है। स्त्री मुक्तिके एक घटक के रूप में, यह स्त्रियोंके लिए यौन अधिकारों का समर्थन करता है। यह स्त्रियोंकी मुक्ति के साधनों में योगदान देने वाले कारकोंपर प्रकाश डालता है। इस बिंदु पर, समलैंगिक नारीवाद का विचार है कि, यदि स्त्रियां पुरुषोंके साथ यौन संबंध बनाना जारी रखती हैं, तो वे हमेशा दमनकारी विषम लैंगिक बंधन में रहेंगी। इसलिए, उनके लिए स्त्रियों के बीच यौन प्रेम के सिद्धांत पर आधारित अलग समुदाय बनाना बेहतर है। (मित्त पल्ली 2007)

सम लैंगिकता और उत्पीड़न

समलैंगिकता के प्रति स्मिथ का कहना है कि सम लैंगिकता का इतिहास इस प्रकार काल्पनिक आंकड़ों का इतिहास है, जिसे सकारात्मक संदेशों के साथ पुनः विनियोजित और पुनः व्यक्त किया जा सकता है। स्मिथ समझाते है कि समलैंगिक व्यवहार विभिन्न संस्कृतियों और विभिन्न ऐतिहासिक कालों के माध्यम से सांस्कृतिक रूपसे निर्दिष्ट और काफी भिन्न होते हैं। शारीरिक कृत्य समान हो सकते हैं, लेकिन उनके सामाजिक निहितार्थ अक्सर गहराईसे भिन्न होते हैं। समलैंगिक व्यवहार महत्वपूर्ण परिवर्तन को चिह्नित करता है, क्यों कि इसने सामाजिक टिप्पणियों और अटकलोंका एक नया विषय प्रदान किया, और क्यों कि इसने आत्म-अभिव्यक्तिके नए तरीकों की संभावना को भी खोल दिया। (स्मिथ 2005) विटिंग का

दावा है कि लेस्बियन (समलैंगिक) एक ऐसी अवधारणा है जो सेक्सकी श्रेणियों से परे है और एक सामाजिक व्यवस्थाके रूपमें विषम लैंगिकता के विनाशका आह्वान करती है, बटलर का तर्क है कि सेक्स और जेंडर का निर्माण विवेक पूर्ण है और वार्तालाप से परे निहित स्वतंत्रता की ऐसी कोई स्थिति नहीं है। लेकिन एड्रिएन रिचने इसे अनिवार्य विषम लैंगिकता कहा है – वह प्रमुख क्रम जिसमें पुरुषों और स्त्रियोंको विषम लैंगिक होने की आवश्यकता होती है या यहांतक कि उन्हें मजबूर भी किया जाता है। प्रतिष्ठित अमेरिकी समलैंगिक नारीवादी एड्रिएन रिच, स्त्रियों के प्रतिशत्रुता पूर्ण विषम लैंगिक संस्थानों को खत्म करने के लिए इस नए आदेश (समलैंगिकता) को स्थापित करने की आवश्यकता पर जोर देती हैं। वह आगे मानती हैं कि अगर जीवन हमें अधूरे पनके भूत से रूबरू कराता है, तो यह हमारे लिए महान संभावना ओंके द्वार भी खोलता है। (मित्तपल्ली 2007) इस बिंदुपर लिहाफ़ में बेगम जानकी कहानी सुनाते हुए इस्मत चुगताई निश्चित रूपसे सामाजिक चेतनामें यौनिक भेद भाव के सवाल को बेबाकी से उठाती हैं। सामाजिक और अस्तित्व संबंधी वास्तविकता ओं के अन्य आयामों की खोज करते हुए, वह जेंडर और यौन – संघर्षों की कल्पना ओं में अपनी नई स्त्रीके विचारकी खोज करती है, जहां पितृसत्ता पुरुष के पदानुक्रम और स्त्री की दमनकारी यौनिकता को वैध बनाते हुए जेंडर अवधारणाका पोषण करती है। स्त्री लेखिका के लिए यह महत्वाकांक्षा इस खतरनाक संभावना को दर्शाती है कि पुरुष उसकी यौन रूपसे आकर्षक और स्त्री हीन आलोचना करेंगे (दत्ता 2011)। *द लॉफ ऑफ द मेडुसा* में फ्रांसीसी दार्शनिक हेलेन सिक्सस स्त्रियों से आग्रह करती हैं कि स्त्रियों को खुद लिखना होगा, स्त्रियों के बारे में लिखना होगा और स्त्रियोंको लेखन की ओर लाना होगा, जहांसे उन्हें समान कारणों से, समान कानून द्वारा, समान घातक लक्ष्य के साथ अपने शरीर की तरह ही हिंसक तरी के सेदूर किया गया है। (हेलेन 1976) इस्मत चुगताई के उपन्यास और लघुकथाएँ घरको स्त्रियोंके लिए उत्पीड़न के असंख्य रूपों और उत्तर भारत में परिवार के समकालीन मुस्लिम आदर्शोंके उल्लंघन के स्थल के रूपमें चित्रित करती हैं। ऐसा करके चुगताई ने मुस्लिम राष्ट्रवाद के केंद्रीय सिद्धांत, मुस्लिम संस्कृति और सदाचार के संरक्षणके साधन के रूपमें परिवार के विचारको चुनौती दी है। सुधार दृष्टिकोण की एक सामाजिक-राजनीतिक आलोचना, चुगताई का काम उनतरीकों का जवाब देता है जिसमें मुस्लिम गृहिणी के व्यवहार का इस्तेमाल भारत-मुस्लिम संस्कृतिपर हिंदू और ब्रिटिशऔ पनिवेशिक अतिक्रमण का खंडन करने के लिए किया गया था। (राजकुमार 2008) चुगताई स्वयं स्वीकार करती हैं कि पर्दा मुझपर पहले ही लागू हो चुका था, लेकिन मेरी जीभ नंगी तलवार थी। कोई भी इसे रोक नहीं सकता था (चुगताई 2000)। ताहिरान कवी के अनुसार, इस्मत निःस्वार्थ नारीवादी थीं। इस्मत वे सभी चीजें कर रही थीं जिनकी हम कल्पना करते हैं कि नारीवादी या जो स्त्री वास्तव में स्वतंत्र हैं (करेंगी) लेकिन उन्होंने सोचा नहीं था कि वह कुछ असाधारण कर रही हैं। वह ऐसी ही थी, वह किसीभी मंचपर रिश्ते, पुरुष, प्यार, सेक्स, धर्म और परंपराओं पर अपने विचार व्यक्त करने से कभी नहीं कतराती थीं। जेंडर एक ऐसा मुद्दाथा जिसे चुगताई ने अच्छी तरहसे सुलझाया। लिहाफ़ स्त्रियोंकी पहचान के बारे में आत्मचेतना के मुद्दे को उजागर करता है। लिहाफ़ यौनिकता पहचान की खोज में एक केंद्रीय स्थान रखती है, तथा विषयगत और औपचारिक रूपसे कई महत्वपूर्ण तरीकों से कार्य करती है। स्वयंकी लड़ाई में आवश्यकता कत और अपनी जड़ की खोज की यात्राको लिहाफ़ में स्पष्ट रूप से दर्शाया गया है। सांस्कृतिक विरासत और पितृसत्तात्मक विचारधारा भी कहानी में मुख्यकारकों के रूप में मौजूद है जैसे- बेगम जानसे शादी करने के बाद, उसने उसे घर में रखे सामानकी तरह उसे भूला दिया। कमज़ोर, ख़ूबसूरत बेगम पीड़ा भरे अकेलेपन में बर्बाद हो गईं। किसी को नहीं पताथा कि बेगम जानकी

जिंदगी कब शुरू हुई, क्या तब जब उसने पैदा होने की गलती की थी या जब वह नवाब के घर उनकी दुल्हन बनकर आईं थी। (चुगताई 2009) इस्मत चुगताई एक स्त्री की जिंदगी को संभालने की कोशिश करती हैं, जो कोई आसान काम नहीं है। लिहाफ़ वह कहानी है जो एक लेखिका और एक इंसान के रूपमें उनकी भूमिका और महत्वपर लेखकों की रायकी पुष्टि करती है। उनकी रचनाओं की अनुवादकता हिरान कवी कहती हैं कि उन्होंने नारीवादी होने की पहचान चालीस के दशक की शुरुआत में प्राप्त कर ली थी, यहां तक कि पश्चिम में भीजब नारीवाद की अवधारणा अपने शुरुआती चरण में थी, उसने बेबाकी से अपने मन की बात कही, वह किसी से नहीं डरती थी, किसी चीज़से नहीं; वह एक विद्रोही थी। (न कवी 1993)1942 में, अपनी शादीसे दो महीने पहले, इस्मतने लिहाफ़ लिखी, जिसने उस वक्त का फीहलचल मचाई और इसे किसी स्त्री लेखक द्वारा निर्मित सबसे विवादास्पद कार्यों में से एक माना जाता है। न कवी कहती हैं, जब यह पताचला कि लेखक एक स्त्री थी, तो कहानी पर सबसे अधिक हंगामा मच गया। कहानी का विषय वस्तु बोल्ड इनोवेटिव, विद्रोही और निडरतासे पात्रोंका चित्रण और मानवीय स्थितिका विश्लेषण यथार्थवादी था। इस्मतने अपनी आत्मकथा, *कागजी है पैराहन* में व्यक्त किया है कि जब मैंने लिहाफ़ लिखा तो सचमुच एक विस्फोट हुआ। साहित्यिक क्षेत्रमें मेरी धज्जियाँ उड़गईं। कुछ लोगोंने मेरे समर्थन में अपनी कलमभी चलायी। तबसे मुझपर अश्लील लेखक का ठप्पा लगा दिया गया। लिहाफ़से पहले या बादमें मैंने जो कुछ लिखा, उसकी किसीने परवाह नहीं की। मुझे सेक्स के वाहकके रूप में रखा गया था। पिछले कुछ वर्षों में ही युवापीढ़ीने यह पहचान लिया है कि मैं एक यथार्थवादी लेखिका हूं, कोई अश्लील लेखक नहीं। मुझे अभीभी लिहाफ़ की लेखिका कहा जाता है। इस कहानीने मुझे इतनी बदनामी दिलाई कि मैं जिंदगीसे ऊब गयी। यह मुझे पीटनेकी कहावत बनगई थी और इसके बाद मैंने जो कुछ भी लिखा वह इसके वजनके नीचे दब गया। लिहाफ़ने मेरा जीवन दयनीय बना दिया था। (इस्मत 1999)

स्त्री यौनिकता

लिहाफ़ कहानी इस बात पर विचार करती है कि कैसे चुगताई विशेष रूपसे स्त्रियों के शरीर में सन्निहित यौनिकता की परिकल्पना करते हुए, स्त्री शरीर और स्त्री यौनिकता के बारे में बात करने के लिए आलंकारिक भाषा के विशेष रूप से किया जाता है। वह एक नवविवाहित बेगम जानकी यौन इच्छा को इस प्रकार व्यक्त करती है – हरसाल अपनी रजाई में रुई भरने के बावजूद बेगम जान रात-दर-रात कांपती रहती है। यहाँ, अपनी विशिष्ट शैली में, चुगताई एक आर्थिक और सामाजिक उद्यमके रूपमें विवाह, विवाह में स्त्रियों की सामाजिक रूपसे निर्मित अधीनस्थ भूमिका, उनकी यौन कल्पनाएँ और हताशा व उसके बाद अकेले पन की भावना पर महत्वपूर्ण प्रश्न उठाती हैं। नवाबने उसे फर्नीचर के साथ घर में स्थापित किया इस बात पर प्रकाश डालता है कि कैसे विवाह संस्थाने स्त्रियोंको एक संयुक्त और अविभाज्य जोड़ी के बजाय केवल एक व्यापारिक लेन देन की वस्तु बना दिया (सुखथंकर 2007)। बेगमजान और नवाब के बीच का विवाह घर में एक अविवाहित स्त्री के होने की सामाजिक वर्जना को प्रस्तुत करता है। यहाँतक कि नवाबको भी, अपनी अपार शक्ति और दुर्जेयस्थिति के बावजूद, उनके रहस्यमय शौक के कारण विपरीत लिंग से शादी करनी पड़ी, हालाँकि उससे उनको कोई सेक्स-अपील नहीं थी। इस प्रक्रिया में, उन्होंने निर्बल बेगम जानको उन दमनकारी रीति-रिवाजों में कैद कर दिया, जिन का पालन करनेके लिए शादी और समाज एक स्त्री को मजबूर करते थे। हालाँकि, जब नवाबने अपने समलैंगिक कारनामे जारी रखे, तो बेगम जानको कैद और अधीनता के जीवनकी नंदाकी गई। अरुंधतिरॉय ने *द गॉड ऑफ स्मॉल थिंग्स* में समकालीन समाजकी एक

बहुत ही यथार्थवादी तस्वीर पेश की है जहां स्त्रियों को गौण यौन संबंध माना जाता है, उन्हें केवल एक वस्तुके रूपमें माना जाता है न कि पुरुष के जीवन साथी के रूपमें (जहां 2006)। बेगम जानभी यौन पक्षाघातके अनुभवों, सेक्समें मोहभंगकी शिकार, बेजबान अपमान झेलती है, जो शादी के बाद ही होता है। इस्मत हर लाइफ एंड टाइम्समें अफसर फारूकी के साथ एक साक्षात्कार में चुगताई ने इसतर्क को विश्वसनीयता प्रदान की है कि मैं शादीके खिलाफ नहीं हूं, लेकिन इसके बाहरी प्रभावों के खिलाफ हूं। जब हम एक-दूसरे पर भरोसा करते हैं तो दो लोग वास्तवमें विश्वासक्यों नहीं रख सकते और एक - दूसरे के साथ क्यों नहीं रह सकते? (नेगी 2003) नवाबके पास लड़कोंसे फुर्सत नहीं थी कि वह उसे भी कुछ समय दे पाये और वह उसे दूसरे लोगोंसे मिलने नहीं जाने देता था। शादी, पति और नए घरसे जुड़ी उसकी सारी कल्पनाएँ टूटगईं। जीवन उनके लिए बेस्वाद था क्योंकि नवाब उनकी उपस्थितिको पूरीतरहसे भूल गए। स्त्री पैदा नहीं होती, बनादी जाती है (बोउआर1974)। जिस वाक्यके साथ सिमोन द बोउआर ने बचपनकी चर्चा शुरू की है, वह चुगताई की रचनाओं में सभी स्त्री पात्रोंके बारे में सटीक है, जिसमें चुगताई भी शामिल है (पटेल 2001)। लिहाफ, वास्तवमें पितृसत्तात्मक समाजके तहत स्त्रियोंकी भयानक दुर्दशापर चुगताई की एक गहरी टिप्पणी है जो स्त्री जातिको भेदभाव और उत्पीड़नका शिकार बनाती है। गीता पटेल की कहानी के विध्वंसक गुणोंको पढ़ने से दोहरे समलैंगिक वातावरण की पहचान होती है। वह चुगताईकी कहानी को स्वीकार्य प्रदर्शन के बजाय एक स्त्री लेखिकाद्वारा घर में एक रूपांतरण आक्रमण के रूप में पढ़ती है। इसने न केवल घर/जनानाके निर्माण के तरीकोंपर सवाल उठाया, बल्कि यौनिकता के स्वीकार्य वैकल्पिक प्रतिनिधित्वपर भी सवाल उठाया है (पटेल 2001)। स्त्री यौनिकता शुरूसे ही स्वाभाविक रूपसे नहीं है, बल्कि यह शुरुआती अनुभवों व समायोजनोंसे बनी है। धोखा धड़ी इसके उत्पन्न होने और निर्मित होने की प्रक्रिया को दर्शाती है (बैरी 2008)।

वैराग्य, अवसाद और मनो विश्लेषण

लिहाफ, बार-बार होने वाले आघात की कथा है, और जिस तरह से वह नुकसान को दोहराती है, वह सिगमंड फ्रायड द्वारा उठाएगए सवालोंमें भाग लेती है। (पटेल 2001)। कहानी लिहाफ़ यह भी बताती है कि कैसे स्त्री यौनिकता पर कभी ध्यान नहीं दिया जाता, शादीके बाद भी उसकी जरूरतों और इच्छाओं को स्वीकार नहीं किया जाता। इसके साथ ही, विवाह का यह प्रमाणपत्र कभी-कभी स्त्री को केवल उत्पीड़न की चीज़, दो आत्माओं के मिश्रण के बजाय एक समझौते की तरह पेश करता है, वह प्रमाणपत्र जिसमें हम इस रिश्तेको केवल प्यार और स्नेहके मामलेके रूपमें नहीं बल्कि एक बोझके रूप में निभाते हैं। असंतोष और हताशा का रूप, दो व्यक्तियोंके बीच एक-दूसरेके प्रतिकार्य, कर्तव्य और जिम्मेदारियाँ आपसी समझके लिए नहीं बल्कि समाजमें अपने परिवारकी प्रतिष्ठा के लिए ही निभाई जाती हैं। इसी तरह नवाबने कभीभी अपनी पत्नी की यौन अपेक्षाओं को स्वीकार करने की जहमत नहीं उठाई, जो किसी मित और उपेक्षित थीं। सचतो यह है कि शादीके सामाजिक दायित्वको पूरा करने के लिए उसने जानबूझकर उसयुवा लड़की को कैद कर लिया, उसे कभी इस बात की परवाह नहीं हुई कि वह उसकी यौन जरूरतों को कैसे पूरा नहीं कर पाएगा। इस तरह की असमानता और उत्पीड़न एक स्त्रीको पूर्ण अकेले पन, वैराग्य और अवसादकी भावना में कैसे ले जा सकता है, यह एक और महत्वपूर्ण पहलू है। जब ड्राइंगरूमकी खिड़की सेझाँकते हुए नवाबको अपनी समलैंगिक इच्छाओं को पूरा करते देखातो बेगम जानने महसूस किया कि वह अंगारों के बिस्तरपर लोटरही हैं। उसका दिल टूट गया था और उसका स्वाभिमान नष्ट हो गया था। विफलताकी भावनासे ग्रस्त होकर, बेगम जान एक दयनीय स्थिति में डूब जाती है और अफसोस और निराशाका गठ्ठाबन जाती है। चुगताई सामाजिक संरचना में एक विवाहित स्त्री की हताशाको दर्शाती है जिसमें वेलोगों के बजाय भूमिका निभाने

वाले के रूपमें कार्य करती हैं (राजकुमार 2005)। चुगताई बेगमजान को पूरीतरह से निराशा और अत्यधिक अवसादकी स्थिति में नहीं छोड़ती है, बल्कि उसे नौकरानी रब्बूके साथ समलैंगिकता का एक साहसिक विकल्प चुनने की अनुमति देती है। रिचका मानना है कि यह नारी शक्ति एक सामाजिक व्यवस्था और एक नई सभ्यताकी शुरुआत करेगी। एड्रिएन रिचमानती हैं कि स्त्रियों के प्रति निरंतर, सच्चे प्यार और पुरुष प्रधान संस्कृतिके प्रति उनकी अवमानना, जिसके कारण व्यक्तिगत और सांस्कृतिक दोनों स्तरोंपर पुरुषों और स्त्रियोंके बीच संचारकी विफलता हुई, उन्हें समकालीन पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाके विकल्प के रूपमें स्त्रियोंके एक दूरदर्शी समुदायकी कल्पना करने के लिए मजबूर किया गया। वह इसे लेस्बियन बंधन या लेस्बियन सातत्य कहती हैं। (मित्तपल्ली 2007) इस प्रकार चुगताई बेगमजान को राहतकी राहपर ले जातीहै जहां वह नौकरानीके साथ अपरंपरागत तरीकेसे अंतरंग संबंध के माध्यमसे अपना अकेलापन दूर कर सकती है। एक बार जब रब्बू किसी कामसे छुट्टियों पर गयी तो बेगमजानका हाल बेहाल हो गया तो उन्होंने अपनी रिश्तेदार और इस कहानी की सूत्रधार नौसालकी लड़की को बुलाया। अपनी पीठपर खुजली का नाटक करके वह अपने मांसल शरीरके अंगोंपर लड़की के छोटे हाथोंके स्पर्शका आनंद लेती है और अपनी ज़रूरत को पूरा करती है। यहाँ, कंधेसे थोड़ा नीचे। यह सही है। आह! क्या आनंद है। उसने कामुकसांसों के बीच अपनी संतुष्टि जाहिर की। थोड़ासा आगे। बेगमजानने हिदायतदी कि हालाँकि उनके हाथ आसानीसे उस जगहतक पहुँच सकते हैं। लेकिन वह चाहती थी कि मैं इसे सहलाऊं। मुझे कितना गर्व महसूस हुआ! यहाँ। ओह, ओह, तुम मुझे गुदगुदी कर रही हो। आह! वह हंसी। मैंने बातचीत जारी रखी और उनकी मालिश करना जारी रखा। (चुगताई 2007) हालाँकि, मनोविश्लेषक हमेशा स्त्रियोंको नकारात्मक रूपसे परिभाषित करते हैं, फ्रायड अनुसार, पुरुषोंको हमेशा सक्रिय एजेंट के रूपमें देखा जाता है जब कि स्त्रियों को निष्क्रियता के संदर्भमें परिभाषित किया जाता है (होमर2005)। फ्रायडने नारीत्व को एक अंधकार महाद्वीपके रूपमें वर्णित किया और कभी भी इस प्रश्न का समाधान नहीं किया कि स्त्री क्या चाहती है ? दूसरी ओर मिशेल फूको यौन रूप से बीमार पुरुष और आक्रामक स्त्रीका सुझाव देते हैं (स्मार्ट 2002)। असद व्यक्त करते हैं कि यौनिकता से मेरा मतलब न केवल सेक्स के प्रति जैविक प्रवृत्ति, महज जननांग है, बल्कि व्यक्तिके अपने आस-पास के लोगों के साथ शारीरिक और सामाजिक संपर्क के माध्यमसे बनाई गई एक सामाजिक संरचना है। (असद 1992) इस प्रकार यौनिकता उस संस्कृतिकी छापरखती है जिसमें यह विकसित हुई और ऐतिहासिक रूपसे विशिष्ट है। चुग़ताई विभिन्नतरीकों से एक केंद्रीय चिंता प्रकट करती है जिसमें यौनिकता एक ऐसी शक्तिके रूपमें कार्य कर सकती है जो व्यक्तियों को नियंत्रित और रोकती है, लेकिन उन्हें सशक्त भी बना सकती है। हालाँकि चुगताईकी नई स्त्री पितृसत्तात्मक सत्ताके तहत पुरुष-निर्मित नियमोंका पालन करती है और उसके पास शर्म और यौन संयम जैसे स्त्री गुण हैं, लेकिन जब वह अपने यौन अधिकारोंका दावा करती है, तो उसे किसीकी संपत्ति बनना पसंद नहीं है। अपनी यौन संतुष्टिके लिए, वह अपने निजस्थान में रीति-रिवाजों, परंपराओं और अन्य पुरुष निर्मित नियमोंको अस्वीकार करती है और अप्राकृतिक (लेस्बियन) तरीके से अपने यौन अधिकार का दावा करती है। एक भिन्न पर्यवेक्षक और एक संलग्नस्त्री कार्यकर्ता के रूपमें, चुगताई बेगमजान की पीड़ा को यथार्थवादी स्पर्श देती हैं और समलैंगिकता (समलैंगिक संबंध) को अकेलेपनसे मुक्ति के रूपमें प्रस्तुत करती हैं। *मेकिंग सेक्स* में थॉमस लैकर लिखते हैं, सेक्स मानव होनेकी तरह प्रासंगिक है और यह पुरुषों और स्त्रियोंमें भिन्नता और समानता प्रदर्शित करता है, जिसकी सांस्कृतिक मांगों के अनुसार व्याख्या की जाती है। इसीतरह साहित्य केवल यौनिकता का अपूर्ण दर्पण नहीं है बल्कि वास्तव में प्रतिनिधित्वके माध्यमसे यौनमत भेदोंको कायम रखने और उत्पन्न करके यौनिकता की समस्याका गठन करता है। लिहाफ़ में, स्त्रियों की यौनिकता और शक्तिके नकारात्मक पहलू को सशक्तिकरण के सकारात्मक प्रतिनिधित्व द्वारा संतुलित

किया गया है। चुगताई का स्त्रियोंकी यौनिकता का जटिल प्रतिनिधित्व केवल सामाजिक घटनाओं का दर्पण नहीं है, बल्कि यौनिकता के क्षेत्रमें स्त्रियों और पुरुषों के लिए समानता की मांग करता है जिसमें दोनों सक्रिय और बेधड़क अपने सुख और शक्तियों का दावा करते हैं। लिहाफ़ कहानी में बेगमजान इस नियमका अपवाद नहीं है। लिहाफ़ एक स्त्रीकी स्वयं की खोज, स्त्री मानसकी खोज और विवाहित जीवनकी पीड़ा को समझने से संबंधित है। ध्यान उन भौतिक और वैचारिक विशिष्टता ओंको उजागर करने पर नहीं है जो स्त्रियोंके एक समूहको शक्ति हीन बनाती हैं (मोहंती)। इसके बजाय, विश्लेषित यह होता है कि कैसे स्त्रियोंकी गतिशीलता और यौनिकता पर नियंत्रण ने सामाजिक व्यवस्थाकी राष्ट्रीय और जातीय अवधारणाओंको चुनौती दी है। यह लेख दर्शाते हैं कि कैसे एक स्त्री के निजजीवन के मातृ, घरेलू और यौन तत्वोंने मुस्लिम समाज में उसकी स्थिति को जन्म दिया। (राजकुमार 2008) पूरी कहानी में हाथी की छविका उपयोग शारीरिक संबंध के रूपकके रूपमें किया गया है जिसे कथाकार दो स्त्रियोंके बीच देखता है। यह रूपक इन स्त्रियोंके संबंधोंको लेबल करनेके लिए एक लाक्षणिक इनकार बन जाता है “सर्दियों की गहराई में जब भी मैं अपनी रजाई में दुबकती हूं, तो दीवारपर मेरी छाया हाथीकी तरह डोलती हुई प्रतीत होती है। मेरा मन अतीत की अंधेरीदरारोंमें एक पागल दौड़ शुरू कर देता है, यादें उमड़ आती हैं” (चुगताई 1996)। कहानीमें सामने आनेवाले अनाम रिश्तेको रेखांकित करनेके लिए चुगताई की ओर से हाथी का प्रतीक एक जान बूझकर चुना गया विकल्प है। दरवाज़ों में और रजाईके नीचे हाथी की छवि दो स्त्रियोंके बीच काल्पनिक रिश्तेकी प्रकृतिका एक रूपक बन जाती है। राजकुमार बताते हैं कि चुगताईकी सूक्ष्मता कहानी के वर्णन कर्ता के चयनमें प्रकट होती है। यह वर्णनकर्ता के बचपन के प्रतिबिंबोंके माध्यमसे बताया गया है और इसप्रकार बेगमजान और उसकी नौकरानी रब्बूके बीच शारीरिक संबंध को मासूम अवलोकन के रूपमें नाजुक ढंग से संभालता है। जो इससे स्पष्ट हो रहा है- मुझे डरलगरहा है, मैं ने फुसफुसाया। वापस सोने जाओ। “क्या मैं आपके पास आ सकती हूँ, बेगमजान?” नहीं बच्चे। वापस सोने जाओ। तभी मैंने दो लोगोंको फुसफुसाते हुए सुना। हे भगवान, यह दूसरा व्यक्ति कौन था? मैं सचमुच डर गयी थी। “बेगमजान, मुझेलगता है कि कोई चोर कमरे में घुस आया है।” सो जाओ, बच्चे। कोई चोर नहीं है। येरब्बूकी आवाज थी। मैंने अपने चेहरेपर रजाई खींचली और सोगयी। (चुगताई 1994) गोपीनाथ बताते हैं कि कहानीकार की देखनेकी क्षमता, जो नामकी नहीं, लेकिन बेगम और उसकी नौकरानी के बीचके रिश्ते को सशक्त बनाती है। स्त्रियोंके प्रति उनकी समलैंगिक इच्छाको वर्गीकृत करने याले बल करने से बचाया जाता है। यह इच्छाका वर्णन करनेके लिए उपयोग की जानेवाली विषम लैंगिक संरचनाओं के बाहर मौजूद है। ये दोनों स्त्रियां अपनी यौनिकता को स्त्री यौनिकता के लिए पुरुष द्वारा तैयार किएगए उपयोगों की किसी भी श्रेणीसे बाहर रखती हैं। पुरुष यौनकल्पनाओं या नारीत्वके स्वच्छ संस्करणों के अनुरूप होने में उनकी विफलता उनकी इच्छापर व्यक्तिगत नियंत्रण को मजबूत करती है। (राजकुमार 2008) चुगताई इस विचारको जटिल बनाती हैं कि घरेलू अस्थिरता बाहरी रूपसे उत्पन्न होती है जबकि वह घरके भीतर से उत्पन्न होने वाली परस्पर विरोधी पहचानों को उजागर करती है। उनकी स्त्री पात्र असमान घरेलू परिवेशसे आती हैं। कुछ मामलोंमें, उनके संघर्षोंसे उन्हें सफलता मिलती है, जब कि अन्यमें, परिणाम विनाशकारी विफलताएँ होते हैं। अपूर्ण घरेलू ता की खोज में, चुगताई यथोचित मुस्लिम नारीत्व के उपदेशोंका विरोध करती हैं। दत्ताका कहना है कि आज स्त्रियोंके लिए समस्याका मूल यौन नहीं है, बल्कि पहचान की समस्या है – विकास का अवरुद्ध होना या विकास से बचना जिसे बेट्टी फ्रीडन फेमिनिन मिस्टीक में कायम रखती हैं।

निष्कर्ष

अंतः निष्कर्ष स्वरूप, चुगताईकी चिंता केवल इस बात से नहीं है कि पुरुष स्त्रियोंके साथ व्यवहार करते हैं, बल्कि जिसतरीकेसे स्त्रियां अन्य पदोंको कमजोर करने की साजिश रचती हैं (राजकुमार 2005)। अपने समयकी दमनकारी संस्थाओं के खिलाफ स्त्रियों के संघर्षको समझकर, वह अपने उपन्यास में स्त्री मानसकी एक अनूठी समझलाती हैं, किसी अन्य उर्दू कथा लेखकने स्त्रियोंके मुद्दोंको इतनी संवेदनशीलता और चिंताके साथ कभी नहीं देखा है (नकवी 1993)। मुस्लिम गृहिणी सांस्कृतिक मूल्यों और परंपराकी संवाहक थी, और पर्दाप्रथा और जेंडर भेद की प्रथाओं के माध्यमसे अंतरका स्पष्ट प्रतीक थी। लिहाफ़ में, लेस्बियन रिलेशन शिप जैसा असामान्य रोमांस स्त्री के लिए पारिवारिक और सामाजिक दमनसे मुक्ति पाने का साधन है और स्त्री मनोवैज्ञानिक इच्छाओं की अभिव्यक्ति है। यह दर्शाता है कि स्त्रियोंको भोजन या कपड़ों से भी अधिक आवश्यकता या इच्छा होती है। उनकी भी यौन इच्छाएँ होती हैं जिनके लिए वे कल्पनाएँ करती हैं। इस प्रकार उन्होंने अपने लेखनमें स्त्री यौनिकता और आत्म-दिल्चसपी का विचार लाया और इस पुरुष-केंद्रित दृष्टिकोणको विकेंद्रीकृत करके स्त्री परिप्रेक्ष्यको बहाल किया तथा स्त्रियों को हाशिएपर रखने के तरीके की आलोचना की है।

संदर्भ-सूची

1. Assad, Mavis. Female Sexuality in the Fiction of Alice Munro. Thesis. U Concordia, 1992.
2. Barry, Peter. Beginning Theory. New York: Manchester University Press, 2008.
3. Beauvoir, Simone de. The Second Sex. New York: Vintage Books, 1974.
4. Chughtai, Ismat. Lifting the Veil. Trans. M. Asaduddin. London: Penguin Books, 2009.
5. Cixous, Helene. The Laugh of Medusa in Mary Eagleton" (ed.) Feminist Literary Theory. Oxford Blackwell,1986.
6. Dutta, Juri. Gender Roles in Literature with special Reference to Bhabendernath Saikia's Antaeep Muse India. No.36, 2011
7. Foucault, Michael. The History of Sexuality. Trans. Robert Hurley. New York: Vintage, 1980.
8. Gopinath, Gayatri. "Homo-Economics: Queer Sexualities in a Transnational Frame." Burning Down the House: Recycling Domesticity, Ed. Rosemary Marangoly George, Boulder, CO: Westview Press, 1998. 102-123.
9. Homer Sean. Jacques Lacan. Routledge: 2005.
10. Jahan, Rahmat. "Voices of the Marginalized in Shashi Deshpande's The Dark Hold Terror and Arundhati Roy's The God of Small Things." The Atlantic Literary Review. (2006): Vol 7. No.3.
11. Mittapalli, Rajeshwar and V. Rajasekhar. "Burining together in the Snow: Orchestration of Lesbian Ideology in Adrienne Rich's Poetry." The Atlantic Review. (2007): Vol. 8. No.1.
12. Mohanty, Chandra Talpade. "Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism".Third World Women and the Politics of Feminism. Ed. Chandra Talpade Mohanty,Ann Russo, and Lourdes Torres. Bloomington: Indiana University Press, 1991.
13. Munro, Alice. Lives of Girls and Women. Ontario: MC Graw- Hill Ryerson Limited: 1971.
14. Naqvi, Tahira. "Ismat Chughtai: A Tribute."The Annual of Urdu Studies. (1993): Vol 8. 1993.
15. Negi, Manjulaa. Ismat Chughtai: A Fearless Voice. New Delhi: Rupa Publication, 2003.
16. Nishat, Jamila. Lava. Rendered in English by Hoshang Merchant and Syed Sirajuddin. Hyderabad: Secunderabad, 2000.
17. Patel, Geeta. An Uncivil Woman: Ismat Chughtai. (Review and Essay). The Annual of Urdu Studies. (2001): Vol 6.
18. Rajkumar, Mohanlakshmi. "Dismantling Patriarchal Marriage in the Quilt and Other Stories." The Annual of Urdu Studies. (2005): Vol 20.
19. Salih, Sara. Judith Butler.New York: Routledge, 2007.
20. Smith, Mark J. Culture: Reinventing the Social Sciences. Open University Press: 2005.
21. Sukthankar, Ashwini. "Complicating Gender Rights of India."Issues in Contemporary Indian Feminism Sexualities. Ed. Nivedita Menon. New Delhi: 2007.
22. Tidd, Ursula. Simone de Beauvoir. Rouledge: 2007.

धनगर समाजाच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा
एकता शिक्षण प्रसारक मंडळ, कला महाविद्यालय,
औरंगाबाद

संशोधक
बेबी केशव खोरणे
विवेकानंद कला दलीपसिंग वाणिज्य महाविद्यालय,
औरंगाबाद

प्रस्तावना :

धनगर हा निसर्गाला देव मानणारा समाज आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात त्यांचे जीवन संपन्न होत असते. पशूपालन हा व्यवसाय असल्याने डोंगरदऱ्यात त्याला रहावे लागते. त्यामुळे निसर्गातील पंचमहाभुतांवर तो श्रद्धा ठेवतो. निसर्गाची पूजा करतो. धरतीला आई आणि आभाळाला बाप मानतो. त्यांची जडणघडण हे सर्व या निसर्गाच्या सानिध्यात होत असते.[१]

भारतामध्ये सर्वच राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या नावाने धनगर समाज दिसून येतो. तरीपण त्यांचे सांस्कृतिक, सामाजिक जीवन काही से सारखे दिसते. महाराष्ट्रातील धनगर समाजातील अनेक उपजमाती आहेत. परंतु प्राचीन काळापासून हा समाज प्रामुख्याने मेंढ्य पालनाचा व्यवसाय करत आलेला आहे. आजही रानावनातून डोंगरदऱ्यातून मेंढ्यमागे भटकनारा हा समाज आहे. धनगरांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक निराळेपण लक्षणीय आहे.[२]

लोकवाङ्मय धर्माशी निगडीत आहे. स्त्रीगीते, सुंबरानं, जागरण गोंधळ, संस्कारगीते, सण–उत्सवाची गीते यातून लोकसाहित्याचा धर्माशी असलेला संबंधाचा अभ्यास करताना वैदिक आणि लोक या धर्मप्रवाहाचे विशेष लोकसाहित्यात पहावयास मिळतात.[३] लोकजीवनातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन लोकसाहित्यात पहावयास मिळते. संस्कृती ही समाजातील वेगवेगळ्या समूहाच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीतून विकसित होते.[४] संस्कृतीचा अभ्यास करताना लोकसाहित्य अत्यंत महत्त्वाचे माध्यम आहे. धनगर समाजाचा लोकसाहित्यातून इतिहास उलगडण्यास मोठी मदत होते. प्राचीन कालखंडापासून आजतागायत धनगर समाजाचे आपल्या लोकसाहित्याचे जतन व संवर्धन करून सामाजिक स्थितीची ओळख अवघ्या जगाला करून दिली.

२) विषय निवडीचा हेतू :

धनगर समाजाचे लोकसाहित्य व इतिहासाची ओळख करून धनगर समाजाच्या लोकजीवनावर प्रकाश पाडणे.

३) संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला गेला आहे. याची मांडणी करत असताना विविध संदर्भ ग्रंथाच्या साहाय्याने हा शोधनिबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

४) धनगर समाजाचे लोकसाहित्य व इतिहास :

लोकसाहित्य :

कलात्मक सर्जनशीलतेचा अंश माणसाच्या ठिकाणी सुप्तपणे अथवा प्रकाशने वावरत असतो. प्रसंग घडला म्हणजे या सर्जनशीलतेचा आविष्कार माणूस घडवितो. अशावेळी तो नाचतो, गातो, नाचगाण्यासाठी शब्द साहित्याची निर्मिती करतो.

सुंबरान :

धनगराचे उपासना दैवत म्हणजे विरोबा आणि खंडोबा. विरोबाच्या उपासना विधीतील सुंबरान आणि हुईक हे गाताची सत्य असलेले वैशिष्ट्ये पूर्ण आहेत. बिरोबाचे महात्म्य आणि त्यांच्या विषयीच्या श्रद्धा सुंबरान आणि आज्य प्रकारच्या गीतातून व्यक्त करतात. सुंबरानात गणात निरनिराळ्या देवदेवताला आमंत्रण दिले. ढोल व झांज वाद्यासह सुंबरान म्हटले जाते.

सुंबरान मांडीले । सुंबरान मांडीलं
तवाच्या बा वेळेला । फार वर्षकाळाला
पशुपालन कृत्याला । अनेक संस्कृती जन्माला
धेनुपाल जन्माला । अनादि काळात ठरला
सुसंस्कृत जन्माला । धनगर कारणी झाला.

ओव्या :

प्राचीन काळापासून धनगर समाजात ओव्या म्हणण्याची प्रथा आहे. ग्रामीण भागात व पद्यात ओव्या म्हटल्या जातात. हे काव्य साधं व सरळ आहे. या ओव्यात देवाधर्माच्या कथा, पुराणातील गोष्टी समाजाच्या चालीरीती, उपदेशपर तत्त्वे वर्णिलेली आहेत. ढोलावरील लोकगीते म्हणण्याऐवजी धनगरी ओवी म्हटल्यावर ताबडतोब अर्थबोध होतो.[५]

पहिली माझी ओवी गं पहिल्या माज्या नेमाची
भरतार राखी गुरं पूजा करीते देवाची

जागरण :

ग्रामीण भागात आजही जागरण घालण्याची परंपरा आहे. धनगर समाजात घरी मंगलकार्य झाल्यावर नवस फेडण्यासाठी जागरण घालावे असा संकेत आहे. आज जागरणासाठी आलेले काही जन गाण्याचे दर्दी असतात. तर काही मुरळीचे नृत्य पाहावयास येतात. डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात, जागरणाचे स्वरूप कुलाचारापासून ढकलून नाट्यच्या सादरीकरणाच्या दिशेने ढळते हे आज कितीही औद्योगिक यांत्रिकी युग आले. प्रेक्षक दर्दी जरी असता तर त्याच्या भक्तीची आदरभावाची श्रद्धा आजही दिसून येते. कुलाचाराचा एक भाग म्हणूनही जागरण होते. ग्रामीण भागातील लोक आदराच्या भीतीने भक्तीपूर्ण वृत्तीनेच जागरणाचा आस्वाद घेतात. जागरणात खंडोबाच्या गुण गौरवाचा व म्हाळसा बाणोच्या जीवनावर आधारित प्रसंगाचे गुणगाण केले जाते. वाघ्या, मुरळी पद गावून जागरण करण्याची प्रथा लोकपावली. मल्हारी मार्तंड महात्मा या ग्रंथातील लोककथावरून प्रामुख्याने धनगर समाजातील लोकच वाघे असतात असे म्हणतात. मुरळीला देखील महत्त्वाचे स्थान आहे. खंडोबाचा उपासना विधी म्हणून मुरळीचा जागरणातला मराठी आणि धनगर लोकजीवनात केला जातो. पारंपरिक वेशभूषेतच वाघ्या–मुरळी रंगमंचावर येतात. प्रेक्षक कल्पनानेच नेपथ्याचा अनुभव घेत असतो.

जागरणात गण, नमन, पूर्वरंग आणि उत्तरंग असतात. उत्तरंगात पौराणिक घटनाप्रसंगावर आधारित कथानक असून नृत्य, नाट्य आणि संगीत याची साथ असते.[६]

गोधंळ :

महाराष्ट्रात कुलाचार म्हणून अंबेचा गोंधळ घालण्याची प्रथा आहे. धनगर जातीतही देवीचा गोंधळ घातला जातो. सालाबाद कुलाचार म्हणून किंवा नवस अनगर लग्नाआधी कार्यानिमित्त गोंधळ घातला जातो. यासाठी परिसरातील गोंधळ्यांना आमंत्रित करून यांचे करवी गोंधळ विधी पार पाडतो. देवीला प्रसन्न करण्यासाठी गोंधळी गीत गाउन नृत्य गायन करतात.[७]

स्त्रीगीते :

नवरात्रीच्या नउ रात्री देव्हाऱ्यात कुलदेवतेचा घट मांडलेला असतो. धनगर पुरुष आपल्या देवतांसमोर चपई नृत्य सादर करतो. त्याचवेळी धनगर स्त्रिया गाभाऱ्यात देव्हाऱ्यासमोरच फुगडी खेळत असतात. अनेक फुगडी गीतांतून सासरवाशीण आपल्या माहेरची आठवण काढत असते.

"शिमग्याच्या सणाला, दसऱ्याच्या ढोळाला
बापा ये मला मायेरी न्यायला
अशी साद घालत असते.
तर तिच्या माहेरी आईही मुलीची आठवण काढत फुगडी म्हणत असते.
वाटेवयल्या हरयाळींच पिवळं ठसं पिवळं ठसं
गौराय म्हणे माझं मायारं दिसं मायारं दिसं
मायारं दिसं झाल्या येउन जाग लेकी लेवून जाग लेकी"

अशी फुगडी गीते गात गात बस फुगडी आणि फेराची फुगडी आणि कोंबडा फुगडी खेळून स्त्रिया गीते गातात.

लग्नगीते :

धनगर समाजात लग्न समारंभात गीते गायली जातात. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत झालेली लग्न गाणी लग्न मंडपी प्रसन्नतेचे व उत्साहाचे वातावरण निर्मिती करतात व लग्न समारंभाला आनंदाने गाणी गाउन उत्साहात हळद खेळली जाते. हळदीगीते गाउन नवरा नवरीला हळद लावली जाते. लग्न घरी आनंदाचे वातावरण निर्माण करण्यात लग्न गीते मोलाची भर टाकतांना दिसून येतात.

१. रेघ करतानाचे गीत
२. जात्यावर धाणा भरणे
३. हळदीची गीते
४. देवक आणण्याची गीते
५. गुण मंगलाष्टके
६. मुंडावळ्या गुंतवणे
७. पाठवणीची गीते

"रेघ करतानाचे गीत"
नवरा वाळ बसला रेडघ
ऐडघ वारिक धरा हो रेडघ बारिक धरा
नवऱ्याच्या बापा म्होरसं सरा
शुण्याची वाटी सोन्याचा वस्तरा हो सोन्याचा वस्ता म्हल्हया बा चाकरा

रेडघ बारिक रेडघ बारिक धरा.
"घाणा भरणे"
सब्बा खंडीचा भरला घाना हो
साळी गा भाताचा भरला घाना हो
घाना ह्यो भराया याच ही मुसळ हो
घाना ह्यो भराया पाच मान्यानी येवा हो
नवऱ्या बाळाचा घाना ह्यो भरू हो
घाना ह्यो भराया गावच्या आया बाया येवा हो
"हळदीची गीते"
येचील्या शेनी भाजीला कुनगा हो
खादुन कुदळून ओळीला खांदळ
खांदळ ओडूनी लावियली हळद ही
लावन खेवून तुरत केली.[८]

आदि लोकसाहित्यातून धनगर समाजातील रुढी, प्रथा, परंपरा आणि लोकजीवनाची ओळख होण्यास मदत होते. लोकसाहित्यातून पिढ्यनपिढ्य चालत आलेल्या संस्कृतीचे जतन केल गेले आहे. देवदासी प्रथेवरही विविध साहित्य रचना निर्मिती झालेली आढळून येते.

"देवी डोईवर–हाती परड्य सोबती जीवनाच्या,
फेडावया नवस, न्हावं उघडं नागडं
राखरांगोळी अंगाची नजर समाजाची
ज्यानं त्यानं डिवचावं हात इज्जतीला घालावा
काळ्य नजरेनं त्यांनी परडीत जोगवा वाढावा.

अशा अनिष्ठ प्रथांवर लोकसाहित्य लिहिले गेले असल्याने धनगर समाजाचे वास्तव प्रकाशात आले.

निष्कर्ष :

धनगर समाजाच्या लोकसाहित्यातून व्यक्त होणारे समाज जीवन आणि समाज मन वैशिष्ट्यपूर्ण असून सामाजिक जीवनाचे अनेकविध पैलू त्यात पहावयास मिळतात. धनगर जातीच्या वैशिष्ट्यसह आचार, विचार, रुढी, परंपरा, लोकगीते, लोकथागीते इत्यादीमधून धनगर जीवनावर प्रकाश पडतो.

धनगरांची गाणी धनगर लोकजीवनाचा अमूल्य ठेवा आहे. धनगरांच्या लोकसंस्कृतीचे जीवंत व ठसठसीत चित्रण या गाण्यातून स्पष्ट होते. धनगरांची गाणी आणि संगीत यांच्यात एकप्रकारचे नाते असते. या संगीतामुळे ते अधिक श्रवणीय व रंगतदार बनतात. यांचे कंठसंगीत अप्रतिम असून स्वभाविकपणे ते गीताबरोबर येते. गीतातील भाषा, बोलीभाषा आणि गीतातील शब्द धनगर लोकजीवनातील आहेत. जात्यावरील ओव्यामधून दिसून येणारा जिव्हाळा देवादिवा गीतातून दिसून येणारी श्रद्धा सण उत्सव प्रसंगी गायील्या जाणाऱ्या गीतातून उसळणारा आनंद अप्रतिम आहे.

लोकसाहित्य त्या त्या लोकजीवनाचा समूह एक अविभाज्य घटक असते. लोकसाहित्यातून व्यक्त होणारे जीवन समाज जगत असतो आणि समाज जगत असलेल्या जीवनाचा आविष्कार लोकसाहित्यातून घडत असतो आणि लोकसाहित्य साकार करण्याचे काम समाज जीवन करीत असते. म्हणून लोकसाहित्य व समाजजीवन यांचे परस्पर संबंध अतूट स्वरूपाचे बनलेले आहेत.

संदर्भ :

१. रामचंद्र वरक, धनगरगाथा, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई १८ ऑक्टोबर, २०१८, पृ. १४
२. डॉ. ज्ञानेश्वर गवते, धनगरांच्या लोकसाहित्यातील समाजदर्शन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, मार्च २०११, पृ. १३
३.कित्ता, पृ. १२९
४. कित्ता, पृ. १३१, १३२
५. कित्ता, पृ. १४०
६. कित्ता, पृ. १६८ ते १७०
७. रामचंद्र वरक, धनगरगाथा, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई १८ ऑक्टोबर, २०१८, पृ. ३५
८. कित्ता, पृ. ७९–८०
९. वसंत राजस, देवदासी : शोध आणि बोध, सुगावा प्रकाशन, पुणे, मे २०१५, पृ. ६६

जागतिक शांतता, प्रगती आणि आजचा वर्तमान काळ

प्रा. गणेश जा. मस्के

आर्ट, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज आर्वी, जिल्हा – वर्धा

सारांश:

सध्याच्या युगात आपण जागतिकीकरणाच्या जगात वावरत आहोत. हे जग एका गावात रूपांतरित झाले आहे ज्याला मॅक्लुहानने "ग्लोबल व्हिलेज" म्हटले आहे. एक प्रक्रिया आणि प्रवाह म्हणून जागतिकीकरणाने जगाला एकमेकांशी जोडून परस्परावलंबनाला चालना दिली आहे. जागतिकीकरणाच्या या युगात संपूर्ण जगासमोर युद्ध, असंतोष, नैराश्य, स्थलांतर, पर्यावरणीय असंतुलन ही मोठी आव्हाने आहेत. त्यामुळे शांतता आणि बंधुता प्रस्थापित करणे ही सध्याच्या जगाची महत्त्वाची गरज आहे. जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी दरवर्षी २१ सप्टेंबर हा दिवस 'जागतिक शांतता दिन' म्हणून साजरा केला जातो. प्रस्तुत शोधपत्रात जागतिक शांतता, प्रगती आणि आजचा वर्तमान काळ यावर चिंतन व विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

सूचक-शब्द: जागतिक शांतता, बंधुता, जागतिकीकरण, युद्ध

उद्देश्य:

- जागतिक शांतता हि संकल्पना स्पष्ट्य करणे
- जागतिक शांततेचे महत्व अभ्यासणे
- जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचे उपाय अभ्यासणे
- वर्तमान काळात जागतिक शांततेची गरज अभ्यासणे

प्रस्तावना:

जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी, दरवर्षी 21 सप्टेंबर हा दिवस आंतरराष्ट्रीय शांतता दिन किंवा 'जागतिक शांतता दिन' म्हणून साजरा केला जातो. 1981 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने याची घोषणा केली आणि 1982 मध्ये पहिल्यांदा 'आंतरराष्ट्रीय शांतता दिवस' साजरा करण्यात आला. 1982 ते 2001 पर्यंत, आंतरराष्ट्रीय शांतता दिवस सप्टेंबरच्या तिसऱ्या मंगळवारी साजरा केला जात होता, परंतु 2002 पासून, 'आंतरराष्ट्रीय शांतता दिवस' साजरा करण्याची तारीख 21 सप्टेंबर ही निश्चित करण्यात आली. अहिंसा आणि युद्धविराम पाळून शांततेचे आदर्श बळकट करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे. कला, साहित्य, सिनेमा, संगीत आणि क्रीडा यांसारख्या क्षेत्रांतून आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र शांती दूतांची नियुक्ती करते. या दिवशी पांढरे कबुतर सोडून शांतीचा संदेशही दिला जातो. या वर्षी म्हणजे २०२३ आंतरराष्ट्रीय शांतता दिनाची थीम आहे "वंशवाद संपवा. शांतता निर्माण करा." जगभरातील वांशिक भेदभाव आणि दडपशाही लक्षात घेऊन वरील थीम निश्चित करण्यात आली आहे. आज, जगभर संघर्ष सुरू असताना, लोक पळून जात आहेत, सीमेवर वंश-आधारित भेदभाव पाहिला आहे. आज आपण वांशिक अल्पसंख्यांकांवर द्वेषयुक्त भाषण आणि हिंसा पाहतो. शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रत्येकाची भूमिका असल्याने, वंशवादाचा सामना करणे हे आंतरराष्ट्रीय शांतता प्राप्त करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. आज जागतिक समाज आपल्यातील वर्णद्वेषाला खतपाणी घालण्यासाठी कार्य करू शकतो. आज जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यातून समानता आणि मानवी हक्कांसाठी येणाऱ्या आंदोलनांना आणि आवाजांना पाठिंबा देण्याची गरज आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या या युगात, शिक्षण आणि पुनर्संचयित न्याय यांच्याद्वारे वर्णद्वेषविरोधी क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देऊ शकतो. सरचिटणीस अँटोनियो गुटेरेस यांनी म्हटल्याप्रमाणे: "वंशवाद प्रत्येक समाजातील संस्था, सामाजिक संरचना आणि दैनंदिन जीवनात विष घालत आहे. ते असमानतेला चालना देत आहे. ते लोकांना त्यांच्या मूलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवत आहे. "हे समाज अस्थिर करते, लोकशाही कमजोर करते आणि सरकारची वैधता नष्ट करते... वर्णद्वेष आणि लैंगिक असमानता यांच्यातील संबंध अस्पष्ट आहे."असे चित्र सगळीकडे दिसत आहे.

जागतिक अशांततेचे कारण:

सध्याचे जग युद्ध, संघर्ष, स्थलांतर, महामारी आणि पर्यावरणीय संकट अशा असंख्य समस्यांना तोंड देत आहे. सध्याच्या जगाकडे संशयाच्या नजरेने पाहताना, इतिहासकार युवल नोह हरारी त्यांच्या '21 व्या शतकासाठी 21 धडे' या पुस्तकात म्हणतात की, “आम्ही आमच्या प्रजाती व्यवस्थित करण्यासाठी मिथकांची निर्मिती केली. स्वतःला सामर्थ्यवान बनवण्यासाठी आपण निसर्गाला काबूत आणले. आम्ही आमच्या विचित्र उद्देशांसाठी जीवनाची पुनर्निर्मिती करत आहोत. परंतु आपण अद्याप स्वतःला ओळखले आहे की आपले शोध आपल्याला अप्रासंगिक बनवतील?" प्रदीर्घ औपनिवेशिक कालखंडातून मुक्त झालेल्या जगासमोर आजही साम्राज्यवाद, बाजारवाद आणि उपभोगतावादाचे गंभीर आव्हान आहे, ज्यामुळे खोल असंतोष निर्माण झाला आहे. शस्त्रास्त्रांच्या शर्यतीने आता संपूर्ण जग गनपावडरच्या गोदामात बदलले आहे. शस्त्रास्त्र निर्मितीने आता अशा उद्योगाचे रूप धारण केले आहे ज्याचा उद्देश जागतिक तणाव निर्माण करून शस्त्रे विकणे हा आहे. रशिया-युक्रेन युद्ध हे समकालीन जगाचे नग्न वास्तव आहे की विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासह, आपण अजूनही युद्धांमध्ये अडकलो आहोत. युद्ध आणि अंतर्गत विघटनामुळे स्थलांतराचा प्रश्न निर्माण होत असून त्यामुळे निर्वासितांची समस्या संपूर्ण जगासमोर मोठे आव्हान ठरत आहे. जातीयवाद आणि दहशतवाद हे जागतिक शांततेतील सर्वात मोठे अडथळे आहेत. विविध प्रकारच्या दहशतवादी कारवायांमुळे जगाच्या कानाकोपऱ्यात दररोज अस्थिरता दिसून येते. असंतुलित आर्थिक विकास हेही संपूर्ण जगासमोरील एक मोठे आव्हान आहे. अंदाधुंद औद्योगिकीकरणाने पर्यावरणीय असंतुलनाला जन्म दिला आहे ज्यामुळे जागतिक शांतता प्रस्थापित होण्यास अडथळा येतो.

जागतिक शांतता आणि भारत:

जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यात भारत नेहमीच आघाडीवर राहिला आहे. प्राचीन काळापासून शांतता आणि सौहार्द ही भारतीय संस्कृतीची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. भारत हे अनेक धर्मांचे जन्मस्थान आहे. या धर्मांनी जगभरात शांतता आणि मानवतेचा संदेश दिला. "वसुधैव कुटुंबकम" ही संकल्पना हिंदू धर्माचे सर्वात प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. बौद्ध आणि जैन धर्माने जगभर अहिंसा आणि अपरिग्रहाचे धडे दिले. सुलतानी कालखंड, मुघल काळ आणि ब्रिटिश काळातही भारताने सहिष्णुतेला चालना दिली. बाहेरून आलेल्या संस्कृतीही भारताने आत्मसात केल्या. विविध धर्मांच्या असंख्य पंथांनी नेहमीच शांतता आणि सौहार्द प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने केवळ सैद्धांतिक कल्पना मांडल्या नाहीत तर सामान्य लोकांमध्ये त्यांचा सक्रियपणे प्रचारही केला. वसाहतवादाच्या काळातही भारताने सर्जनशील पद्धतीने संपूर्ण जगाला शांतीचा संदेश दिला. स्वामी विवेकानंदांचे शिकागो येथे केलेले भाषण कोण विसरू शकेल? पराधीन परिस्थितीतही येथील विद्वानांनी केवळ भारतीय समाजालाच जागृत केले नाही तर संपूर्ण जगावर प्रभाव टाकला. महात्मा गांधी आणि त्यांचे विचार प्रामुख्याने सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहाच्या पद्धती जगभर लोकप्रिय आहेत. महात्मा गांधींच्या अहिंसक चळवळीमुळे अनेक दबलेल्या देशांमध्ये स्वातंत्र्याची इच्छा निर्माण झाली आणि त्यांचे माध्यम अनेक देशांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी उपयुक्त ठरले. नेल्सन मंडेलांसारख्या लोकांना गांधींकडून स्वातंत्र्य मिळवण्याची प्रेरणा आणि आत्मविश्वास मिळाला. आज गांधीजींची 'सर्वोदय' संकल्पना संपूर्ण जगासाठी विकासाचे सर्वसमावेशक मॉडेल आहे. महात्मा गांधींच्या विचारांची उपयुक्तता आणि प्रभाव पाहून त्यांचा 2 ऑक्टोबर हा जन्मदिवस दरवर्षी 'आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर, शीतयुद्धाच्या काळात, जेव्हा संपूर्ण जग अदृश्य युद्धकालीन परिस्थितीला तोंड देत होते, तेव्हा भारताने संपूर्ण जगाला शांतता आणि बंधुतेचा संदेश दिला. तर पंचशील तत्त्वांच्या खालील मुद्द्यांमुळे संपूर्ण जग शांततामय होण्यास हातभार लागला. भारत-चीन करार 1954 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे पंचशीलची ही 5 तत्त्वे संपूर्ण जगाला सद्भावनेचा संदेश देतात -

- एकमेकांच्या प्रादेशिक अखंडतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे
- एकमेकांवर आक्रमक कारवाई न करणे
- एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये ढवळाढवळ न करणे
- समानता आणि परस्पर फायद्याचे धोरण अवलंबणे आणि
- शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या धोरणावर विश्वास ठेवणे.

सद्यस्थितीतही भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून लोकशाही व्यवस्थेच्या विस्तारासाठी आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी प्रयत्नशील आहे. 21 व्या शतकात महासत्ता म्हणून उदयास येण्याच्या दिशेने प्रयत्नशील असलेला भारत जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील आहे.

शांतता मूल्यांच्या विकासाची गरज आणि महत्त्व:

सध्याची परिस्थिती लक्षात घेता शांतता मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे. सुशिक्षित व्यक्तीकडून समाज आणि राष्ट्राच्या अनेक अपेक्षा असतात. या अपेक्षा लक्षात घेऊन शांतता मूल्यांचे शिक्षण प्राथमिक स्तरापासूनच दिले गेले पाहिजे. शांतता मूल्यांच्या विकासाची गरज आणि महत्त्व खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले जाऊ शकते-

(१) सध्याच्या काळात समाजात पसरलेला द्वेष आणि राजकीय दुष्परिणाम दूर करण्यासाठी प्राथमिक स्तरापासूनच शांततेची मूल्ये विकसित करणे आवश्यक आहे जेणेकरून निरोगी समाजाच्या गरजा पूर्ण करता येतील.

(२) लोकहिताची भावना विकसित करण्यासाठी आणि स्वार्थाची भावना संपवण्यासाठी प्राथमिक स्तरापासूनच शांतता मूल्ये विकसित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून विद्यार्थी परिपक्व होईपर्यंत मानवी मूल्ये आत्मसात करू शकतील आणि ते आपल्या जीवनात लागू करू शकतील.

(३) जागतिक बंधुत्वाची भावना रुजवण्यासाठी शांतता मूल्यांचीही गरज आहे. आजच्या जागतिक समाजात परदेशी असो की भारतीय अशा प्रकारची द्वेषाची भावना दिसून येते. हा भेदभाव दूर करण्यासाठी प्रथम आपण माणूस आहोत आणि दुसरे म्हणजे ते देशाचे नागरिक आहेत हे विद्यार्थ्यांना सांगणे आवश्यक आहे.

(४) आंतरराष्ट्रीय सद्भावनेच्या विकासासाठी शांतता मूल्यांचीही गरज आहे कारण जेव्हा आपण शांतता मूल्ये स्वीकारतो तेव्हाच आपण प्रादेशिकता आणि जातीयवाद सोडून आंतरराष्ट्रीय सद्भावनेकडे वाटचाल करतो.

(५) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि जागतिक विकासासाठी देखील शांतता मूल्यांचा विकास आवश्यक आहे. आज जागतिक आणि जागतिक विकासासाठी शांतता मूल्यांचा विकास आवश्यक आहे. आज जागतिक स्तरावर विकासाची भावना जागृत करणे आणि संवादाच्या आधारे समस्या सोडविण्याचा पुढाकार हे शांतता मूल्यांच्या विकासाचे फलित आहे.

(६) मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांच्यामध्ये शांतता मूल्ये विकसित होणे आवश्यक आहे, कारण शांतता मूल्ये कोणत्याही एका पैलूशी संबंधित नसून मानवाच्या सर्व पैलूंशी संबंधित आहेत.

जागतिक शांततेकरिता आवश्यक मुल्ये:

शांतता मूल्यांची व्याप्ती विस्तृत आहे. या जगातील प्रत्येक कृती प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे शांती मूल्यांशी संबंधित आहे. शांतता मूल्यांची प्रक्रिया केवळ मानवी गरजांद्वारे निर्धारित केली जाते. सर्वांगीण विकासासाठी प्रमुख शांतता मूल्यांचे वर्णन आणि प्रमुख शांतता मूल्यांच्या विकासात शिक्षणाचे योगदान खालीलप्रमाणे वर्णन केले जाऊ शकते-

भौतिक मूल्ये:

सामान्यतः भौतिक मूल्ये शांती मूल्यांशी संबंधित असतात. जोपर्यंत मनुष्य शारीरिकदृष्ट्या निरोगी नसेल, तोपर्यंत त्याच्याकडून योग्य नैतिक आचरणाची अपेक्षा करता येणार नाही. शिक्षणाचे योगदान म्हणून मुलांना प्राथमिक स्तरापासूनच खेळाच्या माध्यमातून शारीरिक आरोग्याविषयीचे ज्ञान दिले जाते आणि त्यांना संतुलित आहाराचे ज्ञान देऊन मुलांना प्राथमिक अवस्थेतच शारीरिक आरोग्याविषयीचे ज्ञान दिले जाते. विविध प्रकारची आसने, जेणेकरुन मुलांना शारीरिक आरोग्याविषयी प्राथमिक अवस्थेत समजू शकेल. शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांना विविध प्रकारच्या आसनांचे ज्ञानही दिले जाते, ज्यामुळे त्यांना शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य प्राप्त होते. या प्रकारच्या शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना शारीरिक आरोग्यासंबंधी अनेक प्रकारची माहिती मिळते.

आर्थिक मूल्ये:

आर्थिक मूल्येही शांती मूल्यांशी संबंधित आहेत, जसे- समाजात संपत्तीचे असमान वितरण आहे. एका व्यक्तीला दोन वेळचे जेवणही मिळत नाही, तर दुसरीकडे व्यक्तीकडे अमाप संपत्ती आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक शोषणापासून मुक्त केले जाते. प्राथमिक स्तरापासूनच विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इच्छेनुसार व्यवसाय निवडण्याचा अधिकार असल्याचे सांगितले जाते. व विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार शिक्षणाची व्यवस्था केली जाते. व्यावसायिक मार्गदर्शनाद्वारे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार आणि आवडीनुसार व्यवसाय निवडण्याची सुविधा मिळते. अशा प्रकारे, शिक्षण आर्थिक विषमता दूर करून आणि आर्थिक मूल्यांचा विकास करून आपली भूमिका पार पाडते, जेणेकरून शांतता मूल्ये अधिक वेगाने विकसित होतील.

राजकीय मूल्ये-

राजकीय मूल्येही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मानवी मूल्यांशी संबंधित असतात; उदाहरणार्थ, राजेशाही व्यवस्थेत, राजांनी शांततेच्या मूल्यांचा त्याग केला आणि स्वार्थ आणि निष्काळजीपणा स्वीकारला. परिणामी लोकशाही व्यवस्था स्वीकारली गेली.

सामाजिक मूल्ये-

माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. सामाजिक व्यवस्थेच्या अंतर्गत आदर्शवाद आणि सामाजिक समरसता हे मानवी मूल्यांच्या श्रेणीत मानले जाते. शालेय वातावरणात, सर्व मुलांना समान वागणूक दिली जाते, जेणेकरून मुलांमध्ये जातीय किंवा धार्मिक भेदभाव उद्भवू नये. अशा प्रकारे, आदर्शवादी सामाजिक मूल्ये विकसित करून शांतता मूल्यांच्या विकासास शिक्षण मदत करते.

नैतिक मूल्ये-

नैतिक मूल्ये देखील शांती मूल्यांचा एक भाग आहेत. हे नैतिक आचरण म्हणून स्वीकारले जाते. शिक्षणातून शांतता मूल्ये विकसित होतात. एखाद्या अंध व्यक्तीला रस्ता ओलांडण्यास मदत करणे, गरीब लोकांना मदत करणे, वृद्धांची सेवा करणे आणि पालकांच्या आज्ञेचे पालन करणे इत्यादी नैतिकतेशी निगडीत अशी कामे करण्यासाठी प्राथमिक स्तरापासून मुलांना नेहमीच प्रेरणा दिली जाते. या सर्व नैतिक मूल्यांमध्ये शांतता मूल्यांचा समावेश आहे. नैतिक शिक्षण हा एक स्वतंत्र विषय म्हणून प्राथमिक स्तरापासूनच स्वीकारला गेला आहे कारण नैतिकतेच्या अभावी माणसाला खऱ्या अर्थाने माणूस बनवता येत नाही.

पर्यावरणीय मूल्ये-

पर्यावरणीय मूल्ये देखील शांतता मूल्यांचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला आपले पर्यावरण स्वच्छ करायचे आहे आणि नैसर्गिक संसाधने वापरायची आहेत. भारतीय संस्कृतीत नद्या, झाडे, पर्वत इत्यादी नैसर्गिक साधनांबद्दल आदराची भावना आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून प्राथमिक स्तरापासून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण संरक्षण आणि संतुलनाशी संबंधित मूल्ये विकसित होतात. पाण्याचे स्त्रोत स्वच्छ ठेवणे, झाडे लावणे, झाडांचा नाश टाळणे आदी सवयी शाळेत मुलांना सुरुवातीपासूनच लावल्या जातात.

जागतिक मूल्ये-

जागतिक मूल्ये देखील शांती मूल्यांशी संबंधित आहेत. जागतिक मूल्यांमध्ये जागतिक बंधुता आणि आंतरराष्ट्रीय सद्भावना यांचा समावेश होतो. मानवतेच्या गुणांनी संपन्न झाल्याशिवाय तो जागतिक बंधुता आणि आंतरराष्ट्रीय सद्भावनेचा विचार करू शकत नाही. शांतता मूल्ये माणसाच्या विचारधारेला संकुचिततेपासून दूर व्यापकतेकडे घेऊन जातात आणि व्यापकतेच्या आधारे जागतिक शांतता, जागतिक बंधुता, विश्व कल्याण आणि विकास इत्यादी जागतिक मूल्ये उदयास येतात. म्हणून, शांतता मूल्ये जागतिक मूल्यांच्या उदयाचा आधार मानली जाऊ शकतात. शिक्षणातूनच विद्यार्थ्यांमध्ये विश्वबंधुत्वाची भावना निर्माण होते.

सांस्कृतिक मूल्ये-

विविध प्रकारची सांस्कृतिक मूल्येही शांती मूल्यांशी संबंधित आहेत. सांस्कृतिक मूल्ये त्या समाजात राहणाऱ्या लोकांच्या आकांक्षा आणि भावनांची माहिती देतात. भारतीय संस्कृतीतील मानवता आणि नैतिकतेची मूल्ये या वस्तुस्थितीवर प्रभाव पाडतात की भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या गाभ्यामध्ये मानवता आणि नैतिकता दडलेली आहे. अशा प्रकारे, सांस्कृतिक मूल्ये देखील शांतता मूल्यांचा अविभाज्य भाग आहेत. सांस्कृतिक मूल्ये विकसित करण्याचा प्रत्येक प्रयत्न शांतता मूल्यांच्या विकासाकडे नेतो. संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच शिक्षणाच्या माध्यमातून त्याचे हस्तांतरण करण्याचाही प्रयत्न केला जातो. विविध प्रकारच्या संस्कृतींमध्ये आढळणारी विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून एकतेची परिस्थिती निर्माण केली जाते. त्यांना काढून टाकत आहे

आध्यात्मिक मूल्यांचा विकास-

सामान्यतः असे दिसून येते की आध्यात्मिक मूल्यांच्या विकासाचा शांती मूल्यांशी घनिष्ट संबंध आहे. अध्यात्मिकदृष्ट्या विकसित व्यक्तीमध्ये सर्वांगीण स्थिरता असते आणि ती इतर लोकांप्रती संवेदनशील असते. ज्याच्या आधारे तो सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणातच स्वतःचे कल्याण मानतो. त्यामुळे त्यांचे कार्य आणि वागणूक मानवतेच्या जवळ आहे. या निकटतेमुळे, आध्यात्मिक मूल्यांच्या विकासाबरोबरच शांतता मूल्ये नैसर्गिकरित्या विकसित होतात.

जागतिक शांततेसाठी उपाययोजना:

जागतिक शांततेसाठी आतापर्यंत अगणित उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. नि:शस्त्रीकरण आणि शस्त्रास्त्र नियंत्रण यांसारख्या संकल्पना युद्ध आणि शस्त्रास्त्रांच्या शर्यतीची परिस्थिती संपवण्यासाठी कार्यरत आहेत. आण्विक धोक्यांपासून जगाचे संरक्षण करण्यासाठी, PTBT (1963), NPT (1968) आणि CTBT (1996) यांसारख्या अनेक महत्त्वाच्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली आहे. जागतिक स्तरावर पर्यावरणाच्या संकटाचा सामना करण्यासाठी आतापर्यंत अगणित प्रयत्न केले गेले आहेत. स्टॉकहोम कॉन्फरन्स (1972) ते ग्लासगो (2021) पर्यंत सततचे प्रयत्न ही त्याची प्रमुख उदाहरणे आहेत. शाश्वत विकास हा पर्यावरण संतुलनासाठी एक महत्त्वाचा प्रयत्न आहे. असंतोषाची असंख्य कारणे पाहता, असे दिसते की शांतता प्राप्त करण्यासाठी आता शस्त्रे ठेवण्यापेक्षा अधिक आवश्यक आहे. यासाठी समाज निर्माण करणे आवश्यक आहे जेथे सर्व सदस्यांना वाटते की ते भरभराट करू शकतात. यामध्ये एक जग निर्माण करणे समाविष्ट आहे ज्यामध्ये लोकांना समान वागणूक दिली जाते. आज जगातील सर्व धर्म, पंथ, संप्रदाय आणि आध्यात्मिक श्रद्धा गटांमध्ये समन्वयाची गरज आहे. आता परंपरा आणि तत्त्वांचे सार घेऊन निरोगी जीवनशैली विकसित करण्याची गरज आहे. आज, कुटुंबाची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे, सामाजिक संस्थेतील सर्वात लहान घटक, जी नेहमीच माणसाची 'पहिली शाळा' आहे.

समारोप:

आज जागतिक शांतता ही संपूर्ण जगाची गरज आहे. हे एका दिवसात शक्य नाही. त्यासाठी संपूर्ण जगाला आपल्या वैयक्तिक हिताचा त्याग करून मानवतेचा दृष्टीकोन अमलात आणून सद्भभावना स्थापित करावी लागेल. जागतिक नागरिकत्व ही संकल्पना साकारताना मानवी हितांसोबत निसर्गाचेही रक्षण करावे लागणार आहे. अशा प्रकारे, सर्व पैलूंचे निरीक्षण करून, आपण असे म्हणू शकतो की आज संपूर्ण जगाने आपापसात शांतता आणि बंधुभाव कसा राखता येईल यावर पुनर्विचार करण्याची गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता दिवस हा एक विशेष प्रसंग आहे जेव्हा आपण जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण पुढाकार घेऊ शकतो. जेव्हा श्रद्धेचे अंधश्रद्धेमध्ये रूपांतर होते आणि मानवी कल्याणाची जागा स्वार्थाची असते, तेव्हा इतरांबद्दल द्वेष निर्माण होऊ लागतो. जगातील राजकीय द्वेषाने या मानवीय द्वेषाला आणखी चालना दिली आहे. अणुयुगाच्या या काळात, लोकांशी शांतता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. सद्भावना, अहिंसा, बंधुता आणि मानवतेचे धडे दिले पाहिजेत जेणेकरून येणाऱ्या पिढ्यांना राहण्यासाठी चांगले स्थान मिळू शकेल आणि जगभरात शांतता नांदेल.

संदर्भ-सूची:

1. The International Law of Peace from Part IV - The Cosmopolitan Paradigm, Published online by Cambridge University Press: 16 December 2020
2. B. Pradhan, "Idealistic Cornerstones of Jawaharlal's Foreign Policy". Op.cit. Meerut, 1992.
3. A.C. Pradhan, "J Nehru and the evolution of India outlook on international affairs in pre-independence era", op.cit, Meerut, 1992.
4. S.C. Gangal, The Gandhian way to world peace, 1960
5. https://biblioteca.corteidh.or.cr/tablas/4876.pdf

मराठ्यांचे सागरी सत्तांशी असलेले संबंध (१६६० ते १६८९) (सिद्धी व इंग्रज)

संशोधक विद्यार्थी

निखिल दिनकर वाघ

इतिहास विभाग आणि प्राचीन भारतीय संस्कृती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छ. संभाजीनगर

प्रस्तावना :

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीव-नाच्या अंत समयी जंजिऱ्यांचा सिद्धी ज ासम हा स्वराज्यात लुटमार, जाळपोळ, अपहरज करून सामान्य जनतेस नाहक त्रास देत होता. एवढेच नव्हेतर इंग्रज सिद्धीची पाठराखण करीत असल्याने सिद्धी कासमचे मुंबई बंदराजवळ असलेले जांदेरी व उंदेरी ही बेट घेज्याचा सुद्धा जटाटोप चालू होता. वास्तविज पाहता, शिवाजी महाराज यां-नी इंग्रजां-नी सिद्धीला कोणत्याही प्रकारचा अभय देऊन सिद्धीची पाठराखण करू नये यासाठी १८ जानेवारी १६८० रोजी इंग्रजासोबत तह देखील जे ला होता. परंतु या काळात शिवाजी राजेची प्रकृती ठीक नसल्याने इंग्रजांनी एकीकडे शिवाजी राजेसोबत सिद्धीला आश्रय न देण्याचा तह व दुसरीज डे मात्र सिद्धीला जुप्त पजे सहज ार्य असा दुटप्पीपजा ब्रिटिंशा-नी मोठ्या ज ौशल्या-ने व शिताफी-ने चालविला होता. ३ एप्रिल १६८० रोजी रायगडावर शिवाजी महाराजांचे निधन झाले. महाराजांच्या मृत्युनंतर संभाजी महाराजांच्या काळात राज्यांतर्गत -निर्माज झालेल्या अस्थिरतेचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न हिंदूस्थानातील पोर्तुगीज, इंग्रज, सिद्धी या प्रबळ परकिय साजरी सत्तां-नी वारंवार जे लेला दिसून येतो. सिद्धी, इंग्रज, पोर्तुगीज इत्यादी परकीय सत्तांनी मराठी सत्तेवर सतत आक्रमणे केली. संभाजी महाराजांनी ही आक्रमणे परतावून मराठा साम्राज्याचे संरक्षण केले.

त्यामुळे संभाजी महाराजांचा कालखंड हा इतिहासात परकीय सत्तेविरूद्ध सत्ता संघर्षाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. स्वराज्यरक्षण, स्वधर्मरक्षण, लोककल्याण, युद्ध नेतृत्व, प्रशासन कुशलता इत्यादी बाबतीत शिवपूत्र संभाजी महाराजांची सिद्धीची पाठराजज ज रजाऱ्या दुटप्पी इंग्रजा विरूद्ध ज शा पद्धती-ने आज्र मज पवित्रा घेऊ-न इंग्रजां-ना दम दिला आजि सिद्धीच्या मराठा स्वराज्यातील अमानवी कारवाया व चाचेगिरीचा बंदोवस्त केला होता.

१.शिवाजी महाराजांचा इंग्रज व सिद्धी वरील दबदबा :

सिद्धीच्या उपद्रवामुळे इंग्रजांच्या दुटप्पीपजामुळे शिवाजी महाराजां-नी मुंबईज र इंग्रजां-ना या बाबतीत जाब विचारला परंतु इंग्रजां-नी याज डे दुर्लज जे ले, म्हजू-न राजें-नी इंग्रजावर जरब बसविज्यासाठी मुंबई बंदराजवळील जांदेरी बेटावर इ.स. १६७८ मध्ये तटबंदी घालज्यास सुरूवात जे ली व मुंबई वरू-न येजारे जाजारे ज ोजतेही जलबत तोफांच्या माऱ्यातू-न सुटजार -नाही अशा ठिज ाजी -नवा जि ल्ला बांधज्यास प्रारभ जे ला तेंव्हा इंग्रज व सिद्धी यां-ना जे वळ जांदेरी बेट आपल्या ताब्यात घेज्याचा प्रयत्-न जे ला -नाही तर इंग्रजां-नी शिवाजींच्या आरमारावर हल्ला चढविला जांदेरीच्या तटबंदीच्या ज ार्यात आडज ाठी आजली म्हजू-न शिवाजीं-नी इंग्रजांच्या राजापूर येथील वखारीवर हल्ला करून तेथील माल जप्त केला व तेथील इंग्रजांना कैद केले.**(पगडी सेतूमाधवराव, छत्रपती शिवाजी महाराज पृ. ज्र . ७०)** तेंव्हा इंग्रजां-ना शिवाजीच्या आरमाराची शक्तीची जाज झाल्या-ने त्यां-नी शिवाजी सोबत युद्ध ज रज्यास टाळू-न तह व वाटाघाटी ज रज्याची तयारी दर्शवली त्या-नुसार १२ जा-नेवारी १६८० रोजी शिवाजी राजे व इंग्रज यांच्यात तह झाला या तहाच्या अटी व तरतुदी खालील प्रमाणे

१ इंग्रजांनी आपले व आपल्या मदतीने तयार केलेले खंदेरी येथील सिद्धीचे आरमार काढून घ्यावे.

२ आपण मुघलांचे नोकर आहोत या नावाखाली सिद्धी जर त्यांचे आरमार काढून घेत नसेल तर इंग्रजांनी सिद्धीला दारूगोळा, होड्या इत्यादींचाी मदत करू नये.

३ जंदेरीहून सिद्धी जोपर्यंत आपले आरमार घेऊन जात नाही तोपर्यंत आमया मुंबईत एक बातमीदार व त्याच्या मदतीला १० माणसे राहतील व तुम्ही कितपत अनुपालन करता हे पाहतील.

४ यापुढे सिद्धीला किंवा आमच्या कोणत्याही शत्रुला नागोठणे व पेणच्या खाडीत कोणत्याही कारणास्तव प्रवेश देऊ नये व सिद्धीने आमच्या सैन्याला कैद करून ठेवले आहे. त्यांना मुक्त करण्याच्या सुचना आपण सिद्धीला द्याव्यात.

५ सिद्धीच्या पदरी सेवेत असलेल्या दाऊदखानाने अद्याप पर्यंत आमच्या स्वराज्यात येऊन आमचे फार मोठे नुकसान केलेले आहे. म्हणून तुम्ही दाऊद खानला मुंबई बेटावरू-न ज ाढू-न द्यावे.**(बेंद्रे वा. सी., छत्रपती शिवाजी महाराज पृ. ज्र .१००७)**

शिवाजी महाराज व इंग्रज यांच्यात १८ जानेवारी १६८० रोजी झालेल्या तहाचे अनुपालन इंग्रज कसे करतात हे पाहण्यासाठी शिवाजी महाराज हयात राहिले नाहीत.

२. छत्रपती संभाजी महाराजांचा इंग्रजांच्या दुटप्पीपजा विरूद्ध आज्र मज पवित्रा :

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर इंग्रज राजांसोबत केलेला तह पाळत नव्हते. सिध्दीवर कोणत्याही प्रकारचे बंधन वा नियंत्रण घालीत नसत, त्यामुळे सिध्दीच्या मराठयांच्या हद्दीत घुसखोरी व हालचाली पूर्ववत सुरूच होतया तो इंग्रजांच्या आश्रयासाठी मुंबईतच ठाण मांडून पेठ, नागोठणे या भागात उपद्रव यासारखे अमानुष दुष्कृत्य करतच होता. एवढेच नव्हे तर तलवारीने कापलेली ८० मराठयांची डोज्ी मुंबईज्र इंग्रजांच्या बेटावर आजली. सर्व डोज्ी भाल्याच्या टोज्ावर टोचून त्यांचे मुंबईच्या जि नाऱ्यावर प्रदर्शन ज्रावयाचा सिध्दीचा अमानवी व अमानुष प्रयत्न ज्ेला होता. परंतु इंग्रजांनी त्यास विरोध ज्ेला. या सर्व वाईट ज्ृत्यामुळे संभाजी महाराज पाळत ठेवून होत.**(डॉ. गोखले कमल, शिवपुत्र संभाजी, पृ.१२५).**

इंग्रज मुद्दामहून आपल्या वडिलांसोबत ज्ेलेल्या तहाला ज्ेराची टोपली दाजवून अमानवी हालचालींज्डे दुर्लज ज्रीत आहे. ही जोष्ट संभाजी महाराजांच्या लजात आली म्हजून संभाजी राजांनी वरील सर्व जोष्टीचा जाब इंग्रजांना विचारला. दुटप्पी धोरजाविरूद्ध आक्रमक पवित्रा घेतला. शिवाजी महाराजांनी राजापुरी वखारीवरील हल्यातील जप्त माल आणि तीन सैनिक अद्याप कैद होते. त्यामुळे इंग्रजांनी आपला वकील संभाजी महाराजांकडे पाठविला. महाराजांनी इंग्रजांच्या या मागणीचा प्राधान्याने विचार केला नाही.

संभाजी महाराजांनी इंग्रजांनी पाठविलेल्या वकीलाने असे कळविले की, मला सध्या सवड नाही मी अन्य कामात गुंतलेलो आहे. मला सवड मिळाली की तुमच्या विनंतीपूर्वक मागणीचा जरूर विचार करीन असे सांगून रिकामे हात पाठवून दिले. हा सर्व वृतांत त्या नोकरांनी सुरतकरांना कळविला. मुळ कराराप्रमाणे सिद्धीच्या बाबत इंग्रज काही करित नसल्यामुळे इंग्रजांच्या बद्दल काहीच आदर नाही असे छत्रपती संभाजी महाराज म्हणतात सिद्धीची मुंबईहून हकालपट्टी करेपर्यंत संभाजी आपले काहीच काम करणार नाही. या उलट यापूर्वी मिळालेल्या बजिसाच्या झालेल्या रज्मेची परत माजजी ज्रेल असे सुरतज्र इंग्रजांना ज्ळविले होते. इंग्रज हे जर तह पाळत नसेल तर मुंबईवर आक्रमण करेल अशी धमकीही दिली होती. संभाजी महाराजांची नाराजी लक्षात आल्यावर आपण जर सिद्धीला मुंबईत राहू दिले तर संभाजी आपल्यावर हल्ला केल्या शिवाय राहणार नाही. यात आपल फार मोठे नुकसान होईल याची पूर्व शंज्ा मुंबईज्रांना आली म्हजून इंग्रजांचा डेप्युटी जव्हर्नर ज्ेजवीन याने सिद्धीचा दाजाजोटा,दारूजोळा, तोफा व इतर सामग्रीचा पुरवठा बंद करून त्याला पावसाळ्यात मुंबई बंदरावरून बाहेर काढून देऊ असे सांगून संभाजी महाराजांसोबत दि. २६ एप्रिल १६८४ रोजी तह ज्ेला या तहाच्या अटी जालीलप्रमाजे- **(डॉ. जोजले ज्मल, शिवपूत्र संभाजी पृ.ज्र.१४५)**

१ माझ्या नोकरांकडून जो काही ताप इंग्रजांस दिला गेला किंवा माझ्याशी जे त्यांचे भांडण झाले ते त्यांनी विसरून त्यांचा विचार काढून नये किंवा त्याबद्दल आकस ठेवू नये. मीही तसेच कारावे हा तह करार झाल्यानंतर काही कमी जास्त चुकून घडले तर त्याचाही विचार न करता एकमेकांशी बोलून मैत्री राखावी, हा मुद्दा मान्य आहे.

२ माझा आणि इंग्रजाचा जो तह झालाआहे. त्यात जर कोणी मतभेदाचा प्रश्न काढला तर तो दोघांनी विचारविनिमय करून मिटवावा. तहास ज्ोजत्याही प्रज्ारे बाधा आणू देऊ नये, दोघास मान्य.

३ माझे आणि मुघलांचे सारखे युद्ध चालू आहे. त्यात माझ्या लोकांनी मुघल प्रदेशात लुटमार ज्रतांना जर इंग्रजाच्या वजारीची लुट ज्ेली व माल नेला तर तो माल सुभेदारांनी किंवा हवालदारांनी परत करावा. तसेच एखाद्या वेळी जर आमच्या वखारीचे लोक किंवा अडते कैद केले गेले तर त्यास त्रास न देता सोडून द्यावे.

४ माझी आणि मुघलांची गलबते समुद्रात वावरतात तरी मुघलांचे एखादे जहाज माझ्या लोकांनी धरले आणि त्यात जर इंग्रजांचा माल असला व त्याच्यावर त्यांच्या जुजा वज्रैरे असल्या तर त्या जुजा वज्रैरे पटवून दिल्यास त्यांना माल परत मिळावा. इंग्रजांनीही धरलेल्य जहाजात, होड्यात माझ्या प्रजेचा माल आढळल्यास तो त्यांनी माझ्या प्रजेस परत द्यावा, दोघांस करार मान्य.

५ पोर्तुगिज, डंच व इंग्रजात लढा चालू आहे. तर आम्ही इंग्रजांना किंवा त्यांना लढण्यास मदत करणार नाही. इंग्रज व माझ्यात झालेला तह विनाविरोध दोघांकडून पाळला जावा.

६ फोर्ट सेंट जॉर्जच्या ज्लमातील ३,६,७,९, व ११ ज्लमे मुंबईज्रांनाही लाजू होतात.

७ इंग्रजांनी सुचना केली आहे की सुभेदारांनी मुंबईस वकील पाठवू नये. माझ्या शिवाय कोणीही वकील पाठविणार नाही. मोठा व महत्वाचा प्रश्न असेल तर मीच वकील पाठवीन परंतु इतर वेळी सामान्य बाबतीत सुभेदार एखाद्या माणसाबरोबर पत्र पाठवतील व उत्तर नेतील.

८ इंग्रजांनी असे सुचविले की त्यांचे सिद्धीशी वाकडे आले आहे तेंव्हा जर अशी परिस्थितीत माझी मदत लागली तर ती मी देईन.

९ इंग्रजांनी असे सुचविले की त्यांच्या फतेमारीस जाण्यायेण्यास पुर्ण मुभा असावी. त्यांनी आणलेली व नेलेली पत्रे बिनविरोध जाऊ द्यावी असत्या फत्तेमारीशी इंग्रजांच्या सीलासह जी पत्रे आणली जातील तेवढीच फक्त सील तपासल्यानंतर अडविली जाणार नाहीत.**(बेंद्रे वा.सी. छत्रपती संभाजी महाराज पृ. क्र. ४८८-८९)**

३.सिद्धीच्या चाचेगिरीचा बंदोबस्त :

संभाजी महाराज व इंग्रज यांच्या तहानुसार सिद्धीने आपली गलबते मुंबईहून वेगुर्ल्याला हलविले परंतु थोड्याच दिवसात सिद्धी पुन्हा मार्च महिण्यात मुंबईला परतला तेथून ५०० माणसे व सहा गलबते उंदेरीवर ३०० माणसे माजगाव बंदरात ठेवली. या लोज ांनी पूर्वा प्रमाजेच जलबताची लुटमार सुरू ठेवली. इंज्रजांनी सिद्धीला या संदर्भात दमही दिला होता. तरी त्यांची चाचेजिरी हाती . नाजोठजे, आपटे येथील जाळपोळ ज रून सिद्धीने चेऊल वरच्या भाजात लुट आजि जाळपोळ जे ली. अनेज ांना जै द जे ले म्हजून संभाजी महाराजांनी उंदेरी बेटावर हल्ला ज रज्याचे ठरविले.

निष्ज र्ष :

उपरोक्त सर्व मुद्यांचा सारांश रूपाने विचार करता आपणास असा निष्कर्ष काढता येईल की, इंग्रजांनी सिद्धीला पाठीशी घालणे आणि सिद्धी मराठे यांच्यात कधीच स्नेहपूर्वक संबंध प्रस्तापित झाले नाही कारण सिद्धी हे मुळचे पूर्व आफ्रिकेतील मुसलमान होते. मराठे व सिद्धी या दोघांनी नेहमी आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला यामुळे वारवार मराठे व सिद्धी संघर्ष उद्धभवला छत्रपती शिवाजी महाराज व संभाजी महाराज इंज्रजांचा दुटप्पीपजाचा समाचार घेतला. तसेच सिद्धीला ही लजाम लावज्याचा प्रयत्न केला होता. पण पाहिजे तसे यश आले नाही. तरी संभाजी महाराज सिद्धीच्या वाढत्या कारवायांवर लगाम लावण्यास व मराठा साम्राज्याचे सिद्धी पासून संरक्षण करण्यास यशस्वी झाले आहेत. हे निर्विवादपणे आपणास मान्य करावे लागेल.

संदर्भ :

१.पजडी सेतुमाधवराव, छत्रपती शिवाजी महाराज, ज ॉन्टी-टेल प्रज ाशन, पुजे, १९७४.
२.बेंद्रे वा.सी., छत्रपती शिवाजी महाराज, उत्तरार्ध, साहित्य सहकार मुद्रणालय, अलिबाग, रायगड, १९७२.
३.डॉ. जोजले ज मल, शिवपूत्र संभाजी, ज ॉन्टी-टेल प्रज ाशन, पुजे, २०१९.
४.बेंद्रे वा.सी., छत्रपती संभाजी महाराज, पार्श्व पब्लिकेशन, पुणे, २०१३.
५.जोबरेज र वि.जो., महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा ज ालजंड भाज-१ शिवज ाळ, म.रा.सा.सं.म., मुंबई, २००६.
६.पवार जयसिंगराव, शिवाजी आणि शिवकाल, फडके प्रकाशन, पुणे, २०१०.

खान्देशच्या विकासापुढील आव्हाने

अतुल नाना साळुंखे
पीएच.डी. संशोधक

गोषवारा :-

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना ०१ मे १९६०रोजी झाली. महाराष्ट्राचे प्रशासकीयदृष्ट्या सहा विभाग केलेले असून गेल्या ६० वर्षात महाराष्ट्रातील सर्व प्रशासकीय विभागांचा विकास समतोल झालेला दिसून येत नाही.पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत इतर प्रादेशिक विभागांचा विकास होताना आढळत नाही. महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद या महानगरांमध्ये विकास योजनांची भरभराट होताना ही महानगरे प्रचंड सूज आल्यासारखी महाकाय स्वरूपात वाढलेली दिसतात. त्या तुलनेत महाराष्ट्रातील इतर जिल्हे व शहरे विकासापासून वंचित असलेली आढळतात. प्रत्येक विभागात समाविष्ट असणाऱ्या जिल्ह्यांचा विकास समान झालेला दिसून येत नाही. काही जिल्हे विकासात खूप पुढे तर काही मागे असलेले दिसतात. नाशिक विभागातील जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यांचा विकास तुलनेने नाशिक व नगरपेक्षा कमी झालेला आढळतो. निधी वाटपाबाबत जिल्हावार झालेल्या अन्यायामुळे जिल्ह्याच्या विकासात अनेक अडचणी निर्माण होतात. योग्य वेळी विकासाचे निर्णय व निधीची उपलब्धता तरतूद न झाल्यामुळे अनेक प्रकल्प, उपयोजना रखडतात. त्यांचा खर्च वाढतो. त्यामुळे जिल्ह्याचा विकास खुंटतो. निधी वाटपाबाबत राजकीय दबाव लोकप्रतिनिधींची लॉबी याचा खूप मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो.

मुख्यशब्द :-

विकास, प्रशासकीय विभाग, जिल्हा निधी, विकासाचा असमतोल,राजकीय दबाव गट, सर्वांगीण विकास, मागासलेपणा, विकासाचे केंद्रीयकरण.

प्रस्तावना:-

१ मे १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली. महाराष्ट्र हे भारतातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसरे व लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसरे सर्वात मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील सर्वात जास्त शहरीकरण झालेले राज्य आहे. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारतातील इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे.२०१९-२० चा जीडीपी २८.७८ लाख कोटी (यु.एस.४००अब्ज डॉलर) असून जीडीपी नुसार महाराष्ट्र देशात पहिल्या क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्र निर्मितीनंतर राज्यात २६ जिल्हे,२३५ तालुके,२८९ शहरे व ३५७७ खेडी होती. तेव्हा मुंबई (कोकण), पुणे, औरंगाबाद व नागपूर असे चार प्रशासकीय विभाग होते. सद्यस्थितीत महाराष्ट्रामध्ये सहा प्रशासकीय विभाग कोकण विभाग, पुणे विभाग, औरंगाबाद विभाग, अमरावती विभाग, नागपूर विभाग, नाशिक विभाग असे सहा प्रशासकीय महसूल विभाग असून त्यात खान्देश म्हणजेच जळगाव, धुळे, नंदुरबार हे जिल्हे नाशिक महसूल विभागांतर्गत येतात.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर ०१ मे १९६० पासून ते आजपर्यंत ६० वर्षात महाराष्ट्राचा विकास हा समतोल पद्धतीने झालेला दिसत नाही. मुंबई, पुणे या दोन महानगरांमध्ये सर्वच विकास योजनांचे आठवताना ही महानगरे प्रचंड सूज आल्यासारखी महाकाय स्वरूपात वाढलेली दिसतात. त्यापाठोपाठ नागपूर, औरंगाबाद यांचा उल्लेख केला जातो. या महानगरांच्या वाढीतून अनेक समस्या उदा. पाणीपुरवठा, प्रदूषण, दळणवळण, झोपडपट्टी, आरोग्य इ. वाढलेल्या दिसतात. त्यातुलनेत महाराष्ट्रातील इतर जिल्हे व शहरे विकासापासून वंचित असलेली आढळतात. मराठवाडा, विदर्भ, कोकण,खान्देश या विभागांचा विकासक अनुशेष बाकी असल्याचे अभ्यासक मानतात. पश्चिम महाराष्ट्रात तुलनेत इतर प्रादेशिक विभागांचा विकास होताना आढळत नाही. नाशिक या महसूल विभागातील जळगाव, धुळे,नंदुरबार हे तीन जिल्हे विभागातील इतर प्रगत जिल्ह्यांच्या तुलनेत अविकसित असल्याचे आढळतात. नाशिक महसूल विभागात नाशिक, नगर या जिल्ह्याच्या तुलनेत जळगाव, धुळे, नंदुरबारकडे आर्थिक विकास योजना पोहोचत नाहीत. या तीन जिल्ह्यांसाठी विकासाचे कार्यक्रम, योजना आणल्या तरी त्या जलदगतीने पूर्ण होत नाही, असे अभ्यासक म्हणतात.

खान्देश ओळख:

खान्देश हा शब्द कसा प्रचारात आला, याविषयी इतिहासकारांनी विविध मते व्यक्त केली आहेत. महाभारतामध्ये भीष्म पर्वाच्या नवव्या अध्यायात विदर्भ बरोबर खंडा नावाच्या प्रदेशाचा उल्लेख आलेला आहे. त्याच्या

आधारे विल्सन यांनी खंडा म्हणजेच खान्देश असा अर्थ दिलेला आहे. महामहोपध्याय मिराशी यांच्या मताप्रमाणे,खान्देशचे प्राचीन नाव ऋषीक असे होते.पुराणिक वाङमयामध्ये आणि रामायण महाभारत या महाकाव्यांमध्ये ऋषीक प्रदेशाचा उल्लेख झालेला आहे.यादव काळामध्ये ज्या ऋषी प्रदेशांवर यादव राजा सेऊणचंद्र यांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आणि म्हणून या प्रदेशाला सेऊणदेश असे म्हटले जाऊ लागले. त्यावरून खान्देश हा शब्द रूढ झाला, असे डॉ.मिराशी यांचे मत आहे. श्री.शोभा जोशी या संशोधकाच्या मताप्रमाणे, खान्देश हा शब्द कान्ह देश या शब्दावरून आला असावा. कान्ह देश म्हणजे कृष्णाचा देश, असे मत काही अभ्यासकांनी व्यक्त केले आहे. सम्राट अकबराच्या दरबारी असलेला अबुल फजल याने "ऐन-ए-अकबरी" नावाचा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात खान्देशाविषयी अबुल फजलने असे मत व्यक्त केले आहे की, गुजरातचा सुलतान महंमद याने थाळनेरचा दुसरा फारुकी राजा मलिक नासिर याला खान ही पदवी बहाल केली होती. त्यामुळे फारुकी राजाच्या सत्तेखाली असलेल्या प्रदेशाला खान्देश असे नाव मिळाले. फेरिश्ता या मध्ययुगीन इतिहासकाराने खान्देशची माहिती सांगताना असे म्हटले आहे की,खान्देशवर मुसलमानांची राजवट प्रस्थापित होण्याच्या अगोदर या प्रदेशाला तशाच धर्तीचे काहीतरी नाव होते.खान्देशात कान नावाची नदी असून कदाचित या नदीच्या परिसरातील प्रदेशाला खान्देश अशी संज्ञा असावी. विल्सन याने महाभारताच्या आधारे खान्देशचे मूळ नाव खंडा असावे, हे जे मत मांडले आहे, तेही विचारात घेण्यासारखे आहे.

मध्ययुगीन काळात देवगिरीकर यादवांच्या वंशातील सेऊणचंद्र पहिला या राजाच्या नावावरून खान्देश परिसराला सेऊणदेश असे नाव पडले. यादवांची सत्ता कायम असेपर्यंत (इ.स.१३१८ सेऊणदेश हे नाव रूढ होते. मोगल सम्राट अकबराने फारुकी राजवटीचा इ.स.१६०१ मध्ये अंत करून हा प्रदेश जिंकून घेतल्यानंतर आपला मुलगा दानियल त्याच्या सन्मानार्थ खान्देशचे नाव दान देश असे करून घेतले आणि ऐन-ए-अकबरी व इकबालनामा या ग्रंथामध्ये दानदेश असा उल्लेख आलेला आहे. तथापि दानदेश हे नाव मागे पडून अधिकृत ग्रंथांमध्ये खान्देश हेच नाव प्रस्थापित झाले. सम्राट अकबराने खान्देश मुघलांच्या ताब्यात घेतल्यानंतर या प्रदेशावर इ.स. १७५२ पर्यंत मुघलांचा अंमल दिसून येतो.

खान्देश हे ऐतिहासिक नाव असून पूर्वी खान्देश सुभा अस्तित्वात होता.खान्देश सुभ्याला खान्देश जिल्हा असे नाव पडले. पुढे इसवी सन १९०६ मध्ये त्याचे पूर्व खान्देशव पश्चिम खान्देश असे दोन विभाग पडले. इसवी सन १६३४ मध्ये खान्देशचा सुभा बनविण्यात आला. इ.स.१७०५ मध्ये खान्देश सुभ्यात असीर, बिजागड, बागलान आणि हांडिया या सरकारांचा समावेश होता. इसवीसन १८६९ पर्यंत खान्देशात सध्याच्या नाशिक जिल्ह्यातील मालेगाव, नांदगाव, बागलान तसेच पेठ, सुरगाणा हे तालुके समाविष्ट होते. इसवीसन १८७९ मध्ये प्रशासनिक दृष्ट्या खान्देशचे अमळनेर, भुसावळ, चाळीसगाव, चोपडा, एरंडोल, जामनेर, धुळे, नंदुरबार, नशिराबाद, पाचोरा, पिंपळनेर, सावदा, शहादा, शिरपूर, तळोदा, विर्देल हे सोळा उपविभाग होते.१८६९ मध्ये खान्देशातील मालेगाव, नाशिक आणि बागलान हे तालुके नव्याने स्थापन झालेल्या नाशिक जिल्ह्यात वर्ग करण्यात आले. १८९१ मध्ये खान्देश जिल्ह्यात जळगाव, जामनेर, भुसावळ, ऐदलाबाद पेठ, भडगाव पेठ, यावल पेठ, पारोळा पेठ, चोपडा, पाचोरा, सावदा, चाळीसगाव, एरंडोल, अमळनेर, शिंदखेडा, तळोदा, धुलिया, शहादा, नंदुरबार, शिरपूर, पिंपळनेर व नवापूर पेठ हे भाग समाविष्ट होते. सावदा तालुका १८९६ मध्ये नाहीसा करून यावल व रावेर पेठ हे स्वतंत्र तालुके करण्यात आले. पूर्व खान्देशचे मुख्यालय जळगाव येथे तर पश्चिम खान्देशचे मुख्यालय धुळे येथे करण्यात आले.२१ ऑक्टोबर १९६० पासून पश्चिम खान्देश जिल्ह्याचे नाव धुळे जिल्हा तर पूर्व खान्देश जिल्ह्याचे नाव जळगाव जिल्हा असे करण्यात आले. प्रशासनाच्या सोयीनुसार प्रादेशिक बदल होत असतात. आज मर्यादित अर्थाने ज्याला आपण खान्देश म्हणून ओळखतो, तो कधीकाळी मोठा विस्तृत भूप्रदेशात असावा, असे मोगल कागदपत्रावरून वाटते. त्यामध्ये नाशिक, अंजनेरी पासून नरनाळा, गाविलगडपर्यंतचा भूभाग शिवाय लगेच मध्य भारत व गुजरात या राज्यातील काही जिल्ह्यांचा समावेश होता. या प्रदेशातील लोक स्वतःला अभिर, अहिर अथवा गवळी समजायचे. हा गवळी वंश यदुवंश अथवा नंदवंश म्हणून भारतभर पसरल्याचे जाणवते. कान्हा अथवा कृष्ण कन्हैया हा त्यांचा लोकप्रिय नेता. त्यांच्या नावावरून कान्हदेश अपभ्रंश खान्देश होय. काही संशोधकांच्या मते खांडव वनाचे खांडेश असे लघुरुप झाले आणि त्यावरून खान्देश हे नाव प्रचारात आले, असा एक समज आहे.

प्राचीन व मध्ययुगीन काळात विविध घराण्यांच्या राजवटीत खान्देशात राज्य करीत होत्या. सम्राट अकबराने खान्देश मुघलांच्या ताब्यात घेतल्यानंतर या प्रदेशावर इ. स.१७५२ पर्यंत मुघलांचा अंमल दिसून येतो. १८१८पर्यंत

खान्देशावर पेशव्यांची सत्ता होती.१८२२ पूर्वी खान्देशात १९ तालुके परगणे होते.१८२२ नंतर तालुक्यांची संख्या १६ होती. इ.स.१८१८ ते १९४७ पर्यंत खान्देशावर ब्रिटिशांचा अंमल होता.खान्देश हा स्वतंत्र जिल्हा होता व त्याचे मुख्यालय धुळे येथे होते. मात्र १९०६ मध्ये खान्देशचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले - पश्चिम खान्देश व पूर्व खान्देश.

पश्चिम खान्देश:

पश्चिम खान्देशात धुळेसहित नंदुरबार, नवापूर, पिंपळनेर, शहादा, शिरपूर, शिंदखेडा व तळोदा तालुके सामाविष्ट करण्यात आले. पिंपळनेर तालुक्याचे मुख्यालय हे १८८७ ला साक्री मध्ये वर्ग करण्यात आले. परंतु १९०८ मध्ये पिंपळनेर तालुक्याचे नाव बदलून साक्री तालुका असे करण्यात आले. पश्चिम खान्देशची एकूण लोकसंख्या ही १०,६०,२७८ एवढी होती व त्यापैकी अनुसूचित जाती व जमातीची लोकसंख्या ही एकूण लोकसंख्येच्या ४५.१% होती. अनुसूचित जाती व जमातीची एकूण लोकसंख्या होती त्यापैकी ८२.४% ही अनुसूचित जमातीची तर १२.६% ही अनुसूचित जातीची होती

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले व १९५० मध्ये नवीन तहसील अक्कलकुवा तयार करण्यात आले.१९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचनेनंतर पश्चिम खान्देश जिल्हा हा बॉम्बे स्टेटमध्ये समाविष्ट होता. तो १९६० मध्ये महाराष्ट्राचा भाग झाला.१९६१ मध्ये पश्चिम खान्देशचे नाव धुळे जिल्हा असे झाले व याच वर्षी अक्राणी महलला तहसीलचा दर्जा देण्यात आला. अशाप्रकारे दहा तालुक्यांचा पश्चिम खान्देश म्हणजे धुळे जिल्हा हा महाराष्ट्राचा एक जिल्हा झाला व त्यात धुळे, नंदुरबार, साक्री, नवापूर, पेठ, शहादा, शिरपूर, शिंदखेडा, तळोदा, अक्राणी, अक्कलकुवा या तालुक्यांचा समावेश होता

पूर्व खान्देश:

१९०६ मध्ये जळगाव मुख्यालय असलेला अमळनेर, एरंडोल, चोपडा, पारोळा, चाळीसगाव, पाचोरा, जामनेर, भडगाव पेठ, जळगाव, भुसावळ, यावल, रावेर, एदलाबाद पेठ या १३ तालुक्यांचा समावेश असलेला पूर्व खान्देश हा जिल्हा तयार झाला. पूर्व खान्देशच्या उत्तरेस मध्य प्रदेश राज्य, पुर्वेस बुलढाणा जिल्हा व मध्य प्रदेश राज्यातील नेमार जिल्हा, दक्षिणेकडून औरंगाबाद जिल्हा व पश्चिमेकडे पश्चिम खान्देश व नाशिक जिल्हा.

१९१७ मध्ये पारोळा पेठचे रूपांतर पारोळा तालुक्यात झाले. पूर्व खान्देशची एकूण लोकसंख्या ही १४,७१,३५१ एवढी होती. त्यापैकी अनुसूचित जाती व जमातीची लोकसंख्या ही एकूण लोकसंख्येच्या १३.७ टक्के होती.१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचना झाली. त्यामध्ये पूर्व खान्देश जिल्हा बॉम्बे स्टेटमध्ये समाविष्ट होता. तो १९६० मध्ये महाराष्ट्राचा भाग झाला. १९६१ मध्ये पूर्व खान्देशचे नाव जळगाव जिल्हा असे करण्यात आले.अशा प्रकारे अकरा तालुके व दोन पेठांचा जळगाव जिल्हा तयार झाला.

नंदुरबार जिल्हा निर्मिती:

लोकांच्या विकासासाठी, त्यांच्या समस्या अडीअडचणी सोडविण्यासाठी काळानुरूप प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण करणे किंवा पुनर्रचना करणे आवश्यक असते. देशाची, राज्याची, जिल्ह्याची, तालुक्याची निर्मिती करताना प्रामुख्याने तेथील भौगोलिक रचना अभ्यास करणे खूप महत्त्वाचे असते आणि त्यानुसारच त्याच्या सीमा या निर्धारित केल्या जातात.भौगोलिक रचनेशिवाय तेथील शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय परिस्थिती इ.चे महत्त्व लक्षात घ्यावे लागते व त्यानुसारच त्यांच्या सीमारेषा ठरवल्या जातात. तसेच त्यात कालानुरूप प्रशासनाच्या सोयीसाठी जनसमुदायाच्या भावनांचा आदर ठेवून अंशत किंवा पूर्णतः बदलही करावा लागतो. त्यामुळे देशातील राज्यांची संख्या, जिल्ह्यांची संख्या, तालुक्यांची संख्या ही बदलत असते.विकासाच्या प्रक्रियेला वेग यावा आणि आदिवासींच्या विकासाला चालना मिळावी, म्हणून तेथील आदिवासी लोकांची स्वतंत्र नंदुरबार आदिवासी जिल्हा अस्तित्वात यावा, अशी फार वर्षापूर्वीची मागणी होती. ही मागणी लक्षात घेऊन तत्कालीन सरकारने स्वतंत्र नंदुरबार जिल्हा निर्मितीची घोषणा केली होती. परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या शिवसेना व भाजप युतीने नोव्हेंबर १९९७ मध्ये नंदुरबार जिल्ह्याची घोषणा केली होती. पुढे लोकसभा निवडणुकीची आचारसंहिता जाहीर झाल्याने प्रत्यक्षात सूचना काढण्यात वेळ गेला. नंतर नंदुरबार जिल्ह्याची प्रारूप अधिसूचना १७ एप्रिल १९९८ रोजी प्रसिद्ध झाली. त्यानुसार धुळे जिल्ह्याचे विभाजन करून नंदुरबार जिल्हा १ जुलै १९९८ पासून अस्तित्वात आला. जिल्ह्याच्या कायदेशीर तरतुदी पूर्ण करून लोकप्रतिनिधींच्या सहकार्याने जिल्हा, तालुके व गावे यांच्या सीमारेषा निश्चित करण्यात आल्या.अशारीतीने नवापूर, नंदुरबार, शहादा, अक्कलकुवा, अक्राणी व तळोदा अशा एकूण सहा तालुक्यांचा समावेश असलेला नंदुरबार जिल्हा धुळे जिल्ह्यापासून स्वतंत्र झाला.

विकास या संज्ञेतकेवळ आर्थिक विकास अभिप्रेत नाही तर सामाजिक व राजकीय विकासाचाही समावेश होतो. विकासात प्रादेशिकदृष्ट्या समतोल विकास महत्त्वाचा आहे. कारण विकासाचे असंतुलन झाल्यास असंतोष वाढतो.महाराष्ट्रातील क्षेत्रीय असमतोल हा गेला सात दशकांतील कायम चर्चेत राहिलेला विषय आहे. राज्याचा विकास समतोल व्हायला हवा, या भूमिकेतून आजपर्यंत तीन उच्चस्तरीय समित्या नियुक्त करण्यात आल्या. त्यातील सर्वात अलीकडची म्हणजे आज तज्ज्ञ डॉ. विजय केळकर समितीने आपला अहवाल २०१३ मध्ये शासनास सादर केला आहे. शिक्षण, आरोग्य, पाणी, उद्योग,शेती, आदिवासी क्षेत्रे, विद्युतीकरण आणि सामाजिक सुरक्षा या मुद्द्यांचा विचार केला तर राज्याच्या सर्व विभागात कमी जास्त प्रमाणात विकासाचा अनुशेष दिसून येतो. उत्तर महाराष्ट्र म्हणजेच नाशिक या महसूल विभागातनाशिक व अहमदनगरच्या तुलनेत जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्हयात विकासाचा अनुशेष जास्त आढळतो.खान्देशात विकासाचे अनेक प्रश्न आहेत जर त्यांना योग्य न्याय दिल्यास खान्देशाचा विकास होण्यास हातभार लागेल.

खान्देशातील विकासाचे प्रश्न:

खान्देश प्रादेशिक विकास महामंडळ स्थापन करणे:

भारतातील सर्व प्रदेशांचा किंवा एकाच प्रदेशातील सर्व जिल्हयांचा इतकेच नव्हे तर एकाच जिल्हयातील सर्व तालुक्यांचा समान आर्थिक विकास होईल, अशी अपेक्षा करता येणार नाही. परंतु तुलनेने मागास असलेल्या विभागांच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी करून त्यांची आर्थिक प्रगती गतिमान करायला हवी.राज्यघटनेच्या कलम ३७१(२) अनुसार एप्रिल १९९४ मध्ये विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र यांच्यासाठी तीन वैधानिक विकास महामंडळ स्थापन झाली. ती वरील भूमिकेला अनुसरूनच येथेच आर्थिक विकासाबाबत खान्देशी उपेक्षा व अन्यायाची सुरुवात झाली.उर्वरित महाराष्ट्रासाठी वैधानिक विकास महामंडळ स्थापन करताना त्यात खान्देशातील जळगाव, धुळे व नंदुरबार (आदिवासी जिल्हा) या जिल्हयांचा समावेश पश्चिम महाराष्ट्रातील अन्यजिल्हयांबरोबर करणे हे खान्देशावर अन्याय करणारे होते. ज्या निकषाच्या आधारे दांडेकर समितीने मराठवाडा व विदर्भासाठी विकास मंडळे प्रस्तावित केली, त्याचा विचार करता खान्देश व पश्चिम महाराष्ट्रातील जिल्हयांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या काही साम्य नव्हते. त्यामुळे गेल्या २५-३० वर्षात पश्चिम महाराष्ट्रातील अन्य जिल्हे तसेच उत्तर महाराष्ट्रातील नगर व नाशिक जिल्हे यांच्या तुलनेत खान्देशातील आर्थिक तफावत अधिक वाढते आहे, यात शंका नाही.

या पार्श्वभूमीवरखान्देशची भौगोलिक, नैसर्गिक, आर्थिक साधनसामग्री ध्यानात घेऊन त्याचा पुढील ०८ ते १० वर्षात नियोजनबद्ध आर्थिक विकास करण्यासाठी राज्य सरकारने 'खान्देश प्रादेशिक विकास महामंडळ' स्थापन करावे. त्यासाठी लागणारा निधी विविध मार्गाने राज्य सरकारला उपलब्ध करून द्यावा लागेल. उदा. आवश्यक असेल तेथे एक तर पूर्णपणे खाजगी उद्योजक आणणे आणि काही क्षेत्रात राज्य सरकारला खाजगी उद्योगांची भागीदारी करावी लागेल.

खान्देशात स्वतंत्र कृषी विद्यापीठ स्थापन करणे:

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या प्रयत्नातूनच १९६०साली उत्तर प्रदेशात पंतनगर येथे पहिल्या कृषी विद्यापीठाची स्थापना झाली. त्यांच्या आधीच १९५९ मध्ये भारतातील पहिले खाजगी कृषी महाविद्यालय अमरावती येथे स्थापन झाले होते. त्यांच्याच पुढाकाराने १९६८साली महाराष्ट्र शासनाने राज्यात कृषी विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी हालचाली सुरू केल्या. संपूर्ण राज्यभरासाठी एकच कृषी विद्यापीठ असणार होते. परंतु लोकांचा वाढता विरोध, आंदोलने, गोळीबार यामुळे तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी राज्यभरासाठी एकच कृषी विद्यापीठ काढण्याचा निर्णय तात्काळ बदलला व राहुरी सोबत विदर्भासाठी दुसरे विद्यापीठ ताबडतोब काढण्याचा निर्णय घेतला. फक्त तेवढेच नाही तर या दोन विद्यापीठांसोबत येत्या दहा वर्षात मराठवाडा व कोकणासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ काढण्यात येतील, असे जाहीर केले.२० ऑक्टोबर १९६९ रोजी अकोला येथे कृषी विद्यापीठ स्थापन झाले. राज्यातील अकोला आणि राहुरी येथील कृषी विद्यापीठाच्या विभाजनासंदर्भात शासनाला मार्गदर्शन करण्यासाठी नाबार्डचे माजी अध्यक्ष डॉ. वाय. एस. पी. थोरात यांच्या अध्यक्षतेखाली उच्चस्तरीय समिती नियुक्त करण्यात आली होती. समितीने आपला अहवाल सादर केला. विद्यमान शासनाने विभाजनाची घोषणा तत्काळ करणे अपेक्षित होते. प्रत्यक्षात या अहवालाचा अभ्यास करण्यासाठी एक कृती समिती स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

राहुरी कृषी विद्यापीठाच्या संदर्भात विचार करायचा झालास राहुरी कृषी विद्यापीठाचे क्षेत्र हे वैविध्यतेचे आगारच आहे. उत्तर आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील दहा जिल्हयांचा समावेश या विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रात होतो. प्रचंड

विस्तार आणि भौगोलिक सलगतेअभावी कार्यक्षेत्राला विद्यापीठ न्याय देऊ शकत नाही. शिवाय दहा जिल्ह्यातील जमिनीचे प्रकृतीमान अगदी वेगवेगळ्या आहे. ऊस, केळी, द्राक्ष, मिरची, ज्वारी, बाजरी, विविध कडधान्य आणि सोयाबीन अशी पिके, फळे आणि फुले उत्पादित करणारी जमीन या कार्यक्षेत्रात आहे. प्रयोगशाळा ते जमीन हे अंतर कमी व्हावे, संशोधनास अधिक चालना मिळावी यासाठी त्यातूनच विद्यापीठ विभाजनाच्या संकल्पनेचा जन्म झाला. यासाठी डॉ. थोरात समितीने ठिकठिकाणी दौरे केले, सूचना जाणून घेतली व शासनास अहवाल सादर केला. तेव्हापासून स्वतंत्र विद्यापीठाच्या घोषणाची खान्देशाला प्रतीक्षा आहे. राहुरी विद्यापीठाकडून दुर्लक्षित राहिलेला खान्देशात नियोजित कृषी विद्यापीठाची स्थापना करावी. अशी स्थापना करताना कृषी विद्यापीठ जळगाव का धुळ्याला स्थापन करावे, असा वाद न करता ते खान्देशात स्थापन व्हावे, हे महत्त्वाचे आहे.नवीन विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सोयी-सुविधा किती प्रमाणात उपलब्ध आहेत ? या बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्यानुसारच विद्यापीठ खान्देशात योग्य ठिकाणी स्थापन करावे. नियोजित कृषी विद्यापीठाचे मुख्यालय धुळ्यात ठेवले आणि त्यात नाशिकचा समावेश केला तर उत्तर महाराष्ट्रातील चार जिल्ह्यांसाठी हे विद्यापीठ मध्यवर्ती ठिकाण होऊ शकते. तीन राष्ट्रीय महामार्गावरील धुळ्याचे स्थान विद्यापीठात प्रशासनाच्या दृष्टीने सोयीचे ठरू शकते.

विकास निधीचे राजकारण:

सरकारकडून विकास कामांना येणाऱ्या निधी हा डी.पी.डी.सी.(डिस्ट्रिक्ट प्लॅनिंग अँड डेव्हलपमेंट कमिटी) द्वारे त्या-त्या जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थाना वितरित केला जातो. रस्ते, पूल, सांडपाणी योजनेपासून ते स्थानिक गरजानुसार अगदी किरकोळ कामांसाठी हा निधी दिला जातो. परंतु या निधीचेही असमान वितरण होते. राज्य सरकारच्या अर्थ खात्याकडून हा निधी मंजूर होऊन येत असतो. प्रत्येक जिल्ह्यातील नियोजन समितीचे अध्यक्ष त्या-त्या जिल्ह्याचे पालकमंत्री असतात. त्यामुळे ज्या पक्षाची सत्ता, ज्या पक्षाचा पालकमंत्री, त्या पक्षाच्या आमदारावर निधी वाटपाबाबत इतरांपेक्षा जास्त तत्परता दाखवली जाते. शेवटी राजकीय पक्ष आपल्या सोयीप्रमाणे निधी भेदभाव करतात. राज्य सरकार बदलले की आधीच्या निर्णयांनास्थगिती असेच सारखे होत गेले तर काही प्रमाणात होणारा विकास थांबेल.‘अ’वर्ग नगरपरिषद, महापालिकांना मिळणारा निधी पाहिला तर त्यातील तफावत जाणवते. बारामती व भुसावळ ही ‘अ’वर्ग नगर परिषद आहे. एप्रिल २०२२ मध्ये पुणे जिल्ह्याला मंजूर झालेल्या ३४० कोटी रुपयांपैकी २७० कोटीचा निधी हा केवळ बारामती नगरपरिषदेला मंजूर झाला तर जळगाव जिल्ह्यातील भुसावळ नगर परिषद ला पाच कोटी निधी मिळाला.

महिलांसाठी उद्योग भवन उभारणे:

उल्हासनगरच्या धर्तीवर खान्देशातही औद्योगिक विकासामधील महिलांचा सहभाग वाढावा या उद्देशाने महिलांसाठी उद्योग भवन उभारण्यात यावे. शहरातील व खेड्यातील गरीब व गरजू महिलांना, बचत गटांना स्वावलंबी करण्यासाठी तसेच गृहपयोगी वस्तू बनवण्यासाठी व त्याची विक्री करण्यासाठी या भवनाचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

नंदुरबार जिल्ह्यात ट्रायबल इंडस्ट्रियल क्लस्टर उभारणे:

नंदुरबार जिल्हा हा राज्यातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा आदिवासी जिल्हा असून या जिल्ह्यातील आदिवासींचा जर विकास करायचा असेल तर नुकतेच दिंडोरी विधानसभा उपाध्यक्ष श्री.नरहरी झिरवळ यांच्या संकल्पनेतून अर्थसंकल्पीय अधिवेशन २०२२/२३ मध्ये मंजूर झालेल्या दिंडोरी तालुक्यातील जांबुटके येथील आदिवासी औद्योगिक क्लस्टर प्रमाणेच नंदुरबारमध्येही औद्योगिक क्लस्टरची उभारणी केल्यास या क्लस्टरमुळे आदिवासी भागातील नवउद्योजक शेतकरी यांना शेतीपूरक तसेच कृषी प्रक्रिया उद्योगांना चालना मिळण्यास मदत होणार आहे.

खान्देशातील सिंचन प्रकल्पांना गती देणे:

१) तापी मेगा रिचार्ज प्रकल्प:

तापी नदीचे गुजरातला वाहून जाणारे पाणी अडवून त्याचे जमिनीत पुनर्भरण करणे, हा तापी मेगा रिचार्ज प्रकल्पाचा उद्देश आहे.१९९९ पासून या प्रकल्पाच्या उभारण्याची चर्चा सुरू आहे. मध्यंतरीच्या काळात ही प्रक्रिया थांबली होती.२००४ पासून हा प्रकल्प मार्गी लावण्यासाठी हालचाली सुरू झाल्या. तापी नदीचे गुजरातला वाहून जाणारे पाणी मेळघाटातील खारीयागोटीजवळ अअडवून नंतर उजव्या व डाव्या कालव्यांच्या माध्यमातून त्याचे जमीन पुनर्भरण केले जाणार आहे. यासाठी सातपुड्याच्या रांगेतून मध्य प्रदेशातील अशीरगडापासून तापी नदीचे पाणी कालव्याद्वारे वळून रावेर, यावल, चोपडा तालुक्यातील नदी नाल्यातून उतरून मेगा रिचार्ज होऊ शकणार आहे. यासाठी मध्य प्रदेशातील खारीयागोटी या ठिकाणी तापी नदीवर धरण बांधून त्यातील पुराचे वाहून जाणारे पाणी पावसाळ्यात

ब्ऱ्हाणपूर, यावल, चोपडा व रावेर या तालुक्यात कालव्याच्या माध्यमातून सर्व नदी-नाल्यांमध्ये पुनर्भरणाद्वारे जिरवण्यात येणार आहे.

सातपुड्याच्या पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी असलेला प्रदेश केळी पिकवणारा असल्याने भूगर्भातील पाण्याचा उपसा मोठ्या प्रमाणावर होतो. त्यामुळे भूजल पातळी ५०० ते ७०० फूट खाली गेलेली आहे. मेगा रिचार्ज योजनेमुळे भूजल पातळी शंभर फुटापर्यंत येण्याची शक्यता आहे. या प्रकल्पामुळे महाराष्ट्राला २० टीएमसी तर मध्य प्रदेशला २५.५० टीएमसी असे ४५.५० टीएमसी पाणी तापी नदीतून वापरता येणार आहे. या योजनेमुळे महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश राज्याला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे जवळपास तीन लाख हेक्टर जमिनीला लाभ होणार आहे.मूळ योजनेचे काम हे ६१६८ कोटी रुपयांचे असले तरी या योजनेची किंमत आता १०,००० कोटी वर पोहोचले आहे. तरी देखील या प्रकल्पाला पाहिजे तशी गती अद्याप प्राप्त झालेली नाही.

२) नारपार गिरणा जोड योजना:

उत्तर महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे सावट मिटवण्याचे सामर्थ्य असलेला नारपार, दमनगंगा प्रकल्पाचा सर्व्हे देशाचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी केलेला असून स्थापत्य अभियंता डॉ. मोक्षगुंडम सर विश्वभर यांनी देखील केलेला आहे. तसेच जलतज्ञ डॉ. माधवराव चितळे यांनी देखील नारपार आणि गिरणा जोड योजना राबविण्याचे सूचित केले आहे. यावरून नारपार प्रकल्पाचे महत्त्व अधोरेखित होते.नारपार गिरणा नदीजोड योजनेमुळे नाशिक व जळगाव जिल्ह्यातील ५८,७६१ हेक्टर क्षेत्राला सिंचनाचा लाभ मिळणार आहे.

नार,पार,औरंगा व अंबिका या चार पश्चिम वाहिनी नद्या महाराष्ट्र राज्यात उगम पाहून पश्चिमेकडे वाहत जाऊन अरबी समुद्राला मिळतात. हे अतिरिक्त पाणी उपसा करून पूर्वेकडील अति तुटीच्या गिरणा उपखोऱ्यात शेती व पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी ही योजना प्रस्तावित केली आहे. एकात्मिक राज्य जल आराखड्यातील तरतुदीनुसार नार-पार औरंगाबाद नदीच्या खोऱ्यातील ३०४.६ द.ल.घ.मी. पाणी नारपार गिरणा नदीजोड योजनेत वळविण्याचे नमूद आहे. या योजनेमध्ये नऊ धरणे प्रस्तावित आहेत.मानखेडे, सालबोये, मांजरपाडा या तीन लिंकद्वारे २६०.३० द.ल.घ.मी. पाणी उर्दूगामी नलिकांद्वारे उपसा करून चणकापूर धरणाच्या पाणलोट क्षेत्रात सोडण्याचे प्रस्तावित असून पुढे ७९.९२ किमी लांबीच्या प्रवाही बंद नलिकेद्वारे सिंचन करण्याचे नियोजन आहे.त्याचा लाभ जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव, भडगाव,पारोळा व नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, कळवण, देवळा, मालेगाव या तालुक्यातील एकूण ५८ हजार ७६१ क्षेत्राला मिळणार आहे.परंतु अजूनही या योजनेला पाहिजे तशी गती मिळालेली दिसत नाही.

३) धुळे-सुलवाडे-जामफळ-कनोली उपसासिंचन योजना:

दुष्काळी पट्ट्यातील भागात कायमस्वरूपी सिंचन व्यवस्था निर्माण करण्याचा भाग म्हणून धुळे जिल्ह्यातील सुलवाडे-जामफळ-कनोली उपसा सिंचन योजनेकडे बघता येईल.तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ अंतर्गत अवर्षण प्रवन भागात कायमस्वरूपी सिंचन उपलब्ध व्हावे, यासाठी सन १९९९ मध्ये सुलवाडी-जामफळ-कनोली उपसा सिंचन योजनेच्या ७८८ कोटी७९ लाख रुपयाच्या प्रस्तावास मान्यता देण्यात आली. या उपसा सिंचन योजनेच्या प्रकल्पामुळे धुळे जिल्ह्यातील शिंदखेडा तालुक्यातील ४८ गावातील २६,९०७ हेक्टर क्षेत्र ओलीताखाली येणार असून धुळे तालुक्यातील २३ गावातील ६४६० हेक्टर असे एकूण ३३ हजार ३६७ हेक्टर क्षेत्र सिंचित होणार आहे. या योजनेकरीता शिंदखेडा तालुक्यातील दभाषी गावाजवळ तापी नदीतून अस्तित्वातील सुलवाडी बॅरेजच्या वरच्या भागातून उपसा करण्यात येणार आहे. प्रकल्पाची आवश्यकता आणि त्या माध्यमातून शेतीच्या विकासाला चालना देण्यासाठी शासनाने समितीच्या मान्यतेने २ नोव्हेंबर २०१७ ला सुलवाडे-जामफळ-कनोली उपसा सिंचन योजनेचे २४०७ कोटी ६७ लाख रुपयांची प्रथम सुधारित प्रशासकीय मान्यता काही अटींच्या अधीन राहून दिली होती. या योजनेत केंद्रीय जलआयोग, वन व पर्यावरण विभागाचे मान्यताही प्राप्त झालेली आहे. तरी देखील या योजनेचे काम संथगतीने चालू आहे.या सिंचन योजना योग्य प्रकारे योग्य कालावधीत राबवल्यास खान्देशातील बरेच मोठे क्षेत्र हे सिंचनाखाली येऊन शेतकऱ्यांची कृषी उत्पादन वाढीस चालना मिळू शकते.

नंदुरबारमध्ये चिली पार्क स्थापन करणे :

मिरचीचे देशातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या आगार म्हणून नंदुरबारची ओळख आहे. या मिरचीचे अस्तित्व टिकवत पारंपारिक मनाचे जतन केले तर नंदुरबारच्या मिरचीचे वैभव हे अबाधित राहू शकते. मिरचीच्या जुन्या वाणांमध्ये रोगप्रतिकारक क्षमता अधिक असून त्यांच्या विकासाकडे लक्ष देण्याची अधिक गरज आहे. जुन्या वाणाचे क्षेत्र कमी

झाले आहे, ते वाढवण्यासाठी पारंपारिक वानांना नवीन तंत्रज्ञानाची जोड देण्याची गरज तज्ञ मंडळी व्यक्त करतात. जुन्या वाणात रोगप्रतिकारक क्षमता अधिक आहे. त्यामुळे नंदुरबारमध्ये मिरची संशोधन केंद्राची आवश्यकता वारंवार मांडली जाते.

जिल्ह्यात मिरचीवर प्रक्रिया करणारे उद्योग कार्यरत आहेत. नंदुरबारच्या प्रक्रिया केलेल्या मिरचीला मोठी मागणी आहे. मात्र दळणवळणाच्या साधनांअभावी ती बाहेरच्या राज्यात नेण्यास व्यापाऱ्यांना अडचणी येतात. नंदुरबारची मिरची मुंबई,केरळमार्गे निर्यात होत असल्याने त्याचा स्थानिक पातळीवर थेट लाभ मिळत नाही. मिरचीच्या पाथरीसाठी ही खर्चाचा फार मोठा भार सहन करावा लागतो. मिरची पाथरीसाठी विमा कवच मिळत नसल्याने दरवर्षी लाखोंचे नुकसान सहन करावे लागते. मिरची तोडण्यापासून ते पाथरीवर सुकवणे, देठी काढणे, चाळणी प्रक्रिया उद्योगातील हाताने या कामातील मजुरांचे वेगळे प्रश्न आहेत. शासनाने जाहीर केलेले चिली पार्क अथवा मिरची केंद्र अद्याप कागदावरच आहे .

केळी विकास महामंडळ स्थापन करणे:

महाराष्ट्रात जळगाव जिल्ह्यासह राज्यातील नऊ जिल्ह्यांमध्ये केळीचे उत्पादन घेतले जाते. संपूर्ण राज्याचा विचार केला तर ७४,०००हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र केळी लागवडीखाली आहे. यापैकी एकट्या जळगाव जिल्ह्यात २५,०००हेक्टर क्षेत्रावर केळी पिकाची लागवड केली जाते. संपूर्ण राज्याचा केळी उत्पादनाचा विचार केला तर ते ४९ लाख टन एवढे असून त्यातील ३९ लाख टन उत्पादन एकट्या जळगाव जिल्ह्यातील रावेर ,चोपडा, यावल या तालुक्यात होते.

जळगाव जिल्ह्यात केळी विकास महामंडळ स्थापन झाले तर या महामंडळामुळे केळी उत्पादकांना न्याय मिळेल. त्यांना विविध प्रकारचे उत्पादने तयार करून त्यास राज्य व देश पातळीवर महत्वाचे स्थान मिळवता येईल. केळीवर विविध प्रकारचे संशोधन टिशूकल्चरचीरोपे तयार करणे, केळीची विविध प्रकारचे तपासणी आदी बाबी एकाच छताखाली करता येणार आहे. केळी पिकाच्या माध्यमातून पूरक उद्योगांना प्रोत्साहन आणि त्यासंबंधी आवश्यक प्रशिक्षण, केळी पिकावरील विविध समस्या, तिचे निरीक्षण करण्याकरीता सुविधा उपलब्ध होतील. या केळी पीकास संशोधनाच्या माध्यमातून दर्जेदार केळीचे उत्पादन घेणे, केळी निर्यात वाढीसाठी योजना आखणे, त्याला प्रोत्साहन देणे, शेतकरी तसेच उत्पादकांना अत्याधुनिक प्रशिक्षण, वातावरण व बदलांमध्ये पिकात कसे बदल करावेत, केळीला बाजारपेठ कशी मिळवून द्यावी, यासोबतच केळीपासून ट्रॉफी, चॉकलेट बनवणे इत्यादी कारखाने कशा पद्धतीने सुरू करावे, याचे मार्गदर्शन व प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते. केळी या पिकाला आत्तापर्यंत फळाचा दर्जा मिळालेला नसून महामंडळ जळगाव जिल्ह्यात स्थापन झाले तर या माध्यमातून केळीला फळाचा दर्जा देण्याबाबत धोरण राबवता येईल.

तोरणमाळ विकास आराखडा तयार करणे:

उत्तर महाराष्ट्रातील एकमेव थंड हवेचे ठिकाण तोरणमाळ आहे. महाराष्ट्रातील नंबर ०२ चे थंड हवेचे ठिकाण आहे. त्यासाठी सिडकोच्या माध्यमातून तोरणमाळ गिरीस्थानाचा पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून विकास करण्याकरता महाराष्ट्र शासनाने पुढाकार घ्यावा. जागतिक दर्जाचे स्काय वॉक, तोरणमाळ मधील महत्वपूर्ण पॉईंटला जोडणारा सर्कुलर रोड याबाबत नियोजन करावे. त्याचप्रमाणे तोरणमाळ पर्यटन स्थळाचा भविष्यात होणाऱ्या लोकसंख्या व पर्यटक वाढीच्या दृष्टिकोनातून शहराकरीता पाणीपुरवठा मुबलक व्हावा, या दृष्टिकोनातून पाटबंधारे विभागातर्फे योग्य ते नियोजन करावे.

खान्देशात फिशरीज हब किंवा फिश मार्केट सुरू करणे:

खान्देशात विविध धरणातून, नद्यातून, तलावातून होणारे गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन हे उत्तर महाराष्ट्रात जळगाव जिल्ह्यात सर्वात जास्त असल्याने गोड्या पाण्यातील मासेमारीला चालना देण्याकरता व त्याचे मूल्यवर्धन करून चांगला मोबदला स्थानिक मासेमारींना मिळावा, यासाठी फिश मार्केटचे बांधकाम जळगाव जिल्ह्यात केल्यास स्थानिकांना मोठ्या प्रमाणामध्ये रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो.

प्रशासकीय सेवा पूर्व प्रशिक्षण अकादमी सुरू करणे:

प्रशासकीय सेवेमध्ये खान्देशच्या टक्का वाढावा, यासाठी फक्त जळगाव जिल्ह्यातच नव्हे संपूर्ण खान्देशातून स्पर्धा परीक्षेच्या माध्यमातून शासकीय सेवेत जाऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरता सुसज्ज अशाप्री-आय.ए.एस. ट्रेनिंग

सेंटर हे उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ परिसरात सुरू करावे. त्यामुळे खान्देशातील होतकरू विद्यार्थ्यांना खूप मोठी मदत होईल.

अजूनही खान्देशच्या विकासासाठी करण्यासारखे खूप काहीआहे. फक्त त्यासाठी खान्देशातील लोकप्रतिनिधींमध्ये संघटितपणा, एकवाक्यताव दबाव गट निर्माण करण्याची क्षमता,इच्छाशक्ती पाहिजे.

1) खान्देशासाठी भव्य असे क्रीडा संकुल उभारणे.
2) वरणगाव येथे मंजूर झालेले पोलीस प्रशिक्षण केंद्र अहमदनगर येथे न स्थापन करता पूर्ववत वरणगाव येथेच स्थापन करावे.
3) जळगावला बांधकाम विभागाचे विभागीय कार्यालय स्थापन करावे.
4) नंदुरबार जिल्ह्यासाठी स्वतंत्र जिल्हा बँक स्थापन करणे.
5) खान्देशसारख्या मागासलेल्या प्रदेशाच्या विकासासाठी खाजगीगुंतवणूक वाढविणे महत्त्वाची आहे. केळकर समितीने काढलेल्या निष्कर्षात देखील ही बाब महत्त्वपूर्ण सांगितलेली आहे.
6) रोजगार निर्मितीसाठी जिल्हानिहाय, तालुकानिहाय एमआयडीसी स्थापन करणे खूप महत्त्वाचे आहे.
7) खान्देश @२०५०दृष्टिकोन समोर ठेवून शैक्षणिकदृष्ट्या खान्देश विकसित होण्यासाठी IIT (आय.आय.टी.), IIM(आय.आय.एम.) सारख्या संस्था खान्देशात स्थापन होतील, या दृष्टिकोनातून योग्य ते प्रयत्न व नियोजन करणे.

जर या प्रश्नांकडेखान्देशातील लोकप्रतिनिधींनी आप-आपसातील पक्षभेद, मतभेद व श्रेयवाद विसरून वेळीच लक्ष दिले तर खान्देशचासर्वांगीण विकास होण्यास खूप मदत होईल.

निष्कर्ष :-

नाशिक विभागातील खान्देशमध्ये समाविष्ट असलेले जळगाव, धुळे, नंदुरबार हे जिल्हे विभागातील नगर व नाशिकपेक्षा विकासाच्या बाबतीत मागे आहेत. अनेक सिंचन योजना, प्रकल्प हे राजकीय प्रतिनिधींच्या अनास्थतेमुळे पक्षभेद विसरून विकासासाठी एकत्र न आल्यामुळे वेळीच मार्गी लागले नाही. त्यामुळे विकासाचा अनुशेष खान्देशमध्ये सर्वच क्षेत्रात पहावयास मिळतो. पर्यटन, सिंचन, शिक्षण, औद्योगीकरण इत्यादी क्षेत्रात पाहिजे तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. महाराष्ट्रातील काही शहरे मुंबई, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद इथपर्यंत विकास केंद्रित झालेला दिसतो. विकासाचे विकेंद्रीकरण झालेले दिसत नाही.

संदर्भ:

1) पवार प्रमोद, कांबळे बाळ, अमृतकर प्रशांत: महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे,अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव,प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र.८९
2) पवार प्रमोद, कांबळे बाळ, अमृतकर प्रशांत: महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे,पृष्ठ क्र. ९८.
3) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, धुळे जिल्हा -२०२०.
4) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन,जळगाव जिल्हा -२०२०.
5) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन,नंदुरबार जिल्हा- २०२०.
6) दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, २८जून २०१८.
7) डॉ. युवराज परदेशी –ब्लॉग.
8) चौधरी एच. आर., प्राचीन कालीन माळवा व खान्देश–राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक संबंध.
9) महाजन टी.टी.,खान्देशचा राजकीय व सांस्कृतिकइतिहास.
10) चौधरी की. का. (संपा.),खान्देश गॅझेटीअर : जळगाव जिल्हा, महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९७६.

"तुकारामाच्या अभंगातील मानवी मूल्यांचा शोध व बोध"

प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ
सहयोगी प्राध्यापक, देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ, ता. मोहोळ, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना :–

मराठी भाषेमध्ये संत साहित्याचे दालन फार समृध्द आहे. महानुभाव–दत्त, नाथ वारकरी संप्रदायाची महान परंपरा आहे. प्रत्येक संप्रदायातील संतानी सर्वसामान्यांना उपदेश केला आहे. याशिवाय साहित्याच्या मांदियाळीत भरीव योगदान दिले. यातील वारकरी संप्रदाय फार लोकप्रिय झाला. कारण वारकरी संप्रदायाने आचार धर्मामध्ये प्रापंचिकांना सामावून घेतले आहे.

सर्वसामान्य माणूस दैनंदिन जीवन जगताना अनेक संकटाचा सामना करतो. त्यामुळे त्याची मन:शांती हरवते. अशा खचलेल्या लोकांना मार्गदर्शन करून जीवन जगण्याची प्रेरणा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य वारकरी संप्रदायातील अठरापगड जातींमधील संत मंडळींनी केले आहे. भक्ती मार्ग सांगण्याबरोबर कर्मवादही सांगितला. तुझ्या जीवनाचा तूच शिल्पकार आहेस हेच मर्म या संतांनी सांगितले आहे. शुध्दाचरण, मानवतावाद, विवेकनिष्ठा या मार्गाचा अवलंब केला तर जीवन सुजनाम् सुफलाम् होते, हाच संदेश दिला आहे.

संत तुकारामांचा परिचय :–

महाराष्ट्राच्या समाज घडणीत संत तुकाराम महाराजांचे योगदान अत्यंत महान अशा स्वरूपाचे आहे. संत तुकारामांचा जन्म देहू येथे इ.स. १६०८ मध्ये झाला. सावकारकीचा व्यवसाय होता. विठ्ठल भक्ती व पंढरीच्या वारीची परंपरा आठवे पूर्वज विश्वंभरापासून चालू होती. प्रापंचिक असणारे तुकाराम ते संत तुकाराम हा प्रवास थक्क करणारा आहे.

जागतिक स्तरावर तेरावे शतक फार महत्त्वाचे ठरले आहे. राजसत्ता, धर्मसत्ता यांना हादरे बसले, नवमूल्यांच्या मांडणीची सुरूवात झाली. मानवकेंद्री विचारांना सुरूवात झाली. ग्रीक संस्कृतीमध्ये बुध्दीस्वातंत्र्य, विवेकनिष्ठा यांना महत्त्व प्राप्त झाले तर भारतामध्ये महात्मा बसवेश्वर आणि संत ज्ञानेश्वर यांनी "हे विश्वची माझे घर" या विचारांची पेरणी केली.

संन्यस्तवृत्ती किंवा जीवन विन्मुखता ही नीती नसून निसर्गवाद हाच नीतीचा पाया आहे. त्यामुळे मानव हा निसर्गाचा अंश असल्यामुळे निसर्ग नियमानुसार उपभोग घेणे, हेच सद्वर्तन आहे. सहिष्णुता, उदारमतवाद, सामाजिक न्याय, समता, प्रवृत्तीपरता, आशावाद या सर्वांचा समावेश मानवधर्म किंवा मानवतावादामध्ये होतो. त्यामुळे संत तुकाराम म्हणतात – "बुडती हे जन न देखवे डोळा, म्हणूनी येतो कळवळा" ही भूमिका केवळ समाजात सर्वसामान्य जनावर होणारे अन्याय–अत्याचार, त्यांची होणारी पिळवणूक तसेच धर्म–जातींच्या नावावर होणारी हेटाळणी, कर्मवादी, धर्मवाद, भक्तीवाद यामध्ये होणारा संघर्ष या सर्वांचा वाईट सामान्य जनावर होत आहे, त्यांची होणारी ही पिळवणूक पाहून मन हेलावून जाते. त्याच्याबद्दल मनात चिंता, भय, काळजी वाटू लागते असे म्हणतात.

समाज प्रबोधनकार, परिवर्तनकार संत तुकाराम :–

तुकाराम हे शूद्र असल्यामुळे त्यांना वेद अध्ययनाचा अधिकार नव्हता. त्यामुळे त्यांनी संतांची वचने श्रवण केली, त्याचे चिंतन, मनन केले. अनुभवाच्या भट्टीतून तुकारामांचे व्यक्तिमत्त्व तावून सुलाखून निघाले. तुकाराम आता लोकांमधून एकांतात गुंतत गेले. त्यामुळे त्यांचा स्वभाव फटकळ, परखड, सडेतोड झाला. त्यांनी सर्वस्व त्यागले आणि सर्वसामान्यांना उपदेश करणारे प्रबोधनकार, इतिहासकार, परिवर्तनकार म्हणून संत तुकाराम जनमान्यता प्राप्त झाली.

भागवत धर्माचा विचार तुकारामांनी आत्मसात केला. श्रेष्ठ–कनिष्ठ, सगुण–दुर्जन, पाप–पुण्य असा भेद त्यांचे लेखी उरलाच नाही. ते म्हणतात की, "विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ ।। अइका जी तुम्ही भक्त भागवत । कराल ते हित्य सत्य करा । सुख–दु:ख जीवा भोग पावे ।।"

संत तुकाराम हे निर्भीड, बंडखोर, वास्तववादी, मानवतावादी विचाराचे पाईक असल्याने त्यांनी समाजातील दांभिकतेवर कठोर प्रहार केले आहेत. महाराष्ट्रात सर्वत्र अन्याय–अत्याचार–पिळवणूक, शोषण, अंधश्रध्दा, रूढी–परंपरा, कर्मवाद यांचे स्तोम माजलेले होते. अशा वेळी त्यांनी आपल्या अभंग, कीर्तनामधून समाजाला ज्ञान, भक्ती, मोक्ष याचा सुलभ अर्थ सांगून सर्वांना त्यांची मनोभावे साधना करण्याचा अधिकार आहे. त्यास जात, धर्म, पंथ, लिंग इत्यादींची बाधा नाही हे ठणकावून सांगितले.

संत तुकाराम कालीन समाज स्थितीचा विचार केला तर शूद्र हे पशूवत जीवन जगत होते. विवेक, चिकित्सा या बाबी त्यांना ठाऊक नव्हत्या. अज्ञानाच्या अंध:कारात खोल रूतलेल्या दीन–दुबळ्यांना अंधश्रध्देच्या चक्रव्युहातून बाहेर काढणे हेच एकमेव आपले जीवितकार्य आहे, याची जाणीव संत तुकारामांना झाली. आर्थिक दारिद्र्यामुळे, लौकिक सुखाला वंचित झालेली आणि मानसिक गुलामगिरीमुळे अगतिक झालेली जनता मूढ बनली होती. अशा केविलवाण्या परिस्थितीत

सर्वसामान्यांचे प्रबोधन, परिवर्तन करावे असे संत तुकारामांना मनोमन वाटत होते. त्यामुळेच त्यांनी अभंग, कीर्तनातून समाजाला समता, एकता, बंधूता, न्याय या मूल्यांची शिकवण प्राचीन काळी दिली आहे. त्यामुळे त्यांचे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचा महान असा ठेवा होय.

तत्कालिन समाज स्थिती पाहता, गुण—कर्मावरून ठरलेले वर्ग कालांतराने जन्मावरून कायम झाले. "शुध्दाशुध्द निवडे कैसें । चर्म मास भिन्न नाही ।" "संतांचे गुण—दोष आणितां यामना । भालिया उगाणा सुकृताचा । तुका म्हणे गंगे अग्नीसि विटाळ । लावी तो चांडाळ दु:ख पावे ।।"

असा कळीचा प्रश्न उपस्थित करून संत तुकाराम म्हणतात की, निसर्गानेच कुठल्याही प्रकारचा भेद केला नाही तर अस्पृश्यतेबद्दल फारसा विचार करू नये. अस्पृश्यता ही वरवरची आहे, अंतरंग मात्र सारखेच आहे. म्हणूनच प्रा. गं. बा. सरदार म्हणतात, "त्यांनी (तुकोबांनी) आपल्या तिखट व मर्मभेदी शब्दांनी समाजातील अनिष्ट प्रवृत्तीवर निर्भीडपणे हत्यार उपसले. बहुजन समाजातील सामान्य व्यक्तीचे राग, द्वेष आणि आशा—आकांक्षा त्यांनी आत्मियतेने बोलून दाखविल्या. त्यामुळे महाराष्ट्रीय जनतेच्या अंत:करणात त्यांना अढळ स्थान लाभले".

संत तुकारामांच्या काळात शिवकालीन राजवट महाराष्ट्रात होती. छत्रपती शिवाजीराजे उदारमतवादी होते. प्रजाहितदक्ष राजे होते. स्वाभिमानाचे स्फुलिंग राजांनी जनतेच्या मनात रूजविले. त्याला फुलविण्याचे महत्त्वपूर्ण काम संत तुकारामांनी आपल्या सुमारे साडेचार हजार (४,५००) अभंगाद्वारे केले. संत तुकारामांची गाथा अखंड ज्ञानाचा महासागर म्हणून सर्वसामान्यांच्या मुखात कायम जीवंत आहे. देव, धर्म, भक्ती, कर्म यामधील भेद नष्ट करून समाजातील अठरापगड समाजाला भक्ती, मुक्तीमध्ये एकतेने गुंफले आहे. संत तुकारामांचे धर्म, भक्ती व मानवक्रांतीचे कार्य महान असे प्रबोधन, परिवर्तनांची नांदी ठरते आहे.

समाज जीवनात सर्वसामान्यांची वाटचाल अंधारातून अंधाराकडे अशा स्वरूपाची होती. भौतिक उत्कर्षाची त्यांना आशा नव्हती, त्याचप्रमाणे आत्मिक उन्नतीचा मार्गही त्यांना मोकळा नव्हता. अशा अवघडलेल्या स्थितीत समाजाला योग्य मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी संत तुकारामांनी स्वत: घेतली. यासाठी त्यांनी वारकरी संप्रदायाचा आधार घेतला. संत तुकारामांनी अभंग लेखनास प्रारंभ केला. त्यांच्या अभंगामधून आत्मप्रचितीचा ओलावा आहे, भावोत्कटतेचे सामर्थ्य आहे, सामाजिक अन्यायाची चीड आहे. त्याचबरोबर मानवतेबद्दलची नितांत श्रध्दा आहे या सकारात्मक बाबी दिसतात. त्याचप्रमाणे समाजकंटकांची यथोचित संभावना करून चिरंतन निती मूल्यांची जोपासना केली. थोडक्यात पारमार्थिक जीवनातील समतेसाठी त्यांनी अट्टाहास केला. हे कार्य परिवर्तनवादी, प्रबोधनवादी, क्रांतीकारी स्वरूपाचे आहे असे म्हणावे लागेल.

चांगले आचरण ही काळाची गरज :—

मानवी जीवन धक्काधक्कीचे आहे. पावलोपावली त्यास कधी आनंद तर कधी दु:ख, तर कधी संसारातील अनंत अडचणी यांना सामोरे जावे लागते. असे असले तरी मानवाने आपला सत्कार्य, पुण्यक्रम, भक्ती कधी सोडू नये असे ते सांगतात. चोरी कधी करू नये असे वचन आपण नेहमी ऐकतो परंतु चोरी करण्याचा मोह होऊन देखील एखाद्याने चोरी केली नाही तर त्यामुळे तो मनुष्य नीतिमान ठरू शकेंल असे नाही. चोरी केल्यामुळे शिक्षा होते. या भयापोटी त्याने चोरी केली नसेल तर त्याचे वर्तन नियमाचे पालन केल्याचे होईल. परंतु चोरी करणे योग्य नाही असे वाटल्यामुळे त्याने चोरी केली नाही तर त्याची ही कृती नैतिक ठरेल यात शंकाच नाही. ते मानवाने किती ही संकटे, दु:ख, यातना वाट्याला आल्या तरी सुध्दा आपले चांगले कर्म करीत राहणे हे उत्तम होय.

अशा स्वरूपाचा नीतिमान समाज निर्माण झाला पाहिजे असे संत तुकारामांना वाटत होते. या शुध्दीकरणाच्या प्रक्रियेतील सर्वात मोठी अडचण म्हणजे बहुजन समाजामध्ये असणारे अज्ञान व अंधश्रध्दा, रूढी—परंपरा यांचा मुकाबला कसा करावयाचा हा मोठा यक्ष प्रश्न संत तुकारामांसमोर होता. चिंतनानंतर त्यांना याचे उत्तर सापडले आणि त्यांनी अभंग लेखनास सुरूवात करून समाजाला योग्य आचरण, उत्तमशील यांची शिकवण दिली आहे. शुध्द बीजोपाटी । फळे रसाळ गोमटी । मुखी अमृताची वाणी । देह देवाचे कारणी ।। शुध्द बिज असेल तर येणारे फळही उत्तम उपजते. ज्याच्या मुखी हरिनामामृत असते त्या मधुर वाणीमुळे त्याचा देह सत्कारणी लागतो. जो देश, चित्त, बुध्दिने निर्मळ आहे त्याचे चित्त गंगाजलाप्रमाणे पवित्र असते असे संत तुकाराम म्हणतात.

प्रापंचिकांना मौलिक संदेश :—

संत तुकारामांच्या अभंगातील संदर्भ वर्तमान—भविष्यकाळास लागू पडतात. त्यामुळेच त्यांचे अभंग देश, काळ, स्थितींची सीमारेषा ओलांडून आपलेसे वाटतात. मानवी जीवनातील विविध प्रकारचे भावनाकल्लोळ मानसिक, सामाजिक जीवनातील चढाओढ, जीवघेणा संघर्ष व समता, बंधुता, एकता यासाठी चाललेला संघर्ष याचे प्रतिबिंब त्यांचा अभंगात पाहावयास मिळतात.

व्यक्तिच्या प्रतिष्ठेचा आदर, मानवाच्या सृजनशीलतेवर श्रध्दा आणि इच्छा स्वातंत्र्याचे उत्कटतेने रक्षण करणे गरजेचे आहे, ही संत तुकारामांची धारणा झाली.

“हरिनामवेली पावली विस्तार, फळी पुष्पी भार वोल्हावली तेथे माझ्या मना होई पक्षिराज, साधावया काज तृप्तीचे या मुळीचिया बीजें दाखविल गोडी, लवकर चि जोडी जालियाची तुका म्हणे क्षणक्षणां जातो काळ गोडी ते रसाळ अंतरेल”.

हरिभक्ती, नामस्मरण सातत्याने कर, वासनांची तृप्ती ही असमाधान निर्माण करणारी असते तर हरिनामाच्या गजराने लाभणारी तृप्ती ही मनाचे समाधान करणारी असते. आत्मसुख याच समाधानातून मिळते. आपले शरीर हे नाशवंत आहे असे समजून लोकांवर नेहमी उपकार करावा. मनुष्या तू आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानाची शुध्दी सोडलीस व देहबुध्दीत अज्ञानाने झोप घेऊ लागलास. त्यामुळे तू भलत्याच विकारांच्या आधीन होऊन तुझी अवस्था बिकट झाली आहे. प्रथम तू स्वत:चे आयुष्याचे रक्षण कर असे आग्रहाने सांगतात. दया, क्षमा, शांती या मानवी मूल्यांची जोपासना करून आचरणात आण असे संत तुकारामांनी सर्वांना उपदेश केला आहे.

“वेदाचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा । इतरांनी वहावा भार माथा ।” असे परखड मत ते व्यक्त करतात. “तुका तरी सहज बोले वाणी । त्याचे घरी वेदान्त वाहे पाणी ।” भक्ती, ज्ञान, वैराग्य याने ओथंबलेली त्यांची अभंगवाणी परब्रम्हाच्या अद्वेताची मनोमन पूजा बांधते. विठ्ठलाचे ते विटेवरील सावळे परब्रम्ह, सगुण–साकार होऊन स्वत:ला तुकोबांच्या अभंग–भक्तीरसात थिजून, बुडवून घेण्यात धन्यता, आनंद मानत असावेत असेच वाटते. त्यामुळेच त्यांचे अभंग रसाळ वाटतात. संत तुकारामांची कविता उत्कट, उत्स्फूर्त स्वरूपाची होती. अनुभव संपन्नता हा त्यांच्या अभंगाचा वेगळेपणा होता.

परिमळ म्हणू चोळूं नये फूल खाऊं नये मूल आवडतें ।मोतियाचे पाणी चाखूं नये स्वाद यंत्र भेदुनि नाद पाहूं नये ।।कर्मफळ म्हणुनी इच्छूं नये काम तुका म्हणे वर्म दावूं लोकां ।।।

फुले सुगंधी असतात त्याचा वास घेण्यासाठी. पण त्याचा चोळामोळा करू नये. गोड गोजिरे मूल आपल्याला आवडते म्हणून ते आपण खात नाही. मोत्याचे पाणी निर्मळ आहे म्हणून मोती चोखू नये. तसेच वेगवेगळी वाद्ये मधूर वाजतात म्हणून ती फोडून पाहू नये. तसेच फळाची अपेक्षाच ठेवून कोणतेच कर्म करू नये असा मौलिक विचार सर्वसामान्य लोकांस संत तुकाराम देतात.

मानवाने संयमाने स्वत:ला नियंत्रित करावे, अतिरेक टाळावा हे संत तुकाराम प्रापंचिकांना सांगतात. वासनांच्या पूर्ततेची ओढ मानवाला अनादी कालापासून आहे. वासनांचा त्याग केला तरच आपल्याला जीवनाचे रहस्य समजू शकेल. परंतु सद्यस्थिती याचे विरूध्द आहे. जर कर्मफळ म्हणून भोग उत्पन्न होत असेल तर त्या भोगाबद्दलची आसक्ती ठेवू नये, असे रोखठोक सांगतात.

शरीर आणि आत्मा यामध्ये द्वैत मानण्यात येते. मनुष्याचे शरीर निसर्गाचा भाग आहे हे वास्तव आहे. परंतु आत्मा हा निसर्गाचा भाग नाही. तो स्वतंत्र असून परमात्म्याचा अंश आहे. आणखी आत्मा हा अमर अविनाशी आहे असे मानले जाते. त्यामुळे मानवी सुखे ही शारीरिक स्वरूपाची असतात. त्याचा आत्म्याशी काहीही संबंध नसतो. त्यामुळे आत्मोन्नती करणाऱ्यांनी जप, तप मार्गाने शरीर जितके कष्टवता येईल तितके कष्टवून आत्म्याचा प्रकाश वाढवावा. थोडक्यात आत्मोन्नती म्हणजे मोक्ष प्राप्तीचा राजमार्ग होय हे संत तुकारामांचे म्हणणे होते. जन्म–मरणाचे फेऱ्यामधून मुक्ती मिळविले म्हणजे मोक्ष होय. मानवी जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय मोक्ष प्राप्ती हेच आहे. ही बाब संत तुकारामांनी अभंगातून सांगितली आहे. संत तुकाराम महाराज म्हणतात रडणाऱ्याबरोबर आपण ही रडणे मुर्खपणाचे आहे. दुसऱ्याला दु:ख झाले ते दु:ख आपणास सांगतो म्हणून आपण ही दु:खी होणे गरजेचे नाही तर आपल्या मनात धीर आणि समाधान मानले तर ईश्वर आपल्याजवळच आहे असा साक्षात्कार होईल. परंतु तो सुध्दा मोक्षाचे आयतेचे गाठोडे तुम्हाला देईलच असे नाही.

त्यासाठी तुम्हाला मनोभावे भजन, स्मरण, चिंतन करावे लागेल. सत्कर्म करावे लागेल, त्यामुळे दु:ख हे क्षणभंगुर आहे, हे तुम्हाला समजेल. या सर्व प्रयत्नांती ईश्वर आहे व तो सुख, शांती स्वरूप आहे याची साक्ष पटेल असे म्हणतात. “आणूनि निराळे धावे हाती । तुका म्हणे फळ आहे मुळापाशी । शरण देवासी जाय वेगी ।” हे या अभंगातून स्पष्ट दिसते.

आजच्या काळी तुकोबांच्या विचारांची गरज :–

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आपल्या देशात समाज झपाट्याने सुधारेल, स्वकीय एकमेकांना मदत करतील, असा भाबडा आशावाद होता. त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अंधश्रध्दा दैव शरणता, प्रारब्धवाद, विज्ञाननिष्ठेचा अभाव असेच आपणास म्हणावे लागेल. केवळ अशिक्षित लोकच बुवा, बाबा, गुरू, महाराज यांचे पाठीमागे लागतात असे नाही तर उच्चशिक्षित, उच्चपदस्थ व्यक्तीदेखील अंधश्रध्देच्या कर्मकांडात गुंतला आहे तर कांही संतांनी दुकानदारी चालू केली आहे. अशा ढोंगी संतांचा संत तुकारामांनी खरपूस समाचार घेतला आहे.

परद्रव्य, परनारी यांची अभिलाषा मनुष्य बाळगतो हेच चुकीचे आहे अथवा बाह्यांगात बदल केला. दाढी, जटा वाढविल्या, गुहेत राहिले, भगवी कफनी परिधान केल्याने अंगी संतत्व येत नाही. अंगारे–धुपारे, जादूटोणा, चमत्कार यामुळे परमार्थिक विचार लुप्त होतात. मनुष्य प्रयत्नवाद सोडून शरणागतता स्वीकारून दास्यत्व पत्करतो. आसक्तीमुळे मनुष्य

अहितकारक बाबी सोडत नाही. चमत्कार अंधश्रध्देला बळी पडतो. सातत्याने दुष्ट प्रवृत्तींवर घणाघाती हल्ला केल्यामुळे संत तुकारामांच्या विचारसरणीत सकसपणा आणि वाणीत रोखठोकपणा आला होता.

एकविसाव्या शतकात संगणक युगात, स्पर्धेच्या जगात, जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर मनुष्याने डोळे दिपावून टाकणारी प्रगती करायला काहीच हरकत नव्हती. परंतु कथनी आणि करणी यामध्ये अंतर पडल्याने मानवतावादाला, विज्ञान युगाला अंधश्रध्देसमोर हात टेकावे लागले. शतक एकविसावे आले परंतु वर्तन सोळाव्या शतकातीलच राहिले.

निष्कर्ष :–

१. संत तुकारामांचे अभंग समाजातील दांभिकतेवर आसूड उगारते.
२.संत तुकारामांनी समाजाला नैतिकतेचे डोस पाजले आहेत.
३.संत तुकारामांचे अभंग काळाच्या कसोटीवर उतरले आहेत.
४.संत तुकारामांचे अभंग अखिल मानव जातीचे कल्याण चिंतीतात.
५.संत तुकारामांचे अभंगामधून मानवी व्यवहाराचे दर्शन घडते.
६.संत तुकारामांच्या अभंगांनी मराठी साहित्य समृध्द झाले आहे.
७.'स्व' त्वाचे स्फूलिंग चेतविणारे साहित्य.
८.समाजाला अंधश्रध्देच्या गर्तेतून बाहेर काढले.
९.भक्तीला कोणतेच बंधन, सीमा नाही असे सांगितले.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

1. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – डॉ. ल. रा. नसीराबादकर
2. धर्मनिरपेक्षता नव्हे, इहवाद – म. शं. ढोले
3. शक्तीचा मळा – शं. गो. तुळपुळे
4. मराठी संत वाङ्मयातील परमार्थ मार्ग – डॉ. रा. दत्र रानडे
5. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुति – गं. बा. सरदार

'पांढरं भूत' - विज्ञानवादी कथासंग्रह

प्रा. डॉ. गणेश लहाने

उपप्राचार्य, मराठी विभागप्रमुख, दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतात अनेक समस्या असल्याची जाणीव भारत सरकारला होती, त्यातीलच एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे शिक्षण ही होय. भारतात अनेक शतकापासून शिक्षणाच गंगा ही बहुजन आणि वंचित समाजापासून दूर ठेवली गेली होती. त्यामुळे भारतीय समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा अशा अनेक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. या सर्व समस्यांचे माहेरघर शिक्षण हेच होते. कारण शिक्षणाने माणूस सुसंस्कृत होऊन समाजातील अनेक समस्यावर मात करू शकतो याची जाणीव स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली होती. भारत सरकारने प्रत्येक वाडी - वस्तीवर शाळा देण्याचे धोरण स्वीकारले. सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण हा भारतीय समाजाचा हक्क आहे ही जाणीव सरकारला झाल्यामुळेच प्रत्येक जाती – धर्मापर्यंत शिक्षणाची ज्ञानगंगा भारत सरकारने पोचवली. त्याचा परिणाम म्हणजेच स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय समाजात हळूहळू शिक्षणाचे प्रमाण वाढू लागले. पारंपरिक व्यवस्थेने ज्यांना शिक्षण नाकारले होते, ज्यांच्या नशिबी पशुतुल्य जीवन आलेले होते. त्यांच्या जीवनात आणि आयुष्यात आमुलाग्र बदल करण्याचे काम शिक्षण व्यवस्थेने केले. त्याचाच परिणाम म्हणजे १९६० नंतर मराठी साहित्यात अनेक साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. त्यात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनवादी, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य असे कितीतरी साहित्य प्रवाह कालोघात निर्माण झाले. त्यातीलच एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य हा होय. पारंपरिक समाज व्यवस्थेने दिलेले दुःख कालांतराने बदलले पाहिजे. याची जाणीव अनेक सुशिक्षित दलित तरुणांना झालेली होती. त्यातूनच दलित साहित्याचा उगम झाला. आत्मभान आणि आत्मशोधातून निर्माण झालेल्या दलित साहित्याने 'माणूस' हा केंद्रबिंदू समजून साहित्याची निर्मिती केली. शतकानुशतकाचे दुःख दलित साहित्यातून मांडले गेले. कालांतराने मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह म्हणून दलित साहित्य प्रवाह नावारूपाला आले. दलित लेखकांनी स्वतः भोगलेल्या, अनुभवलेल्या दुःखाचे चित्रण आपल्या कविता, कथा, आत्मकथन, कादंबरी आणि नाटकांमधून चित्रित केलेले आहे. इ. स. १९९० नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणाचा भारत सरकारने स्वीकार केला. त्याचा परिणाम संपूर्ण भारतीय समाज व्यवस्थेवर झाला. पूर्वी असणाऱ्या भारतातील समस्या काही प्रमाणात नाहीशा होऊन नवीन समस्यांनी आपले रूप धारण केले. दलित साहित्यातील दलितपणा जाऊन कालांतराने दलित साहित्यातही नव्या जीवन जाणिवांचे चित्रण येऊ लागले. पूर्वीच्या साहित्यात येणाऱ्या दलितपणा, भूक, वेदना आणि विद्रोह यांचे प्रमाण नवीन येणाऱ्या दलित साहित्यात कमी होऊन नवीन समस्यांचे आणि जीवन जाणिवांचे चित्रण दलित साहित्यिक करू लागले. त्यातीलच एक दलित कथाकार म्हणजे जी. जी. कांबळे गुरुजी होय. कांबळे गुरुजींचा 'पांढरं भूत' हा तिसरा कथासंग्रह असून या अगोदर त्यांनी 'राजीनामा' व 'रंग्या' हे दोन कथासंग्रह प्रकाशित केलेले आहेत. 'पांढरं भूत' या कथासंग्रहामधून भारतीय समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा अजूनही गेलेल्या नाहीत. त्याचबरोबर कर्मकांडाला भारतीय समाज बळी पडून अजूनही बुवाबाजीच्या नादाला कसा लागलेला आहे. याचे चित्रण या कथासंग्रहातील अनेक कथांमधून आलेले आहे.

'पांढरं भूत' या कथासंग्रहात एकूण १६ कथा असून हा कथासंग्रह 'वावर' प्रकाशनचे प्रकाशक डॉ. भास्कर बडे यांनी प्रकाशित केलेला आहे. 'पांढरं भूत' या कथासंग्रहातील प्रत्येक कथा ही वेगवेगळ्या विषयावर लेखन करत असताना कथाकाराने विषयाबरोबरच आशय आणि अभिव्यक्तीचे वेगळेपणही जपलेले आहे.

'माणुसकी' या कथेमधून सौदागर रिक्षावाला आपली उपजीविका भागवण्यासाठी रिक्षा चालवत असतो पण एके दिवशी त्याच्या ऑटोरिक्षाचा धक्का एका वृद्ध माणसाला लागतो आणि ऑटोच्या धक्क्याने तो वृद्ध माणूस रस्त्याच्या बाजूला जाऊन, बेशुद्ध होऊन पडतो. लोक आपल्याला मारतील या भीतीने कथेतील नायक सौदागर हा

जखमी माणसाला मदत न करता घरी निघून जातो पण घरी गेल्यानंतर तो अस्वस्थ होतो कारण आपल्या हातून झालेली चूक त्याच्या लक्षात येते. आपल्या मुलाच्या हातून चूक झालेली समजताच, सौदागरचे वडील चिखुर्डा गावातील ज्या वृद्ध माणसाला धक्का लागला होता. त्याचा शोध घेत त्याच्या घरी जातात. त्याला मार लागलेला पाहून दवाखान्यात जाण्यासाठी दहा हजार रुपये देत असतात पण कबुलसाहेब ते दहा हजार रुपये नाकारतात उलट आपल्याला ऑटो रिक्षाचा धक्का लागलेला कळताच आपली काळजी घेण्यासाठी कुणीतरी आलेला आहे. याचा आनंद कबुलसाहेबांना होतो. आधुनिक काळात माणूसपण हरवलेल्या जगात आजही काही माणसे किती कमालीचे प्रामाणिक आणि इमानदार आहेत. याचे अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण 'माणुसकी' कथेमधून कथाकाराने चित्रित केलेले आहे.

'अपेक्षाभंग' या कथेत एका खेडेगावात प्रामाणिकपणे रुग्णांची सेवा करणारे वामनराव आणि त्यांच्या सौभाग्यवती सावित्राबाई यांच्या दुःखाचे चित्रण या कथेत कथाकारांनी केलेले आहे. वामनरावांना दीपक नावाचा एकच मुलगा असतो त्याचे वैद्यकीय शिक्षण वामनरावांनी पूर्ण केलेले असते पण कालांतराने आपला दवाखाना दीपकने पुण्यासारख्या महानगरामध्ये चालवलेला असतो. तेथेच त्याची माधुरी नावाच्या तरुणीशी ओळख होते आणि तिच्यासोबत तो आई - वडिलांना न विचारताच विवाह बंधनात बंदिस्त होतो. या घटनेने वामनराव आणि त्यांच्या पत्नी सावित्राबाई खचून जातात कालांतराने यातच सावित्राबाईंचा मृत्यू होतो. ही बातमी वामनराव मुलाला कळवतात पण आईच्या मातीलाही दीपक आलेला नाही. याची खंत वामनरावांच्या मनात असते. ते म्हणतात की, "सावित्रा गेली, असा फोन करूनही दीपक आला नाही. जन्मदात्या आईचा त्याला विसर पडला. बालपणी आई वाचून क्षणभरही न राहणाऱ्या मुलाला मोठेपणी लग्नानंतर आई का नकोशी झाली! हाताला धरून बालपणी चालायला शिकवणाऱ्या वडिलांना वृद्धपणी त्यांची काठी बनण्याची गरज असताना तो आपल्यापासून दुरावला आहे."[१] अशी खंत 'अपेक्षाभंग' या कथेतून कथाकाराने व्यक्त केली आहे.

आपण आयुष्यभर केलेल्या कमाईचा पश्चाताप वामनरावांना होतो आणि ते मुक्ताई वृद्धाश्रमात प्रवेश घेतात कालांतराने वामनरावांचाही मृत्यू होतो आणि त्यांच्याही अंत्यविधीला दीपक येत नाही. या प्रस्तुत कथेमधून कथाकाराने आधुनिक काळात वृद्धांची समस्या कशी निर्माण झालेली आहे आणि शिक्षणाने माणूस संस्कारीत होण्याऐवजी आपल्याच आई - वडिलांपासून कसा दूर जातो, वृद्ध अवस्थेत त्यांना सांभाळण्या ऐवजी त्यांना नाकारून आधुनिक नवतरुण पिढी कशी दूर जात आहे, याचे चित्रण 'अपेक्षाभंग' या कथेमधून आलेले आहे.

'घटस्फोट' या कथेत आधुनिक काळात टीव्ही, मोबाईलचा जास्त वापर झाल्यामुळे त्याचा समाजावर आणि तरुणावर कसा परिणाम होत आहे. याचे चित्रण करत असताना नवीन पिढी कशी स्वैराचारी बनत आहे हे कथाकाराने 'घटस्फोट' या कथेतून चित्रित केलेले आहे. या कथेत सुनील हा महानगरपालिकेत नोकरी करणारा तरुण. विवाह करतो पण कालांतराने मुलीच्या चुकीमुळे दोन्ही घरांना त्याचा कसा त्रास होतो आणि शेवटी घटस्फोट घ्यावा लागतो, हे समाजातील वास्तव चित्रण 'घटस्फोट' या कथेत कथाकाराने चित्रीत केले आहे.

'कात टाकली' या कथेत पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीची कशी कुचंबना होते याचे चित्रण आलेले आहे. आधुनिक काळात काळ कितीही बदललेला असला तरी समाजात अजूनही मुलगा हाच वंशाचा दिवा म्हणून मिरवला जातो. एखाद्या मुलीला मुलगी झाल्यानंतर तिला समाज व्यवस्था कशी त्रास देते याचे अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण 'कात टाकली' या कथेत आलेले आहे. 'मळभ' या कथेत भारतीय समाजात अजूनही अंधश्रद्धा कशी अस्तित्वात आहे, याचे चित्रण करत असताना परंपरा आणि परिवर्तन यातील हलकासा संघर्षही कथाकाराने चित्रीत केलेला आहे. ग्यानदेव हा एका खाजगी शाळेत विनाअनुदानित तत्त्वावर शिक्षकाची नोकरी करणारा शिक्षक आहे. त्याला राहुल नावाचा एक छोटा मुलगा होता. एके दिवशी राहुलला ताप आल्यामुळे त्याची आजी कचराबाई राहुलला डॉक्टरांकडे घेऊन न जाता एका मांत्रिकाकडे घेऊन जाते. पण राहुलचा ताप कमी न होता उलट जास्तच वाढतो आणि ग्यानदेवच्या हे लक्षात येते. तेव्हा ग्यानदेव त्याला डॉक्टरांकडे दवाखान्यात ॲडमिट करतो. हे त्याच्या आईला आवडत नसते. डॉक्टरांच्या प्रयत्नामुळे राहुलचा आजार बरा होतो. हे कचराबाई या पारंपरिक विचार करणाऱ्या आणि अंधश्रद्धा मानणाऱ्या ग्यानदेवच्या आईला मान्य नसते. त्या म्हणतात की, "काय करावं बाबा! मोप हितं तिथं दाखवल पण त्याला गुणच येईना. काल सामनगावला नेलं होतं, तिथल्या एका बाईकडून अंगारा लावलाय. तिनं तुपडीचा लमाणी काढून दिला. त्याला तुपडीच्या

मोळात कोंबडा उतरून टाकायला सांगितलंय. लई गुण हाय म्हणत्यात त्या बाईचा. कैक वांझोट्या बायांचे पाळणे हाललेत, असे म्हणतेत लोक"[२] असे भारतीय समाजातील अंधश्रद्धेचे चित्रण 'मळभ' कथेतून कथाकाराने चित्रित केलेले आहे.

'लक्ष्मी आईचं चांगभलं' या कथेमधून पशुपक्षी आणि प्राण्यांचा अंधश्रद्धेपोटी कसा बळी दिला जातो याचे चित्रण या कथेत आलेले आहे.

'पांग फेडला पोरान!' या कथेत आधुनिक काळात शिक्षण घेतलेल्या तरुण पिढीचे बदलते विचार आणि कुटुंब व्यवस्थेला जात असलेले तडे याचे चित्रण आलेले आहे. बाबुराव वाघमारे नावाच्या चर्मकार समाजातील माणसाने अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत आपल्या मुलाला, भाऊरावला पदव्युत्तर शिक्षण दिले आणि महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेलाही बसवले. त्यात तो उत्तीर्ण झाला आणि नोकरी मिळाली. नोकरी मिळाल्यानंतर त्याचा रागिणी नावाच्या मुलीशी परिचय झाला आणि त्याचे रूपांतर विवाहात झाले. रागिणी ही माळी समाजाची होती आणि भाऊराव हा चर्मकार समाजाचा होता त्यामुळे मुलीच्या घरच्यांचा विवाहाला विरोध आहे हे पाहून भाऊरावने आपली बदली नाशिक येथे जिल्हा निबंधक कार्यालयात करून घेतली. काही वर्षांनी बाबुराव आणि त्याची पत्नी आपल्या मुलाला भेटण्यासाठी नाशिकला गेले पण मुलगा त्यांना न भेटता नाशिकवरून त्यांना अपमानास्पद वागणूक देऊन भाऊरावांची हकालपट्टी केली. "तुम्हाला बुटांनी मारायला पाहिजे. माझे वडील म्हणून लोकांना सांगायची काय गरज होती! तुम्हाला मोठेपणा वाटला पण माझे इम्प्रेशन डाऊन

झाले त्याचे काय? चालते व्हा, आले तसे."[३] गावाकडे परत निघालेल्या आई - वडिलांच्या मनात आधुनिक नवीन तरुण पिढी शिक्षण घेऊन कशी बदलत आहे, आपल्या आई – वडिलांपासून समाजापासून कशी दूर जात आहे याची व्यथा 'पांग फेडला पोरांना! या कथेतून चित्रीत केलेली आहे.

'गोपू मास्तर' या कथेत पूर्वीच्या काळी गावामध्ये शिक्षकाविषयी असणारी आदराची भावना व्यक्त झालेली आहे. गोपू मास्तर दिसायला जरी कुरूप असले तरी अगदी कडक शिस्तीचे होते.

'खट्याळ सासू' या कथेमध्ये शहरी भागात शिक्षण घेतलेल्या मुलींची खेड्यात राहण्याची मानसिकता कशी राहिलेली नाही याचे चित्रण आलेले आहे.

आधुनिक काळात जग जरी चंद्रावर गेलेले असले तरी अजूनही भारतीय समाजाची मानसिकता फारशी बदललेली दिसत नाही याचे चित्रण 'लग्नाची चित्तरकथा' या कथेत आलेली आहे. प्रस्तुत कथेत ज्योतीराम हा चर्मकार समाजाचा होता. त्याच्या मुलाच्या विवाहाच्या प्रसंगी संपूर्ण गावाला त्याने आमंत्रण दिलेले होते. त्यांनी दिलेले आमंत्रण नाकारून गावातील सवर्णीय माणसांनी त्याच्या मुलाच्या विवाहाला विरोध केला. त्यांना मंदिरात प्रवेश नाकारला लग्नाच्या वेळी मंदिरात प्रवेश केला म्हणून प्रचंड दंगा झाला. गावगुंडांनी लग्न मंडपात बसलेल्या पंगतीमध्ये घुसून दंगा केला. याचे चित्रण करत असताना भारतीय समाजातील जातीय आणि धर्मांध भावना कथाकाराने चित्रीत केलेली आहे.

तर 'संधीचे झाले सोने!' या कथेत जात धर्मानुसार बढती नाकारणाऱ्या संस्थाचालकांना कायद्याने कसा धडा शिकवला याचे चित्रण आलेले आहे. या कथेतील गाढवे म्हणतात की, "तसं नव्हं साहेब, आम्ही वसंत कांबळेला सवलत देऊन नोकवर घेतलंय. एका मागासवर्गीयाला मुख्याध्यापक बनवून आम्ही त्यांच्या ओंजळीने पाणी प्यावं म्हणता का?"[४] वसंत कांबळे या प्रामाणिक शिक्षकाला त्याची जात दलित आहे म्हणून मुख्याध्यापक पद नाकारले जात होते पण शिक्षणाधिकाऱ्यांच्या सतर्क भूमिकेमुळे आणि सेवाजेष्ठतेच्या यादीनुसार वसंत कांबळे यांना मुख्याध्यापक पद मिळते याचे चित्रण या कथेत आलेले आहे.

'जत्रा शांतीची' या कथेत शांता नावाच्या कलावंतीणीचे चित्रण आलेले आहे. व्हटी गावच्या हैबतराव पाटलांनी शांता नावाच्या बाईला आपल्या गावात आणून ठेवले. याची चर्चा संपूर्ण गावभर पसरली आणि हळूहळू चर्चा अपचर्चांना उधाण आले. गावातील काही तरुण शांताच्या झोपडी भोवती फिरू लागले आणि याचा परिणाम गावावर होऊ लागला. गावात एकदा पावसाळ्यात महापूर आला त्यामुळे गणा पवारने शांता गावात आल्यामुळेच गावावर अशी संकटे येत

असल्याचे नमूद केले पण दिवसेंदिवस शांताची गावातील लोकप्रियता वाढत गेली आणि कालांतराने शांता वारल्यानंतर तिची गावात जत्रा भरवण्यात येऊ लागली.

'दोन टोके' या कथेत परंपरा आणि परिवर्तन यांचे चित्रण आलेले आहे. तर 'तुका पैलवान' या कथेत तुका आणि सखा या दोन मित्रांच्या प्रवृत्तीचे चित्रण केलेले आहे. सखाराम आपले शिक्षण पूर्ण करून शहरी भागात चांगली नोकरी करत असतो आणि गावाकडे परत आल्यानंतर गावातील तरुणांना दारूच्या व्यसनामध्ये गुरफटत असतो. कालांतराने या तरुण पिढीला दारूचे व्यसन लागते आणि हळूहळू गावातील सर्व तरुण पिढी व्यसनाकडे वळते. पूर्वी गावामध्ये पैलवानीचे खेळ करणारे सर्व तरुण व्यसनाच्या आहारी गेल्यामुळे संपूर्ण गाव चिंतेत असतो म्हणून तुका पैलवानाने संपूर्ण गावातील मुलांना पुन्हा कुस्तीच्या फडाकडे कसे वळवले याचे चित्रण 'तुका पैलवान' या कथेत आलेले आहे. याचे वर्णन करताना तुका पैलवान म्हणतो की, "हे बघा गावकऱ्यांनो! या दारू पायी गावची पोर बिघडून गेली असून, त्यांना दिवस रात्र कळेना! आयाबायांच्या गळ्यातले किडूक - मिडूक विकून त्या दारूच्या पायावर घालीत आहेत. दारूमुळे संसारात मिठाला मीठ आणि पिठाला पीठ लागेनासं झालयां. मागे त्या गण्याची बायकोने पेटवून घेतलं न ती मेली. या दारून कुणाच्या घरात सुख शांती नांदत नाही."[५]

'चाचणी' या कथेत आधुनिक काळात यंत्रसामग्रीचा वापर कसा केला जात आहे. याचे चित्रण आलेले आहे.

'पांढरं भूत' या कथेत लेखकाने गावात अंधश्रद्धा कशी पसरवली जाते याचे चित्रण अगदी प्रत्ययकारी रूपाने केलेले आहे. 'पांढरं भूत' या कथासंग्रहात आलेल्या संपूर्ण कथा या ग्रामीण, दलित आणि शहरी माणसांच्या आयुष्याशी निगडित आहेत. आधुनिक काळात माणसांचे जगणे आणि वागणे कसे बदलले याचे चित्रण हा कथासंग्रह करतो. बदलत्या समाज रचनेनुसार येथील जीवन मूल्यांमध्ये सुद्धा बदल झालेला दिसून येतो.

प्रस्तुत कथासंग्रहात आलेली भाषा ही माणसानुसार बदलणारी आहे. सुशिक्षित, निरक्षर आणि दलित या प्रत्येकाची भाषा ही वेगळी आहे. सुशिक्षित लोकांची भाषा ही शुद्ध आणि निरक्षर लोकांची भाषा ही बोलीभाषा असल्याची या कथासंग्रहातून जाणवते. या कथासंग्रहात कथाकाराने म्हणी, वाक्प्रचार यांचा योग्य ठिकाणी वापर केलेला आहे. प्रत्येक कथा एक नवीन विषय आणि आशय घेऊन येते त्यामुळेकथासंग्रह वाचनीय झालेला आहे.

निष्कर्ष -

१) 'पांढरं भूत' हा कथासंग्रह ग्रामीण भागातील सामान्य माणसांचे जगणे चित्रित करणारा आहे.
२) आजही ग्रामीणभागात अंधश्रद्धेने कसे थैमान घातले आहे याचे चित्रण या कथासंग्रहात आलेले आहे.
३) आधुनिक काळात शिक्षण घेतलेली नवीन तरुण पिढी आपल्या आई - वडिलांपासून कशी दूर जात आहे याचे चित्रण या कथासंग्रहात आलेले आहे.
४) समाजात वाढत्या व्यसनाधीनतेची समस्या कशी निर्माण झालेली आहे आणि त्यामुळे अनेक खेडे गावांमध्ये कसा विध्वंस निर्माण झालेला आहे याचे चित्रण या कथासंग्रहात आलेले आहे.
५) परंपरा विरुद्ध परिवर्तनातील संघर्ष या कथासंग्रहामधून चित्रित झालेला आहे.

संदर्भ -

१) कांबळे जी. जी. 'पांढरं भूत' वावर प्रकाशन, लातूर प्रथम आवृती ८ जानेवारी २०२३ पृ. क्र. २०

२) तत्रैव - पृ. क्र. ३३

३) तत्रैव - पृ. क्र. ४०

४) तत्रैव - पृ. क्र. ५७

५) तत्रैव - पृ. क्र. ७१

सावधतेने ओसरणारी अन्नधान्य महागाई २०२३

डॉ. वैशाली जोशी

बिटको कॉलेज, नाशिक रोड.

भारतीय मध्यवर्ती बँकेच्या मौद्रिक धोरण समितीची ५ ते ७ डिसेंबर२०२२ ला झालेल्या बैठकीत ठळक निदर्शनास आलेले घटक या शोधनिबंधाचा अभ्यास विषय आहे. वर्षातून चार वेळा विविध दर ठरविण्याच्या बैठका होत असतात. आणि या भौवती भारतीय अर्थव्यवस्था-नाणेबाजार,भांडवल बाजार, उद्योग जगत, कृषी क्षेत्र, सेवा व्यवसाय – आपआपले भविष्यकालीन व्यवहार निश्चित करत असतात.पाच ट्रीलींअन अर्थव्यवस्थेकडे जाण्यासाठी महागाईत वाढ होणे हे धोकादायक वळण ठरू शकते. त्यातही विशेषतः अन्नधान्य महागाई ही जीवनावश्यक गरजांपैकी आवश्यक गरज प्रकारात अंतर्भूत होते. त्याविषयीचा हा शोधनिबंध २०१६ ते २०२३ या कालखंडाशी संबंधित आहे.

प्रस्तावना

सप्टेम्बर २०२२ ला ग्राहक किंमत निर्देशांक ७.४१% होता जो ओक्टोबर २०२२ ला ६.७७% निदर्शनास आला.आणि याहीपेक्षा अन्नधान्याचा महागाई दर ८.६०% वरून ७.०१% झाला. विशेषतः ग्राहक किंमत निर्देषांकात ४५.८६% भारांक हे अन्नधान्याला दिलेले आहेत. हे येत्या काळात महागाईचा बोजा कमी करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. भारतीय अन्नधान्याचा जागतिक बाजारपेठेत परिणाम दिसून येत असल्याने अन्नधान्याच्या महागाईवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

उद्‌दीष्टे

१) कोरोना पश्चात, अन्नधान्याच्याबाबत विविध देशांच्या अन्न किंमत निर्देशांकाचा तसेच संयुक्त राष्ट्राच्या 'अन्न आणि शेती संघटना' यांचा आलेख सविस्तर अभ्यासणे.

२) भारतात रब्बी पिकांची क्षेत्रनिहाय पेरणीचे २०१६-१७ ते २०२२-२३ पर्यंत निरीक्षण नोंदविणे.

अभ्यास विषय

कोरोना पश्चात सावधतेने ओसरणारी अन्नधान्य महागाईचे दोन कारणे असू शकतात.

१) जागतिक अन्नधान्य किमती

मे २०२० ते नोव्हेंबर २०२२ या अडीच वर्षाच्या काळातील अन्न किंमत निर्देशांकाचा तसेच संयुक्त राष्ट्राच्या 'अन्न आणि शेती संघटना' यांनी किमतीत झालेले बदल अधोरेखित केले आहेत.

२०१४-१६ या वर्षासाठीआधार मूल्य १०० गृहीत धरून जागतिक अन्न टोपलीतील घटकांचे किंमत निर्देशांक वाढते राहिले आहेत. ते ९१.१ भारांकावरून मार्च २०२२ मध्ये सगळ्यात जास्त १५९.७%गुणांवर पोहचले होते. मे २०२० मध्ये झालेली घट कोरोनाबंद परिस्थितीमुळे जागतिक मागणीत घट नोंदवली गेली. तर मार्च २०२२ मध्ये झालेली वाढ हि रशियाने युक्रेनवर केलेले आक्रमण तसेच एकून पुरवठ्यात घट या कारणांमुळे निर्देशांकात ओसरता प्रभाव दिसून आला. जागतिक मागणी आणि जागतिक पुरवठ्यात झालेले बदल बाजार संरचनेच्या असमातोलाला कारणीभूत ठरले.

अन्नधान्य किंमत निर्देशांक म्हणजेच त्याचे दोन उपघटक – तृणधान्य आणि तेलबिया यांचा अभ्यास. २०१६-१७ ते २०२०-२१ या काळात या उपघटकक्षेत्रनिहाय पेरणी कमी झाल्याने पुरवठा घटला. मागणी वाढती झाल्याने किमती वाढत्याच राहिल्या. कालांतराने पेरणी क्षेत्र वाढल्याने पुरवठाही वाढला आणि अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता कमी झाली. नोव्हेंबर २०२२ मधील अन्नधान्य किमत निर्देशांक१३५.७

गुणांकावर स्थिरावला. तेलबियांच्या पेरणी निहाय क्षेत्रात वाढ झाल्याने गुणांक १५४.७ वर स्थिरावला. २०२२ मध्ये अन्नधान्य किमत ३८.६% ची घसरण झाली आहे.

खाण्यायोग्य तेलाच्या वाढत्या किमतींमुळे जागतिक बाजारपेठेत किमती वाढत होत्या. आता त्या कमी होत आहेत. भारतीय बाजारपेठेत सोयाबीन तेल आणि पामतेलाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. सोयाबीन तेलाची किमत १८० वरून १६५ रुपये झालेली आहे. पामतेलाची किमत १६० वरून ११० रुपये झालेली आहे.यात महत्वाची बाब अशी कि, भारत एकूण तेलाच्या मागणीच्या अंदाजे ६०% तेल आयात करतो.

२) देशांतर्गत घटक

जून-जुलैत पेरणी करून ऑक्टोबरमध्ये हंगाम येतो ती खरीपाची पिके. २०२२ ला हि पिके चांगला हंगाम देवू शकली नाही. नैऋत्य मौसमी पावसाच्या उशिरा आगमनामुळे हि परिस्थिती उद्भवली. उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंडआणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली होती. हि चारही राज्ये गंगेच्या त्रिभुज प्रदेशात येतात. हंगामाच्यावेळी झालेल्या जोरदार पावसामुळे एकूण उत्पादनात घट नोंदविली गेली. इतर प्रदेशात कापूस आणि सोयाबीन हि अपवादात्मक पिके ठरली. त्यांनी अपेक्षेपेक्षा चांगले उत्पादन नोंदविले. वाढलेल्या किमती आणि बाजारातील विशिष्ट अन्नधान्याची अनुपलब्धता यामुळे बळीराजाने डाळींखालील पेरणी क्षेत्र वाढविले. यामुळे २०२२ ला खरीप अन्नधान्य आणि खरीप डाळी यांच्या उत्पादनात विरोधाभास आढळून आला. कर्नाटकमधील गुलबर्गा आणि महाराष्ट्रातील लातूर हि तूर डाळींची मोठी उत्पादन केंद्रे आहेत.२०२१ च्या खरीप हंगामाच्या तुलनेत २०२२ च्या तूर आणि उडीद डाळींच्या एकूण उत्पादनात १५-२०% घट नोंदविली गेली.म्हणूनच उत्पादन केंद्रांना डाळीचा भाव रु.७००० प्रती क्विंटल मिळाला. मागील वर्षी २०२१ ला तो रु.६००० होता. यातून एक निष्कर्ष निघतो कि डाळींच्या किमतीत भरमसाठ वाढ झालेली नाही. सरकारकडे आधीपासूनच रब्बी हंगामाचा २५ लाख टन हरभरा डाळींचा साठा होता.

त्यातील ८ लाख टन मागील वर्षाचा आहे.हरभरा डाळीची आधार किमत रु. ५३३५ असून सध्याची हरभरा डाळीची किंमत रु. ४४००-४६०० प्रती क्विंटल आहे.

अजूनही २४ लाख टन हरभरा डाळींचा साठा असल्यामुळे किंमती नियंत्रणात होत्या. हरभरा डाळीची उत्पादन केन्द्रे गुजरातमधील राजकोट, महाराष्ट्रातील अकोला, मध्यप्रदेशातील गन्जाब्सोडा हि आहेत.

हरभरा डाळींचा साठा असण्याचे प्रमुख कारण, केनडा आणि ऑस्ट्रेलियातून मोठ्या प्रमाणात मसूर डाळीची आयात होते. हिची किंमत रु.६० प्रती किलो आहे. कमी किंमतींमुळे हॉटेल्स आणि कैंतीन मधून तूर डाळीला पर्याय म्हणून मसूर डाळ वापरली जाते. या पर्यायामुळे तूर डाळीच्या किंमती या नियंत्रणात राहिल्या आहेत.

खरीपानंतर आता रब्बी हंगामात आशावाद

रब्बी हंगामाची पेरणी आता नोव्हेंबर मध्ये सुरु झालेली आहे.लांबलेला पाउस रब्बी हंगामासाठी घातक ठरला तरी शेततळे, विहिरी भरण्यासाठी रब्बीच्या पिकांना पाणी मिळण्यासाठी वरदान ठरला आहे.हवेतील गारवा, वेळेवर उपलब्ध झालेले बी-बियाणे, खते, सेंद्रिय शेतीचा वापर,जागतिक कमी किंमती अशा विविध कारणांमुळे रब्बी हंगामासाठी गहू, मका, मोहरी तसेच हरभरा, मसूर डाळीचे क्षेत्र वाढत आहे. किमान आधार किमतींपेक्षा जास्त किंमत रब्बी पिकांना मिळत असल्याने खरीप हंगामातील तोटाही भरून निघाला.

महाराष्ट्रातील लासलगाव हे कांद्याचे व्यापारी केंद्र आहे. तेथून कांद्याची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते. २०२१ च्या प्रचंड आणि लांबलेल्या पावसाने यावर्षी कांदा १० रु. प्रती किलो विकला जात आहे. जुन- जुलै आणि सप्टेंबर -ऑक्टोबर मध्ये वाढत्या भूक्षेत्रामुळे कांदा भाव कोसळला आणि बळीराजाला परत एकदा नशिबाशी दोन हात करावे लागले.

यावर्षी २०२२ ला ला-नीना वारे प्रवाहाने खरीपाचे नुकसान झालेले नाही. बळीराजाने रब्बीसाठी कांदा पेरणी करून मार्चच्या हंगामावर याच्या प्रवाहाचा किंवा दबावाचा परिणाम झालेला नाही.

बटाट्याच्या पिकावरही फारसा परिणाम झाला नाही. ऑक्टोबर पर्यंतच्या उशिरा पावसाने बटाटे पेरणीला उशीर झाला. या १०-१५ दिवसांच्या उशिरा पेरणीमुळे भारताच्या काही भागात बटाटे उत्पादनात घट दिसली तरी त्याच्या शीतगृहातील साठ्यांमुळे किमतींवर फारसा परिणाम झालेला नाही. आग्रा उत्पादन केंद्रात २० २१ ला १० रु. प्रती किलो असलेला बटाटा २५ रु. प्रती किलो विकला गेला. ला-निनोची तिसरी लाट हंगामी फलभाज्यांवर-पालेभाज्यांवर फारसा परिणाम करू शकली नाही.ऑक्टोबरनंतर थांबलेला पाऊस दुग्धोत्पादनासाठी वरदान ठरला आहे. पाण्याने भरलेली कुरणे, शेते आणि कोसळणारा,न थांबणारा पाऊस यामुळे पाळीव प्राण्यांना चरण्यासाठी सोडणे शक्यच नव्हते. अशावेळी बळीराजाला चार उणीव भासत होती. त्यासाठी त्यांना जास्त पैसे मोजावे लागत होते. प्रसंगी त्यांनी दुध संकलन केंद्रांकडे वाढीव दुध दराची मागणी सुरु केली.आणि त्याचा परिणाम सामान्य ग्राहकांना दुध दर वाढीस सामोरे जावे लागले.

दुसरीकडे मात्र सोयाबीन, शेंगदाणा, कापूस आणि मोहरीचे उत्पादन जास्त झाल्याने ढेपीचा स्थिर पुरवठा शक्य झाला. पाळीव प्राण्यांना आणि कुकुट पालन केंद्रांना ढेपी मुळे प्रथिनयुक्त आहार देता येतो. तर मक्यामुळे प्राण्यांना शक्ती येते.

निष्कर्ष

उपरोक्त ओसरत्या किमतींच्या आणि वाढलेल्या क्षेत्रनिहाय पिकसंरचनेची एक जमेची बाजू म्हणजे सध्याची जमिनीची ओल धरून ठेवण्याची क्षमता आणि हवामान या गोष्टी रब्बी पिकांसाठी उपयुक्त ठरत आहे. की ज्या मागील काळापेक्षा जास्त आशादायी आहे. मागील वर्षी मार्च मध्ये गहू कापणीच्या वेळेस अचानक तापमान वाढल्याने गव्हाच्या ओंबी पोकळच राहिली. आणि एकूण उत्पादन अपेक्षेपेक्षा कमी आले. २०१५ च्या अचानक पावसामुळे वादळी वारे,गारांनी उत्तर भारत तसेच मध्य आणि पश्चिम महाराष्ट्रात अतोनात नुकसान झाले. याप्रमाणेच मार्च २०२३ पर्यंत हवामान बदलांमुळे काहीही होऊ शकते. हवामान तज्ञांनी १ डिसेंबर २०२२ ला वर्तविलेल्या अंदाजानुसार डिसेंबर ते फेब्रुवारी २०२३ ला अपेक्षेपेक्षा जास्त थंडी राहणार आहे. वायव्य भारत, मध्य भारत आणि पूर्वेकडील राज्यांना या परिस्थितीचा सामना करावा लागेल. गहू, मोहरी आणि द्राक्ष या पिकांसाठी ही निश्चितच शुभसूचक गोष्ट नाही.

संदर्भ

1. हरिष दामोदरन,पार्थसारथी विश्वास यांचा इंडियन एक्सप्रेस या वृत्तपत्रातील लेख
2. दीपक सोनटक्के, 'भारतीय शेतीतील उत्पादनाचे प्रवाह:कामगिरी आणि आव्हाने' आंतरराष्ट्रीय पिअर रेव्हूड जर्नल ऑक्ट-डिसेंबर,२०१७.पान न.५७३-५७७
3. जोशी वैशाली, तुपे संजय 'पिक रचनेतील बदल १९९१-२०१२' ९६ वी भारतीय अर्थशास्त्र संघटना परिषद.
4. प्रतियोगिता दर्पण, भारतीय अर्थव्यवस्था

जेव्हा मी जात चोरली होती एक चिंतन

डॉ. प्रा. अनिल रुक्मिणी पांडुरंग साबळे
एल्फिन्स्टन महाविद्यालय, फोर्ट मुंबई ४०००३२.

जेव्हा मी जात चोरली होती ही कथा बाबुराव बागुल यांची असून ती त्यांच्या "जेव्हा मी जात चोरली होती" या कथासंग्रहात समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. लोकशाही आणि जातीव्यवस्था यांच्यातील संघर्ष हे या कथेचे मुख्य आशयसूत्र आहे. म्हणूनच या कथेचा विचार दलित जाणिवेच्या परिप्रेक्षातून करावा लागतो. ही कथा स्वातंत्र्योत्तर काळात घडताना दिसते. पण स्वतंत्र देशात दलितांच्या वाट्याला जातीव्यवस्थेचे जे भयाण, भीषण चटके आले ती दाहकता या कथेतून व्यक्त होते.

या दाहकतेची सुरुवात अस्पृश्यतेने होते. कथांतर्गत वास्तवातील समाज वर्णव्यवस्थेवर आधारलेला आहे. ही व्यवस्था महार, मातंग, चर्मकार आदि जातींना अस्पृश्य लेखते. कथांतर्गत वास्तवातील मास्तर आणि काशिनाथ सकपाळ ही पात्रे महार आहेत. आपल्या जातीमुळे त्यांना अस्पृश्य लेखले जाणे आणि छळले जाणे अटळ ठरते. ही पात्रे महाराष्ट्रीयन असून ती गुजराथमधील उधना शहरात रेल्वेची नोकरी करतात. मास्तर आपली जात चोरून ठेवतात तर काशिनाथ सकपाळ आपली जात बिनधास्त उघड करतो. कथांतर्गत वास्तवातील स्पृश्य कामगार वर्ग काशिनाथला हलके आणि अस्पृश्य ठरवण्यासाठी त्याच्यावर हलकी कामे लादतो. पोरमन क्लर्क माताप्रसाद तिवारीच्या हुकुमानुसार मुकादम काशिनाथवर मुतारी साफ करण्याचे काम लादतो. अस्पृश्यता हा महारांना हीन लेखण्याचाच प्रकार आहे. वस्तुतः अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या महारांचा इतिहास फार उज्वल आहे. त्यांच्या अस्पृश्यतेचा संबंध त्यांच्या गोमांस खाण्याशी आहे. अस्पृश्यता बुद्धकाळानंतर निर्माण झाली. भगवान बुद्धांनी आपल्या धम्माचा प्रसार करून वैदिक वर्णव्यवस्थेला आव्हान दिले. उच्च नीच हा भेद नाहीसा करून समता निर्माण केली. भगवान बुद्धांचा धम्म सदाचारावर आणि समतेवर आधारलेला असल्याने समाज त्यांच्याकडे आकृष्ट झाला. महार हे मूळचे नागवंशी लोक असून ते भगवान बुद्धांचे अनुयायी होते. त्यांच्या अस्पृश्यतेचे मूळ धम्मानुसार सदाचाराने आणि आत्मसन्मानाने जीवन जगण्यात व प्रगती करण्यात आहे. तथागतांनी समानता स्थापन केल्यामुळे वैदिक श्रेष्ठत्व हस्तगत करणाऱ्या ब्राम्हणांच्या सर्वोच्च स्थानाला धक्का लागला. आपले गेलेले स्थान परत मिळवण्यासाठी त्यांनी बौद्धांना म्हणजे नाग लोकांना हलके ठरवण्याचे कारस्थान केले. त्यांना हलके ठरवण्यासाठी उच्च वर्णीयांनी कुणीही गोमांस खाऊ नये असा आदेश काढला. आपला आदेश न स्वीकारणाऱ्याला बहिष्कृत करण्याची दहशत घातली. बौद्धांनी ब्राम्हणांचा आदेश अर्थातच स्वीकारला नाही. त्याचा परिणाम म्हणून ते अस्पृश्य गणले गेले. अस्पृश्य ठरलेल्या बौद्धांवर मनुस्मृतीने महार ही हलकी जात लादली.

अस्पृश्य जाती या दारिद्र्याने गांजलेल्या असतात असा अनुभव बागुल आपल्या कथेतून व्यक्त करतात. कथांतर्गत वास्तवातील मास्तर आणि काशिनाथ सकपाळ ही पात्रे दारिद्र्याने गांजलेली आहेत. या पात्रांच्या दारिद्र्याचा संबंध त्यांच्या महार ण्हणजे अस्पृश्य असण्याशी आहे. त्यांचे हे दारिद्र्य बलुतेदारीतून निर्माण झालेले आहे. बलुतेदारी ही पद्धती जातीव्यवस्थेतूनच निर्माण झाली. बलुतेदारीने जातीच्या श्रेणीनुसार व्यवसायांची विभागणी केली. ही पद्धती वस्तुविनिमयावर आधारलेली होती. बलुतेदारीने ब्राम्हणांवर गावातील कुळांचा हिशेब लिहिण्याचे काम सोपवून त्यांना कुळकरणी बनवले. मराठ्यांवर गावातील शेतांचे क्षेत्रफळ ठरवण्याचे आणि शेतसारा गोळा करण्याचे काम सोपवले. ते पाटिल बनले. व्यवसायांच्या जातीय श्रेणीनुसार विभागणीत कुणब्यांना शेती करण्याचा व्यवसाय मिळाला. सुताराकडे शेतीला उपयुक्त ठरणारी लाकडी साधने बनवण्याचे काम आले. लोहाराला लोखंडी अवजारे बनवण्याचे काम मिळाले. कुंभाराकडे मातीची भांडी बनवण्याचे काम आले. चर्मकाराकडे चामड्याचे जोडे शिवण्याचे काम आले. व्यवसायांची विभागणी करताना बलुतेदारीने महारांवर मेलेली ढोरे ओढणे, उच्च वर्णीयांची लाकडे फोडणे, निरोप पोहचवणे असे पडेल ते हलके काम सोपवले. त्या बदल्यात त्यांना गावाकडून बलुते म्हणून

भाकरी आणि सुगीच्या दिवसात धान्य मिळाले. बलुतेदारीने उच्च वर्णीयांवर कुशल कामे सोपवली. त्यांतून त्यांना संपत्ती निर्माण करण्याचा आणि ती संग्रहीत करण्याचा स्त्रोत उपलब्ध झाला. या व्यवस्थेने महारांवर हलकी कामे सोपवल्यामुळे त्यांना संपत्ती निर्माण करता आलीच नाही. त्यामुळे हा समाज शतकानुशतके दारिद्ऱ्यात गांजत राहिला. कथांतर्गत वास्तवात महार असलेल्या मास्तर आणि काशिनाथ यांच्या वाट्याला हे परंपरागत दारिद्ऱ्य येते.

मास्तर आणि काशिनाथ ही पात्रे स्थितीवादी नाहीत. आपले दारिद्र्य दूर करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे असे बागुल आपल्या कथेतून सूचीत करतात. हे दारिद्र्य दूर करताना मास्तर आणि काशिनाथला अटळ असा संघर्ष करावा लागतो. ही पात्रे आपल्याला शतकानुशतके दारिद्ऱ्यातच ठेवणाऱ्या आणि आपल्या क्षमतांचा संकोच करणाऱ्या बलुतेदारीला ठोकर देतात. आपले पारंपरिक दारिद्र्य दूर करण्यासाठी ही पात्रे रेल्वेची नोकरी धरतात. नोकरी ही संपत्ती निर्माण करण्याचे साधन असून ते इंग्रज राजवटीपासून अस्तित्वात आले. नोकरी ही कामगाराला त्याच्या क्षमतेनुसार आणि गुणवत्तेनुसार प्राप्त होते. कथांतर्गत वास्तवात मास्तर आणि काशिनाथ आपल्या क्षमतांचा वापर करूनच रेल्वेची नोकरी मिळवतात. नोकरीमुळे त्यांना आपली स्थिती सुधारण्याचा मार्ग प्राप्त होतो. पण महारांची स्थिती सुधारू नये असा कथागत उच्च वर्णीयांचा विकृत मानस आहे.नोकरी हे समाजाला सांपत्तिक दर्जा आणि आत्मसन्मान प्रदान करणारे साधन आहे. दलितांमध्ये असा आत्मसन्मान निर्माण झाला तर ते आपल्याशी बरोबरी आणि स्पर्धा करतील अशी उच्च वर्णीयांना भीती वाटते. "तो धेड मनात आणील तर तुम्ही दोघे क्लिनर असताना तो फायरमन, ड्रायव्हर, कंट्रोलर होईल असे कथांतर्गत वास्तवातील माताप्रसाद मास्तरांना म्हणतो. यावरून उच्च वर्णीयांना दलितांनी आपल्याशी बरोबरी आणि स्पर्धा करण्याचे किती भय वाटते हे लक्षात येते. दलितांनी नोकरी सोडून दारिद्ऱ्यातच गांजत राहावे म्हणून उच्च वर्णीय कृरपणे अस्पृश्यतेचा वापर करतात.पगार झाला आणि नोकरी सोडावी की सोडू नये हा मरून पडलेला प्रश्न पुन्हा जिवंत झाला असे कथांतर्गत वास्तवात जात चोरून ठेवणाऱ्या मास्तरांच्या संदर्भात निवेदन येते. यावरून उच्च वर्णीयांनी दलितांविरुद्ध राबवलेल्या अस्पृश्यतेचे स्वरुप किती उग्र आहे याची प्रतिती येते.

वर्णव्यवस्था ही श्रेणीवर आधारलेली आहे याचा प्रत्यय जेव्हा मी जात चोरली होती या कलाकृतीतून येतो. कथांतर्गत वास्तवात आपली जात चोरुन ठेवणाऱ्या मास्तरांवरून ब्राम्हण असलेला रामचरण तिवारी आणि क्षत्रीय असलेला रणछोड यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. एकमेकांशी झगडताना ही दोन्ही पात्रे परस्पराच्या जातीला हीन लेखतात. रामचरण तिवारी आणि रणछोड या दोन्ही पात्रांमधील संघर्ष वर्णीय श्रेणीच्या अहंकारातून निर्माण होतो. ब्राम्हण आणि क्षत्रीय यांच्यातला हा संघर्ष पारंपरिक आहे. त्याचा परिणाम म्हणूनच शुद्र हा वर्ण निर्माण झाला. अर्थात शुद्र हा अधःपतीत क्षत्रियांचा चौथा वर्ण आहे. वेदपूर्व काळात ब्राम्हण, क्षत्रीय आणि वैश्य असे तीनच वर्ण अस्तित्वात होते. तथापि हे वर्ण जन्मावर नव्हे तर गुणांवर आधारलेले होते. आपल्या क्षमतांचा वापर करून कुणालाही आपल्याला हवा तो वर्ण प्राप्त करून घेता येत होता. या काळातली आणखी एक सोय म्हणजे वेदांचे अध्ययन करणे ब्राम्हणांपुरते सीमीत नव्हते. हा अधिकार तिन्ही वर्णांना प्राप्त झालेला होता. मात्र पौरोहित्य करण्याचा आणि उपनयन करण्याचा अधिकार ब्राम्हणांनी स्वतःच्याच हाती ठेवला होता. वर्णव्यवस्थेबरोबर वेदात यज्ञसंस्थेचाही समावेश करण्यात आलेला होता. ब्राम्हणाकडून यज्ञ करून घेतला तर स्वर्ग प्राप्त होतो अशी धारणा वैदिक व्यवस्थेने रूढ केली होती. या समजुतीमुळे यज्ञात पौरोहित्य करण्याचा अधिकार केवळ ब्राम्हणांनाच प्राप्त झाला. त्याबद्दल त्यांना यजमानाकडून दक्षिणा मिळत असे. यज्ञ या साधनामुळे ब्राम्हणाचा दुहेरी लाभ झाला. एक म्हणजे त्यांना शारिरिक श्रमाची गरज नसलेले उपजिविकेचे साधन मिळाले. दुसरे असे की, त्यांचे उपजिविकेचे साधन हेच स्वर्गप्राप्तीचे साधन ठरल्यामुळे त्यांना सर्वोच्च स्थान प्राप्त झाले. पुढे पौरोहित्य करण्याचा अधिकार क्षत्रियांनीही घेतला. आपल्या अधिकारावर आक्रमण केले म्हणून ब्राम्हणांनी क्षत्रियांचे अधःपतन करण्याचे योजले. पौरोहित्याप्रमाणे उपनयन करणे हा अधिकारही केवळ ब्राम्हणांनाच होता. उपनयन केल्याशिवाय कुणालाही वेदांचे अध्ययन करण्याची मुभा नव्हती. ब्राम्हणांनी क्षत्रियांचे उपनयन करणे नाकारले. क्षत्रीय ज्ञानाला मुकले. त्यांचे अधःपतन झाले. हे अधःपतीत झालेले क्षत्रियच पुढे शुद्र म्हणून गणले गेले. अशा रीतीने चौथा वर्ण निर्माण झाला. याच टप्प्यावर गुणांवर आधारलेली वर्णव्यवस्था जन्माधिष्ठीत बनली. पुढील काळात अधःपतित क्षत्रियांनी भगवान बुद्धांचा धम्म स्विकारला. धम्मामुळे त्यांचे आत्मिक आणि मानसिक उन्नयन घडून आले. त्यांचा जीवन स्तर उंचावला. ते आत्मसन्मानाने जगू लागले.

धम्मामुळे क्षत्रियांचा उद्धार झाला म्हणून उच्च वर्णियांनी बौद्ध झालेल्या क्षत्रियांना नष्ट करण्याचे षडयंत्र आखले. त्यांनी बाहेरून आलेल्या हूण गुर्जरांशी संधान बांधले. त्यांच्याशी जवळिक साधण्यासाठी त्यांना क्षत्रीय हा वर्ण बहाल केला. क्षत्रीय बनलेल्या या लोकांची मदत घेऊन बौद्धांचा नाश केला. ब्राम्हणांनी आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी वर्णव्यवस्थेचा सतत हवा तसा वापर केला. त्यांनी स्वतःला सर्वोच्च स्थानी ठेवले आणि आपल्या स्थानाला कुणीच धक्का देऊ नये म्हणून इतर वर्णियांच्या मनात श्रेणीय अहंकार निर्माण केला. हीच समाजरचना आदर्श आहे असे लोकमानसावर बिंबवले. या तथाकथित समाजरचनेत क्षत्रीयांनी ब्राम्हणाचे श्रेष्ठत्व कधीच मान्य केले नाही. कथांतर्गत वास्तवातील रामचरण तिवारी आणि रणछोड यांच्यात जो संघर्ष होतो त्यामागे ब्राम्हणांनी निर्माण केलेला श्रेणीय अरंकारच असल्याचा तीव्रतर प्रत्यय येतो. रामचरण तिवारी आणि रणछोड यांच्यात निर्माण होणारा संघर्ष केवळ ब्राम्हण आणि क्षत्रीयांपुरता मर्यादीत नाही. आपली महार ही अस्पृश्य जात चोरून ठेवणाऱ्या मास्तरांमुळे हा संघर्ष निर्माण होतो. म्हणजे आदर्श वाटणाऱ्या समाजरचनेतील वर्ण आणि जाती वस्तुतः किती भेसूर आणि विकृत आहेत याचा कलात्मक प्रत्यय बागुल देतात. बागुलांच्या कलात्मकतेविषयी केशन मेश्राम सर “दलित साहित्याची स्थितीगती या ग्रंथातील दलित कथा या आपल्या लेखात म्हणतात, “छतावरील कोरीव नक्षी बघताना मान अवघडते. बागुलांची कथा वाचताना मनाचीही अवस्था तशीच होते”. मेश्राम सरांचे हे विधान किती चपखल आणि समर्पक आहे याचा प्रत्यय बागुलांच्या कथेतून आव्यावाचून राहत नाही. कलात्मकता तर सांभाळायचीच. पण त्याचबरोबर भयंकर भेसूर वास्तव मांडायचे यात बागुलांच्या कथेची मौलिकता आहे. त्यामुळेच त्यांची कथा शिरिश पै यांना चौकटीत न मावणाऱ्या चित्रासारखी वाटते. तिच्यातून येणारे वास्तव किती भेसूर आहे हे सांगताना “जेव्हा मी जात चोरली होती या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत शिरिश पैच म्हणतात, “अंत्करणातली आग भडभडून चौफेर बाहेर फेकावी तशी बागुलांची कथा येते.

कथांतर्गत वास्तवात लोकशाही आणि जातीव्यवस्था या दोन समाजरचना अस्तित्वात असून त्यांच्यात तीव्र संघर्ष होत असल्याचे प्रतीत होते. हा संघर्ष माणसाचा दर्जा ठरवण्याच्या पद्धतीवरून होतो. कथांतर्गत वास्तवातील रामचरण तिवारी हे पात्र ब्राम्हण आहे. या पात्राची जात हाच त्याचा दर्जा आहे. साहित्यकृतीगत वास्तवात त्याचा हा दर्जा सर्वोच्च आहे. हा दर्जा त्याला त्याच्या जन्मावरून प्राप्त होतो. जातीव्यवस्थेत माणसाला त्याचा दर्जा जन्मावरूनच प्राप्त होतो. स्वतःला सर्वोच्च स्थानी ठेवण्यासाठी ब्राम्हणांनीच ही जन्मावर आधारलेली समाजरचना निर्माण केली. अधिकारांची विभागणीही त्यांनी जन्मावर आधारलेल्या जातीनुसार केली. या समाजव्यवस्थेनुसार त्यांना वेदांचे अध्ययन आणि अध्यापन करणे, पौरोहित्य करणे व उपनयन करणे हे अधिकार जन्मानेच प्राप्त झाले. क्षत्रीयांना शस्त्र धारण करण्याचा आणि लढण्याचा अधिकार मिळाला. वैश्यांना व्यापार करण्याचा हक्क प्राप्त झाला. शुद्रांना तिन्ही वर्णीयांची सेवा करणे क्रमप्राप्त झाले. कनिष्ठ वर्णीयांनी या समाजरचनेविरुद्ध बंड करू नये म्हणून त्यांनी या व्यवस्थेला ईश्वरी अधिष्ठान दिले. ब्राम्हणाचा जन्म ब्रम्हाच्या मुखापासून, क्षत्रियांचा जन्म त्याच्या बाहूपासून, वैष्याचा जन्म त्याच्या मांड्यांपासून तर शुद्राचा जन्म त्याच्या पायापासून झाला अशी समजूत रूढ केली. ही वर्णव्यवस्था शुद्रांना शिक्षण घेण्याचा, स्वच्या क्षमतांचा विकास करण्याचा आणि त्यांचा उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य देत नाही. त्यामुळे ते हीन दीन बनले. ही वर्णव्यवस्था आपले शोषण करते याची शुद्रांना कधीच जाणीव झाली नाही. ब्राम्हणांनी या वर्णव्यवस्थेला ईश्वरी आधार दिल्यामुळे तिच्याविरुद्ध बंड करण्याची शुद्रांची प्रेरणा नष्ट झाली.१९व्या शतकात फुले, शाहू आंबेडकरी परंपरा निर्माण झाली. महात्मा फुलेंनी शुद्रांना शिक्षण देण्यासाठी शाळा उघडल्या. छत्रपती शाहू महाराजांनी आणि डॉ. बाबासाहेबांनीही शैक्षणिक संस्था आणि वसतिगृहे निर्माण केली. शिष्यवृत्त्या सुरू केल्या. बाबासाहेबांनी वृत्तपत्रांत लेख लिहिले. सभे सभेत भाषणे केली. मनूस्मृतीचे दहन करून स्वतंत्र भारताचे संविधान लिहिले. बाबासाहेबांच्या या तीव्र सक्रिय आंदोलनामुळे दलित समाज जागृत झाला. त्याच्यात आत्मभान आणि आत्मसन्मान निर्माण झाला. कथेच्या कैंद्रस्थानी असलेले मास्तर आणि काशिनाथ सकपाळ ही पात्रे आंबेडकरी चळवळीच्या युगात वावरत असल्याचा प्रत्यय येतो. “मी बाबासाहेबांच्या पक्षाचा जातीचा” असे काशिनाथ सकपाळ म्हणतो. यावरून त्याचा आंबेडकरी चळवळीशी संबंध आलेला आहे हे स्पष्ट होते. ही पात्रे आंबेडकरी चळवळीच्या युगात वावरत असल्याने त्यांच्यात आत्मप्रतिष्ठेची भावना निर्माण होणे स्वाभाविक ठरते. म्हणूनच ही दोन्ही पात्रे पारंपरिक

वर्णव्यवस्थेला आव्हान देतात. कामगारात कामगार म्हणून जगता येत नाही असा अनुभव आल्यावर काशिनाथ नोकरी सोडून वकिल होण्याचा निर्धार करतो. मास्तर स्वची कवी आणि ब्राम्हण असलेल्या रामचरण तिवारीचे गुरू म्हणून प्रतिमा निर्माण करतात. ही प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी मास्तर स्वच्या ज्ञानाचा आणि क्षमतांचा वापर करतात. स्वच्या ज्ञानाचा आणि क्षमतांचा उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना लोकशाहीधिष्ठीत समाजरचनेमुळे प्राप्त होते. कथांतर्गत वास्तवात महारांना हीन लेखणारा कामगार वर्ग क्षमताधिष्ठीत श्रेणीनुसार तृतीय किंवा चतुर्थ श्रेणीत मोडतो. माताप्रसाद तिवारी हा फोरमन क्लर्क आहे तर रणछोड बॉयलर फिटर आहे. यावरून या कामगारांची श्रेणी मास्तर व काशिनाथ यांच्यापेक्षा वेगळी नाही हे स्पष्ट होते. मात्र स्वला उच्च स्थानी ठेवण्यासाठी आणि दलितांना हीन लेखण्यासाठी हा कामगार वर्ग जन्माधिष्ठीत जातीव्यवस्थेचा वापर करतो असा आंतरविरोध बागुल आपल्या कथेतून उघड करतात. माणसाचा दर्जा त्याच्या जन्मावर नव्हे तर कर्तृत्वावर आधारलेला असतो या सत्याचेदर्शनही त्यांच्या कथेतून घडते. हे सत्य कथांतर्गत वास्तवात मास्तर स्वची कवी आणि ब्राम्हणाचे गुरू म्हणून जी प्रतिमा निर्माण करतात तिच्यावरून प्रतीत होते. त्यामुळे या अनुभवाला कलात्मकता प्राप्त होते.

बागुल आपल्या कथेतून समाजाच्या माणुसपणाचा शोध घेतात. समाजाच्या मनात माणुसकी आहे पण ही माणुसकी आपापल्या जातीपुरती मर्यादीत आहे असा अनुभवत्यांच्या कथेतून येतो. कथांतर्गत वास्तवातील कामगार कथानायकाला त्याची जात विचारतात. कथानायक त्यांना आपली जात न सांगता स्वची प्रभावी कवी म्हणून प्रतिमा निर्माण करतो. काव्य करण्याची प्रतिभा केवळ उच्च वर्णीयांकडेच असूशकते असा समज रूढ असल्याने नायक ब्राम्हण असेल असे त्या कामगारवर्गाला वाटते. या कामगार वर्गात त्याला आदर प्राप्त होतो. कवी रामचरण तिवारी तर नायकाला आपला गुरू मानतो. पुढे नायकाची जात हलकी असल्याचे उघड होते. मग रामचरण तिवारी आणि जमाव त्याच्यावर हल्ला करतो. जातीसाठी हिंसा करणे ही उच्च वर्णीयांची परंपराच आहे. ही परंपरा वैदिक काळापासून अस्तित्वात आहे. वैदिक धर्मात हिंसा मूल्ययुक्त मानली गेलेली आहे. तथाकथित उच्च वर्णीय वैदिक धर्मव्यवस्थेनुसार जगतात. वैदिक धर्मात धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ सांगितलेले आहेत. यांतील मोक्ष हा पुरुषार्थ हिंसेवर आधारलेला आहे. मोक्ष म्हणजे मरणोत्तर स्वर्ग प्राप्त होणे. स्वर्ग प्राप्त करण्यासाठी वैदिक धर्मीयाला यज्ञ करण्याचे बंधन घालण्यात आले आहे. यज्ञात अनेक पशूंचा बळी दिला जात असे. आवश्यकतेनुसार नरबळीही दिला जात असे. अशा तऱ्हेचा यज्ञ केल्याशिवाय वैदिक धर्मीयाला स्वर्ग प्राप्त होत नाही. पुढील काळात भगवान बुद्धांनी समाजाला अहिंसेचा आणि शांतीचा उपदेश केला. त्यामुळे तथाकथित उच्च वर्णियांच्या यज्ञसंस्थेला धक्का लागला. त्यांना मिळालेले सर्वश्रेष्ठ स्थान नाहीसे झाले. बुद्धोत्तर काळात हिंसेचे महत्व पुन्हा वाढवण्यात आले. ते वाढवण्यासाठी हिंसेला ईश्वराचे अधिष्ठान देण्यात आले. तथाकथित उच्च वर्णीयांनी महाभारत निर्माण केले. त्यात त्यांनी कृष्णाच्या तोंडून गीता सांगितली. कृष्ण स्वतःला ईश्वर म्हणवून घेतो. हिंसेचे समर्थन करताना तो म्हणतो, “मारणारा हा निमित्तमात्र असतो. त्याच्याकडून मारण्याचे कार्यमीच करवून घेतो. कृष्णाच्या या म्हणण्याचा अर्थ असा की हिंसा माणूस नव्हे तर ईश्वरच करतो. कृष्ण पुढे आणखी असेही म्हणतो की, “मरणाऱ्याचा फक्त देह मरतो. त्याचा आत्मा अमर असतो. म्हणजे हिंसा करणाऱ्याला पातक लागत नाही असे कृष्णाचे म्हणणे आहे. गीतेने हिंसेचेअसे उदात्तिकरण केल्यामुळे जातीधिष्ठीत समाज हिंस्र बनला. “जातीसंगती माती खावी पण परजाती संगती हत्तीवरून फिरू नये असे कथांतर्गत वास्तवातील देवजी म्हणतो. त्याच्या म्हणण्यातून जातीसाठी हिंसा करणे हे आपले कर्तव्यच आहे हे सूचीत होते. समाजाच्या माणूसपणाचा शोध घेताना जोवर मनात जात आहे तोवर मनुष्यत्व निर्माण होऊशकत नाही हे सत्य बागुलांची कथा उघड करते.

वर्णव्यवस्थेत जगताना माणसाची मानुषता आणि अमानुषता यांत फरपट होत राहते याचा प्रत्यय बागुल “जेव्हा मी चात चोरली होती” या कथेतून देतात. या पारंपरिक समाजव्यवस्थेत माणसाचे माणूसपण ओरबाडून घेतले जाते असे कथांतर्गत वास्तवातून प्रतीत होते. वैषम्य वाट्याला आलेल्या माणसाला माणूस म्हणून जगताना परंपरागत समाजरचनेशी विलक्षण संघर्ष करावा लागतो. या संदर्भात काशिनाथ सकपाळ या पात्राचा विचार करता येतो. कथांतर्गत वास्तवात या पात्राची मवाली म्हणून प्रतिमा समोर येते. काशिनाथची ही मवाली प्रतिमा दुहेरी समाजरचनेतून निर्माण होते. स्त्रीविरोधी पुरुषसत्ताक व्यवस्था हा या समाजव्यवस्थेचा एक पदर आहे. काशिनाथचा

मेहुणा आपल्या पत्नीचा खूप छळ करतो. काशिनाथ आपल्या बहिणीच्या छळवादी पतीवर हल्ला करतो. त्यातून त्याची मवाली ही प्रतिमा निर्माण होते. त्याच्या या प्रतिमेमुळे त्याला शिक्षणाला मुकावे लागते. कथेतील पुढील टप्प्यावर काशिनाथ कामगाराचे व्यक्तित्व धारण करतो. त्याला आपली मवाली ही प्रतिमा पुसून टाकण्याची नवी संधी मिळते. माणूस म्हणून जगण्यासाठी नवा अवकाश मिळतो. पण याही अवकाशात जात त्याच्या माणूस म्हणून जगण्याच्या आड येते. अर्थात जातीव्यवस्था ही त्याला मवाली बनवणाऱ्या समाजरचनेचा दुसरा पदर ठरते. खरे म्हणजे हिंसा ही काशिनाथची मूल प्रेरणा नाही. मानुषता ही त्याच्या मनातील मूल प्रेरणा आहे. पण पारंपरिक समाजव्यवस्थेत माणूस म्हणून जगण्यासाठी त्याला अवकाशच मिळत नाही. जेव्हा असा अवकाश मिळतो तेव्हा मास्तरांच्या खांद्यावर तो पडून राहतो. तो त्यांना म्हणतो, “मास्तर, तुम्ही मला सावरलं नसतं तर रणछोड किंवा तो कवी रामचरण तिवारी या दोन भुतांपैकी कुणाचा तरी माझ्या हातून खून झाला असता”. त्याच्या या म्हणण्यातून स्वला माणूस म्हणून जगता आले याचे समाधान सूचीत होतेच शिवाय स्वला शस्त्र धारण करावे लागण्यामागील अगतिकताही दिसते. त्याच्या सभोवतीची जातीव्यवस्था हिंस्र आहे. ही हिंस्र समाजरचना माणसाच्या मनात असुरक्षिततेची भावना निर्माण करणारी आहे. या व्यवस्थेत काशीनाथ एकटा एकाकी पडतो. त्याला मास्तरांची सोबत आहे पण व्यवस्थेपुढे मास्तरही एकाकी आणि हतबलच आहेत. अशा व्यवस्थेपासून आत्मसंरक्षण करण्यासाठी त्याला शस्त्र धारण करावे लागते. पण प्रत्यक्ष हत्यार उगारण्याची वेळ येते तेव्हा तो कायद्याचा वापर करतो. “जातो आणि तुमच्या फोरमनला इंडियाची कॉन्स्टिट्युशन सांगतो असे तो रेल्वेच्या कँटिनमधल्या हिंस्र जमावाला म्हणतो.यावरून तो हत्यार उगारण्याचे टाळतो हे स्पष्ट होते. कथांतर्गत वास्तवातील समाज त्याच्यावर मवाली ही प्रतिमा लादण्याचा प्रयत्न करतो. पण काशीनाथ कायद्याचा आधार घेऊन ती अमानुष प्रतिमा ठोकरतो. ही त्याच्या मनातली मानुषता आहे. त्याच्या या मानुषतेचे मूळ बुद्ध काळात आणि आंबेडकरी चळवळीत आहे. काशिनाथ सकपाळ हे पात्र महार आहे. महार हे बुद्धकाळातील नाग लोकांचे वंशज आहेत असे इतिहासात आढळते. नाग लोकांनी भगवान बुद्धांचा धम्म स्विकारलेला होता. हे लोक अहिंसा आणि शांतीचा पुरस्कार करून सदाचारी जीवन जगत असत. त्यांचे अधःपतन करण्यासाठी उच्च वर्णियांनी तथागतांचा धम्म नष्ट केला. मनूस्मृतीने चार वर्णांचे रुपांतर हजारो जातींत करून नाग लोकांवर महार ही हलकी जात लादली.१९व्या शतकात बाबासाहेबांनी जातविरोधी चळवळ सुरू केली. त्यांनी आपल्या चळवळीला बुद्ध तत्वज्ञानातील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांचा आधार दिला. लढण्याचे साधन म्हणून भगवान बुद्धांच्याच अहिंसेचा वापर केला. काशीनाथ हा आंबेडकरी चळवळीतच घडलेला आहे. त्याच्या मनावर अहिंसेचा मानुषतेचा संस्कार झालेला आहे. त्याच्यावर मवाली ही प्रतिमा लादणाऱ्या जातीव्यवस्थेशी त्याचा संघर्ष होणे अटळच ठरते. तो ही प्रतिमा केवळ नाकारूनच थांबत नाही. कामगारांत कामगार म्हणून जगता येत नाही यामुळे तो नोकरी सोडण्याचा निर्णय घेतो. उच्च शिक्षण घेऊन वकिल होण्याचा निर्धार करतो. या निर्धारामुळे त्याची शस्त्रधारी ही प्रतिमा पुसून टाकली जाते. माणूसपण ओरबाडून घेणाऱ्या समाजरचनेशी तीव्र संघर्ष करून काशिनाथ मानवतेकडे प्रवास करतो.

वाट्याला हलकी जात आलेला माणूस जातीव्यवस्था मोडून नवी समाजरचना निर्माण करण्याची भूमिका घेतो असा प्रत्यय बागुलांच्या कथेतून येतो. आपण साधे कामगार आहोत. आपण जातीव्यवस्था मोडूशकत नाही असे रामचरण तिवारी सूचीत करतो. त्यावर मास्तर म्हणतात, “म्हणूनच आपण नव्याचे रचनाकार आहोत”. यावरून त्यांची नवी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याची भूमिका स्पष्ट होते. कोणतीही समाजव्यवस्था ही मूल्यांवर आधारलेली असते. कथागत वास्तवातील समाजरचना जात या मूल्यावर आधारलेली आहे. नवी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी मास्तर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि अहिंसा या मूल्यांचा पुरस्कार करतात. “त्याच्या अंगाखाली जी जमिन आणि वर जे आकाश आहे तेच माझ्या अंगाखाली आणि वर आहे” असे मास्तर हलक्या जातीला अस्पृश्य लेखणाऱ्या रामचरण तिवारीला म्हणतात. यावरून ते स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेचा पुरस्कार करतात हे स्पष्ट होते. ही नवी मूल्ये राबवणे सोपे नाही. त्यासाठी तीव्र संघर्ष करणे आवश्यक आहे याची मास्तरांना जाणीव आहे. नव्या मूल्यांवर आधारलेली नवी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी मास्तर संघर्षशील भूमिका पत्करतात. त्यांच्या या संघर्षाला साधनशुचितेचा आधार आहे. ते ज्या समाजरचनेत वावरतात ती जातीव्यवस्था हिंस्र आणि छळवादी आहे. कथांतर्गत वास्तवात पारंपरिक व्यवस्थेपासून त्यांना स्वची जात चोरून ठेवावी लागते. पण रामचरण तिवारीच्या घरी त्यांची जातचोरी उघड होते.

रामचरण आणि जमाव त्यांच्यावर कृरपणे हल्ला करतो. काशिनाथ मास्तरांना जमावाच्या हातून सोडवतो आणि त्यांना आपल्याबरोबर पोलिस स्टेशनला येण्याचे सुचवतो. मास्तर पोलिस स्टेशनला जाण्याचे नाकारतात. ते काशिनाथला म्हणतात, “मला त्यांनी कुठे मारले? मला मनूने मारले”. मास्तरांच्या या म्हणण्यातून त्यांना हिंस्र जातीव्यवस्थेविरुद्ध हिंसेचा वापर करायचा नाही हे सूचीत होते. कथांतर्गत वास्तवात लोकशाहीधिष्ठीत शासनव्यवस्था अस्तित्वात आहे. या नव्या शासनव्यवस्थेत मास्तरांना हिंस्र जातीव्यवस्थेविरुद्ध कायद्याचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य उपलब्ध आहे. पण मास्तरांना लोकमानसात बदल घडवून आणायचा आहे. लोकमानसातून जात नष्ट झाल्याशिवाय नवी समाजरचना निर्माण होणार नाही हे मास्तर जाणतात. हिंस्र जातीव्यवस्थेविरुद्ध कायद्याचा वापर करणे म्हणजे हिंसेला हिंसेनेच उत्तर देणे ठरते. त्यातून लोकमानसात सुडाची भावना निर्माण होत जाते. समाज स्थितिशील बनतो. हिंसेवर आधारलेली समाजरचना मोडून टाकण्यासाठीच मास्तरांना अहिंसा या नव्या मूल्याचा पुरस्कार करणे आवश्यक वाटते. बागुलांच्या कथेतून “मला तरी संतत्वाची प्रतिती येते” असे गो. मा. पवारांनी नागनाथ कोतापल्ले यांनी संपादीत केलेल्या “साहित्य आणि समाज” या ग्रंथातील आपल्या मुलाखतीत म्हटले आहे. सामाजिक परिवर्तन करणे हीच त्यांच्या कथेमागील प्रेरणा असल्यामुळे गो. मा. पवारांना संतत्वाची प्रतिती येणे अगदी स्वाभाविक ठरते. नवी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी नवी मानवी मूल्ये निर्माण करणे अपरिहार्य आणि अपर्यायी ठरते याचा प्रत्यय बागुलांची कथा देते. त्यातून माणसात नव्या जाणिवा आणि नवे भान निर्माण होत जाते.

संदर्भग्रंथ	लेखक / संपादक
१) भारतातील जाती,	भिमराव रामजी आंबेडकर.
२) जातीनिर्मूलन,	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
३) शुद्र पूर्वी कोण होते,	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
४) अस्पृश्य मूळचे कोण होते,	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
५) क्रांती प्रतिक्रांती,	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
६) बुद्ध आणि त्याचा धम्म	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
७) हिंदुत्वाचे कोडे,	डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर.
८) गावगाडा,	त्रि. ना. अत्रे.
९) दलित साहित्याची स्थिती गती,	केशव मेश्राम उषा देशमुख.
१०) दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र	शरणकुमार लिंबाळे.
११) साहित्य आणि समाज	सं. नागनाथ कोतापल्ले.

स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. विठ्ठल चव्हाण
आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देसाईगंज जि. गडचिरोली.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :–

स्त्री आणि समाज यांचे अन्योन्य संबंध असतात. स्त्री ही कुटुंब संस्थेचा एक मुलभूत आधार आहे. स्त्री ही एक शक्तीचे स्त्रोत आहे. स्त्री ही एक प्रेरणा स्थान आहे. स्त्री ही सौंदयाचे प्रतिक आहे. स्त्री समाजरूपी रथाचे दुसरे चाक आहे. स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा, त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्त्रीयांचे प्रश्न, स्त्रीयांच्या विविध समस्या व स्त्रियांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक अत्याचार किंवा हिसांचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिकछळ करणे, हुंडा किंवा आर्थिक मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रीला अपमानीत करणे, तिला शिवीगाळ करणे विशेष करून मुलबांळ नसलेल्या स्त्रीला हिणवणे किंवा धमकी देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, किंवा पिडीत महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे म्हणजे कौटुंबिक अत्याचार किंवा हिसांचार होय. म्हणून कौटुंबिक अत्याचार ही एक जटिल समस्या निर्माण झालेली आहे.

सद्य:स्थितीत भारतात महीलांवरील कौटुंबिक अत्याचाराच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत आहे. यावरून अजूनही पुरूषांची मानसिकता बदलेली दिसून येत नाही. म्हणून कुटुंबात स्त्रियांवरील होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेदिवस वाढतच आहे. स्त्री ही बुध्दीमता, शारिरीक क्षमता, सृजनशिलता, कष्टकरण्याची धमक, इत्यादी बाबतीत पुरूषांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नसतांना स्त्रीला पुरूषापेक्षा कमी लेखण्याची वृती २१ व्या शतकातही कायम आहे. स्त्रियांवरील अत्याचार, लैगिंक छळ हा स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराचा अत्यंत धोकादायक आणि कावेबाज छुपा प्रकार असून तो सर्वच समाजामध्ये दिसून येत आहे. नवबालिकापासून वयोवृध्द स्त्री ही याची शिकार बनत आहे. ही भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशात लाजिरवाणी बाब आहे.

ईशान्य भारतातल्या मणिपूरमध्ये मे महिन्यापासून त्या राज्यात बहुसंख्य असणाऱ्या मैतेई विरूध्द अल्पसंख्याक असणाऱ्या कुकी आदिवासी समुदायात मोठा संघर्ष उफाळलेला होता. आदिवासी कुकी समुदायाच्या महिलांवर मैतेई समुदायाच्या जमावाकडून हिंसा व जीवघेण्या हल्ल्याची मालीका सुरू होती. त्यातून मणिपूर राज्यात हिंसक जमावाने दोन महिलांची नग्न धिंड काढताना आणि त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार करताना दिसत होते. ही भारतासारख्या प्रगत समजल्या जाणाऱ्या देशासाठी ही घटना अशोभनिय बाब आहे. या घटनेचे सर्व स्तरातून सर्व राज्यातून निषेद करण्यात आले. अशा प्रकारे आजही भारतीय समाजात स्त्रियांवर मोठया प्रमाणात अन्याय अत्याचार होतांना दिसून येतात.

जगात थोडयाफार फरकाने पुरूषप्रधान संस्कृतीचे प्राबल्य आहे. स्त्री ही पुरूषाची मक्तेदारी किंवा हक्काची वस्तू आहे. असे मानून तिचे माणूस म्हणून अस्तित्व नाकारून पुरूषप्रधान संस्कृतीने तिच्यावर अनेक निर्बध व बंधने लादली होती. व आजही लादत आहे. ही बंधने किंवा नियम स्त्रीचे आर्थिक, कौटुंबिक, लैंगिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकिय शोषन करीत होते. त्या शोषणामुळे ती गुलामीचे जीणे कंठत होती. स्त्रीला जेव्हा गुलामीची जाणीव झाली तेव्हा या शोषणातून मुक्त होण्यासाठी व माणूस म्हणून जगण्यासाठी तिला चळवळीची गरज भासू लागली.

२० व्या शतकाच्या शेवटी जागतिक स्तरावर स्त्रीयांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्यात आले. म्हणजे १९६० च्या शेवटच्या टप्प्यावर या नव्या स्त्रीचळवळीने सार्वजनिक जीवनात संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधले. १९६० च्या दशकात अमेरिका, युरोपीय देश, ऑस्ट्रेलिया आणि जपान येथे स्त्रीमुक्तीसाठी लढणारे गट मोठया वेगाने पसरले. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांच्या हक्काची भूमिका घेणे होय. अशाप्रकारे २० व्या शतकांच्या शेवटी स्त्रीवाद या नावाने एक नविन विचारप्रवाह आणि चळवळ पुढे आली. भारतीय समाजात या विचारसरणीचा हळूहळू प्रसार व प्रचारही होत आहे.

वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती :–

वैदिक काळात भारतीय स्त्रियांची स्थिती अत्यंत प्रगत होती. या काळात स्त्रियांना समाजाम समानता होती. तिला शिक्षण, विवाह, व संपती इत्यादीमध्ये बरोबरीचे स्थान होते. उच्च–कनिष्ठ न मानता समानतेची वागणूक मिळत होती. परंतू उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोण बदलला. त्यामुळे स्त्रीचारित्र्यावर बाधा निर्माण झाली. स्त्रियांना शिक्षणाची संधी नाकारण्यात आली. म्हणून स्त्रियांना वेदपठनाचे ज्ञान शक्य झाले नाही. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांवरील बंधने इतके जुलमी बनत गेले की, स्त्रियांचा विचार कोणी माणूस म्हणून करीत नव्हते.

ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर यात सुधारणा झाली. व समाज सुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या समस्यांना प्राध्यान्य देण्यात आले. या कालखंडात स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राममोहन रॉय, गोपाल गणेश गोखले, न्यायमुर्ती रानडे या सारख्या अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

भारतीय स्त्रियांसाठी हयाच काळात महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणासाठी शाळा काढल्या. स्वातंत्र्याच्या चळवळीतून आलेल्या मुल्यापैकी स्त्री–पुरूष समानता हे मुल्य होते. स्त्री पुरूष समान आहेत असे म्हणणारे जोतिबा फुले यानी आपल्या पत्नीला

म्हणजे सावित्रीबाईना शिकवून शिक्षीका बनवून स्त्री शिक्षणाचे प्रसार करण्याचे महत्वपूर्ण धडे दिले. त्यानतंर राज्यघटनेने स्त्री–पुरूषांना समान अधिकार दिले. स्त्रियांच्या उत्थानासाठी प्रयत्न केले. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रीचे आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रीला संरक्षण देणारे नवनविन कायदे अस्तित्वात आलेले असले तरी अजूनही स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, विनयभंगाच्या घटना थांबलेल्या नाही. एखादया स्त्रीला समाजात नव्हे तर कुटुंबात देखील स्त्री अत्याचाराला सामोरे जावे लागते.

संशोधनाचा उद्देश :–

१. समाजातील कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप जाणून घेणे.
२. स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार एक सामाजिक समस्या म्हणून अभ्यास करणे.
३. स्त्रियांवरील वाढत्या अत्याचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.
४. स्त्री अत्याचाराच्या संदर्भात समाजाची मानसिकता तपासणे.
५. स्त्री अत्याचाराच्या परिणामांचा शोध घेणे.
६. स्त्री अत्याचारा संदर्भात उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती.:–

कुटुंबात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार अप्रत्यक्षरित्या केले जात असल्याने या समस्यांचे प्रयोगात्मक संशोधन करता येत नाही. म्हणून या समस्यांच्या कारण व परिणामांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना करता येते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनासाठी निरिक्षण पध्दतीचा वापर करून ही समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच दुय्यम साम्रगीच्या आधारावर देखील तथ्य संकलित केले आहे. यासाठी ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमान पत्रे इत्यादी साधनांचा वापर केला आहे.

आशय विश्लेषण :–

कौटुंबिक अत्याचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५ या कायदयानुसार ''व्यथित स्त्रीच्या शारीरिक किंवा मानसिक व आरोग्यास सुरक्षितता, जिवितास व कल्याणास धोकादायक परिस्थितीत होणारे वातावरण अर्थात स्त्रीचे लैंगिक छळ, लैंगिक दुरूपयोग, शाब्दिक किंवा भावनिक छळ असेत तर तो कौटुंबिक अत्याचार किंवा हिंसाचार होय.''

समाजशास्त्रज्ञ स्ट्रासच्या मते ''अत्याचार म्हणजे अशी क्रियाकी, ज्यात स्त्रीला जखमी करण्याची पुरूषाची पुरूषांची एच्च प्रतीची क्षमता होय.''

कॅम्पे या शास्त्रज्ञांच्या मते ''अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यकतवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय.''

अशाप्रकारे. कुटुंबातील नातेवाईक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन किंवा शारीरिक किंवा मानसिक हानी केली जाते. किंवा तिला संकटात टाकले जाते. त्याला घरगुती हिंसा असे म्हणतात. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे पिडित महिलांची संख्या अधिक आहे. म्हणून केंद्र सरकारने घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा २००५ आणि महिला संरक्षण नियम २००६ पारित केला अणि २६ ऑक्टोबर २००६ पासून हा कायदा लागू केला आहे.

घरगुती हिंसेचे स्वरूप :–

१. शारीरिक छळ :–

शारीरिक छळ करणे म्हणजे आरोपी व्यक्तीचे असे कृत्य होय की, ज्यामुळे पिडीत व्यक्तीला शारीरिक .त्रास, नुकसान किंवा तिच्या जीवास धोका निर्माण होते. पिडीत स्त्रीवर हमला केला जातो. तिला मारहान केली जाते.

२. लैंगिक छळ :–

लैंगिक छळ म्हणजे असे आचरण की, जे स्त्रीत्वाचा दुरूपयोग, अपमान अणि तिरस्कार करणे, तिच्यावर आक्रमण करणे. चारिर्त्र्यांवर संशय घेणे.

३. मौखिक व भावनात्मक छळ :–

मौखिक व भावनात्मक छळात स्त्रीचा चारचौघासमोर अपमान करणे, तिरस्कार करणे, घाणेरडया शिव्या देणे, जिवे मारण्याच्या धमक्या देणे.

४. आर्थिक छळ :–

आर्थिक छळात आर्थिक व वित्तीय संसाधने ज्याची पिडीत व्यक्ती हकदार आहे. त्या आर्थिक गोष्टींपासून पिडीत व्यक्तीला वंचित ठेवणे, तिला स्त्रीधनापासून वंचित ठेवणे होय.

५. मानसिक छळ :–

अन्यायग्रस्त स्त्रीचा अपमान करणे, तिला टोचून बोलणे, मुल न होण्याबाबत, हुंडा न दिल्याबाबत अपमान करणे, किंवा उपहासात्मक बोलणे.

अशाप्रकारे कौटुंबिक हिसेंचे प्रकार आहेत.

कौटुंबिक अत्याचार /हिंसाचाराचे वर्गीकरण :—

१. पत्नीला मारहान करणे.
२. पत्नीला वाईट वागणूक देणे.
३. नवविवाहीत वधूला जाळणे.
४. विधवा स्त्रियांवर अत्याचार करणे.
५. लैंगिक दुर्व्यवहार करणे.
६. पत्नीचा मानसिक छळ करणे.
७. वृध्द महिलांशी दुर्व्यवहार करणे.

कौटुबिक अत्याचाराचे वर्गीकरण लक्षात घेतल्यानंतर असे दिसमन येते की, कुटुंबात स्त्रीचा माठया प्रमाणत छळ केला जातो परंतु या छळाचा विरोधात स्त्री कधी तक्रार करीत नाही. कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप फार गंभीर असेल तरच त्या संदर्भात तक्रार केली जाते.

कौटुंबिक अत्याचार निर्माण होण्याची कारणे :—

कौटुंबिक अत्याचारासाठी पुढील कारणे म्हण्ता येईल.

१. दृष्ट स्वभावाची व्यक्ती
२. विकृत व्यक्ती
३. मद्यपान
४. शारीरिक सुख प्राप्त न होणे
५. हुंडा पध्दती

कौटुंबिक अत्याचाराचे वाईट परिणाम :—

कौटुंबिक अत्याचाराचे समाज जीवनावर वाईट परिणाम होते. त्यामुळे समस्या निर्माण होतात.

१. पत्नीला मारहान करण्याची समस्या :—

मनुष्य हा विवेकशिल, समाजशिल, परिवर्तनशिल प्राणी म्हणून ओळखला जाते. परंतू मनुष्य शिक्षीत असे किंवा नसो काही पुरूष आपल्या पत्नीला मारहान करतात. पत्नीला मारण्याची समस्या घरगुती हिंसेतून निर्माण झाली आहे. चापट मारणे, क्रुरपणे लाथामारणे, व्रीव वेदना देणे, बेहोश होईपर्यत मारणे, इ. पती—पत्नीमध्ये कौटुंबिक कारणावरून मतभेद होत असतात. ती आपल्या मनाविरूध्द काम करते म्हणून लहानसहान कारणावरून मारहान केली जाते.

२. **वधूला जाळण्याची समस्या :—**

आधुनिक समाजात कौटुंबिक हिसांचारामुळे नव विवाहित वधूला जाळण्याची समस्या निर्माण झालेली आहे. वधूला जाळण्याच्या बातम्या रोज वर्तमान पत्रात वाचायला मिळतात. नवविवाहित वधूला जाळण्याचे अमानवी कृत्य पती व पतीच्या नातेवाईकांकडून केला जातो. अलिकडे वधूला जाळण्याच्या घटनांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. त्यामुळे नवविवाहित वधूला जाळण्याची समस्या निर्माण झाली आहे.

३. विधवा सित्रयांवरील अत्याचार :—

विधवा स्त्रीला माहेरचे कोणी जवळचे नातेवाईक नसतात. किंवा तिला आसरा मिळत नाही. अशावेळी तिला पतीच्या कुटुंबात रहावे लागते. जेव्हा पतीची अचल संपती असून ती सामायिक असते. तेव्हा ती पतीच्या कुटुंबात राहते. कारण ती माहेरी रहायला गेली तर पतीची अचल संपती तिला देत नाही. तेव्हा सासरकडील मंडळी तिचा छळ करतात. सतत मानहानी करतात, पांढऱ्या पायाची डाकीण म्हणतात. अशा प्रकारे तिचा छळ करतात. त्यामुळे विधवा स्त्री घरगुती हिसेंमुळे बळी ठरतात.

४. लैंगिक दूर्व्यवहाराची समस्या :—

पती आणि पत्नीच्या लैंगिक संबंधाला सामाजिक मान्यता असते. पत्नीची इच्छा नसतांनाही आपले लैंगिक समाधान करावे अशी पुयषांची मानसिकता असते. त्यामुळे असे कृत्य स्त्रीला आवडत नाही. पत्नीच्या इच्छेविरूध्द केलेला लैंगिक दूर्व्यवहारामुळे घरगुती हिंसा निर्माण झालेली आहे.

अशा अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहे.

स्त्रियांना घरगुती हिंसेपासून संरक्षण कायदा :—

स्त्रियांना होणाऱ्या कौटुंबिक दळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र सरकारने कौंटुबिक हिसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २०२६ पासून लागू केलेला आहे.

कौटुंबिक अत्याचाराला प्रतिबंध करणारा कायदा :—

भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री पुरूष समानता अणि कलम २१ अन्वये जिवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांनाही देण्यात आलेला आहे. तरीही महिला कौटुंबिक अत्याचाराला बळी पडतात.

घरगुती हिसांचार कायदा कलम १९ या कायदयाच्या आधारे पीडित महिला तिच्या अथवा तिच्या मुलांविरूघ्द होणारे अत्याचार थांबवू शकतक. स्त्रीधन, दागदागिणे, कपडे इत्यादीवर ताबा मिळवू शकते.

भारतीय दंड संहिता ४९८ अ कलमाखाली पोलीसात तक्रार दाखल करता येते त्याचप्रमाणे भारतीय दंडसंहितेच्या कलम १२५ अंतर्गत मिळणाऱ्या पोटगी व्यतिरिक्त, अतिरिक्त पोटगी, स्वत:साठी तसेच स्व:च्या अपत्यासाठी मागता येते.

संदर्भ सूची

1. भारंबे सं. ना. स्त्री भ्रूणहत्या आणि स्त्रियांवरील वाढते अत्याचार, प्रशांत पब्लीकेषन्स, जळगांव.
2. आगलावे प्रदीप भारतीय समाज संरचनात्मक प्रष्न आणि सामाजिक समस्या श्री साईनाथ प्रकाषन, नागपूर.
3. बोधनकर सुधीर सामाजिक संषोधन पध्दती. श्री साईनाथ प्रकाषन, नागपूर.
4. भागवत विद्युत स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड पब्लीकेषन्स, पुणे.
5. तोष्णीवाल एस. आर. भारतीय समाज समस्या आणि प्रष्न, विष्व पब्लिषर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर
6. राजकुमार महिला एंवम विकास, अर्जुन पब्लिकेषन्स, नई दिल्ली.
7. नाटाणी प्रकाष नारायण महिला जागृती एंवम कानून, अविष्कार पब्लिषर्स जयपूर.

जागतिक तापमान वाढ आणि मानवी सुरक्षा

डॉ. सोनवणे जी. एन.

संरक्षणशास्त्र विभाग, श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा-431128 ता.परळी (वै), जि.बीड.

प्रस्तावना

जागतिक तापमान वाढमानवास विनाशाच्या दिशेने घेवून जात आहे. जागतिक तापमान वाढ म्हणजेच त्याला परवलीचा शब्द ग्लोबल वॉर्मिंग हा वापरला जातो. ग्लोबल वॉर्मिंग म्हणजेच जागतिक तापमान वाढ हा विषय ग्लोबल आहे. त्याला मानव स्वतः जवाबदार आहे. मानवाने निर्माण केलेल्या प्रचंड प्रदूषणामुळेजागतिक तापमान वाढीचे मोठे आव्हान उभे आहे. मानवी जीवनासाठी ते अत्यंत घातक आहे. पृथ्वीवर यापूर्वीही अनेकवेळा जागतिक तापमान वाढ झाली होती. त्या वेळेसची तापमानवाढ ही पूर्णतः नैसर्गिक कारणांमुळे झाली होती व त्याही वेळेस पृथ्वीच्या वातावरणात आमूलाग्र बदल झाले होते. सध्याची तापमानवाढ ही पूर्णतः मानवनिर्मित असून मुख्यत्वे हरितगृह वायू परिणामहरितगृह वायू परिणामामुळे होत आहे.पृथ्वीलगतच्या वातावरणामध्ये कार्बन-डाय-ऑक्साईड व अश्याच काही अन्य घातक वायूंचे प्रमाण वाढले की हरितगृह परिणाम (GREENHOUSE EFFECT) होतो. परिणामी पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होत असते.त्यातून मानवी सुरक्षेचा मोठा मोठा प्रश्न निर्माण होत आहे त्याचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश

1. जागतिक तापमान वाढ विषयक आढावा घेणे.
2. जागतिक तापमान वाढीचीकरणे व परिणाम अभ्यासणे.
3. जागतिक तापमान वाढ आणि मानवी सुरक्षे समोरील आव्हानांचाउहापोह करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध अध्ययनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करून तथ्यांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. अध्ययन विषयाशी अनुषंगिक तथ्य संकलीत करण्यासाठी विषयाशी निगडीत प्रकाशित, अप्रकाशित असलेले शोध अध्ययन साहित्य, संदर्भग्रंथ, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पत्रिका, संकेत स्थळे आदी दुय्यम साधनाच्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आलेले आहे.

सध्यस्थितीत जागतिक तापमान वाढीचे मोठे आव्हान मानवी जीवानासमोर उभे आहे. कारण मागील काळात यापूर्वी कधीही झालेली नाही एवढ्या झपाट्यानं तापमानवाढ होत आहे. विषुववृत्तीय भागातील जी थोडी पर्वत शिखरे हिमाच्छादित आहेत, त्यातील किलिमांजारो हे पर्वत शिखर प्रसिद्ध आहे. या पर्वत शिखरावरील हिमाच्छादन इ.स. 1906 च्या तुलनेत 25 टक्केच उरले आहे. आल्पस् आणि हिमालयातील हिमनद्या मागे हटत चालल्या आहेत. इ.स. 1970 च्या दशका पासून नेपाळमधील सरासरी तापमान 10 अंशाने वाढले, तर सैबेरियातील कायमस्वरूपी हिमाच्छादित प्रदेशात मागील 30 वर्षांत 10 अंशाने तापमानवाढ नोंदवण्यात आली आहे. अशी जागतिक तापमानवाढीची अनेक उदाहरणं आहेत. या तापमान वाढीमुळे पुढील काळात मोठे संकट उद्भवू शकते. मानवाच्या सुरक्षेच्या संदर्भात विचार केला असता हे एक मोठे आव्हान आहे. त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

जागतिक तापमान वाढ आणि मानवी सुरक्षे समोरील आव्हान

जागतिक तापमान वाढ मानवी आरोग्यासाठी अत्यंत घातक आहे. हे भौतिक वातावरण तसेच नैसर्गिक आणि मानवी दोन्ही प्रणालींच्या सर्व पैलूंवर परिणाम करते.हे मानवाच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती आणि आरोग्य प्रणालींवरही परिणामकारक ठरत आहे. त्यामुळे हे धोक्याचे गुणक आहे.ही जागतिक तापमान वाढ मानवी आरोग्याच्या प्रगतीचे दशक कमी करणारे आणि संभाव्यपणे उलट करणारे आहे. हवामानाची परिस्थिती बदलत असताना, वादळ, अति उष्णता, पूर, दुष्काळ आणि वणव्यांसह अधिक वारंवार आणि तीव्र होणारे हवामान आणि हवामानाच्या घटना पाहिल्या जातात. या हवामान आणि हवामानाच्या धोक्यांचा आरोग्यावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे परिणाम होतो,

ज्यामुळे मृत्यूचा धोका, असंसर्गजन्य रोग, संसर्गजन्य रोगांचा उदय आणि प्रसार आणि आरोग्य आपत्कालीन परिस्थिती वाढते.ग्लोबल वॉर्मिंगचा अर्थ फक्त तापमानवाढ होत नाही, म्हणूनच संशोधक आणि धोरणकर्ते "हवामान बदल" हा शब्द वापरतात .

जागतिक तापमान वाढ झाल्यामुळे आपल्या आरोग्य विषयक सुविधा आणि पायाभूत सुविधांवरही परिणाम होत आहे, ज्यामुळे सार्वत्रिक आरोग्य कव्हरेज (UHC) प्रदान करण्याची क्षमता कमी होत आहे. अधिक मूलभूतपणे, हवामानातील धक्के आणि वाढणारे ताण जसे की बदलते तापमान आणि पर्जन्यमान, दुष्काळ, पूर आणि समुद्राची वाढती पातळी यामुळे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याचे पर्यावरणीय आणि सामाजिक निर्धारक खराब होतात. स्वच्छ हवा, पाणी आणि मातीपासून अन्न व्यवस्था आणि उपजीविकेपर्यंत हवामान बदलामुळे आरोग्याच्या सर्व पैलूंवर परिणाम होतो. हवामान बदलाला सामोरे जाण्यासाठी आणखी विलंब केल्यास आरोग्य धोके वाढतील. त्यातून मानवी जीवन संपुष्टात येण्याची भीतीही व्यक्त करण्यात येत आहे. इतके गंभीर परिणाम जागतिक तापमान वाढीचे आहेत.

इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) च्या सहाव्या मूल्यांकन अहवालातअसा निष्कर्ष काढला आहे की हवामानातील जोखीम अधिक वेगाने दिसून येत आहे. आणि पूर्वीच्या अपेक्षेपेक्षा ते अधिक तीव्र होतील आणि वाढत्या ग्लोबल हीटिंगशी जुळवून घेणे मानवास अत्यंत कठीण जाणार आहे.अगोदरच 3.6 अब्ज लोक जागतिक तापमान वाढीच्या दृष्टीने अतिसंवेदनशील भागात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर सर्वात कठोर परिणाम सहन करण्याची वेळ येत आहे. अशा अतिसंवेदनशील प्रदेशांमध्ये, गेल्या दशकात अत्यंत हवामानाच्या घटनांमुळे मृत्यूचे प्रमाण कमी असुरक्षित प्रदेशांपेक्षा 15 पट जास्त होते.2030 ते 2050 दरम्यान, हवामानातील बदलामुळे केवळ कुपोषण, मलेरिया, अतिसार आणि उष्णतेच्या ताणामुळे दरवर्षी अंदाजे 250,000 अतिरिक्त मृत्यू होण्याची अपेक्षा आहे. अशाप्रकारे हवामानातील बदलाचा आरोग्यावर असंख्य मार्गांनी परिणाम होत आहे. ज्याद्वारेमानवाचे मृत्यू आणि आजारपण वाढत आहे.

हवामानातील बदलामुळे मानवी आरोग्यावर प्रत्यक्षपणे परिणाम होतो.या दृष्टीने हवामान-संवेदनशील आरोग्य धोक्यांच्या प्रमाणात आणि परिणामाचा अचूक अंदाज लावणे आव्हानात्मक आहे. तथापि, वैज्ञानिक प्रगतीमुळे यावर उपाययोजना करणे शक्य ठरणार आहे. मृत्यूचे श्रेय ग्लोबल वॉर्मिंगला देण्यास आणि या आरोग्य धोक्यांचे धोके आणि प्रमाण अधिक अचूकपणे निर्धारित करण्यास याची मदत मिळू शकते. परंतु आंतरराष्ट्रीय स्तरावर WHO च्या अहवालात असे नमूद करण्यात आले आहे की, आजही 2 अब्ज लोकांना सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची कमतरता आहे. आणि 600 दशलक्ष लोक दरवर्षी अन्नजन्य आजारांना बळी पडतात.5 वर्षाखालील मुलांमध्ये 30% अन्नजन्य मृत्यू होतात. परिणामी हवामानातील ताणतणावांमुळे जलजन्य आणि अन्नजन्य रोगांचा धोका वाढत असल्याचे दिसून येते. 2020 मध्ये, 770 दशलक्ष लोकांना उपासमारीचा सामना करावा लागला, प्रामुख्याने आफ्रिका आणि आशियामध्ये. हवामान बदलामुळे अन्नाची उपलब्धता, गुणवत्ता आणि विविधतेवर परिणाम होतो, त्यामुळे अन्न आणि पोषण संकटे वाढत असल्याचेही समोर आले आहे.

हवामान बदलाच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांमध्ये श्वसन आणि हृदयरोग, लाइम रोग आणि वेस्ट नाईल व्हायरस यांसारखे कीटक-संबंधित रोग , पाणी- आणि अन्न-संबंधित आजार आणि जखम आणि मृत्यू यांचा समावेश होतो. हिंसक गुन्हेगारी आणि एकूणच बिघडलेल्या मानसिक आरोग्याशीही हवामान बदलाचा संबंध असल्याचेही निरीक्षणाअंती दिसून येत आहे.

जागतिक तापमान वाढ : उपाय योजना

आज जागतिक तापमान वाढीस प्रतिबंध घालणे ही काळाची गरज बनली आहे. त्यावर उपाय योजना करणे अत्यंत आवश्यक ठरत आहे. जे ग्लोबल वॉर्मिंग थांबवू शकतात असे उपाय आहेत. तथापि, ग्लोबल वॉर्मिंग वरील उपाय योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी मानव आणि सरकार यांनी एकाच वेळी काम करणे आवश्यक आहे. ग्लोबल वार्मिंग कमी करण्यासाठी आपण वातावरणातील हरितगृह वायूंचे योगदान कमी करू शकतो. ग्लोबल वॉर्मिंग कमी करू शकतो असे उपाय म्हणजे गॅसोलीन, वीज आणि ग्लोबल वॉर्मिंगला कारणीभूत असलेल्या आपल्या

क्रियाकलाप कमी करणे. ग्लोबल वार्मिंग कमी करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे वस्तूंचा पुनर्वापर. प्लास्टिकच्या पिशव्या, बाटल्या, कागद किंवा काच यांचा पुनर्वापर करून कचरा कमी करू शकतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा आपण खाद्यपदार्थ खरेदी करतो तेव्हा प्लास्टिकच्या पिशव्यांऐवजी आपण कापडी पिशव्या वापरू शकतो. दुसरे उदाहरण म्हणजे बाटलीतील पाणी पिऊन झाल्यावर; आम्ही ते पुन्हा वापरू शकतो किंवा आमची स्वतःची बाटली वापरू शकतो. या सर्वांचा पुनर्वापर झाल्यास मानव जंगलतोड कमी करू शकतो आणि पर्यावरण वाचविण्यास मदत करू शकतो. शिवाय, वापरात नसल्यास वीज बंद करा. हे हजारो कार्बन डायऑक्साइड वाचवू शकते आणि ऊर्जा बचत करणारे उत्पादन खरेदी करू शकते कारण ते खर्च वाचवते आणि पर्यावरण वाचवते.

शेवटी, मानवाने उघड्यावर कोरडी पाने जाळणे किंवा कचरा जाळणे थांबवले पाहिजे. प्लास्टिकसह कचरा जाळल्यास ते कार्बन डायऑक्साइड आणि विषारी वायू सोडेल. याशिवाय, पृथ्वीचे तापमान वाढत असल्याने सरकारने जंगलतोड कमी करावी. झाडांमुळे पृथ्वीवरील तापमान सुधारण्यास मदत होईल.

जागतिक तापमान वाढीचे परिणाम सर्वत्र जाणवत असून अलिकडच्या वर्षांत जगभरात उष्णतेच्या लाटांमुळे हजारो लोकांचा मृत्यू झाला आहे ही घटना आगामी घटनांची एक सुचना आहे असे म्हणता येईल. 1990 पासून अंटार्क्टिकामधील जवळजवळ चार ट्रिलियन मेट्रिक टन बर्फ वितळला आहे. जर आपण आपल्या सध्याच्या गतीने जीवाश्म इंधन जळत राहिलो तर नुकसानाचा दर वाढू शकतो, काही तज्ञ म्हणतात, ज्यामुळे पुढील 50 ते 150 वर्षांमध्ये समुद्राची पातळी अनेक मीटरने वाढेल आणि जगभरातील किनारी समुदायांचा नाश होईल.जागतिक तापमानाचे पृथ्वीवर होणा-या अनेक परिणामांपैकी आतापर्यंतचा सर्वात जास्त दिसणारा परिणाम म्हणजे हिमनद्या आणि समुद्रातील बर्फ वितळणे होय. यासारख्या परिणामातून मानवी जीवना समोर मोठे आव्हान उभे राहू शकते.

समारोप

आज जागतिक तापमान वाढीचे मोठे आव्हान मानवी जीवानासमोर उभे आहे. ग्लोबल वॉर्मिंग ही सर्व मानवांसाठी एक गंभीर समस्या बनले आहे.अनेक शास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, राजकारणी, एनजीओ, भूगोलशास्त्रज्ञ, पर्यावरण शास्त्रज्ञ ग्लोबल वॉर्मिंगच्या अभ्यासात गंभीरपणे गुंतलेले आहेत. ग्लोबल वॉर्मिंगची कारणे, परिणाम आणि उपाय यावर चर्चा करणे, विश्लेषण करणे आणि त्यांचे स्पष्टीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. गेल्या एक ते दोन शतकांमध्ये पृथ्वीच्या पृष्ठभागाजवळ हवेचे सरासरी तापमान वाढण्याची ही भयानक घटना आहे. 20 व्या शतकाच्या मध्यापासून हवामान शास्त्रज्ञांनी हवामानातील विविध घटनांचे (जसे की तापमान, पर्जन्य आणि वादळे) आणि हवामानावरील संबंधित प्रभावांचे (जसे की सागरी प्रवाह आणि वातावरणाची रासायनिक रचना) तपशीलवार निरीक्षणे गोळा केली आहेत.ही निरीक्षणे सूचित करतात की भूगर्भीय काळाच्या सुरुवातीपासून पृथ्वीचे हवामान जवळजवळ प्रत्येक कल्पनीय कालखंडात बदलले आहे आणि किमान औद्योगिक क्रांतीच्या सुरुवातीपासून मानवी क्रियाकलापांचा प्रभाव हवामान बदलाच्या अगदी फॅब्रिकमध्ये खोलवर विणलेला आहे. ज्यातून मानवाचे अस्तित्व पणाला लागले असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. बालवाड रमेश, -ग्लोबल वार्मिग,विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2010
2. भराडीया आशा, -पर्यावरण शिक्षण, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2010,
3. बापट -पंडीत सुरेखा,-पर्यावरणशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.2009
4. www.globalwarming.com
5. www.climatechange.com

मराठी कवितेतील आई : एक आकलन

प्रा. प्रविण रं. पारीख

एम. ए. (मराठी) नेट, सेट

जेव्हा दुर्डीत दोन भाकरी असतात व खाणारे तिघेजण असतात तेव्हा मला भूक नाही;असे म्हणणारी आई ही खरोखरच त्यागाची देवी असते. कोणताही महापुरुष घडतो; तो त्याच्या आईच्या प्रेमाने, संस्कारानेच. आईची माया ही आभाळासारखी विशाल असते. आई कितीही अडाणी, अशिक्षित असली तरी आपल्या बाळाला आयुष्याचा पहिला धडा तीच शिकविते. आईच्या संस्काराने, प्रेमाने व त्यागाने घडलेल्या अनेक महान व्यक्ती आपल्या देशात होऊन गेल्या. त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाची वेल देशातच नव्हे तर संपूर्ण जगात वाढविली. छत्रपती शिवराय, स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, साने गुरुजी यासारखी कितीतरी नावे आपल्याला सांगता येतील.

मराठी वाङमयात अनेक लेखक व कवींनी त्यांच्या लेखनीतून आईचे वर्णन केले आहे. आईच्या आठवणी, थोरवी व आई नसल्याने होत असलेला विरह अनेक कवींनी आपल्या काव्यवाङमयातून व्यक्त केला आहे. मराठी संतवाङमयात ब-याच संतांनी विठ्ठलाला आईची उपमा दिली आहे.

येग येग विठाबाई | माझे पंढरीचे आई ||

त्याचप्रमाणे संत ज्ञानेश्वरांना सुद्धा माऊली म्हणून संबांधले जाते. आईची आपल्या बालकाप्रती असलेल्या जवळीकतेमुळेच हे संबोधन संतांनी जाणीवपूर्वक केलेले दिसून येते.

उदा. ज्ञानाबाई आई आर्त तुझे पायी | धावूनिया येई दुडदुडा||

संत तुकाराम आपल्या गाथेतील अभंग क्र. १५६५ मध्ये मातेचे वर्णन करताना असे म्हणतात की,

मातेचिये चित्ती | अवघी बाळकाची व्याप्ती ||१||

देह विसरे आपुला| जवळी घेता शीण गेला ||२||

आईच्या चित्तात बालकांविषयी अत्यांतिक माया भरलेली असते. मुलाच्या विचारांनीच तिचे चित्त व्यापून राहिलेले असते. त्या बाळाला जवळ घेतले म्हणजे ती आपले देहभान विसरते. तिच्या सर्व श्रमाची तिला आठवणसुद्धा राहत नाही.

संत तुकाराम महाराज एवढ्यावरच न थांबता अभंग क्र. १७५९ मध्ये मातेच्या श्रेष्ठत्वाची महती व्यक्त करतात.

लेकुरांचे हित| वाहे माऊलीचे चित्त||१||

ऐसी कळवळ्याची जाती | करी लाभा विण प्रीती||२||

पोटी भार वाहे | त्याचे सर्वस्वही साहे||३||

आईचा चित्ताला नेहमी मुलाचे कल्याण व्हावे असेच वाटत असते. मुलाकडून लाभ घेण्याची कोणतीच इच्छा आईच्या मनात नसते. तरी ती त्याच्यावर प्रेम करते. ज्या मुलाचे ओझे ती नऊ महिने पोटात बाळगते त्याचा ती सर्वस्व सांभाळ करते आणि त्यासाठी कष्ट ती उपसते. अशा समर्पक शब्दात संत तुकारामांनी मातेच्या स्वभावाची गुणवैशिष्ट्ये या काव्यपंक्तीत सांगितलेली आहेत.

समर्थ रामदास दासबोध या ग्रंथाच्या तिसऱ्या दशकात आईच्या स्वभावाचे वर्णन खालील काव्यपंक्तीत करतात.

पुत्र वैभवहीन भिकारी | माता तैसाची अंगीकारी ||

दगदला देखोनी अंतरी | त्याच्या दुःखे दुःखवे ||

मुलाला कितीही दुःख, दारिद्र्य आले तरी संपूर्ण जग त्याला सोडून देईल परंतु त्याची आई/माता त्याला आहे तसाच स्वीकारते. त्याच्या सुखाने आनंदी तर दुःखाने व्याकूळ, अधीर होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सुद्धा ग्रामगीतेत आईचे वर्णन केले आहे.

विद्या गुरुहुनि थोर | **आदर्श मातेचे उपकार** |

गर्भापासूनि तिचे संस्कार | **बालकांवरी** |

विद्या ही गुरु पेक्षा मोठी असते. विद्या माणसाला जगायला शिकवते. विद्येची सुरुवात गर्भामध्ये वाढणाऱ्या बालकाच्या वाढीबरोबर सुरू होते. आदर्श माता हे जाणते त्यापरीने आपले वर्तन ठेवते. आपल्या बालकाला घडवण्याचा प्रयत्न करते. तुकडोजी महाराज एवढ्या वरच न थांबता पुढील काव्यपंक्तीतून आईची थोरवी किती अगाध आहे ते सांगतात.

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी | **तीच जगाते उद्धारी** |

ऐसी वर्णिली मातेची थोरवी |**शेकडो गुरुनिही** ||

आईच्या हातात असणारी पाळण्याची दोरी ही जगाच्या कल्याणासाठी असते. आपल्या बाळाला एक आदर्श नागरिक बनविण्याचा तिचा प्रयत्न हा थोर आहे. मराठी वाङ्मयातील वाल्मिकी, गीत रामायणकार म्हणून ज्यांना ओळखले जाते, ते थोर कवी ग. दि. माडगूळकर आपल्या काव्यपंक्तीतून म्हणतात की,

कौसल्येविण राम न झाला, देवकीपोटी कृष्ण जन्मला |

शिवरायांचे चरित्र घडवी, माय जिजाबाई .....

राम आणि कृष्ण यांनासुद्धा या इहलोकांवर येण्यासाठी कौसल्या व देवकी यांची निवड करावी लागली. त्यांच्या उदरी जन्म घेवून आपल्या कार्यकर्तृत्वाने त्यांनी देवत्वाला गवसणी घातली. शिवरायांसारखा सावध नेता, कुशल संघटक, हिकमती लढवय्या, आदर्श पुत्र व नव्या युगाचा निर्माता राजा घडू शकला तो आई जिजाऊंच्या संस्कारातून, त्यागातून व परिश्रमातून.

आई ही व्यक्ती नसून आपल्या बालकाचा मनोव्यापार घडवणारी मनोभूमी असते फ. मु. शिंदे आईचे चित्रण खालील काव्यपंक्तीतून करतात –

आई एक नाव असतं

घरातल्या घरात गजबजलेलं गाव असतं

घराला घरपण येते ते आईच्या असण्याने. आई ही वडिलांनी बांधलेल्या घराला उभारण्याचे काम करत असते. त्यामुळे ती घरात असते तेव्हा एका गजबजलेल्या गावाप्रमाणे वाटते.

आई असते जन्माची शिदोरी

सरतही नाही आणि उरतही नाही

एक वेळ गंगेचे पात्र कोरडे पडेल. मात्र आईची माया ही कल्पांतीही न आटणारी, न सुकणारी असल्यानेही शिदोरी सरतही नाही आणि उरतही नाही.

नसते तेव्हा

घरातल्या घरात गल्बललेलं गाव असतं |

आईचं नसणं म्हणजे जीवनातील भयानक विषण्णता....सुन्नता, भणभणाट होय. म्हणून कवींचं हे गलबलणं म्हणजे कोमेजणं आहे. आईच्या नसण्याने जाणवते ती एक विशाल पोकळी जी कधीही भरून येत नाही.

आपल्या मुलाबाळांसाठी अहोरात्र कष्टणारी, वेगवेगळ्या हाल अपेष्टा भोगणारी आई/माय आपल्याला वामन निंबाळकर यांच्या माय या कवितेत भेटते.

काळी काळी, कृश देह, ती असे माझी माय

वणवण सकाळपासून, मोळीसाठी रानात जाय

घराचा आधारवड, मुलाबाळांची सावली बनून राबराबणारी माय जेव्हा अचानक मरण पावते; तेव्हा कुटुंबातील मुलाबाळांची अवस्था कशी होते याचे दाहक वर्णन वामन निंबाळकर खालील काव्यपंक्तीत करतात.

हंबरडा फोडला आम्ही, तो विरला वाऱ्यावर

माय तरी सोडून गेली, चिल्ले पिल्ले वाऱ्यावर

आज जरी कवी मोठा झाला असला तरी त्याला गतकाळातील अनुभव, मायची आठवण सतत येते. त्याला त्याच्या मायसारखी स्त्री जिथे दिसते तेव्हा तो भावनिक होतो. याचे करूण चित्रण तो खालील काव्यपंक्तीतून व्यक्त करतो.

शोधते माझी नजर, माय आता मी उदास होतो
दिसता कृश मोळीवाली, मोळी तिची विकत घेतो

कवी 'यशवंत'त्यांच्या'आई' या कवितेत खालील काव्यपंक्तीद्वारे आईच्या उणीवपणाची जाणीव करून देतात.

आई म्हणोनि कोणी | आईस हाक मारी
ती हाक येई कानी | मजहोयशोककारी |

कवी जेव्हा आई! ही हाक ऐकतो तेव्हा त्याचेमन व्याकूळ होते. एक न्युनत्व, उणीव मनाला जाणवते. मन दुःख सागरात बुडते. अशी केविलवाणी अवस्था कवी यशवंत यांना उदास करते. पुढे यशवंत आई विषयीच्या आपल्या भावना व्यक्त करताना असे म्हणतात

ही न्युनता सुखाची | चित्ता सदा विदारी |
स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी||

सर्व सुखाच्या राशी पायाभोवती लोटांगण घालीत असल्या तरी आईविना त्या निरर्थक वाटतात. ज्याच्याजवळ आई नाही; त्याच्याजवळ काही नाही.कवी यशवंत यांना तिन्ही जगाचा स्वामी सुद्धा आई विना भिकारी वाटतो.

माधव ज्युलियन हे त्यांच्या कवितेत आई विषयीच्या आपल्या भावना व्यक्त करताना असे म्हणतात की.

प्रेमस्वरुप आई | वात्सल्यसिंधु आई
बोलावु तूज आता | मी कोणत्या उपायी?

'आई' ही प्रेमाचे आगर असते. वात्सल्याचा सागर असते. आईची थोरवी मोठी आहे. आईचा विरह मनाला पोखरतो. असा कोणता मार्ग आहे ज्यामुळे ती परत भेटेल? असा प्रश्न माधव ज्युलियनयांना वरील काव्यपंक्तीत पडला आहे.

"विद्या, धन, प्रतिष्ठा लाभे मला अताही
आईविणे परी मीहा पोरकाच राही"

सर्व नद्यांमध्ये गंगा नदी जशी पवित्र आहे; तसे सर्व प्रेमामध्ये आईचे/मातेचे प्रेम हे महन्मंगल आहे. मातृप्रेम हेच सर्व प्रेमाचे उगम स्थान आहे. हे प्रेम ज्याला मिळत नाही. या प्रेमापासून जो पोरका होतो; त्याला इतर सारे मिळूनही काहीच मिळत नाही. म्हणून माधव ज्युलियन म्हणतात, आईशिवाय सर्व ऐश्वर्य असूनही मी पोरकाच आहे.

आई विरहाने व्याकुळ झालेली अशीच एक कविता इंदिरा संत यांनी लिहिली आहे.त्या आपल्या काव्यपंक्तीत खालील वर्णन करतात.

ठरवले मनापाशी, बोलायचे कितीतरी,
निजुनिया मांडीवरी ... किती लांब वाटे काळ,
आई कधी भेटशील? जीव झाला उतावीळ....

जगातील आलेल्या कटूअनुभवांचे कथन आपल्या आईच्या मांडीवर डोके ठेवून करायचे. आपल्या मनातील सर्व काही तिला सांगायचे. त्या सांगण्यात, बोलण्यात कसल्याही संकोचाचा, लपवाछपवीचा पडदा राहत नाही. अशी हक्काची जागा जेव्हा उरत नाही. तेव्हा चालणारा काळसुद्धा खूप मंद गतीने चालताना जाणवतो. आई कधी भेटेल? या विरहाने जीव उतावीळ होतो. असा भाव इंदिरा संत वरील काव्यपंक्तीतूनमांडल्या आहेत.

कविवर्य नारायण सुर्वे यांनीसुद्धा आपल्या काव्यात आईचे छत्र हारवल्यानंतर मुलाबाळांची जी अवस्था होते; याच्या कटू आठवणी खालील काव्यपंक्तीतून व्यक्त करतात.

त्याच रात्री आम्ही पाचांनी, एकमेकांस बिलगूनी
आईची मायाच समजून, घेतली चादर ओढून
आधीचे नव्हतेच काही, आता आईदेखील नाही

अश्रूंना घालीत अडसर, जागत होतो रात्रभर

जेव्हा जगण्यासाठी काहीच साधन नव्हतं; तेव्हा काहीच जाणवले नाही कारण आई होती. ती जेव्हा आपल्यातून निघून गेली; तेव्हा मात्र सारीच कमतरता जाणवू लागली. आता आईच्या भूतकाळातील आठवणींना अश्रुद्वारे वाट करून देण्यावाचून काहीही हातात न उरल्याची हतबलता सुर्वे वरील पंक्तीतून व्यक्त करतात.

आई आपल्यातून निघून गेल्याचा असाचहृदयद्रावक अनुभव कवी ग्रेस त्यांच्या कवितेतील काव्यपंक्तीतून व्यक्त करतात.

ती गेली तेव्हा रिमझिम, पाऊस निनादत होता
मेघात अडकली करणे, हा सूर्य सोडवीत होता |
ती आई होती म्हणुनी, घनव्याकूळ मीही रडलो
त्यावेळी वारा सावध, पाचोळा उडवीत होता |

जरी आई आपल्यातून निघून गेली तरी तिच्या आठवणींचा पट काही संपत नाही. याचा अनुभव ग्रेस खालील काव्यपंक्तीतून मांडतात –

हे सरता संपत नाहीत, चांदणे तुझ्या स्मरणाचे
भय इथले संपत नाही, मज तुझी आठवण येते
मी संध्याकाळी गातो, तू मला शिकवलेली गीते.

ग. दि. माडगूळकर आपल्या मातृवंदनात आई विषयीच्या भावना कृतज्ञता व्यक्त करताना असे म्हणतात की -

दिला जन्म तू, विश्व हे दाविलेस
किती कष्ट माये, सुखे साहिलेस
जिण्यालागि आकार माझ्या दिलास
तुझ्या वंदितो माऊली, पावलांस

ज्या आईने जन्म दिला त्या आईमुळेच हे विश्व पाहण्याचं भाग्य आपल्याला लाभलं आहे. आपल्या मुलाबाळांच्या सुखासाठी आईने बऱ्याच दुःखांना, कष्टांना हसत-हसत सहन केले. कुंभार जसं आपल्या कुशल हातांनी मातीच्या गोळ्यापासून सुंदर मडके बनवितो. अगदी त्याप्रमाणे आमच्या आयुष्याला आईनेच आकार दिला आहे. आमच्यात संस्कारांची, सदवर्तनाची पेरणी केली आहे. या जगण्याला आज जो अर्थ लाभला आहे, हे जगणेज्या माऊलीमुळे सुलभ झाले आहे; त्या माऊलीच्या पायास मी सदैव वंदन करतो. असा कृतज्ञभाव माडगूळकर आपल्या आई विषयी व्यक्त करतात.

आपल्या मुलाबाळांसाठी आपले सर्वस्वअर्पण करणारी आई. आपलं अस्तित्व मुलाबाळात पाहणारी आई. आपल्या दुःखाची तमा न बाळगता लेकरांसाठी आयुष्यातील प्रत्येक कटू प्रसंगाशी लढणारी आई. लेकरांच्या पालनपोषणासाठी स्वतःची पर्वा न करता धडपडणारी आई. आपणास कधीच विसरता येणार नाही म्हणून ग. दि. माडगूळकर पुढील काव्यपंक्तीत म्हणतात की –

नकोस विसरू ऋणआईचे, स्वरूप माऊली पुण्याईचे
थोर पुरुष तो ठरुन तियेचा, होई उतराई.

आईच्या या अनंत उपकाराची जाण ठेवणारा पुरुषच थोरपण प्राप्त करू शकतो. आईच्या ऋणातून काहीसा उतराई होऊ शकतो.

आपल्या लेकरांवर प्रेमाचा वर्षाव करणारी, त्यांना वात्सल्याने कुरवाळणारी, कोणत्याही त्यागासाठी सदैव तयार असणारी, अनंत दुःखे झेलून परिस्थितीशीझुंजणारी, कुटुंबासाठी स्वतःला झिजवणारी आई पाहिली की, कवी स. ग. पाचपोळ यांच्या काव्यपंक्ती आठवतात –

म्हणून म्हंतो आनंदानं, भरावी तुझी वटी
पुन्हा येकदा जलम घ्यावा, माये तुजे पोटी

तुझ्या चरणी ठेवून माथा, धरावं तुजं पाय
तवा मले पायामंदी, दिसती माझी माय.

मराठी कविंच्या आईविषयक अभिव्यक्तीचे वाङमयीन परिशीलन करत असताना मला जाणवलेली वैशिष्ट्ये उधृत करतो.

१) संत तुकाराम, समर्थ रामदास व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या काव्यपंक्तीतून आईच्या मूळ स्वभावाचे वर्णन अधोरेखित होते.

२) ग. दि. माडगूळकर,स.ग. पाचपोळ यांच्या काव्यातून व्यक्त केलेली आई ही थोर, वंदनीय असलेली जाणवते. याच भावनेतून ते आपल्या आई विषयी कृतज्ञता व्यक्त करतात.

३) वामन निंबाळकर, यशवंत, माधव ज्युलियनव नारायण सुर्वे यांच्या काव्यपंक्तीतील आईचे वर्णन हे मनाला भावव्याकुळ करते. मनात एक ओढ, अपुरेपणा निर्माण करते. असाच आई विषयीचा विरह ग्रेस व इंदिरा संत यांच्याही काव्यपंक्तीत जाणवतो. या सर्वांच्या काव्यातून व्यक्त झालेली आई ही त्यांच्यातून निघून गेल्यावर तिचा विरह, दु:ख त्यांनी आपल्या काव्यातून मांडला आहे.

४) फ. मु. शिंदेच्या काव्यातील आई मात्र मनातील गजबजलेल्या गावासारखी आहे. ती गेल्यानंतर मात्र हे गजबजणं थांबलेलं आहे. त्यामुळे आई असताना वनसताना काय फरक असतो त्याचं वर्णन फ. मु. शिंदेनी आपल्या काव्यात समर्पक शब्दात मांडले आहे.

निष्कर्ष :

१) आईच्या विरहाने अनेक कवींनी मराठी वाङमयात भावव्याकूळ करणारी काव्यनिर्मिती केली आहे.

२) आई श्रीमंत असो की गरीब, आईचे प्रेम हे आपल्या मुलावर अमाप असते. असे एकंदर सर्व कवींच्या काव्यातून जाणवते.

३) अनेक कवी आईविषयक कवितेमुळे प्रसिद्धीच्या झोतात आलेले पहावयास मिळतात. उदा. फ. मु. शिंदे, स . ग. पाचपोळ, यशवंत इत्यादी

४) सर्व कवींच्या काव्यात व्यक्त झालेली आई ही वाचकांना आपल्या आईची आठवण करून देते.

संदर्भ :

१) सार्थ श्री तुकाराम गाथा (अभंग क्र.१५६५, १७५९)
२) दासबोध - समर्थ रामदास (तिसरे दशक)
३) आई आणि इतर कविता – फ. मु. शिंदे
४) सनद १९८२, १९८५ - नारायण सुर्वे
५) ग्रामगीता - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

कवी यशवंत मनोहर यांची काव्यभाषा

डॉ शिवसांब कापसे

श्री गुरु बुद्धीस्वामी महविद्यालय पूर्णा, जि.परभणी

यशवंत मनोहर यांची 'उत्थानगुंफापासुन सुरु झालेली कविता आजतागायत वाचकांच्या स्मरणात आहे. कवितेच्या आशय, अनुभवआणि अभिव्यक्तीतून ही कविता मराठी काव्यप्रांतात आपला कायम ठसा उमरविणारी ठरली आहे. यशवंत मनोहरांच्या कवितेची भाषा, त्यांची विविध रूपे एकून कवितासंग्रहातून येताना विविध रुपात पाहावयास मिळतात. कधी कधी गद्य शैलीतून काव्य जाणीव व्यक्त होते तर कधी संवादी बनणारी ही कविता अल्पाक्षरातूनही प्रकट होते. या कवितेत प्रसरणपणा जाणवतो तसेच ती अभंगातून साकारते. यशवंत मनोहरांच्या प्रतिक आणि प्रतिमांची संख्या अधिक आहे, यांना शब्दांची कमतरता पडत नाही शब्दवैभव असलेला हा कवी आहे, हे सांगताना प्रा. विठ्ठल शिंदे म्हणतात. कॉ. यशवंत मनोहर यांना शब्दांची कमतरता भावत नाही.त्यांची कविता कोणाला शब्दाची कसरत वाटत असेल तर याचा अर्थ एवढाच की मनोहर हे भाषासम्राट आहेत. या शब्द सामर्थ्याने यांच्या कवितेतला विचार बाधीत होत नाही,मरत नाही शब्दांची अनेक लयबद्ध रूपे त्यांच्या कवितेत पाहायला मिळतात. त्यांचा कवितेने अनेक नवीन मिथके तयार केली आहेत.[1]

ही कविता शब्दाचा वापर शस्त्रासारखा करते.

'कुठून येतात गा या पृथ्वीवर विखार ओकीत वारे ?(उत्थानगुंफा-23))ही कविता प्रश्न उपस्थित करणारी, जाब विचारणारी आहे. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित असलेली आणि प्रेरणा माणणारी ही कविता व्यवस्थेला गुन्हेगाराच्या रूपान पाहते, उपेक्षितांवर अन्याय, अत्याचार करणाऱ्यांना उत्तर मागणारी ही कविता तर्ककठोर होते. विज्ञानवादी बुद्धिवादी, मानवतावादी बीज रुजवणारी ही कविता क्रांतीकारी भाषेचा अवलंब करते,योगेंद्र मेश्राम त्यांच्या काव्य भाषेवर भाष्य करताना म्हणतात " वाङ्मयीन सौंदर्यजाणीव व कलात्मकता यांनी सजलेली त्यांनी सक्षम व सुसंवेद्य अभिव्यक्तीची शैली यामुळेही ही अपूर्वता प्राप्त होते आणि कवीमधील आगळ्या अचाट प्रतिमा सामर्थ्यामुळे तो पूर्णत्वपावते'[2]

यशवंत मनोहर हे गद्य लिखाण, विचारप्रतिपादन,तर्कशुद्ध मांडणी करणारे असून ते सृजनशिल विचारवंत आहेत. परंतु गद्याचा स्वभाव त्यांच्या कवितेला बाधक ठरत नाही. कवितेला लय आहे, भाषा व शब्दांचे संयोजन अनुभव यांचे एकरूपत्व येथे आढळते. भाषा जीवनानुभव साक्षात करते, ही संवेदनेची भाषा आहे या भाषेतून उपेक्षितांचे जीवन प्रकट होते. जुन्या, परंपरेतून मुक्त होऊन आधुनिक मूल्य स्विकारणारी ही कविता आहे.

काळजांना आग लागल्याशिवाय हात तलवारी होत नसतात
आणि पायाखालील जमीन पेटल्याशिवाय
मस्तकात नव्या जमिनीचे पीक उफाळून येत नसतात (उत्थानगुंफा--84)

यशवंत मनोहर यांची विद्रोहाची. नकाराची काव्यभाषा आहे. विद्रोहाची आग घेऊन ही कविता येते हे सांगताना प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात, विद्रोहवादयाची नियती या कवीने जाणीव पूर्वक स्वीकारलेली 'आहे. तो 'आग' बनलेला आहे. विद्रोहाच्या वेडाने झपाटलेले हे आगळे काव्य व्यक्तिमत्व आहे.[3]यशवंत मनोहर यांच्या कवितेत बोलीभाषेतील शब्द जसे स्वाभाविकपणे येतात तसेच पांडित्यपूर्ण शब्दरचना ही कवितेत येते. धर्मव्यवस्था यात आमुलाग्र बदलाची गरज काव्य वाचताना जाणवत राहते. मनुवाद्यांना त्यांची संकुचित

दृष्टी लक्षात आणून देऊन व्यापक मानवतावादी विचार देणारी ही कविता सोप्या शब्दातूनही प्रकट होऊ लागली,

'दिसेल त्या दुःखावर मी माझे नाव लिहीने आहे
आक्रंदनाच्या गळ्याने भी जिंदगीचे राग गाइले'(जीवनामन-30)

मानवाच्या कल्याणासाठी शब्दाची पूजा न करना माणसांची आरती गाणारे कवी कवितेतून अभंगाच्या मांडणीतून मानवाच्या जीवनाला न्याय देण्याचा प्रयत्न करतात ही कविता आशयाला महत्त्व देणारी आहे. ती शब्दासाठी आडून बसत नाही, त्यामुळे ही अभिव्यक्ती नैसर्गिक वाटते

यशवंत मनोहरांच्या काव्यभीमायन मधील कविता संवादी रुपात प्रकट होते हा संवाद कधी डॉबाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी आहे तर कधी ही संवादी भाषा स्वःतशी आहे कवी ;क्रांतीनायक'' असे संबोधन वापरतो. ही कविता मुक्तछंदाबरोबर छदोबद्ध आहे ,दीर्घ पल्लेदार तर कधी बुद्धिवादी दृष्टी घेऊन भावना प्रकट करते.

'तू आग जाळली. महाआग तू होता
अश्रूंनी पाहिले महासस्वप्न तू होता' (काव्य भीमायन 106)

छंदोबद्ध कविता लिहिताना कवी अभंगाच्या माध्यमातून आपली भावना प्रकट करतो आहे.

आवरत नाही। यातले कल्लोळ
संतापाने भाळ। फुटों पाहे[उत्थानगुंफा- 49)

काव्य जाणीवेचा आविष्कार करताना कवीला या वेगवेगळ्या माध्यमातून भान होताना कुठला अडथळा येत नाही, ही कविता दीर्घ रुपातून साकार होते, ही अभिव्यक्ती सजीव आहे. डॉ. प्रकाश खरात या काव्यभाषेविषयी म्हणतात, ' मनोहरांची भाषा ही तापलेल्या लोखंडासारखी चटके देऊन जागृत करणारी आहे, शोषण करणाऱ्यांना खडसावून सवाल करणारी आहे आणि थंड गोळ्यासारखा पसरलेल्या अजगरालाही जागे होण्यासाठी प्रवृत्त करणारी आहे. कधी तीसरळ -सरळ व्यक्त होते, तर कधी परिशिष्टातील कवितेत कलात्मक रूप घेऊन शब्दाचे चांदणे फुलविते[4]यशवंत मनोहर यांची कविता भाषिक वैशीष्ठ्यानी आपले वेगळेपण सिद्ध करते तसेच त्यांच्या चिंतनामुळे ती वेगळी ठरते. जीवनाचे प्रतिबिंब मानून उमटते तसेच ही मांडणी कवितेच्या वेगवेगळया रचनाप्रकारातून येते ,अभंग रचना, काव्यात्मकता, दीर्घकाव्य, यातून भाषेच्या वेगवेगळ्या रूपाला साकार करण्याचा प्रयत्न कवी करतो.

संदर्भ :

1 संपा. सुधीर भगत नवनिर्माणाची कार्यशाळा 48
2 डॉ. योगेंद्र मेश्राम दलित साहित्य उद्गम आणि विकास 129
3 अरुणा देशमुख (संपा. उत्थानगुंफा आकलनाचे आलेख) 61
4 अरुणा देशमुख (संपा. उत्थानगुंफा आकलनाचे आलेख) 147

आधार ग्रंथ

1 यशवंत मनोहर उत्थानगुंफा
2 यशवंत मनोहर जीवनायन
3 यशवंत मनोहर काव्य भीमायन

वैश्विक परिदृषातून हवामान बदल समस्येत भारताची भूमिका

मुंढे संतोष अंगदराव
संशोधक विद्यार्थी
स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

जागतिक परिदृष्ट्या भारतीय हवामानाचा एकंदरीत अढावा घेत असताना. भारतीय हवामानात नियमित बदलणार्या तसेच वैविध्यपुर्ण अशा हवामानाचा समावेश होतो. भारताचे हवामान हे साधारणपणे मौसमी हवामानाच्या प्रदेशात मोडते जरी असे असले तरी जगात कुठेही न आढळणारी हवामानातील विविधता येथे आढळते. भारतात साधारणपणे ६ मुख्य प्रकारचे हवामान आढळून येते त्यात अंदमान आणि निकोबार मध्ये आढळणारे विषुववृत्तीय सदाहरीत जंगलांपासुन ते पश्चिम राजस्थान मधील थरचे वाळवंट अशा प्रदेशापर्यंत प्रदेशातही आणि हवामानात ही प्रामुख्याने ठिकठिकाणी बदल आढळुन येतो. दक्षिण भारतातील उष्ण दमट हवामानापासुन ते उत्तरेतील हिमालयामध्ये म्हणजेच कश्मिर पर्यंत पाइन वृक्षाची जंगले तसेच हिमनद्या व शीतवाळवंटाचा समावेश होतो. परंतु या वैविध्यतेत सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे ते म्हणजे मौसमी वारे व त्यांनी पडणारा पाउस ज्यावर संपूर्ण भारत, खास करून शेती उद्योग अवलंबुन आहे. म्हणुनच भारत हा कृषी प्रधान मानला जातो. भारतात ढोबळ मानाने ४ ऋतु आढळून येतात. मौसमी पावसाचा काळ (जून ते सप्टेंबर), मौसमी पावसानंतरचा काळ (ऑक्टोबर ते डिसेंबर), हिवाळा (जानेवारी व फेब्रुवारी) व उन्हाळा (मार्च ते मे).

1. **हवामान बदल:**

बहुधा हवामान बदलाला ग्लोबल वार्मिंग म्हणूनही ओळखला जाते. मानवी कृतीमुळे हवामानातील बदल घडतात, पृथ्वीच्या नैसर्गिक प्रक्रियेचा एक परिपाक म्हणून हवामानातील बदलांच्या विरुद्ध विशेषतः पर्यावरण विषयक धोरणाच्या संदर्भात हवामान बदल हा शब्द मानववंश ग्लोबल वार्मिंगचा पर्याय बनला आहे. वैज्ञानिक जर्नल्समध्ये ग्लोबल वार्मिंगचा अर्थपृष्ठ भागाच्या तापमानात वाढ होण्याचा संदर्भ असतो तर हवामान बदला मध्ये ग्लोबल वार्मिंगचा समावेश असतो ग्रीन हाऊस गॅसच्या वाढत्या पातळीवर परिणाम करणाच्या संदर्भात जागतिक हवामान संघटना (डब्ल्यू एम ओ) ने 1966 मध्ये 10 वर्षा पेक्षा जास्त काळ कालावधीत सर्व प्रकारचे हवामान बदल करण्याच्या हेतूने संबंधित हवामान विषयक बदल प्रस्तावित केला होता.

हवामान बदल एकतर बाहय सक्तीने किंवा अंतर्गत प्रक्रियेमुळे उद्‌भवू शकतात. अंतर्गत असमर्थित प्रक्रियांमध्ये बहुतेक वेळा समुद्रामध्ये आणि वातावरणामध्ये उर्जा वितरणामध्ये बदल होतो. उदाहरणार्थ थर्मो हेलाइन अभिसरणात बदल. बाहयसक्तीची यंत्रणा एक तर अँथ्रोपोजेनिक (उदा. ग्रीन हाऊस वायू आणि धूळ यांचे उत्सर्जन वाढवणे) किंवा नैसर्गिक (उदा. सौर आउटपुट मधील बदल, पृथ्वीची कक्षा, ज्वालामुखीचा उद्रेक) इ. असू शकतात.

2. **समुद्र – वातावरणीय बदल:**

एकाचवेळी वर्षानुवर्षे अनेक दशके टिकू शकणारी आंतरिक हवामान परिवर्तनशीलता उत्स्फूर्तपणे निर्माण करण्यासाठी समुद्र आणि वातावरण एकत्र काम करू शकतात. या प्रकारच्या बदलांच्या उदाहरणांमध्ये एलनिनो – साउदर्न ऑसीलेशन, पॅसिफिक डिकॅडल दोलन आणि अटलांटिक मल्टी डेकेडल दोलन समाविष्ट आहे. खोल समुद्र आणि वातावरणामधील उष्णतेचे पुनर्वितरण करून किंवा ढग / जलवाष्प / समुद्रातील बर्फ वितरणाद्‌वारे हे बदल जागतिक स्तरावरील सरासरी तापमानावर परिणाम करतात ज्यामुळे पृथ्वीच्या एकूण उर्जा बजेटवर परिणाम होऊ शकतो. हवामान बदलामध्ये जंगलतोड हे प्राथमिक योगदान आहे.

3. **जमीनी वापरात बदल:**

विशेषतः जंगलतोडीच्या स्वरूपात, जीवाश्म इंधन ज्वलना नंतर वातावरणातील कार्बनडाय ऑक्साईड उत्सर्जनाचा दुसरा सर्वात मोठा मानव निर्मित स्रोत आहे. जीवाष्म इंधनाच्या ज्वलन, वनस्पती सामग्री आणि माती कार्बनचे विघटन दरम्यान ग्रीन हाऊस वायू उत्सर्जित होतात. वीज प्रकल्प, वाहतूक आणि घरांमध्ये उष्णता वाढवण्यासाठी आपण इंधन, गॅस आणि कोळसा वापरायला सुरुवात केली, तेव्हा पासून आता पर्यंत जगात 1.2 सेल्सिअस एवढं तापमान वाढलं आहे. ग्रीन हाऊस गॅसेसमुळे होणाऱ्या तापमान वाढीत सर्वाधिक वाटा हा पाण्याच्या वाफेचा असतो. पण हा परिणाम काही दिवसां पेक्षा जास्त टिकत नाही. पण त्याच तुलनेत कार्बनडाय ऑक्साईड गॅसेस वातावरणात जास्त दिवस टिकतात. हा परिणाम पूर्णतः जाण्यासाठी किंवा औद्योगिक क्रांतिपूर्व अवस्था येण्यासाठी काही शतकं लागू शकतील. त्यात भर म्हणजे हा कार्बनडाय ऑक्साईड समुद्र शोषून घेतो आणि याचा परिणाम समुद्री जीवसृष्टीवर होतो.

त्या शिवाय या इंधनांच्या वापरामुळं हवेत सोडले जाणारे वायू हे, सूर्याची ऊर्जा अडवतात.

4. **वन (संरक्षण) कायदा:**

1980 हा जंगलांच्या संवर्धनासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा त्याच्याशी संबंधित किंवा अनुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्यासाठी पारित करण्यात आला आहे.

मागे एकदा महाराष्ट्र टाइम्समध्ये एक लेख आला होता त्या विषयी चर्चा करणे अगत्याचे ठरते.

मान्सूनच्या प्रमाणात होणाऱ्या बदलामागे कार्बन उत्सर्जना सारख्या जागतिक कारणांपेक्षा प्रदूषण, जंगलाचे घटतेक्षेत्र आदी स्थानिक कारणे अधिक प्रभावी असल्याच अनुमान पुण्यातील 'सेंटर फॉर क्लायमेट चेंज रिसर्च' (सी सी सी आर) या संस्थेने काढला आहे. भारताच्या वातावरणातील सूक्ष्म धूलीकणांचे वाढलेले प्रमाण, शेती आणि शहरीकरणामुळे कमी झालेले वनक्षेत्र आणि विषुववृत्तीय हिंदी महासागराचे वाढलेले तापमान या तीन घटकांमुळे गेल्या ५० वर्षांत मान्सूनचे प्रमाण कमी झाले असल्याचा निष्कर्ष 'सी सी सी आर' ने काढला आहे.

आजचा हवामान बदल ही माणुसकीला बऱ्याच काळापासून भेडसावत आहे. उच्च ग्रीन हाऊस गॅस उत्सर्जन, प्रदूषण, जंगलतोड आणि संसाधनांचा गैरवापर यामुळे वातावरण अस्थिर होते. माणसाच्या वेगवेगळ्या कृत्यांमुळे पृथ्वीचं तापमान वाढतंय आणि या Climate Change म्हणजेच हवामान बदलांमुळे मानवी आयुष्याला धोके निर्माण होत आहेत. हवामान बदलामुळं आपली (मानवाची) जीवनशैली बदलू शकते. सुपीक जमिनीचं रेताड जमिनीत रूपांतर होईल. पाण्याच्या कमतरतेमळं पिकं, अन्न उगवणं देखील कठीण होईल. ध्रुवा वरील बर्फ आणि हिमनद्या वेगानं वितळत आहेत. त्यामुळं समुद्राची पातळी वाढत असलेल्या सखल किनारी भागांमध्ये पुराचा धोका वाढला आहे. 2012 मध्ये समुद्रातलं हिमक्षेत्राचं प्रमाण विक्रमी पातळीवर घसरलं होतं. 1979 ते 2000 या काळातील सरासरीच्या तुलनेत ते 50 टक्के कमी होतं.

यामुळे काय बदल होतील हे आत्ताच निश्चित पणे सांगता येणार नाही असं वैज्ञानिक म्हणतात. पण त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा निर्माण होईल. अन्नधान्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत बदल होईल. नैसर्गिक आपत्ती जसं की पूर, वादळं, दुष्काळ उष्ण वाऱ्याच्या लहरीत होणाऱ्या मृत्यूचं प्रमाण वाढेल. तापमान बदलामुळे निसर्ग बेभरवशाचा होईल इतकंच आता सांगता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. हवामान शास्त्र- शेटे, फुले, शहापूरकर.

२. हवामानशास्त्र- विठ्ठल घारपूरे.

३. भूगोलाची मूलतत्त्वे भाग१ - ए. बी. सवदी.

जागतिक आर्थिक ज्ञान सत्ता निर्माण करणारे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

प्रा. डॉ. संतोष कुटे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय मेहकर जिल्हा बुलढाणा.

प्रस्तावना

भारताला ज्ञान महासत्ता बनविण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक कौशल्य व ज्ञानप्राप्ती आणि विज्ञान, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि औद्योगिक क्षेत्रातील मनुष्यबळाची कमतरता दूर करण्यासाठी, भारतातील लोकसंख्येला गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण नाविन्य पूर्ण शिक्षण व संशोधनाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी भारत सरकारने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 लागू केलेले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण प्रणालीचा अंतर्भाव करण्यात आला असून ज्याचा उद्देश मानवाच्या सर्व क्षमताचा नैतिक एकात्मिक पद्धतीने विकास करणे आहे. दिनांक 29 जुलै 2020 रोजी विद्यमान भारतीय शिक्षण पद्धतीत विविध बदल घडवून आणण्याच्या उद्देशाने मंत्रिमंडळांनी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मान्य केले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 ची अंमलबजावणी सर्व विद्यापीठीय स्तरावर आणि स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये शैक्षणिक वर्ष 2023 - 2024 पासून लागू केली आहे आणि विद्यापीठाशी संलग्नित असलेल्या अस्वायत्त महाविद्यालयामध्ये शैक्षणिक वर्ष 2024 - 2025 पासून अनिवार्य पणे लागू केली जाईल. भारताला जागतिक ज्ञानसत्ता मिळवून देणारे हे नवीन शैक्षणिक धोरण असल्याचे मत पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजी यांनी व्यक्त केले आहे. देशाची आर्थिक सत्ता ही ज्ञान सत्तेवर अवलंबून असते. त्यामुळे या ज्ञानसत्तेतून देशाला आर्थिक महासत्ता देखील मिळविणे शक्य होईल. शिक्षण क्षेत्रामध्ये एक नव चैतन्य, नवा आशावाद या नवीन शैक्षणिक धोरणातून निश्चितच निर्माण झाला आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे

(1) शैक्षणिक धोरणाचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.

(2) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 वर प्रकाश टाकणे.

(3) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या परिणामाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन हे दुय्यम साधन सामग्रीवर अवलंबून असून त्यामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील लेख, शासन निर्णय, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चाआराखडा इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ही संकल्पना देशाला नवीन नाही या पूर्वी भारतामध्ये दोन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात आली आणि आज तिसऱ्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी होत आहे देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्या नंतर तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांना शिक्षण क्षेत्रामध्ये तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून महत्वपूर्ण बदल करण्याची आवश्यकता वाटली त्याकरिता त्यांनी 1964 मध्ये कोठारी आयोगाची स्थापना केली तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा शिफारशी कोठारी आयोगाने दिल्यात कोठारी आयोगाच्या शिफारशी नुसार नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी

तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी 1968 मध्ये केली त्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे सुपुत्र तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांना बदल त्या परिस्थिती नुसार शैक्षणिक धोरणामध्ये काही बदल आवश्यक वाटले म्हणून त्यांनी राममूर्ती समितीची स्थापना केली राममूर्ती समितीच्या शिफारशी नुसार राजीव गांधी यांनी 1986 मध्ये दुसरे शैक्षणिक धोरण अमलात आणले. 1992 मध्ये देशांमध्ये एल पी जी धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात आली म्हणजेच जागतिकीकरण उदारीकरण आणि खाजगीकरण हे धोरण अमलात आले. त्या स्थितीमध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी व्ही नरसिंहराव यांना शैक्षणिक क्षेत्रात काही महत्त्वपूर्ण बदल आवश्यक वाटली म्हणून त्यांनी नवीन शैक्षणिक धोरण न आणता मूलतः दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणांमध्ये काही आवश्यक ते बदल केले. त्यानंतर 2009 मध्ये राईट टू एज्युकेशन देशात लागू झाले त्यानुसार सहाते चौदा वर्षाच्या मुलांना निशुल्क शिक्षण मध्यान भोजन योजना शालेय पोषण आहार आणि केंद्रीय विद्यालयांमध्ये नवोदय विद्यालयांमध्ये वंचित आरक्षण इत्यादी बाबूबाबी लागू झाल्या. 2016 मध्ये तत्कालीन मनुष्यबळ विकास मंत्री स्मृती इराणी यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल करण्याच्या दृष्टिकोनातून सुब्रमण्यम आयोगाची स्थापना केली. सुब्रमण्यम आयोगाच्या शिफारशीवर अनुसरून नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा त्यांनी संसदेच्या दोन्ही सभागृहात ठेवला परंतु सदर मसुदा पारित होण्यात अपयशाने. पुढे कस्तुरी रंजन यांच्या अध्यक्षते खाली नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या दृष्टीने नव्याने समिति स्थापन करण्यात आली कस्तुरी रंजन यांनी देशभरातून सर्व सामान्यांच्या सूचना शैक्षणिक बदलाच्या दृष्टिकोनातून मागितल्या आणि सामान्य जनतेने सुचवलेले बदल या नवीन शैक्षणिक धोरणात समाविष्ट केले कस्तुरी रंजन यांच्या शिफारशीवर अनुसरून नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा 2020 मध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये पारित करण्यात आला.

विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांच्या नेतृत्वात नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी सुरू आहे. भारताला जागतिक ज्ञान सत्ता बनविनारे हे नवीन शैक्षणिक धोरण असल्याचे विद्यमान पंतप्रधान मोदीजी यांचे मत आहे. जुन्या आणि नव्या शैक्षणिक धोरणामध्ये काही साम्य आपल्याला दिसून येतात. त्रिभाषिक सूत्र नव्या आणि जुन्या शैक्षणिक धोरणामध्ये सारखे आहे. प्रथम भाषा मातृभाषा द्वितीय भाषा राष्ट्रभाषा आणि तृतीय भाषा म्हणजे इंग्रजी हे भाषिक सूत्र जुन्या आणि नव्या धोरणामध्ये सारखे आहे. जुन्या शैक्षणिक धोरणामध्ये 10+2+3 हा पॅटर्न स्वीकारलेला होता त्यामध्ये मूलतः बदल नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आला आहे नवीन शैक्षणिक धोरणा नुसार 5+3+3+4 ही पद्धती स्वीकारल्या गेली आहे.

सुरूवातीला तीन वर्षे लहान मुले अंगणवाडी मध्ये शिक्षण घेतील. त्यानंतर पुढची दोन वर्षे मुले पहिली आणि दुसरीत शाळेत शिक्षण घेतील. या पाच वर्षांच्या अभ्यासाठी नवा अभ्यासक्रम तयार केला जाईल. यामध्ये अक्टिव्हिटीवर आधारित शिक्षणाकडे अधिक भर असेल. पहिले तीन वर्ष कोणताही पुस्तकी अभ्यास क्रम नसेल यामध्ये केवळ विद्यार्थ्यांना आकर्षित करणारे क्रीडा म्हणजेच खेळ असतील ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शाळेचा कंटाळा वाटणार नाही तर उलट शाळेत जाण्या विषयी आवड निर्माण होईल. यात तीन ते आठ वर्षापर्यंतच्या मुलांचा समावेश असेल. या पद्धतीने शिक्षणातील पहिला टप्पापूर्ण होईल.

दुसऱ्या टप्प्यात तिसरी ते पाचवी पर्यंतचे शिक्षण दिले जाईल. या दरम्यान मुलांना विज्ञान, गणित, कला यांचे शिक्षण दिले जाईल. यात आठ ते ११ वर्षा पर्यंतच्या मुलांचा समावेश असेल.

तिसरा टप्पा: यात सहावी ते आठवी पर्यंतच्या अभ्यासाचा समावेश असेल. यात ११ ते १४ वर्षांच्या मुलांचा समावेश असेल. सहावी पासून कौशल्य विकासाला ही प्राधान्य दिले जाईल. विद्यार्थ्यांच्या अंगीभुत कौशल्याला न्याय देण्याचा प्रयत्न या टप्प्यात केला आहे. विद्यार्थ्यांना एखाद्या विशिष्ट कलेमध्ये नैपुण्य असेल तर ती कला शिकण्याची व स्वयंरोजगाराची संधी या टप्प्यात निर्माण झालेली आहे. चौथ्या

टप्प्यामध्ये नववी ते बारावीचा अभ्यास असेल. यात विषयांचा खोल अभ्यासक्रम असेल. तसेच विषय निवडण्याची ही सुविधा असेल.

बालवाडी आणि अंगणवाडीचे वर्ग शासकीय शाळेला जोडण्यात येतील. ज्या अंगणवाडी सेविका अर्थात शिक्षिका कार्यरत आहेत. त्यापैकी ज्यांचे दहावी पर्यंत शिक्षण झाले असतील त्यांना डिप्लोमा एक वर्षाचा करावा लागेल आणि ज्यांचे बारावी पर्यंतचे शिक्षण झाले असतील त्यांना सहा महिन्याचा सर्टिफिकेट कोर्स पूर्ण करावा लागेल अशा पद्धतीने त्यांना सुद्धा अध्यापन विषयक ट्रेनिंग दिल्या जाईल. बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या आवडीचे विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य असेल. पूर्वीच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये कला वाणिज्य किंवा विज्ञान या विद्याशाखेमध्ये जे विषय समाविष्ट आहेत तेच विषय निवडता येत होते परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये कुठल्याही विद्याशाखेचा विषय विद्यार्थ्यांच्या आवडी नुसार निवडण्याचे स्वातंत्र्य त्याला आहे. तसेच मल्टिपल एन्ट्री व मल्टिपल एक्झिटची देखील सुविधा नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये आहे. पदवीचे प्रथम वर्ष पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्याला सर्टिफिकेट प्राप्त करता येईल दोन वर्ष पूर्ण केल्यानंतर त्याला डिप्लोमा प्राप्त करता येईल आणि तीन वर्षे पूर्ण केल्यानंतर पदवी प्राप्त होईल. विद्यार्थ्याला चौथे वर्ष देखील पूर्ण करण्याची इच्छा असेल तर त्याला डिग्री इन रिसर्च प्राप्त करता येईल. चार वर्ष पदवी प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्याला पदवीत्तर पदवी एकाच वर्षात पूर्ण करता येईल.

विद्यार्थ्याला एखाद्या पदवीचे शिक्षण घेताना कोणत्या ही टप्प्यावर अभ्यासक्रम सोडावा लागला तरी त्याने घेतलेले शिक्षण वाया जाणार नाही. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कौशल्या नुसार क्रेडिट्स आणि प्रमाणपत्र मिळू शकेल. त्यानुसार विद्यार्थ्याला रोजगाराच्या संधी ही खुल्या होतील. या नव्या धोरणात कोणत्याही टप्प्यावर अभ्यासक्रम सोडण्याची किंवा अभ्यासक्रमाला प्रवेश घेण्याची मुभा असल्याने नोकरी करून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना याचा मोठा फायदा होईल. क्रेडिट पद्धतीत महत्वाचा बदल होणार आहे ते म्हणजे 'एक समान क्रेडिट पद्धती. या कडे पदवीच्या पहिल्या वर्षी प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना क्रेडिट गुणांकन पद्धती नुसार अभ्यास क्रम शिकवला जाणार आहे. म्हणजेच प्रत्येक विषयाचे क्रेडिट निश्चित केले जाणार आणि यात एक समानता आणली जाणार. म्हणजे राज्यातील सर्व विद्यापीठाच्या महाविद्यालयात विषयांचे क्रेडिट एक समान असणार आहे. तसेच क्रेडिट गुणांकन पद्धती आणि विषय निवडीचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्यांना मिळणार आहे. तसंच पदवी आणि पदव्युत्तर प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्याला शिक्षणासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध असती. नव्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना आपल्या इच्छेनुसार पदवी शिक्षणातून बाहेर पडता येईल आणि पुन्हा शिक्षण सुरू ही करता येईल. यासाठी विद्यार्थ्यांना सात वर्षाची मर्यादा देण्यात आली आहे. म्हणजे एखादा विद्यार्थी सात वर्षांपर्यंत आपले पदवी शिक्षण पूर्ण करू शकतो. म्हणजे आपण कॉलेजला प्रवेश घेतल्यानंतर प्रथम वर्षानंतर काही कारणास्तव शिक्षण सोडावे लागले आणि एक दोन वर्षांचा खंड पडला तर अशा विद्यार्थ्यांना आपल्या पहिल्या वर्षीच्या दोन सेमिस्टर पूर्ण करून मध्येच ब्रेक घेता येईल आणि पुन्हा पदवीचं शिक्षण पूर्ण करता येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 द्वारे ठसठशीत सुधारणा केल्या गेल्या आहेत. युजीसी, एआयसीटीई, एनसीटीई या संस्था रद्द बातल केल्या जाणार आहेत. 'भारतीय उच्च शिक्षण आयोग / नॅशनल एज्युकेशन कमिशन' या एकाच संस्थेचे नियंत्रण असणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणावर ती एकूण जीडीपीच्या सहा टक्के खर्च अपेक्षित आहे. जगातील सर्वोत्कृष्ट विद्यापीठांना भारतीय शिक्षण क्षेत्रामध्ये प्रवेश करता येणार आहे. परदेशी विद्यापीठे आपल्या देशामध्ये आपले विद्यापीठ स्थापन करू शकतील व त्याद्वारे सर्वोत्तम शिक्षण देशी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होईल. परदेशी विद्यापीठाच्या आगमनाने शिक्षण क्षेत्रामध्ये उत्तम शिक्षण देण्याची स्पर्धा निर्माण होईल व देशात सर्वोत्तम शिक्षण अस्तित्वात येईल. येत्या

काही वर्षात महाविद्यालयांची विद्यापीठ संलग्नता प्रणाली पुसून टाकली जाईल आणि महाविद्यालयांना श्रेणी बद्ध स्वायत्तता देण्याची यंत्रणा राबविली जाईल. भविष्यात प्रत्येक महाविद्यालय स्वायत्त महाविद्यालय म्हणून विकसित होणे या धोरणात अपेक्षित आहे.

निष्कर्ष

१) विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य गुणांना वाव देण्याच्या दृष्टिकोनातून नवीन शैक्षणिक धोरण महत्त्वपूर्ण ठरते.

२) सुरुवातीच्या तीन वर्षात कुठलाही अभ्यासक्रम नसल्याने विद्यार्थ्यांना केवळ त्यांच्या आवडी नुसार खेळ खेळविल्या जातील त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शाळेकडे आकर्षण वाढेल व त्यातून आनंदमय शिक्षणाची प्रणाली अस्तित्वात येईल.

३) विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी नुसार विषय निवडण्याची मुभा असल्याने विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेला वाव मिळेल.

४) नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये रोजगाराभिमुख शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे.

५) नवीन शैक्षणिक धोरण हे भारताला जागतिक ज्ञान सत्ता बनविणारे आहे.

६) नवीन शैक्षणिक धोरणात त्रिभाषिक सूत्र अवलंबल्यामुळे भाषिक स्वातंत्र्याला देखील वाव मिळाला आहे.

७) विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन प्रवृत्ती वाढीस नेणारे सदर धोरण आहे.

८) नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण प्रणालीचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

९) नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मानवाच्या सर्वक्षमताचा नैतिक एकात्मिक पद्धतीने विकास करणे शक्य आहे. त्यातून मानवाचा आर्थिक विकास होतो.

संदर्भ

(1) शासन निर्णय क्रमांक एन इ पी - 2022 / प्रक्र,105,/ विशी -3, दि.6.12.2022

(2) शासन निर्णय क्रमांक: एन इ पी - 2022/ प्र. क्र.09/ विशी -3/ शिकाना, दिं.26.12.2022

(3) कोठारी आयोग अहवाल

(4) राममूर्ती समिती अहवाल

(5) कस्तुरी रंजन समिती अहवाल

(6) नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आराखडा

(7)https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020

समान नागरी कायदा- एक अन्वयार्थ

प्रा. आनंद व्ही. पवार

एस. एस. व्ही. पी. एस. आर्ट्स आणि कॉमर्स कॉलेज धुळे

गोषवारा-

प्रस्तुत शोधनिबंधात गेल्या अनेक वर्षापासून चर्चेत असलेल्या आणि भारतीय संविधानाचा अविभाज्य भाग असलेल्या राज्याच्या धोरणविषयकमार्गदर्शक तत्वांमधील समान नागरी कायद्याचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात समान नागरी कायद्याचा अर्थ, त्याची गरज, त्यासंबंधी समर्थन आणि विरोधातील मुद्देयांचेसविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे. या कायद्यासंदर्भात होत असलेले राजकारण व त्याविषयी असलेले गैरसमज याबाबत ही सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे.

की वर्ड- भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शकतत्वे, नागरी,वारसा,घटस्फोट

संशोधनाची उद्दिष्टे-

१) भारतीय संविधानातील समान नागरी कायद्याच्या तरतुदी जाणून घेणे.

२) भारतीय संविधानातील समान नागरी कायद्याची गरज व फायदे जाणून घेणे.

३) समान नागरी कायद्यासंदर्भात होणारे राजकारण जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोध निबंधात अध्ययनासाठी द्वितीयक तथ्यांचा वापर केला आहे. यामध्ये संबंधित विषयाचे वृत्तपत्रे, मासिके, संदर्भ ग्रंथ आणि आवश्यक तेथे इंटरनेटवरील उपलब्ध द्वितीय तथ्याचा आधार घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना-

राष्ट्रीय एकात्मता आणि लैंगिक न्याय, समानता आणि महिलांच्या प्रतिष्ठेलाचालनादेण्यासाठी समान नागरी कायदा असावा अशी २०१९ मध्ये पहिली जनहित याचिका दाखल केल्यापासून आपल्या देशात या कायद्याची सर्वत्र चर्चा सुरू आहे. विधि व न्याय मंत्रालयाने २०१९ मध्ये दाखल केलेल्या ह्या जनहित याचिकेला उत्तर देताना समान नागरीक कायदा ही तरतूद भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये कलम ४४ मध्ये समाविष्ट आहे. या तत्वाची अंमलबजावणी करणे हा सार्वजनिक धोरणाचा विषय असल्याने त्या संदर्भात कोणतेही निर्देश न्यायाधीशदेऊ शकत नाही. सध्या हा विषय पुन्हा वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून देशांमध्ये चर्चेला जातोय.त्यामूळे नेमकं समान नागरी कायदा ह्या तत्वा संदर्भातजाणून घेणे आवश्यक ठरते. १४ जुलै २०२३ रोजी २२व्या विधि आयोगाने राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील असलेल्या या मुद्द्यावर जनता व मान्यताप्राप्त धार्मिक आणि सामाजिक संघटनांकडून अभिप्राय मागविले आहेत. देशातील काही संघटनांनी याच स्वागत केलंय तर काही संघटनांकडून या तत्वाचा अंमलबजावणीमुळे देशातील जमातवादी राजकारणाला चालना मिळून धार्मिक द्वेष वाढेल अशी मत व्यक्त केलेली आहे. तसेच या कायद्यामध्ये भारतीय नागरिकाचा वैयक्तिक, धार्मिक स्वातंत्र्यावर गदा येईल असेहीमत व्यक्त केलेले दिसते. समान नागरी कायदा याचा अर्थ असा की देशातील सर्व नागरिकांसाठी एकच समान कायदा असेल. कोणत्याही भेदभावाशिवाय तो संपूर्ण देशात लागू केला जाईल. सध्या देशातील विविध धर्मीय नागरिकांसाठी विवाह, घटस्फोट, वारसा आणि दत्तक विधानासंदर्भात वेगवेगळे पर्सनल लॉ अस्तित्वात आहेत. पर्सनल लॉ – इंग्रजांच्या काळात धार्मिक प्रथा आणि धार्मिक ग्रंथांच्या आधारे वेगवेगळे वैयक्तिक कायदे बनवण्यात आलेत. त्यांची सुरुवातीला हिंदू पर्सनल लॉ आणि मुस्लिम पर्सनल लॉ बनविले व नंतर त्यात सुधारणा केल्या.

भारतात सध्या मुस्लिम, ख्रिश्चन व पारशिंसाठी स्वतंत्र पर्सनल लॉ आहेत तर हिंदू, शिख, जैन आणि बौद्ध धर्मियांसाठी हिंदू सिव्हिल लॉ अस्तित्वात आहे. मुस्लिम पर्सनलॉमध्ये महिलांना वडील किंवा पतीच्या संपत्तीत अधिकार नाही तर हिंदू सिव्हिल लॉमध्ये हा हक्क दिलेला आहे. समान नागरी कायदा अमलात आल्यास देशातील सर्व धर्मियांसाठी विवाह, घटस्फोट, वारसा व दत्तक विधानासंदर्भात एकच कायदा अस्तित्वात येईल असा दावा समर्थक करीत आहेत. विशेषतः भारतीय जनता पक्षाच्या निवडणूक जाहीरनाम्यात हा मुद्दा कायम अग्रणी राहिलाय. भाजपशासित उत्तराखंडराज्याने या कायद्याची अंमलबजावणी केली आहे. यावर्षी कर्नाटकात झालेल्या विधानसभा निवडणुकीतही भारतीय जनता पक्षाने या कायद्याच्याअंमलबजावणीचे आश्वासन दिलं होत. गोव्यात हा कायदा आधीपासूनच राज्यपातळीवर लागू करण्यात आला आहे.

हा कायदा अस्तित्वात आल्यास देशाची धर्मनिरपेक्ष प्रतिमा मलिन होईल.आपला देश धर्मनिरपेक्ष असल्याने व प्रत्येक नागरिकास वैयक्तिक धार्मिक स्वातंत्र्य मूलभूत हक्कांद्वारे दिले असल्याने शासनाने यात हस्तक्षेप करू नये अशी विरोध करणाऱ्यांची भूमिका आहे. ४० वर्षांपूर्वी १९८५ साली शहाबानो खटल्यात या कायद्याची चर्चा झाली होती. या खटल्याच्या निकालात सर्वोच्च न्यायालयाने समान नागरी कायद्याच्या दिशेने जायला हवं असे मत व्यक्त केले होते.

समान नागरी कायद्याचाअर्थ:-

भारतीय संविधानात दोन भागात कायद्याचे वर्गीकरण केलेलं आढळते. १) नागरिक कायदा व २) गुन्हेगारी कायदा

विवाह, वारसा व संपत्ती यासारखे कुटुंब आणि व्यक्ती संबंधित प्रकरण नागरिक कायदा देतात. भारतीय संविधानातील राज्याच्या धोरण विषयक मार्गदर्शक तत्त्वांमधील कलम ४४ मधील समान नागरी कायदा लागू करण्याची जबाबदारी राज्यांची असेल. केंद्र व राज्य सरकार यावर कायदा करू शकतात. भारतात धार्मिक व जातीय विविधता आहे. या वेगवेगळ्या जाती जमाती लग्न, वारसा, घटस्फोट या विषयी वेगवेगळ्या रूढी परंपरांचे पालन करतात. समान नागरी कायदा अस्तित्वात आल्यास सर्वधर्म व जाती जमातींसाठी संपूर्ण देशात एकच कायदा लागू केला जाईल.

अल्पसंख्यांक समुदायांकडून होणारा विरोध:-

समान नागरी कायद्याचा उल्लेख भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये करण्यात आला आहे. देशात समान राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लावण्यासाठी समान नागरी कायदा लागू केला जावा असे त्यात नमूद करण्यात आले आहे . भारतात अल्पसंख्यांक म्हणून गणल्या जाणाऱ्या मुस्लिम, ख्रिश्चन व पारसी यांच्या जागतिक स्तरावर काही ठाम परंपरा आहेत या कायद्याने त्याचे विशेषत्व धोक्यातयेइल अशी भीती या अल्पसंख्यांक समुदायांना वाटते. मुस्लिम समुदायात होणारा विरोध हा धर्मविरोधी कायदा असल्याचा आहे. त्यांच्या मते त्यांच्या शरियत कायदा, कुराण आणि अदिसवर आधारित आहे. त्यात कोणत्याही संसदेला दुरुस्त करण्याचा अधिकार नाही आणि केल्यास त्या कायद्यास आम्ही मान्य करणार नाही अशी त्यांची भूमिका आहे.

समान नागरी कायद्या पुढील आव्हाने:-

हिंदू धर्मातील समाजांमध्ये वेगवेगळ्या चालीरीती आहेत. हिंदू धर्मात वेगवेगळे पंत आहेत. त्या जाती व पोटजाती मध्ये काही आदिम जातींचा ही समावेश होतो. देशाच्या विविध प्रांतातील या जाती-जमातींमधील परंपरा भिन्न आहेत त्यामुळे हा कायदा लागू झाल्यास हिंदू धर्मियांमधील पंथ व जाती जमातींमधील परंपरांमध्येही गोंधळ निर्माण होईल, अडचणी येथील. मूल दत्तक घेणे,मुलगा किंवा मुलगीचाहक्क,भाऊ बहिणीचे हक्क,विवाह आधी आणि विवाहानंतरचे हक्क या सर्व बाबतीत देशाच्या वेगवेगळ्या भागात विविध जाती पोटजातींमध्ये वेगवेगळ्या परंपरा असल्याने त्या सर्वांना एका कायद्यात बसवणे आव्हानात्मक वाटते.

समर्थनार्थ मुद्दे:-

१) भारतात विविध धर्माचे वैयक्तिक कायदे वेगवेगळे आहेत. तसेच भारतातील विविध समुदायांमधील लोकांचे विवाह,वारस आणि दत्तक यासारख्या समस्या वेगवेगळ्या प्रकारे हाताळल्याजातात. जे भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्कांमधील कलम १४ च्या विरोधात आहे.

२) वैयक्तिक कायद्यांमधील सुधारणा ही विसंगत आहेत. उदा. हिंदू वैयक्तिक कायद्यात अनेक दुरुस्त्या आहेत तर मुस्लिम कायद्यात कमी दुरुस्त्या करण्यात आल्या आहेत.

३) वैयक्तिक कायद्यातील अनेक तरतुदी महिलांसंदर्भात भेदभाव निर्माण करणाऱ्या जसे की हिंदू मुस्लिम कायद्यात विवाह आणि घटस्फोटासंदर्भात वेगवेगळ्या तरतुदी आहेत.

४) या कायद्याद्वारे केले जाणारे राजकारण थांबेल.

५) हिंदू मुस्लिम ऐक्याला बळकटी येईल.मुस्लिम समाजाविषयी पसरले जाणारे गैरसमज दूर करता येतील.

विरोधातील मुद्दे: –

१) विवाह, घटस्फोट, वारस या प्रत्येकाच्या वैयक्तिक गोष्टी आहेत. ज्याच्याशी धर्म व श्रद्धाही निगडित आहेत. त्यामुळे प्रत्येक धर्माच्या लोकांसाठी असलेले विभिन्न कायदे कायम असावेत अशी मागणी होत आहे

२) भारतीय संविधानातील नागरिकांच्या मूलभूत हक्कात दिलेल्या धर्म स्वातंत्र्य संदर्भातील तरतुदींचे विरोधात या कायद्यातील तरतुदी असल्याचे सांगितले जाते.

३) भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतात आणि वेगवेगळ्या जाती जमातीत वारसा व दत्तक यासंबंधीच्या रूढी परंपरा वेगवेगळ्या आहेत. काही भागात आणि काही पोटजातींमध्ये मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती आहे तर काही भागात आणि पोटजातींमध्ये पितृसत्ताक पद्धती असल्याने तिथं वारसा व दत्तक यासंबंधीच्या रूढी परंपरा सुद्धा भिन्न आहेत आणि त्यावर ह्या कायद्याने परिणाम होईल असा एक समज पसरवला जात आहे.

४) धर्माच्या विशेष तरतुदी जसे की हिंदू संयुक्त कुटुंबाला मिळणारी करांमधील सूट ही यामध्ये मिळणार नाही त्यामुळे या कायद्याला हिंदू धर्मातून ही विरोध होताना आपल्याला दिसून येतो.

निष्कर्ष-

वरील विवेचनावरूनहे स्पष्ट होते की भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांमधीलकलम४५मध्येअसलेले समान नागरी कायद्याचे तत्त्व लागू करणे हे भारतीय नागरिकांसाठी हितावह आहे. त्यामुळे धार्मिक परंपराच्या आडून नागरिक या नात्याने होणारे नागरिकांचेशोषणथांबवता येईल. अनिष्टरूढीपरंपरांमधून बाहेर पडून ते त्यांच्या मूलभूत हक्कांचं उपभोगघेऊशकतील. परंतु हा कायदा लागू करताना त्यात देशातील सर्व पक्षीयनेत्यांनी मतपेढीचेराजकारण बाजूला ठेवून एकत्र येणे गरजेचे आहे. या कायद्याच्या अंमलबजावणीचे श्रेय पदरातपाडून निवडणुकांचामुद्दाम्हणुन त्याचागैरवापरकरताकामा नये. देशातील सनातनी धार्मिक संस्थांनी याबाबत सकारात्मक पाठिंबा देऊन आपापल्या धर्मातील नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्यदिलेपाहिजे.तरच देशातील स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या लोकशाही उद्दिष्टांची पूर्तता आपल्याला करता येईल.

संदर्भसूची-

१) डॉ. यादव डी.एस.,भारतीय शासन एवं राजनीति, रजत प्रकाशन,२०१० पान नं- १७०

२) मुठाळ राम, भारतीय राजकीय व्यवस्था, अंशुल पब्लिकेशन,२००६ , पान नं. ५९

३) घांगरेकर चि. ग. भारतीय राज्यघटना – स्वरुप आणि राजकारण,मंगेश प्रकाशन,२००७ पान नं.५४

४) Dr.Das Hari Hara,Political System of India, AnmolPublication, Delhi, 1998, P.No.90

५) महाराष्ट्र टाइम्स-३० जून २०२३

६) सकाळ -३ ऑक्टोबर २०२२

"साठोत्तरी दलित स्त्रियांच्या कवितेतील मानवी मूल्यविचार"

डॉ. योगेश शेळके

मराठी विभाग, श्री अटल बिहारी वाजपेयी, शासकीय कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, इंदोर मध्य प्रदेश

मराठी साहित्यात साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाहाला विशेष स्थान आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्य अधिक सशक्त व्हायला सुरुवात झाली. याच काळातील मराठी साहित्यात दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रिवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, कामगार साहित्य, विज्ञान साहित्य, जनवादी साहित्य, बालसाहित्य असे अनेक वांङ्मय प्रवाह उदयाला आल्यामुळे मराठी साहित्य अधिक प्रलभ झाले. त्या त्या समाज जीवनाची वैशिष्ट्ये मूल्यविचार संस्कृती परंपरा त्या त्या साहित्य प्रवाहात प्रवाहित होत असतात. विशिष्ट समाज हा प्रवाही असल्यामुळे त्या प्रवाहाबरोबर त्याची वैशिष्ट्येही त्याच्याबरोबर येत असतात. दलित साहित्यप्रवाहाने स्वतःचे वेगळेपण या काळात सिद्ध केले. मराठी वाङ्मय समृद्ध करण्यात दलित साहित्याचे योगदान मोठे आहे. दलित साहित्य हे चळवळीचे साहित्य आहे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहे दलित साहित्यात कथा कविता कादंबरी नाटक चरित्र आत्मचरित्र आंबेडकर हे प्रमुख साहित्यप्रकार समाविष्ट होतात.

दलित कविता हा दलित साहित्यातील सर्वाधिक प्रभावी वाङ्मय प्रकार आहे. दलित कविता ही विविधता पूर्णतेने भरलेली आहे. दलित कवितेतील आशय, भाषा व रूप अशा सर्व पातळ्यांवर ती आपली विविधता दर्शवते. एकूण मराठी कवितेपेक्षा वेगळा दृष्टिकोन या कवितेत आला नवीन जीवनदृष्टी व काव्य दृष्टी घेऊन दलित कविता प्रकट झाली दलित कवितेत आशयनिष्ठ विविधता अधिक प्रमाणात आलेली दिसते.

दलित स्त्रियांची कविता एकाच वेळी व्यक्तिगत आणि सामूहिक मानवी मूल्य विचार व्यक्त करताना दिसते. दलित स्त्रियांनी कविता या प्रकारांमध्ये विपुलतेने लेखन केले आहे. दलित स्त्रियांची कविता लेखनात हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेरवार, उर्मिला पवार, प्रज्ञा लोखंडे, मीना गजभिये, सुरेखा भागवत, मल्लिका अमरशेख, संध्या यशवंत, प्रतिभा राजानंद इत्यादींनी दलित कवितेत मोलाची भर घातली.

मराठी दलित स्त्रियांची कविता जशी आशयाच्या अंगाने वेगळी ठरते तशी अभिव्यक्तीच्या अंगानेही निराळी ठरते. दलित कविता मानवी मूल्यविचार चिंतनाचा व्यापक संदर्भ मांडताना दिसते. दलित स्त्रियांच्या कवितेविषयी सदा कराडे म्हणतात "दलितांपेक्षाही दलित स्त्रि अधिक पद दलित आहे. म्हणून तिचे दुःखही वेगळे आहे वर्णव्यवस्थेत ती भरडली जाते आणि पुरुषप्रधान कुटुंबात चिरडली जाते."[१] दलित स्त्रियांना स्वतःच्या अस्तित्वासाठी एक बाजूला समाजाशी संघर्ष करावा लागतो तर दुसऱ्या बाजूला घरातही संघर्ष करावा लागतो दलित स्त्रियांची कविता प्रतिभा आणि भाषेची नवी मांडणी करताना दिसते. या कवितेच्या केंद्रस्थानी माणूस आहे माणूस म्हणूनही दलितांना स्थान नव्हते ही कविता मानवतेचा विचार घेऊन प्रकटते. स्त्रियांचे माणूस पण नाकारणाऱ्या समाजाला हिरा बनसोडे आपल्या कवितेतून प्रश्न विचारतात.

लोकहो ! तुमच्या न्यायालयात
मी फिर्याद आणली आहे

तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का? २

हिरा बनसोडे ही फिर्याद मांडतायेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न अजूनही तसाच आहे. सिता, द्रौपदी, यशोधरा यांच्यावर झालेल्या अन्यायाचा जाब कवयत्री विचारते. हिरा बनसोडे यांच्या 'पौर्णिमा' फिर्याद' 'फिनिक्स या कवितासंग्रहातून स्त्रियांची होणारी होरपळ, घुसमट, वेदना, विद्रोह, व्यथा व्यक्त करतात. गौतम बुद्धाने जगाला प्रज्ञा, शिल, करुणा अहिंसेचा विचार दिला. या एकही बुद्ध विहारात यशोधरा भेटत नसल्याची खंत व्यक्त करतात. द्रौपदीच्या स्वातंत्राचा कोणताही विचार न करणाऱ्या संस्कृतीला कवयत्री प्रश्न विचारते. कवयत्री मानवतेच्या मार्गाने समाजाकडुन अपेक्षा करले. परत एकदा एखाद्या जोतिराव व सावित्री घडत नाहीन तोवर सामाजिक परिवर्तन होणे सोपे नाही. कवयत्री पुरुषवर्गाकडुन सहकार्याची अपेक्षा करतो. दलित स्त्रीयांच्या व्यथा-वेदना त्यांची पिळवणूक, घुसमट आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातून आलेले नवे मूल्यभान ज्योति लांजेवार यांच्या कवितेतून येताना दिसले, कोणत्याही एका कोशात न अडकता अस्सल दलित जाणिवा व्यक्त करणारी कविता नवी जीवनदृष्टी देणारी आहे.

"तू कधी दिसली नाहीस.
नव्याकोच्या जरीकाठी इरकली लुगड्यात"[3]
पुतळ्याची माळ गळ्यात, गोठ-पाटल्या हातात
रबराच्या वाहणारी पहिल्या नाही तुझ्या पायात."

तू कधी दिसली नाहीस' या कवितेती लांजेवार दलित स्त्रियांच्या व्यथावेदना व त्यातून जन्मास आलेल्या व्यापक विद्रोहाची भावना व्यक्त करतात, ज्योति लांजेवार यांनी कवितेचा नवा मूल्यविचार निर्माण करणाचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कवितेत जीवनमूल्यविषयक संवेदनांचा नवा सांस्कृतिक परिपाठ निर्माण झालेला दिसतो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या घटनेचा मूल्यांचा विचार करणारी कविता त्यांची आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानावर अगाध विश्वास असणारी प्रकाशाची नवी वाह चोखवणारी त्यांची कविता आहे. सामाजि आणि सांस्कृतिक अशा दोन्हीही पातळ्यांवर स्त्रियांच्या हक्कांची मागणी करणारी कविता येते. ज्योति लांजेवार यांची कविता माणसच्चा हक्कासाठी लढणारी आहे.

"आतापर्यंत कसे गप्पच होतो.
आपल्या सद्सदविवेक बुद्धीला स्मरत
आता मात्र मी भडकवणार आग
माणूसकीच्या हक्कासाठी" [4]

त्यांची कविता जुना मार्ग सोडून नव्याचा शोध घेते. नव्या मार्गावर चालताना सद्सदविवेकाला स्मरण करायचे आहे. स्त्रियांना मो पाशु म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी ही कविता झरते आहे. काळोखातून प्रकाशाकडे नेणारी स्त्रीला आग भानाची जाणीव करून देणारी कविता प्रकटते.

प्रज्ञा लोखंडे यांचे दलित कवयित्रीमधले स्थान महत्त्वाचे आहे. त्यांचे आजवर अंतःस्थ', 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर', 'भी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा' 'आरपार लवी प्रणालिक हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यांचा कवितेत तात्विकते बरोबरच वैचारिकताही येते. जीवनाभू जीवनानुभूतीचा अस्सल स्वर त्यांच्या

कवितेत प्रकटतो. जगण्याच्या का 'स्व'त्त्वाचा शोध घेणारी कविता आहे. कवयूर आपली रोखूणक भूमिका घेऊन लिखान करते त्यांच्या कवितोब डॉ. कोलाह बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाने ओतप्रोत भरलेली आहे. संघर्षाशिवाय आपल्याला काहीच मिळणार नाही याची जाणीव कवयत्रीला आहे. स्त्रियांना जन्माबरोबरच संघर्ष करावा लागतो. था संघर्षाबद्दल कवयत्री म्हणत.

"एकदा तरी डोळे भिडवून बघ
त्यांनी पेरलेल्या सुरुंगाशी
वादळाच्या संभाव्य धोक्याचे इशारे
तू ओळखून घे
तुझ्या ओसाड छावण्यांना
आता तरी स्वताचा प्रकाश हे "५

स्त्रियांना स्वतःच्या अस्तित्वाची, शक्तीची जाणीव कवयित्री करून देते. कवयत्रीने स्त्री आणि संस्कृती संबंधिच्या प्रचलित मांडणीला छेद देण्याचे काम केले. त्यांची कविता दलित कवितेला सांकेतिकेच्या पलीकडे घेऊन जाते. प्रज्ञा लोखंडे ची कविता खऱ्या अर्थाने माणुसकीची नाती सांगणारी आहे. त्यांच्या कवितेत सांस्कृतिक परिवर्तनाची नांदी येते.

दलित कवयित्रींना वर्ग विहीन शोषणरहित समाज व्यवस्था निर्माण करायचे आहे. मल्लिका अमर शेख यांच्या "वाळूचा प्रियकर, महानगर, "देह ऋतू" "समग्राच्या डोळा" या कविता संग्रहातून प्रस्तावित व्यवस्थेला जाब विचारणारी कविता येते. दलित स्त्रियांचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या सरंजामशाहीला ही कविता विरोध करते. समाज भिमुकता हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख वैशिष्ट्य सांगता येईल. कवयित्री स्त्री दुःखाच्या प्रश्नांची मांडणी करते. लाखो वर्षापासून स्त्रियांच्या गुलामगिरीची अवस्था, तिच्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने घेतलेला बळी तिला केवळ चुलमुल या परिघातच बंदिस्त केले गेले. कवयत्री स्त्रियांना कैद्याप्रमाणे देणाऱ्या वागणुकीचा समाचार घेते. स्त्रियांच्या या दुःखाबद्दल म्हणते, "संभावित सूर्यासारखे तुम्ही नेहमीच निर्विकार असता नित्यनेमाने पाठ फिरवून चालवायला लावणारे तुमचे विचार मुरलेल्या लोणच्यासारखी बंद बरणीत, सार तंत्र-मंत्र तोंडपाठ असतंय तुम्हाला तुम्ही हुकमाचे पत्ते हातात ठेवून नेहमी खेळतात."[6] स्त्री स्वातंत्र्याच्या चर्चा खूप होतात, परंतु जेव्हा प्रत्यक्ष अंमलबजावणीची वेळ येते तेव्हा मात्र सगळेच निर्विकार होतात. शतकानो शतकापासून दलित स्त्रिया दुर्लक्षित राहिल्या त्यांना समाजाची अवहेलना, अन्याय, अत्याचार, तुच्छता यांच्या वाट्याला आली. मल्लिका अमर शेख यांची कविता "विद्रोहाच्या आत्म जाणीव बरोबरच मानवी संस्कृतीच्या नव्या बिजारोपणाचे कार्य करते.

दलित कवयित्री विमल वाघमारे मानवतेचा सूर्य शोधण्याची प्रकाश वाट निर्माण करते. क्रांती पेक्षाही वेदनेची मूळ शोधणारी उषा हिंगणी करायची कविता अंधारात दीपज्योत पेटवते. संध्या रंगारी सारखी कवयित्री तळपत्या सूर्याला आव्हान देऊन दलित स्त्रियांच्या मुक्तीचा मार्ग शोधून पाहते. तरल संवेदनाक्षम असलेली कवयित्री सुरेखा भगत म्हणते,

"माझा निर्णय घेऊन मी उभी असते ! अस्तित्वासाठी कायहीही सोसावे लागले तरी बेहत्तर.!!"[7]

मूल्यहीन जीवन कवयित्रीतला निरर्थक वाटते. दलित स्त्रीच्या जीवनातील काळोख आता संपला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वरूपाने तळपता ज्ञानसूर्य तिच्या आयुष्यात प्रकाश घेऊन आला आहे. तिला आपल्या स्वतःचा शोध लागला आहे. नितीमूल्य पायदळी तुडवणाऱ्या समाजाचा दलित कवयित्रीने खरपूस समाचार घेतलेला आहे. मीना गजभियेसारखी कवयित्री समग्रपणे दलित स्त्रियांच्या दुःखाचा ठाव घेते. अन्यायमुक्त आणि शोषण मुक्त समाजाचा आशावाद कवयित्रीला आहे.

साठोत्तरी दलित कवयित्रीच्या कवितेत नकार, वेदना, विद्रोह, विज्ञाननिष्ठ साहित्य, समाज, संस्कृती, बांधिलकी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, आत्मभान या घटकांना घेऊनच कविता अवतरली. या कवितेत नव्हता आणि परंपरेचा संघर्ष जसा आहे तसाच क्रांतीचा एल्गार येतो. मराठी कवितेला दलित कवयित्रींनी समाजाभिमुख करण्याचे काम केले. महात्मा फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेवर आधारित असलेली ही कविता समकालीन जीवनाबरोबरच भविष्यातील प्रश्नांची सोडवणूक करताना दिसते. माणसाला माणूस म्हणून जगवण्याची नवी मूल्य दृष्टी दलित स्त्रियांच्या कवितेने दिली.

संदर्भग्रंथ सूची -

१) कराडे सदा, "दलित साहित्य-चिकित्सा स्वरूप", प्रकाशन औरंगाबाद द्वि. आवृत्ती २००७ पृ. क्र८३

२) रंगराव बी (संपा) 'मराठी दलित कविता' साहित्य अकादमी दिल्ली पुनरावृत्ती २०१५ पृष्ठ क्र. ५७

३) तत्रैव पृष्ठ क्र.६४

४) जाधव. रा.ग संपा मराठी वांङ्मयाचा इतिहास खंड-७ भाग चौथा, म. सा. प. पुणे प्रथमा आवृत्ती २०११ पृष्ठ क्र.२४

५) तत्रैव पृष्ठ क्र. २६

६) चंदनशिवे सुनील' मराठी दलित कविता चिकित्सक अभ्यास'डिंपल पब्लिकेशन डिसेंबर २००६ पृष्ठ क्रमांक १२४

७) उ नि;जाधव रा. ग पृष्ठ क्र. २५

ग्रामीण कादंबरीतील बदलते स्त्री जीवन एक अभ्यास

प्रा. डॉ. श्रीहरी दासू चव्हाण

मराठी विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, महाविद्यालय राणीसावरगाव जी परभणी

प्रस्तावना:

स्त्रियांचे, स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्याहून ते स्वरूपतः वेगळे ठरते तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा केवळ स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे, तर पुरुषकेंद्री विचारव्यूहातून मुक्त अशा परिप्रेक्ष्यातून कोणीही स्त्री वा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल. वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल, हा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे परंतु एवढे निश्चित म्हणता येईल, की मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचाराला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे, त्यातील जटिलता,धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. बाईच्या असण्याचा, होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे,तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल परंतु स्त्रियांच्या दुःखाच्या करुण कहाण्या पराभूत नियतिवादी दृष्टिकोणातून मांडणारे,त्यांच्याविषयी केवळ दया, सहानुभूती निर्माण करणारे, तसेच उद्धारकाच्या भूमिकेतून केलेले लिखाण हे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येणार नाही. स्त्रीच्या देहात्मतेभोवती गूढता उभारून मूळ दडपणुकीचे वास्तव धूसर करणारे साहित्य स्त्रीवादाच्या कसोट्यांना उतरणारे नव्हे.

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडवू पाहणारी ‘ राजकीय ’ जाणीव आहे. या स्त्रीवादी जाणिवेचा विविध दृष्टिकोणांतून, भिन्न भिन्न पातळ्यांवरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो.उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचारप्रणालींमध्ये स्वतःची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते. म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतात परंतु त्यांच्यात अनेकदा परस्परविरोधही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळांत लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते. ह्या भिन्न भिन्न स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुषाच्या आधाराशिवाय स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमाइतकीच, माणसासारखे जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुषप्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीचे माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य, मग ते पुरुषाने लिहिले असले तरी स्त्रीवादी ठरेल कारण तत्त्वतः स्त्रीवादी जाणीव स्त्री व पुरुष दोघांमध्येही विकसित होऊ शकते परंतु पुरुषी वर्चस्वाचा अनुभव बाई होऊन घेणे स्त्रीला अधिक समर्थपणे करता येते, असेही मानले जाते. त्यामुळे स्त्रियांचे लेखन अधिक नेमके, धारदार व प्रखर होते. जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते स्त्रियांची बाईपणाच्या भानातून निर्माण झालेली भाषा, प्रतीके, प्रतिमा खऱ्या अर्थाने विकसित होण्यासाठी काही काळ तरी जाणीवपूर्वक अलगतावादी भूमिका घेणे इष्ट ठरेल.

पाश्चात्त्य देशांत स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६० च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद सु. १

९७५ नंतर रुजला. असे असले, तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती, असे मात्र नव्हते.व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची, गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्तही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे, असे त्यांना वाटत होते. त्याला संघटित चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. मात्र जे खाजगी आहे, ते राजकीय आहे हे भान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव कशाला म्हणायचे, हे आधी स्पष्ट केले पाहिजे. जगभर प्रदीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे, त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला सेक्स शसांस्कृतिक लिंगभेदाचे जेंडर रूप दिले. आपले हितसंबंध जपण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सत्तासंबंध रचला. या सत्तासंबंधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव, लक्षणे, कार्यक्षेत्रे, कर्तव्ये या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादली. या गोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होय. ‘ स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही, तर ती घडवली जाते ’ वन इज नॉट बॉर्न अ वुमन, रादर वन बिकम्स अवुमन हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सीमॉन द बोव्हारचे विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्त्वाचे प्रमेय आहे.

स्त्रीवादी जाणीव ही स्त्री व पुरुष या दोघांत उदित होऊ शकते. पुरुष या जाणिवेचा समर्थक होऊ शकतो परंतु या जाणिवेचा अनुभव मात्र स्त्रीच घेत असते. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे,ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुषरचित स्त्रीत्वाच्या कल्पनेला नकार देणे, ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था, तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे, ही स्त्रीवादी जाणिवेची यापुढील व अंतिम अवस्था म्हणता येईल. या अवस्थांमधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे, हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयेतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, वेगवेगळ्या कालखंडांत आढळून येतात.

भूतकाळातले पारंपारिक खेडे याच्यामध्ये खूप बदल झालेला आहे. माणसातला माणूस हरवून टाकणारी परिस्थिती, ग्रामीण संस्कृतीची नाळ जोडलेली असलेल्या व्यक्तीला अंतर्मुख करू लागली. निसर्गाचा लहरीपणा निसर्गाचा महागाई, बेकारी, भ्रष्टाचार, शेतकरी,शेतमजूर, ग्रामीण स्त्रिया बलुते-अलुते आदिवासी, भटके, वेश्या या विषयाच्या अनेक प्रश्नाचे दर्शन मानवतेच्या कळवळयाने ग्रामीण कादंबरीत अविष्कृष्ट झाले आहे. मानवी जीवन आणि निसर्ग यांचा संबंध अतूट आहे. दोघेही एकमेकांशी राहू शकत नाहीत. ग्रामीण साहित्याचे अस्तित्व निसर्गाला दूर सारून आपण मान्य करू शकत नाही. ग्रामीण लेखकाने ग्रामीण जीवनातील स्थित्यंतराचे बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्र आपल्या साहित्यातून केले आहे. ग्रामीण साहित्याला आज मराठी साहित्यात सन्मानाचे स्थान मिळाले आहे. ग्रामीण साहित्यिकांच्या लेखनाला साहित्यिक आणि सांस्कृतिक असे दुहेरी महत्व प्राप्त झाले आहे. ज्या समाजात ते जगतात त्या समाजातील जीवन जाणिवा त्यांची ताण तणाव त्यांच्या व्यथा वेदना त्यांचे जीवन घडवत असतात. त्यांच्या या भाव विश्वाचे वास्तव चित्र त्यांच्या लेखनातून येतात.

ग्रामीण कादंबरी नवा पायंडा पाडणारी ग्रामीण स्त्री सदानंद देशमुख यांनी 'तहान' मध्ये चित्रीत केली आहे. पुरुषाच्या वर्चस्वाखाली राबता राबता सर्वच आयुष्य उध्वस्त करणे रामकोरला शक्य नाही. सदानंद देशमुख यांनी तहन मध्ये ग्रामीण वास्तव मांडलेले दिसते. ग्रामीण कादंबरीतून खेड्याच्या विविध जीवन

प्रेरणाचा अविष्कार होत आहे. ग्रामीण भागातील तरुण वाचक वर्गालाही नागर साहित्यापेक्षा ग्रामीण साहित्य अधिक जवळचे वाटत आहे. ग्रामीण कादंबरीतून सामाजिक वास्तवाद अविष्कूत होत आहे पण त्याहीपेक्षा ग्रामीण कादंबरीला वास्तवा पुढे पाऊल टाकावे लागत आहे.

ग्रामीण जीवन आणि निसर्ग यांचा अतूट त संबंध:

ग्रामीण जीवनातील साधने शिक्षण धर्म नीती याविषयीच्या ग्रामीण जीवनाच्या धारणा त्यांचे कुटुंबिक जीवन सण, सोहळे त्यांच्या श्रद्धा आणि दैवते, पाते घेऊनच झालेला असतो. निसर्गाला ग्रामीण जीवनात एवढे महत्व असण्याचे कारण म्हणजे निसर्ग हाच ग्रामीण जीवनातला घडवीत असतो. ग्रामीण जीवन आणि निसर्ग यांचा संबंध प्रस्थापित करण्याची मुखी कार्य हे स्त्रीने केलेली आहे. शेतीचा शोध प्रथमतः स्त्रीनेच लावला असल्यामुळे नवनिर्मितीची काम निसर्गाच्या साह्याने स्त्रीने घडविले आहे. ग्रामीण साहित्याची नायिका ही ग्रामीण स्त्री आहे. आणि स्त्रीच्या जीवनाचा संबंध हा निसर्गाशी जोडलेला आहे. सदानंद देशमुख यांच्या भारोमास मधील शेवंतामाय शेती हेच जीवन मानणारी असल्यामुळे नोकरीसाठी एकनाथाला शेती विकून देत नाही. शेती शिवाय आपली उपजीविका होणार नाही अशी त्यांची भावना आहे. परंतु बदलत्या स्त्री विचाराची 'अलका' मात्र शेती विकून नोकरी मिळण्याची अपेक्षा ठेवते शेतीवर प्रेम आहे व ती आपली काळी माय आहे. या विचारामुळे एकनाथाचा संसार उध्वस्त होतो परंतु शेती विकास येत नाही. निसर्ग आणि माणूस यांना जोडणारा दुवा म्हणजे पाणी हीच निसर्गाकडून मानवाला मिळालेली देणगी आहे. त्यावर ताहन मधील रामकोर आपल्या अशा- अभिलाषा पूर्ण करण्याचे स्वप्न बाळगते.

निसर्ग हा स्त्रीच्या जीवनामध्ये रक्षक आणि भक्षक या दोन्ही नात्याने आलेला आहे. हाल्या हाल्या दुध कादंबरीतील 'अनसा' शेतीवर उपजीविका करणारी असल्यामुळे नवऱ्याच्या बिमारीमुळे बैल चारायला नेते येताना अवकाळी पाऊस झाल्यामुळे तिचा बैल पुरात वाहून जातो. त्यामुळे रात्रभर थंडीमध्ये कुरकुडत बसावे लागते. मुलीच्या लग्नाचा पैसा फेडायचा असल्यामुळे शेतात जास्त कापूस लावतात. परंतु निसर्गाच्या अकृपामुळे त्याला बोंडे न लागल्यामुळे त्यांचे संपूर्ण उत्पन्न नष्ट होते. पकाल मधील निसर्ग कोळी कुटुंबाला जोपासणारा आहे. त्याच्या जीवनामध्ये चैतन्य निर्माण करतो. ग्रामीण जीवनात सर्वव्यापी आणि मुलगामी परिवर्तन होऊ लागले आहे. शेतामध्ये कष्ट करून पैसा मिळवल्यापेक्षा त्या शेतीची प्लॉटिंग करून विक्री केल्यास जास्त जास्तीत जास्त पैसा मिळवता येतो म्हणून शेतीची विक्री होऊन तेथे प्लॉटिंग होत आहे. काळा पैसा मिळण्यासाठी काळीची पांढरी होत आहे. या माध्यमातून रोजगार मिळत असल्यामुळे ग्रामीण माणूस शहराकडे धाव घेत आहे. शहरामध्ये पैसा मिळत असला तरी प्रेम मात्र लोपपावत आहे. जीवनाच्या ह्या स्थितीचे बदलत्या ग्रामीणतेचे नवे रूपदर्शन प्रतिमा इंगोले यांनी बुढाई कादंबरीतून घडविले.

काळी माती आणि श्री यांची तुलना करून लेखिकेने मातीला स्त्रीची उपमा दिली आहे. नवीन वसाहत निर्माण होताना ज्याप्रमाणे आघात होतात त्याचप्रमाणे स्त्रीच्या उमलत्या वयावरही आघात होतात यांचे चित्रण प्रतिमा इंगोले यांनी 'बुढाई'त केले आहे ग्रामीण साहित्याला बाळरसे येण्या अगोदरच्या साहित्यामध्ये केवळ मनोरंजनासाठी म्हणून स्त्रीचे वर्णन केले जात होते. स्त्रीचे स्त्री पण नजरेस ठेवूनच साहित्य निर्माण होत होते. परंतु ग्रामीण साहित्याने साहित्याला नवी दिशा दिली ग्रामीण साहित्य हे खरे वास्तववादी साहित्य आहे. दैन्य दुःख आणि वेदना ह्या ग्रामीण साहित्यात प्रामुख्याने जाणवतात आणि त्यांचा संबंध हा स्त्रीशी

असल्यामुळे ग्रामीण साहित्याची मुख्य नायिका ही स्त्री आहे. स्त्रीकडे मनोरंजनाच्या दृष्टीने न पाहता कादंबरीकार आणि तिची स्वभाव वैशिष्ट्ये वास्तुरूपाने वर्णन केलेली आहेत. कादंबरीकारने ग्रामीण जीवनाचे ग्रामीण स्त्रीचे तेच ते रूप वर्णन न करता बदलत्या जीवनाचा विचार करण्यावर भर दिलेला आहे. 1970 पासून तर सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान'कादंबरी कारापर्यंत कादंबरीकारानी जवळपास अशिक्षित स्त्रीचे वर्णन कादंबरीत केलेले दिसून येते त्यानंतर मात्र शहरातून नव्याने शिक्षण घेऊन गेलेल्या सुशिक्षित स्त्रीच्या जीवनावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केलेले आहे.

ग्रामीण स्त्रीचे वास्तव चित्रण समर्थपणे मांडणारी बाबुराव मुसळे यांची 'पखाल'ही कादंबरी श्रेष्ठ दर्जाची ठरते. बलुतेदाराने उपजीविका करणाऱ्या कोळी समाजाचे चित्र पखांल मध्ये आहे. कोळी जातीमधील स्त्रियांचे जीवन हे कष्टांचे व हालाखीची आहे. परंतु कठीण परिस्थितीतूनही मार्ग काढण्याची उत्कंठ जिज्ञासा व जिद्द त्यांच्यामध्ये असलेले दिसते. नळ योजना आल्यामुळे आपला हा उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय बंद पडणार म्हणून पुंजा खचून जातो. आपल्या पोटा पाण्याची चिंता त्याला अस्वस्थ बसू देत नाही. परंतु गिरजा ही स्त्री असून सुद्धा न डगमगता समर्थपणे कुटुंबाला सांभाळते. तिच्याजवळ एक दुर्दम्य आत्मविश्वास असल्यामुळे परिस्थितीला शरण न जाता ती परिस्थितीशी तडजोड करते. तिचा आदर्श कौतुकास्पद आहे. समकालीन ग्रामीण वास्तव त्याचे बदलते रूप भौतिक सुखाची ओढ चंगळवादाचे परिस्थितीतील तानात होणारे परिवर्तन सगळ्या जटील तानाचे चित्रण तहान या कादंबरीत आहे. नवऱ्याने आपल्याला आयुष्यभर चिकार राबवून घेतले असल्यामुळेच रामकोर राघोजी वर सूड उगवण्याचा प्रयत्न करते पुरुषाची आज्ञा पाळणे त्याची सेवा करणे हे रामकोरला पारंपारिक स्त्रीप्रमाणे मान्य नाही. कादंबरीत सहजासहजी न येणारे ग्रामीण स्त्रीचित्रण सदानंद देशमुखनी तहान मध्ये रेखाटले आहे. रामकोरच्या रूपाने कादंबरीकाराने स्त्री परंपरेची चौकट मोडीत काढली असून स्त्री आणि पुरुष यांना जगण्याचा समान अधिकार असल्याचे दर्शविले आहे. रामकोर वर्तनामुळेच राघोजीच्या घराचे वैभव उद्ध्वस्त होत जाते हे तितकेच महत्वाचे आहे अर्धवट शिकून कृत्रिम सुविधांच्या हव्यासामुळेच स्त्रीचे जीवन अधोगतीस जाते हे रत्नाच्या चित्रणावरून दिसते. त्यामुळे दोन्ही ग्रामीण स्त्रिया वास्तववादी स्त्रियाशी विसंगत असल्याने जाणवते समस्या प्रधान चित्रित न करता रामकोर सारख्या नवऱ्याच्या अरेरावीमुळे सूड घेणाऱ्या ग्रामीण स्त्री जीवनदर्शनच्या प्रेरणेतून तहान ही कादंबरी लिहिली आहे.

ग्रामीण कादंबरीचा तुलनात्मक अभ्यास करताना असे लक्षात येते की प्रत्येक कादंबरीकराला बदलती स्त्री अपेक्षित आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रिया ह्या पुरुषापेक्षा कृतिशील आणि सकारात्मक विचारांच्या आहेत. हे एक निर्विवाद सत्य कादंबरी करानी ग्रामीण कादंबरीतून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1)डॉ. श्रीराम गुंदेकर 'ग्रामीण साहित्य: प्रेरणा आणि प्रयोजन' दिलीपराज प्रकाशन पुणे

2) डॉ. वासुदेव मुलाटे 'ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा स्वरूप, प्रकाशन औरंगाबाद

3) बाबुराव मुसळे हाल्या हाल्या दूध दे मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.

4 'तहान स्वरूप आणि समस्या'संपादक डॉ कैलास सर्वेकर प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव

भाई उद्धवराव पाटील आणि भूदान चळवळ

भाऊराव महादेव देवकते

(M.A. History SET)

प्रस्तावना

भारतीय समाजात प्रथम वर्ण व्यवस्था आणि नंतर जाती व्यवस्था इतक्या प्रभावीपणे रुजवली गेली की त्यात सुधारणा करण्यासाठीचे शिक्षण हे समाजाला घेणं पण महत्वाचं वाटल नाही. त्यामुळे स्वकीय किंवा परकीय असतील यांना भारतीयांनवर शासन करणे सोयीचे झाले. त्यामुळेच पुढे जे काही व्यवस्था इच्छा आणि कायदे म्हणून सर्वांवर लादले जाते तेच कायदे बनतात. त्याचे स्वरूप व दिशा काय असणार हे त्यांच्या अस्तित्वाच्या व लाभाच्या योगे ठरवले जाते. त्यातून जी काही व्यवस्था तयार होते ती निश्चितच एका किंवा दोन वर्गाला पूरक असते. त्यामुळे भारतीय समाजातील विभाजन हे जरी प्राचीन मार्क्स पेक्षा अगोदरचे असले तरी त्याने दिलेल्या वैशिष्ट्यास साजेसे आहे कारण आपण इतिहास पाहिला तर भारतात तीन वर्ण व जातीत विभागलेला होता. पण महत्वाचेच लोक सर्व संपत्ती व जमिनीचे मालक होते आणि आजही ती स्थिति बदललेली दिसत नाही.

या परिस्थिती मध्ये आजही फारसा बदल झालेला दिसत नाही. पण यामध्ये बदल करण्यासाठी भारतात भूदान नावाची एक चळवळ सुरू झाली होती. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी भारताच्या समाजात कमालीची विषमता आणि दारिद्र्य होते.श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत होते. तर गरीब आणखी गरीब होत होते. कारण भारतीय जमीनदारी व बड्या उद्योजकांकडे एकूण संपत्तीचे ९०-९५ टक्के संपत्ती आणि जमिनीची मालकी होती. त्यासाठी संपूर्ण भारतात वारंवार वेगवेगळ्या ठिकाणी या विरुद्ध संघर्ष तीव्र झाल्याचे पण दिसते. उदाहरण म्हणून दख्खन दंगा, त्यानंतर भारतीय समाजात शेतमजूर व कास्तकर यांची संख्या जास्त होती कारण एक हजार एकर पेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या जमीदार, पाटील, कुलकर्णी व सावकार हे या काळातील शोषणकर्ते होते व त्यांची जमीन कसणे व त्याचे उत्पन्न उपजीवेके पुरतेच त्यांना मिळत होते. मात्र स्वातंत्र्याबरोबर या विषयी जरी काँग्रेस आग्रही राहिली असती की सर्व जमीनदार, भांडवलदार, गावपातळीवरील श्रीमंत व्यक्ती यांनी गावातील भूमिहीनाना उपजिविकेपूर्ती जमिन दान द्यावी तरी परिस्थिती आज वेगळी असती. परंतु आपण पाहतो की या चळवळीत पैसे व इतर सहाय्य करणाऱ्या व्यक्तीचीच नोंद इतिहासाने घेतली. त्यासाठी रणजीत गुहा यांना शोषितअंकित जणांचा इतिहास हा प्रकार स्वातंत्र्यानंतर लिहावा लागला. स्वतंत्र चळवळीत सामील झालेला जनसमुदाय व त्याची नोंद ही फक्त चळवळ (Mass Movement) म्हणून नोंदवली जाते.

ब्रिटिशानी भारतीयांच्या हातात सत्ता दिल्यापासून प्रांतीय सरकारची भूमिका ही आपण लक्षात घेतो. एकूण परिस्थिती ही हाताबाहेर नव्हती. मात्र मोठ्या लोकांच्या मदतीशिवाय हे स्वप्नं पूर्ण होणार नाही त्यामुळं काँग्रेस असेल किंवा तत्कालीन राजकीय सक्रिय नेत्याना या लोकांना भूमिदानासाठी परावृत करणे अवघड वाटले. त्याबरोबर भारतात इतर अनेक समस्या होत्या त्यापुढे या समस्येचे काही महत्त्व नसेल. त्यामुळे राजकीय व्यवस्था ही या भूमिधारकांना, जमीनदारांना, भांडवलदारांना व गावातील पुढाऱ्यांना

अनपेक्षित पाठिंबा देत होती असे म्हणू शकतो. भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर मात्र या प्रश्नाने तोंड उघडले पण गांधीजींच्या हत्येने संपूर्ण देश हादरून गेला. काही वेळेसाठी पुन्हा हा प्रश्न थंडबस्त्यात पडला.पण जमिनीच्या वाटणीवरून ब्रिटिशानी कायदे केले पण त्यामध्ये या त्यांच्या सत्तेला मदत करणाऱ्या भारतीयांच्या बाजूने केली. हा भारताच्या बाबतीत कुळ कायदा, हैदराबाद स्टेट मधील कायदे असतील हे जमीदार,सरंजामदार आणि भांडवलदार यांच्यासाठी पळवाटा असणारा पाहावयास मिळतात. परंतु छोटेखाणी काही ठिकाणी उठाव होत होते हिंसा होत होती. जमिनीच्या असमतोला विरोधी ही चळवळ होती. विनोबा भावे यानी विषयाची गंभीरता लक्षात घेऊन भूदान चळवळ ही सुरू झाली मात्र तिला महाराष्ट्रातील तत्कालीन नेते शेतकरी कामगार पक्षातील प्रभावी नेते होते. त्यानी या चळवळीस का विरोध केला याची माहिती या संशोधन निबंधामध्ये आपणाला घ्यायची आहे.

भूदान चळवळ सुरू कशी झाली?

भारत स्वतंत्र झाला त्यासाठी पण अनाकलनीय अशी चळवळ उभी करावी लागली होती. पण त्यामागील ध्येय हे संपूर्ण स्वातंत्र हे होते. भारतातील भूमीहिनांना जमीन स्वतःच्या मालकीची असावी अशी भूमिका होती. कारण भारत स्वतंत्र झाला आणि पारतंत्र्यात असताना ज्या लोकांनी त्यांच्या जमिनी शेतसारा, कर्ज व चक्रव्याढ व्याज भरू न शकल्यामुळे ताबा घेतला होता त्याचे मालकी हक्क ज्याला त्याला देऊन टाकावे असे वाटत असावे.त्या दरम्यान मार्च १९४९ मधे सर्वोदय चळवळीचे पहिले अधिवेशन भरले होते विनोबा भावे त्या अधिवेशनाला उपस्थित होते. कम्युनिस्टानी तेलंगणात 'कसेल त्याची जमीन' या तत्वावर आंदोलन सुरू केले. त्याचा परिणाम म्हणून हैदराबाद मधे दंगलीचे वातावरण निर्माण झाले. कम्युनिस्टानी सुरु केलेली चळवळ ही पोचमपल्ली या गावातून सुरू झाली होती.म्हणून विनोबाजी हे त्या गावी गेले. त्याना या प्रश्न अगोदर समजला होता. कारण त्या गावाची लोकसंख्या ही ३००० होती आणि त्यात २५०० लोकना स्वतःची जमीन नव्हती. त्यामुळे विनोबाजी हे त्या लोकांना म्हणजेच भूमिहींनाना समजावतात त्यांचे प्रश्न ऐकून घेऊन जमीन देण्याचे आश्वसन देतात. त्या नंतर त्या गावातील श्री.रामचंद्र रेड्डी त्याना त्यांच्या एकूण जमिनीपैकी १०० एकर जमीन द्यायला तयार होतात. पण विनोबाजी या भूमीहिनाना एक अट घालून की दान दिलेली शेती ही तुम्ही सर्व जण मिळून कराल याचं अटीवर ते त्यांना देतात.[५] तर येथून भूदान चळवळीस सुरुवात होते. या नंतर भूदान करणारे एक एक करुन मदत करू लागतात. त्यामधे हैदराबादचे निजाम त्यांच्या मालकीतील १४००० एकर जमीन भूदान करतात, अशाप्रकारे विनोबा भावे हे १९५४ त्यांच्या सर्वोदय चळवळीच्या सहाव्या संमेलनात त्यांच्या भूदान चळवळीत मिळालेल्या २५ लाख एकर जमिनीचा उल्लेख करतात.

भूमीहीन मजुराना छोटे भूखंड देण्यात आले. ज्या वर ते आपली पिके घेऊ शकतील, त्याबरोबर भूदान कायदा समत करण्यात आला.की ज्यामध्ये असे नमूद करण्यात आलेकी लाभार्थीना भूदान मिळालेली जमीन विकण्याचा किंवा त्याचा वापर बिगर शेती किंवा वनीकरणासाठी करण्याचा अधिकार नाही. उदाहरण म्हणून महाराष्ट्र शासनाने भूदान कायद्याच्या कलम २५ मध्ये असे नमूद केले आहे की, लाभार्थी (जो भूमिहीन असला पाहिजे) केवळ उदरनिर्वाहासाठी जमिनीचा वापर करेल.जर लाभार्थी एक वर्षापेक्षा जास्त काळ

जमिनीची लागवड करण्यात अयशस्वी किंवा बिगरशेती कामासाठीवापरण्याचा प्रयत्न केला. तर सरकारला ती जमीन जप्त करण्याचा अधिकार आहे.

एप्रिल १९५१ साली तेलंगणांच्या पोचमपल्ली येथून या चळवळीची सुरुवात विनोबा भावे यांनी केली. या चळवळीत स्व:इच्छेने भूदान करण्याचे त्यानी मागणी केली. कारण तत्कालीन श्रीमंत जनता ही एकूण जनतेच्या खूप कमी व जास्तीत जास्त गरीब, भूमिहीन, मजूर या लोकांची संख्या होती. या चळवळींच्या दरम्यान भूदान केलेल्या लोंकांपैकी तेलंगणातीलच लोकांना निजाम व रामचंद्र रेड्डी यांना प्रत्येकी १४ हजार पेक्षा जास्त आणि ३४०० एकर एवढी जमीन होती.

भूदान चळवळ महाराष्ट्रात आणि भाई उद्धवरावांचा विरोध:-

भूदान चळवळ दक्षिणेत पुढे सरकत होती. या चळवळीस केंद्र आणि राज्यातील काँग्रेस सरकारांचा पाठिंबा होता. त्यांचे उदिष्ट स्वेच्छेने देणगी स्वीकारणे, सुरक्षित करणे आणि भूमिहीनाना वितरित करणे हे होय. भूदान ही चळवळ महाराष्ट्रात येताना ती आता चळवळ नव्हती तर एक यज्ञ झाले होते. त्या वेळी महाराष्ट्रातील नेते त्यांच्या या यज्ञाचे स्वागत करण्यास सत्ताधारी उत्सुक झाले. त्यासाठी एक समिती नेमून त्याच्या माध्यमातून या यज्ञात सामील होण्याचे ठरले. या समितीत भाई उद्धवरावांना विरोधी पक्ष नेता म्हणून विचारणा करन्यात आली. मात्र भाईनी या विचारणेला नकार देऊन या यज्ञाचा विरोध केला. त्या संदर्भात ते बोलतात की भारत देशात जमीनदार, भांडवलदार यांच्या कडे हजारो एकर जमीनी व उद्योग हे त्यांच्या मालकीचे आहेत. त्यामुळे संपत्ती आणि जमीन यांचे असणारे विभाजन विषम आहे. मार्क्सच्या “आहे रे नाही रे” या कळीच्या मुद्याला धरून आहे. आणि ब्रिटीश कालखंडात यामध्ये आणखी भर पडली. जो समाज पूर्ण शेतीच्या प्राथमिकतेवर अवलंबून आहे त्याच्या मालकीची जमीन नगण्य असल्याचे सरकार सांगते. व ज्या भागात ही चळवळ सुरू होती त्याचे तर खूप चित्र विदारक होते. निजाम हा राजा होता आणि त्याची फौज म्हणजे हे जमीनदार, सावकार व इतर त्याचे लक्ष्य फक्त जनसामान्यांना लुटणे हेच होते.

या चळवळीस विरोध डाव्याविचाराच्या पक्षांनी केला. त्यात कम्युनिष्ट व शेतकरी कामगार पक्ष देखील करत होता. कारण त्यांना जमीनदारांच्या हेतूवर विश्वास नव्हता. ते जमीन दान देतील, कारण ह्रदय परिवर्तन या गोलमोल संकल्पनेवर त्यांचा विश्वास नव्हता. जमिनीचे तुकडे होतील, उत्पादन घटेल, सामुदायिक शेती करण्याच्या ध्येयापुढे अडचणी येतील इ. कारणे डाव्या पक्षांनी दिली. या व्यतिरिक्त भाई त्यांच्या पुढे जाऊन या चळवळीला विरोध करण्यासाठी त्यांची कारणे व्यक्त करतात.

१ विनोबाजी हे देशातील जमीनदारांचे ह्रदय परिवर्तन करणे शक्य नाही. आणि ज्या काही जमीनदारांचे मनपरिवर्तन / ह्रदयपरिवर्तन करतील ते जमीनदार आपली सुपीक जमीन दान देणार नाहीत. त्या ऐवजी नापीक, माळरानाची जमीन भूदान देवून पुण्य मिळवतील.

२ भूदान यज्ञात दान मिळालेल्या जमिनीचे वाटप करण्याची स्वतंत्र यंत्रणा व त्यास कायदेशीर मान्यता याबाबी निश्चित नसल्याने ही चळवळ यशस्वी होणे शक्य नाही हा त्यांचा दावा होता.

३ शिवाय ही भूदानची चळवळ थोतांड तर आहेच पण ही चळवळ सरजामदारांना आणि जमीनदारांना वाचवणारी आणि त्यांना प्रशस्तीपत्रे देणारी असल्याची जाहीर टीका भाईनी आणि शेतकरी कामगार पक्ष यांनी केली.

भाई विनोबाजीच्या चळवळीवर जाहीर टिका करुन संपूर्ण महाराष्ट्रात त्यांचा विरोध करतात. भाई स्वागत समितीत सहभागी होत नाहीत. 'स्वागत समितीमधील आचार्य अत्रे भाईवर किंवा विरोध करणाऱ्या मंडळीवर रोख करत लेख लिहितात की विनोबाजींच्या या यज्ञाला विरोध करणाऱ्याना महाराष्ट्र माफ करणार नाही. त्याना उत्तर देताना भाई "विनोबाजींच्या भूदानतून भारताची भूमिसमस्या कदापी सुटू शकणारं नाही. त्यासाठी भूमी आंदोलनच केले पाहिजे" व या चळवळीने शेतकरी - शेतमजुरांचे मनात संभ्रम मात्र निर्माण होईल. भाई उद्धवराव पाटील यांनी विनोबांच्या स्वागतास आणि चळवळीस केलला विरोध हा निव्वळ वैचारिक होता. त्याना विनोबांची चळवळ अयशस्वी व्हावी असे वाटत नव्हते. पण त्यानी संघर्ष केलेल्या व्यवस्थेच्या उपजतेची जाण त्यांना होती. मा. गांधी यांच्या स्वातंत्र्याच्या आणि विनोबाजींच्या भूदान चळवळीत खूप फरक होता. कारण त्यानी भारताच्या नव्हे तर जगाच्या इतिहासावर हजारो वर्ष राज्य केलेल्या अशा स्वदेशी व परदेशी दुष्ट, कपटी अशा शत्रू विरोधात त्यांची चळवळ होती. ते त्यांना त्यांच्या अनुभवातून मात देतील भारतातील सर्व भूमिहीन जो पर्यंत विनोबाजींच्या बरोबर किंवा ते स्वतः जागृत होत नाहीत तो पर्यंत हा प्रश्न चिरकाल जिवंत व ज्वलंत राहील. त्यासाठी पुढे राजकीय सत्ता देखील मदत करील.

आचार्य विनोबा भावे यांच्या बद्दल भाई उद्धवरावांना अतिशय आदर व मान होता. भूदान चळवळीस त्यानी जरी विरोध केला असला तरी जेव्हा विनोबाजी धाराशिव (पूर्वीचे उस्मानाबाद) शहरात आले तेंव्हा त्याना वयक्तिक भेटण्यासाठी ते गेले बोलणे केले. यावरून ते एकमेकाना जरी वैचारिक विरोध करत असले तरी एकमेकांच्या विरोधी नव्हते.

समारोप

वरील विषय हा भूदान चळवळीचे यशउपयश याची उजळणी करण्यासाठी निवडलेला नसून फक्त भाई उद्धवराव याना असणारी भूमिहीन शेतकरी, मजूर व कास्तकर यांच्या समस्यांची जाण व त्यावर काय उपाय आहे हे सांगण्याचे त्यांची जिद्द राजकारणाच्या प्रवाहात असताना त्यानी घेतलेला निर्भिड निर्णय व त्याच्या भूमिकेचा आढावा घेण्यासाठी एक संशोधन विषय म्हणून घेण्यात आलेला होता. भाई उद्धवरावांना महाराष्ट्र व भारतीय समस्यांचे ज्ञान यातून त्यांचा राजकारण असेल, समाजकारण यांच्या बाबतीत त्यांचा व्यासंग खूप दांडगा होता.

भूदान चळवळ ही या कालखंडात खूप मोठी बनली होती आणि त्यात आणखी विनोबा भावेजी हे महाराष्ट्रातिल प्रती गांधी मानले जायचे त्यामुळे त्यांना विरोध करणे म्हणजे गांधीना व त्यांच्या विचारांना विरोध करण्यासारखे होते हे जाणून देखील भूमकेचा अवलंब उद्धावराव करतात त्यामुळे आपण त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीची जाणीव होते.

1. इंगळे. (२००३).*महाराष्ट्राचे शिल्पकार भाई उद्धावराव पाटील* .मुंबई : म सा स मंडळ .
2. किसन, प. च. (जानेवारी 2010). *महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे,*.मुंबई :म.सा. सं . मंडळ .
3. न, इ. व. (sept २००३).*महाराष्ट्राचे शिल्पकार भाई उद्धावराव पाटील.*मुंबई: म सा. स मंडळ.
4. मार्क्स एंगल्स, द. क. (२०२२.).*द कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो.* new delhi : fingerprint marathi

कोळी महादेव ही जमात कोळी समूहाचाच भाग

संशोधक विद्यार्थी

प्रभुदास रामदास बेराळे

(सह शिक्षक) जि.प.कें.प्रा.शा.घुसर ता. जि. अकोला.

प्रास्ताविक:

कोळी हे सर्वसामान्य जाती समूहवाचक नाम असून महाराष्ट्रात ह्या एकाच Generic Tribe च्या चार मुख्य उपजमाती आहेत. त्यामध्ये महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोर कोळी, सोन कोळी होत. कोळी या जमातीचे काळाच्या ओघात विवीध वर्गात विभाजन झाले असले तरी ते कोळी या सर्व साधारण नावाविषयी आग्रह धरतात जे एकाच वंशाचे (Generic Tribe) चे असल्याचा फार मोठा पुरावा आहे. असे महादेव कोळी जमातीचे प्रथम इंग्रज अभ्यासक कॅप्टन मॅकिंटोश यांनी आपल्या Transactions of the Bombay Geographical Society या ग्रंथात नमूद केलेले आहेत. कोळी या शब्दाची उत्पत्ती कशी झाली या विषयी अनेक अभ्यासकांचे मतप्रवाह खालीलप्रमाणे

१) **इलिऑटएच. एम :**

कोळी या शब्दाची उत्पत्ती 'कुलिया' या शब्दापासून झाली असून 'कुलिया'ह्या शब्द तुर्की भाषात सापडतो त्याचा अर्थ कम करणारा किंवा मजुरी करणारा गरीब माणूस असा होतो.

२)**रसेल व हिरालाल :**

'कोर' या शब्दापासून कोरा किंवा कोरी किंवा कोळी ह्या शब्दाची उत्पत्ती झाली आहे 'र' एवजी 'ल' या अक्षरांचा वापर करण्याची प्रथा काही भागात आढळते यावरून कोरी चे कोली आणि त्यावरुन कोळी झाले असावे.

३) **डॉ. टुकुन्हाजे. जी. :**

संस्कृत मध्ये 'कोला'म्हणजे बोट.त्यावरून बोट चालविण्याचे धंदा करणारे म्हणजे कोली किंवा कोळी म्हण्याचा प्रघात पडलेला असावा.

४) **आर. सी. भस्नैया :**

यांनी 'कोली जाती का इतिहास,या पुस्तकात कोळी या शब्दाचे उच्चारण निरनिराळ्या ग्रंथात व विभिन्न कसे आलेले आहेत.ते खालीलप्रमाणे

अ.क्र.	भाषा व ग्रंथ	उच्चारण
१	संस्कृत	कोली
२	हिंदी	कोरी
३	मराठी	कोळी
४	इंग्रजी	Koli
५	गुजराती	कोडी
६	पंचतंत्र	कोलिक
७	तेलगु	कोल्ल
८	पाली	कोलिया
९	रामायण	कोलूक
१०	महाभारत	कुल्या
११	पुराण	कुल्य

महाराष्ट्राच्या इतिहासात प्राचीन काळापासून कोळी समाजाचे खुप मोलाचे योगदान राहिलेले आहे कारण सातवाहन काळात ठाणे बंदराचे नाव 'स्थानिक पत्तन' म्हणून जे निरनिराळ्या देशात पोहचले ते दर्यावर्दी कोळी समाजामुळे कारण खाडी व सागरी मार्गाने व्यापारी व प्रवाशांची ने-आण व बंदरावरील मालाची चढ-उतार इत्यादी कामे कोळी लोक करित असत. 'कोळी' या सर्वसामन्य जातीवाचक संज्ञा असलेल्या Generic Tribe मध्ये महादेव कोळी. मल्हार कोळी. ढोर कोळी व सोन कोळी या उपजमातीचा समावेश होतो.हे खालील मानववंशशास्त्रीय पुरावे, शासकीय पुस्तके, पार्लमेंटरी दस्तावेज, न्यायालयीन निकाल व सेन्सस रिपोर्ट यावरून सिध्द करता येईल.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१) कोळी महादेव ही जमात कोळी समूहाचाच भाग आहे हे सिध्द वा सुस्पष्ट करणे.

२) कोळी ही सर्वसामान्य जातीवाचक व समूहवाचक संज्ञा आहे हे स्पष्ट करणे.

३) कोळी व कोळी महादेव यांच्यात भेद आहे हा समाजातील जनमानसाचा गैर समज दूर करणे

४) कोळी महादेव ही जमात कोळी या जनरिक Tribe ची उपजामात आहे या संदर्भातील मानसशास्त्रीय पुरावे प्रकाशात आणणे.

५) कोळी महादेव ही जमात कोळी समूहापासून वेगळी व स्वतंत्र जमात नसून ही कोळी जमातीचा अभिन्न भाग आहे याला शासकीय अधिष्ठान प्राप्त करून देणे.

६) कोळी महादेव, कोळी मल्हार, कोळी ढोर, सोन कोळी या चार जमातींना जमातींचा समूह संबोधले जाते हे तथ्य प्रकाशात आणणे.

७) कोळी आणि कोळी महादेव यांचा कोणताही संबंध नाही हा प्रशासकीय पातळीवरील गैरसमज दूर करणे.

कोळी महादेव ही जमात कोळी समूहाचाच भाग :

१) कोळी महादेव ही अनुसूचित जमात 'कोळी' या Generic Tribe चे सबडिव्हीजन आहे असे १९४४ रोजी प्रकाशित झालेल्या An Account of the Tribe of Mahadev Kolis Tribe या कॅप्टन मॅकिंटोश यांच्या ग्रंथात पाहायला मिळते.महादेव कोळी जामातीवरील हा सर्वात प्रथम व प्राचीन संदर्भ ग्रंथ आहे.

2) मुंबई ईलाख्याचे सुप्रसिध्द मानववंशशास्त्रज्ञ आर. ई. इंथोवेन यांनी महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोर कोळी, सोन कोळी, डोंगर कोळी, राज कोळी,चुंबळे कोळी,पानभरे कोळी, कुणम कोळी, टोकरे कोळी कबेर कोळी किंवा कब्बलीगेर कोळी, वैती कोळी, ख्रिश्चन कोळी, मच्छिमार कोळी, मांगेला कोळी या सर्व जमातींची खालील चार मुख्य जमाती समूहामध्ये विभागणी केलेली आहे ती खालील प्रमाणे

- महादेव कोळी ----- डोंगर कोळी,राज कोळी
- मल्हार कोळी -------पानभरे कोळी,चुंबळे कोळी , कुणम कोळी
- ढोर कोळी ----------टोकरे कोळी,कबेर कोळी किंवा कब्बलीगेर कोळी
- सोन कोळी ----------मच्छिमार कोळी, वैती कोळी, ख्रिश्चन कोळी,मांगेला कोळी

३) महाराष्ट्र लॅन्डस अँड इट्स पीपल्स -२००९ महाराष्ट्र सरकारने प्रकाशित केलेल्या या सरकारी दस्तऐवजातील पान नंबर७३ नुसार महाराष्ट्रातील 'कोळी' या नावाखाली समाविष्ट असलेल्या उपजमातीचा महादेव कोळी किंवा डोंगर कोळी, मल्हार कोळी. ढोर कोळी, सोन कोळी अशा वेगवेगळ्या गटामध्ये विभागणी त्यांच्या व्यावसायिक व सास्कृतिक भिन्नतेवरून झालेली आहे. यापैकी सोन कोळी हे कोकणात पच्छिम किनारपट्टीवर आढळणारे मच्छिमार कोळी आहेत. आणि कोळीचे उर्वरित उपसमूह सह्याद्री आणि सातपुडा पर्वत रांगांच्या डोंगराळ प्रदेशात आढळतात. महादेव कोळी किंवा डोंगर कोळी, मल्हार कोळी आणि ढोर कोळी किंवा टोकरे कोळी यांना महाराष्ट्रात अनुसूचित जमाती महणून घोषित केलेले आहेत.

४) सुप्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ एथेलस्टन बेन्स यांनी इ.सन १९१२ मध्ये Ethenography of cast and tribes हा ग्रंथ लिहला.या ग्रंथात त्यांनी 'कोळी' ही जमात तिच्या वेगवेगळ्या उपसमुहामध्ये विभागलेली असून कष्टाचे काम करणाऱ्या वर्गासाठी वापरलेली कोळी ही एक सामान्य संज्ञा आहे.

५) सव्वीसवा अहवाल, याचिकांवरील समिती, (तेरावी लोकसभा), (माननीय खासदार श्री अनंत गीते आणि आमदार श्री अनंत तारे यांनी २३ एप्रिल २००३ रोजी लोकसभेला सादर केले), लोकसभा सचिवालय नवी दिल्ली नियुक्त करण्यात आले. महाराष्ट्राच्या अनुसूचित जमातींच्या यादीत 'कोल' जमातीचा समावेश करण्याची विनंती करणाऱ्या याचिकेसाठी आणि संसदीय समितीने दिलेला महत्वपूर्ण अहवाल' पान क्रमांक २वर पॅरा क्र.१.५ मध्ये स्पष्टपणे लिहिले आहे की, महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींची यादी संविधान सुधारित अनुसूचित जमाती आदेश १९५० च्या भाग ९ मध्ये समाविष्ट आहे. या आदेशान्वये खालील तपशिलानुसार कोळीचे तीन उपसमूह अनुसूचित जमाती म्हणून निर्दिष्ट केले आहेत.

- 28 कोळी ढोर, टोकरे कोळी, कोलचा, कोलघा
- 29 कोळी महादेव, डोंगर कोळी
- 30 कोळी मल्हार

६) मा. उच्च न्यायालय मुंबई यांचेकडील रिट पिटीशन नंबर २०१६ /२०२१ दि.१२ ऑगस्ट २०२१ च्या परिच्छेद ४७ मध्ये स्पष्टपणे म्हटले आहे की. The Tribes and Cast of Bombay १९२२ मध्ये शीर्षक असलेले वांशिक सर्वेक्षण (Ethonographic survey) हा दस्तऐवज मुंबईच्या पूर्वीच्या सरकारने सुरु केलेला आणि १९२२ मध्ये प्रकाशित केलेला एक उपदेशात्मक आणि तपशीलवार वांशिक सर्वेक्षण आहे व त्याचे शीर्षक 'बॉम्बेच्या जाती आणि जमाती' असे आहे. संविधान (अनुसूचित जमाती) आदेश १९५० चा भाग ९ महाराष्ट्र २८ ते ३० नोंदी हे दर्शवितात की, कोळी समाजातील काही जमाती अनुसूचित जमाती आहेत.

७) अनुसूचित जमाती यादी अनुक्रमांक २८,२९,३० वर समाविष्ट असलेल्या 'कोळी महादेवचे' किंवा डोंगर कोळी, कोळी मल्हार, कोळी ढोर किंवा टोकरे कोळी या जमाती कोळी समूहाचा भाग असल्याचे सन १९२० व १९२२ मानववंशशास्त्रीय पुरावे आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे यांनी त्यांच्याकडील पत्र नंबर टी.आर.टी.आय / आर.टी.आय नंबर २०२० डब्ल्यू. एस. (Library) १५३-१६० दि.१३ मार्च २०२० च्या आर.टी.आय पत्रान्वये खालीलप्रमाणे माहिती दिलेली आहे.

शासकीय पुस्तकाचे नाव :- The Cast and Tribes of Bombay

लेखकाचे नाव :- आर.ई. इंथोवेन (ICS व मानववंशशास्त्रज्ञ)

अ.क्र.	भाग क्र.	प्रकाशन वर्ष	पुस्तक पान नंबर	मानव वंश शास्त्रातील पुस्तकातील महत्वपूर्ण माहिती
१	२	१९२२	४००	महादेव कोळी ही कोळीची उपजमात आहे
२	२	१९२२	४२२	मल्हार कोळी ही कोळीची उपजमात आहे
३	३	१९२२	३४९	सोन कोळी ही कोळीची उपजमात आहे
४	३	१९२२	३९१	टोकरे कोळी हा ढोर कोळी जमातीचा समानार्थी शब्द आहे
५	१	१९२०	३४१	डोंगर कोळी हा महादेव कोळी जमातीचा समानार्थी शब्द आहे
६	३	१९२२	२६९	राज कोळी हा महादेव कोळी जमातीचा समानार्थी शब्द आहे
७	२	१९२२	१५६	पान कोळी ,पानभरे कोळी हे मल्हार कोळी जमतीचे समानार्थी शब्द आहेत.
८	१	१९२०	२९३	चुंबळे कोळी हे मल्हार कोळी जमातीचे समानार्थी शब्द आहे

९	२	१९२२	२५६	कुणम कोळी हा मल्हार कोळी जमातीचा समानार्थी शब्द आहे.

वरील तक्त्यातील सर्व महत्वपूर्ण माहिती १९३० मध्ये स्थापन झालेल्या मा. बी.एच स्टार्ट कमिटी यांनी विचारात घेऊन अनुक्रमांक २९ वर असलेल्या कोळी महादेव जमातीचा अभ्यास करून 'आदिवासी आणि डोंगरी जमाती' (Aboriginal and hill Tribes) चा दर्जा बहाल केलेला आहे तसेच मुंबई इलाखा सरकारने ही महत्वपूर्ण माहिती विचारात घेऊन दि.२९ मे १९३३ रोजी प्रथमच मागास वर्गाची (Backward class) ची यादी बनवली आणि त्यामध्ये महादेव कोळी जमातीला आदिवासी आणि डोंगरी जमातीचा दर्जा दिला.तसेच भारताचे राष्ट्रपती महोदयांनी दि.६ सप्टेंबर १९५० रोजी जी अनुसूचित जमातीची यादी प्रसिध्द केली ती दि.२९ मे १९३३ , ३० एप्रिल १९३६ व दि.२३ एप्रिल १९४२ या यादीचा वापर करून प्रसिध्द केलेली आहे.

अनुसूचित जमातीची यादी बनवितांना जनरिक टर्म च्या अर्थात मुख्य जमातीच्या नावानंतर सबडीव्हीजन लिहिले असल्याचे Dadaji Alias Dina Vs Sukhdeobabu &Ors १९८० SCR (१) ११३५ मा. सर्वोच्च न्यायालयाने मान्य केले आहे. अनुसूचित जमातीच्या यादीमध्ये अस्तित्वात असलेल्या जमातींची नावे द बॉम्बे प्रायमरी एज्युकेशन रुल्स १९२४ च्या पान क्र.५१ वरील अनुसूची 'अ' मध्ये सर्व प्रथम प्रसिध्द केले आहेत येथेही कोळी जनरिक टर्म च्या नावानंतर सबडिव्हीजन लिहिले आहे. कोळी जनरिक Tribe मधील महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोर कोळी जमातीसह सर्व जमातीच्या कागदोपत्री नोंदी कोळी करण्यासाठी ब्रिटीश शासनाचे सेन्सस कमिशनरच्या माध्यमातून त्या-त्या वेळी सुस्पष्ट आदेश दिलेले आहेत.

निष्कर्ष :

कोळी ही एक स्वतंत्र जमात नसून कोळी या Generic Tribe चे सबडिव्हीजन आहे हे सेन्सस रिपोर्ट, मानववंशशास्त्रीय पुरावे, शासकीय पुस्तके, पार्लमेंटरी कमिटीचे रिपोर्ट, न्यायालयीन निकाल इत्यादी पुराव्या वरून निर्विवादपणे सिध्द होते

संदर्भ :

१) इलिऑट एच.एम.,मेमरीज ऑफ द हिस्ट्र,फोक लोअर ॲण्ड डिस्ट्रीब्युशन ऑफ द रेसेस नॉर्थ वेस्टर्न प्रोविन्सेस ऑफ इंडिया भाग १ टूबनर ॲण्ड कंपनी,लंडन, १८४४, पृ.क्र.१५५.

२) रसेल व हिरालाल 'दि ट्राइब्स अँड कास्टस ऑफ दि सेन्ट्रल प्रॉव्हिन्सेस ऑफ इंडिया', vol ३ पृ.क्र.५३४.

३)डॉ. टूकुन्हा जे. जी, ओरिजिन ऑफ बॉम्बे, पृ.क्र.४०.

४) भस्नैया आर. सी. कोली जाती का इतिहास, अन्वेषक एवं संग्रहकर्ता, मध्यप्रदेश प्रकाशन, २०११, पृ.क्र.२२.

५) Capton Makintosh, 'Transaction of the Bombay Geographical Society' 'An account of the tribe of Mahadev kol' १८४४.

६) Enthoven R.E.,'The Tribes and Castes of Bombay' १९२२, Vol २, Page No.२४५.

७) Maharashtra : Land and its people २००९ publish by Government of Maharashtra,Page No.७३.

८) Athelstane Baines 'Ethonography of castes and Tribes' १९१२ Page No.५३

९) सव्वीसवा अहवाल,याचिकांवरील समिती,(तेरावी लोकसभा),(माननीय खासदार श्री अनंत गीते आणि आमदार श्री अनंत तारे यांनी २३ एप्रिल २००३ रोजी लोकसभेला सादर केले),लोकसभा सचिवालय नवी दिल्ली नियुक्त करण्यात आले.महाराष्ट्राच्या अनुसूचित जमातींच्या यादीत 'कोल' जमातीचा समावेश करण्याची विनंती करणाऱ्या याचिकेसाठी आणि संसदीय समितीने दिलेला महत्वपूर्ण अहवाल'पान क्रमांक २वर पॅरा क्र.१.५ पान क्र.२

अस्वस्थ वर्तमानाला डोळस करणारा तिसरा डोळा : असहमतीचे रंग

डॉ. अरविंद बा. पाटील
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा.

सारांश:

बुद्ध म्हणतात, जगात तीन गोष्टी कधीही लपविल्या जात नाही. सूर्य, चंद्र आणि सत्य. सत्य हे सूर्य उगवतीची पूर्व दिशाच निश्चित करते. उजेडाचा सवंगडी बनते. तर असत्याचा प्रवास मावळतीच्या वाटा चालणारा असतो. घड्यळातील लंबका सारखा असतो. अर्ध्या हळकुंडाने पिवळ झालेलं असत्य, काळोखाला सोबत घेऊन सत्याला खिंडार पाडण्याचा प्रयत्न करते. सत्याची कोंडी/नाकेबंदी करू पाहण्याची एकही संधी तो सोडत नाही. दगाबाजीचा बेत आखत असतो. संस्कृती पेक्षा विकृतीच हरेक चौकात दबा धरलेल्याअवस्थेत लक्ष ठेवूनअसते. असत्य सत्याला खिंडीत गाठण्याचा प्रयत्न करते. सत्याची निरंतर वाढत जाणारीरेघ ही खोडून काढण्याचा प्रयत्न करते. मात्र सत्यवादी किरणांना तूर्तास तरी कुणाला थोपवतां आले नाही. हे वास्तव आहे.

खरंतर...सत्याची धार असहमतीचे रंगच खोडून टाकत आहे. मनूला सहमती व संविधानाला असहमती मधील अंतर्विरोध टिपताना गझलकार रमेश बुरबुरे यांच्या शब्दात सांगता येईल की, 'त्याने लिहिलेल्या घटने वर देशचालतो, पण ती व्यक्ती या देशाला चालत नाही' असे आजचे वर्तमान आहे. 'मोका चालतो पण मोका देणारा चालत नाही'. या आधारानेच सामाजिक व्यवस्था बिघडविण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. 'दोन्ही तबल्यावर संधी शोधून थाप मारणे सुरू आहे. व्यवस्थेत बदल करू म्हणणारेच सोयी नुसार सांधे अन् खांदे बदलून घेत आहे.छुपा पाठींबा देत आहे. म्हणूनतर अंधार शिरजोर होत आहे. हे खर आहे. पण ... अशावेळी 'सत्य परेशान हो सकता है लेकीन पराजित नही' याची ही शाश्वती येत आहे. कारण सत्य हे सत्यच असते. अंतिम विजय सत्याचाच होत असतो. सत्य हे लुळेपांगळे नसते. सत्याला कुठल्याही पांगुळगाड याची गरज नसते. याची प्रचीती आंबेडकरवादी कवी, समीक्षक व स्पष्ट वक्ता म्हणून परिचित असलेले निष्ठावान व सामाजिक जाणिवेचे विचारवंत डॉ. अशोक पळवेकर यांच्या 'असहमतीचे रंग' हया कविता संग्रहातून दिसून येते. असत्याचे निर्मूलन, सत्याचे संवर्धन व संगोपनार्थ तिसरा डोळा जागल्याच्या रूपात उजेड मय पंखांच्या सामर्थ्याने सूर्यपथाची दिशा निश्चित करतो.

प्रस्तावना :

'असहमतीचे रंग' या कविता संग्रहाचे शीर्षक अत्यंत वैशिट्य पूर्ण, बोलके व अनेकार्थ आहे. 'जशी दृष्टी तशी सृष्टी' निर्देशित करणारी आहे. 'जिधर दम उधर हम' तसेच स्वार्थी अहंवृत्ती जपणाऱ्यांना तिखट मिर्चीची धुणी देऊन वठणीवर आणणारी आहे. झोपेच सोंग घेणाऱ्याचे खाडकन डोळे उघडणारा आहे. वैऱ्याला ठसका लावणारा वैचारिक विचाराचा तडका आहे. दोन पिढयामधलं अंतर व बदलत गेलेली वृत्ती आणि पदरात पडलेले वास्तव झाडाच्या अवस्थेतून टिपले आहे. ऋतुमानानुसार झाडे बदलतात तशी माणसेही बदलून जात असल्याचे मुख पृष्ठावरील (पिंपळवृक्ष) छायाचित्रातून निर्देश होते. काही माणसे आयुष्यभर सकारात्मक व निरंतर क्रांतीच्या वाटा चालत असतात. तर काही माणसे हवा पाहून तिवा मांडत असतात. अशा माणसांना आयुष्याच्या अंतापर्यत ही उर्जेच्या हिरव्या कंच प्रदेशातलं सत्य कधीच गवसत नाही. झाडाची पाने स्वयंरंगली जातात. त्याना कोणी वरून रंग देत नाही. तर आतूनच (क्लोरोफिल) हरितद्रव्यांनी स्वयंस्फूतीने रंगल्या जाते. बदल स्वीकारल्या जाते. तसाच बदल अंतरंगातून व्हायला पाहिजे. अन्यथा, पालथ्या घड्यवर कितीही पाणी टाकले तरी घडा रिकामा तो रिकामाच राहत असल्यामुळे आजच्या वर्तमानाचे रंगबेरंग होतांना दिसून येत आहे.

खरतर ...हिरवा रंग हा स्वाभिमान सूचक आहे. सृजन ष्शक्ती, समृद्धी, चैतन्य, महत्वांकाक्षा व सुसंवादाचे प्रतीक आहे. तसं प्रत्येक रंगाच वेगळ अस्तित्व असते. सूर्य किरणाशी संबंधीत मन प्रफुल्लित करणारा पिवळारंग बौद्धिक विकास, एकाग्रता व मानसिकष्शांततेसाठी पिवळयारंगाचे महत्व आहे. विश्वास आणि मैत्रीची भावना व्यक्त करणारा आहे. पिवळा आणि लालरंगाच्या मिश्रणातून नारंगी किंवा केशरी रंगाची निर्मिती होत असून तो रंगच उत्साह, सातत्य व ताजेपणाचा संदेश देणारा आहे. हे विविध रंग 'असहमतीचे रंग' रूपचं बदलून टाकणारे आहे. अशावेळी 'ठेविले अनंत तैसेचि राहावे, चित्त असू द्यावे समाधान' ही वृत्ती बदलणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी

डोळ्यवरील चश्म्याची/गॉगल्र्सची काच नेमकी कोणत्या रंगाची आहे. हे वेळीच तपासून घेतले पाहिजे. खरतर... मानवी उत्थानासाठी तथागताचे 'स्वयंदीप व्हा' हे सूत्र समजून घेतले पाहिजे. तरच... वर्तमानाची वाटचाल ही सत्याच्या व उजेडाच्या दिशेने होईल. माणुसकी, समता, व न्यायास्तव होण्यासाठीच तर असहमतीच्या रंगछटेचे निरीक्षण तसेच, असत्याची चिरफाड करण्यासाठी सामाजिक जाणिवेचा लढवय्या, योध्दा स्वाभिमानाने निस्वार्थीपणे सन्मानाचा गढ लढवित आहे. 'असहमतीचे रंग' या कविता संग्रहाला प्रस्तावनेच्या रूपात पाठीवर कर्तृत्वाची थाप देणारी प्रतिक्रिया आंबेडकरवादी विचारवंत डॉ. यशवंत मनोहर सरांची असून कविता संग्रहाला विशिष्ट उंची प्राप्त झाली आहे. हा कविता संग्रह भारतीय प्रजासत्ताकास... अर्पण केला असून पुस्तक मार्केट पुणे यांनी तो प्रकाशित केला आहे. मुखपृष्ठा वरील बोलके छायाचित्र संजय दळवी यांचे असून त्यात एकूण १०० कविता समाविष्ट आहे. यात अस्वस्थ वर्तमानाचे चित्र शब्दमय कुंचल्यातून रेखाटले आहे.

खरतर... अत्तदीप भव हे माणुसकीचे तत्त्व आहे. अस्तित्त्व व अस्मितेचे नाव आहे. बुद्ध ज्ञानवंत, विज्ञाननिष्ठ व चिकित्सक होते. ईश्वर आणि आत्मा मानणारे नव्हते. मानव प्रबुध्द होऊन दु:खमुक्त व्हावा. म्हणूनच 'सिद्धार्थ गौत्तम बुद्ध' या कवितेत सत्याच्या शोधार्थ' व मानव मुक्तीसाठी वैभव त्या गणाऱ्या सिद्धार्थ गौत्तमाचा जीवन पट अधोरेखित केला आहे. राजघराण्याचा वारसा न सांगता वा भौगोलिक साम्राज्य सीमाचा विस्तार न करता विवके आणि कारूण्यच्या तत्वावर जगाची पुनर्रचना करून दु:खाला बुद्धाने नवी ओळख दिली. शांतीवलयाने मानवाला प्रज्ञेचा प्रकाश दाखविला. पौर्णिमेचा उजेड दाही दिशात पोहचवून काळोखाचे थोंताड नाकारले. म्हणून तर जगाच्या पुनर्रचनेचा सिद्धांत मांडणाऱ्या बुद्ध तत्त्वाशी नातं सांगणाऱ्या स्टीफन हॉकिंग्सला कवी 'ओ, जीनिअस' म्हणून संबोधतात. अनात्मता हाच बुद्ध विचाराचा पाया आहे. कोणतीही गोष्ट कारणाशिवाय घडत नाही हा सिद्धांत म्हणजेच प्रतीत्य समुत्पाद होय. तर 'कबिरा' या कवितेत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर येत असलेली बला अधोरेखित केली आहे. 'सॉच कहै तो मारन धावै झूठे जगपतियाना' सच्ची बात कहो तो मारने को दोडते, लेकीन झुठ पर सब काविश्वास है. हे चित्र अनुभवाला मिळते. अच्छे दिनच्या नावावर भ्रमाचा भोपळा फुटत असला तरी टांगेच्या घोड्यला ज्या प्रमाणे झापडी लावल्या जाते त्याप्रमाणे अंधभक्तांच्या डोळ्यवर झापडी बांधून 'अंधार चांदण्याची कवायत सुरू आहे. इकडे विवेकाचे प्रेत केव्हाचे रस्त्यावर उघडे पडले असून खोट्यच्या रंगमहाली सत्यावर पडदा पाडण्याचे शड्यंत्र सुरू आहे. या झापडी बंध व्यवस्थेच्या डोळ्यवरील झापड दूर व्हावी, म्हणूनच तर...जोतीराव फुलेनी या मळवाटेलाच नाकारले. तेव्हा कुठे...'उजेडाच्या अक्षरांना क्रांतीचा गंध फुटला' नाहीतर उजेडाचे सोहळेच नागवले असते. तू जर परिस्थितीशी भांडला नसतातर उलट्य काळजाच्या वटवाघुळांनी मानवतेला जख्मी केले असते. हे असे होऊनये म्हणून तर महासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संस्कृतीच्या साचलेपणालाच प्रवाहीत केले अन् माणसाच्या हदयात प्रेमाचा सुंगध दळवळावा यासाठी भारतीय संविधानाच्या रूपाने मानवतेला समता, बंधुता, न्यायतेचे तत्त्व बहाल केले. ते तत्त्व मात्र इथल्या दुर्गंधी पसरविणाऱ्या संस्कृतीला, मान्य नाही. म्हणूनच 'असहमतीचे रंग' या कवितेत सद्य:च्या राजकारणाचे वास्तव मांडले आहे.

तू 'पांढऱ्याला 'काळे' म्हण'

किंवा

तू 'काळ्यला 'पांढरे ' म्हण'

असा अंतर्गत टोकाचा विरोधाभास, 'मेरी मूर्गी की एकही टांग' ही दबावात्मक हा वरट निर्णयवृत्ती व 'हम करेसो कायदा' या सूत्रातून सत्य नाकारणाऱ्या परिस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण मांडले आहे. खरतर...पुरातन नदीच्या प्रवाहात हुलकडु बेगंटागळया खात राहिले तर फिटले जातील. यासाठी प्रवाहाच्या विरूद्ध पोहण्याची व सत्य स्वीकारण्याची क्षमता मनगटात आली पाहिजे. कारण सत्तेसाठी वाट्टेल ती सोंग धारण करणाऱ्या प्रवृत्तीने सहिष्णुतेला' फासावर लटकवून ठेवले आहे. हे खरे आहे. परंतु 'अगर हालातपर तुम्हारी पकड सही है, तो यकीन मानो, ये जहर उगलनेवाले भी तुम्हारा कुछ नही कर सकते.'याची प्रचीती आल्याशिवाय राहणार नाही.

मात्र आजचे वास्तव तर... सहिष्णुता विरूद्ध असहिष्णुता हा संस्कृतीचा संघर्ष आहे. बुद्धाने सामाजिक क्रांती घडवून सहिष्णू संस्कृतीची जडणघडण केली. सहिष्णुता ही शांततेची व एकीची किल्ली आहे. सर्वधर्म समभावाचे

बीज माणसाच्या मनात रूजविणारी आहे. मात्र आताही पुष्पमित्र शृंगा सारख्यांनी मनुस्मृतीच्या आधारानेही शांतता बधीर केल्याचे वास्तव आहे. देश अन्याय, अत्याचाराच्या वाटेवर उभा आहे. श्रेष्ठ कनिष्ठच्या लढाईत मणिपूर जळत आहे. मानवतेला कलंकित करणाऱ्या घटना घडत आहे. तरीही त्यागावाला, शहराला तंटामुक्तीचा पुरस्कार जाहीर झाल्यास नवल वाटायला नको. काही ही होऊ शकते.. 'काळ्यच पांढरं अन् पांढऱ्याचं काळं' असे सरड्य सारखे रंग बदलून जगणाऱ्यांची इथे कमी नाही.

आता तर हिंदुराष्ट्र ही संकल्पना डोके वर काढीत आहे. व्यवस्थेचा पुरस्कार करून धार्मिक असहिष्णुता निर्माण करताना एक देश, एक राज्य, एकच संस्कृती आणि एकच राष्ट्र ही संकल्पना अल्पसंख्यांकांना राष्ट्रीयते पासून वंचित ठेवणारी आहे. अशा वेळी इमानदार माणसांनी लालूस राजकारण्यांचा डाव ओळखून आपल्याच बांधवांचा बळी घेणारे राजकारण आपण वेळीच समजून घेतले पाहिजे. म्हणूनच राजकारणा संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, ''व्यक्तिमात्राच्या स्वातंत्र्याचे मापन करण्याचे मूलभूत माप म्हणजे राजकारण होय'' १

तर ''राजकारण म्हणजे लोकांच्या मूर्खपणाचा विकास'' (डॉ. अशोक पळवेकर, 'असहमतीचे रंग,' प्रस्तावना, पृ. २०)

अशी नवी व्याख्या अशाच वर्तमानात उगवत असते. असे डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात. 'सत्तेच्या कासवाचे कवच' या कवितेत कवीवर्य अशोक पळवेकर राजकारणावर भाष्य करताना...

हल्ली: या सत्तेच्या कासवाचे कवच
मनाला अधिकच अस्वस्थ करू लागले आहे
मोकळया हवेतही इथे श्वास गुदमरू लागले आहेत

'सत्तेच्या कासवाचे कवच' या प्रतिमेतून पथ्थरदिल व सवेंदनाहीन भावना सूचित होते. तर 'मोकळया हवेतही इथे श्वास गुदमरू लागले आहेत' यातून गुलामीचे संकेत स्पष्ट होते. खरतर संविधानाने माणसाला एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य' हा सिद्धांत दिला असला तरी ही 'एक पावदटाव गरिबी हटाव 'च्या स्वार्थी वृत्तीने हे मग्रूरीचे दिवस बघायला मिळत आहे. मात्र ही जुमले बाजी सत्ता उलथून टाकण्यासाठी व लोकशाहीला मजबूत करण्यासाठी तिचा उद्रेक हा मत पेटीतूनच झाला पाहिजे. त्याशिवाय भारत राष्ट्राची निर्मिती होणार नाही. मात्र स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षा नंतरही 'लोकशाहीचे खरे रूपचित्रित करतांना..

लोकशाही : नुसती कागदावरच असून भागत नाही
तिचा यावा लागतो अनुभव प्रत्यक्ष जगण्यात, 'प्रत्यही
नाही तर
पुराण वस्त ू संग्रहालयातले भुसा भरलेले प्राणी आणि कागदावरची लोकशाही
दोन्ही : सारखेच असतात, लोकांसाठी!

खरतर...लोकशाहीचा मार्ग हा विश्व कल्याणाचा राजमार्ग आहे. मात्र 'अच्छेदिन'च्या नावावर, झॉकी/देखाव्यावर भूलून गेल्याने खऱ्या लोकशाहीचे महत्त्व कळले नाही. त्यामुळेच हुकुमशाहीकडे घोडदौड सुरू असून सत्य व सौदर्यचाही चेहरा विद्रूप होत आहे. आश्वासनाच्या झोपाळयावर विश्वगुरूचे अनेक प्रयोग फसले आहे. नोटबंदी पासून बेरोजगारी, शेतकऱ्याचे दामदुप्पट, दहशतवाद निर्मूलन अश्या अनेक समस्या सुटतील अशी फोकळ गगनभेदी घोषणा 'डोंगर पोखरून उंदीर काढल्यागत 'भुसा भरलेले प्राणी' या प्रतिमेतून स्पष्ट होते. 'पंचकुला, भूलभूलैया, मेकइन इंडिया : नालासोपारा, घरभेदी, मॉबलिंचिंग यासारख्या अनेक कविता मधून भयावह वास्तव अधोरेखित केले आहे. 'मीडिया' या कवितेत जनधन योजना,' 'पंधरा लाखाच्या जुमला,' 'काला धनवापसी,' मॉबलिंचिंग, नोटाबंदी, जीएसटी, इव्हीएम घोटाळा, राफेल भ्रष्ट्राचार, कोसळणारी अर्थव्यवस्था, फुगत चाललेली बेरोजगारी, महागाई, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, पीक विमा योजना, लोकशाहीच्या ढासळत्या स्तंभावर असे विविधांगी विषय यात आले आहे. देशातील जनते पुढे असूनही मीडिया सोयी नुसार डोळे झाक करीत असल्यामुळे या भांडवल व्यवस्थेने 'धर्मामांग पाटील' याचा बळी घेतला आहे. असे प्रश्न बेदखलच आहेत. मूळ समस्यांवर चर्चा न करता दिशाभूल करणारी परिस्थिती निर्माण केली जाते. म्हणूनतर खरी लोकशाही समजून घेणे गरजेचे आहे.

''लोकांच्या राजकीय व सामाजिक जीवनात रक्ताचा थेंब न गळता क्रांतिकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही''२ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली लोकशाही वास्तवात यावी असे वाटते. पण भारतीय संविधाना बाबत मानसिकता 'जंतरमंतर' या कवितेतून मांडली आहे. संविधानाना नेमानवतेचा अधिकार बहाल केला. मात्र 'निषेधाच्या घोषणा देत पोलीस बंदोबस्तात देशाचे संविधान जाळले जाते. 'बुरा न देखो, बुरासुनो ना, बुरा न बोलो बोलरे' असे आनंद विश्वास यांच्या बालसाहित्यातील विचारासारखी व महात्मा गांधीच्या तीन बंदरा सारखी आज परिस्थिती आहे. मुस्कट दाबी सुरू आहे. म्हणूनच न्याय देवतेचे बदलते रंग 'न्याय देवता' हया कवितेत डोळयाची पापणी चोरून पदराचे मोल टाकणाऱ्याच्या बाजूनेच न्यायाचे पारडे झुकत असल्यामुळे न्याय व्यवस्थेच्या चारित्र्यावर विश्वास कसा ठेवू?. कारण न्याय देवता 'सत्तेच्या दाराकडे अशी वळू लागलीस, पत्यांचा डाव मांडत रमी खेळू लागली स' अशावेळेस अनाथाची फिर्याद कुठल्या कोर्टात नेऊ. असा प्रातिनिधिक प्रश्न उपस्थित केला आहे. तर 'गांधी : एक निमित्त' आणि 'नई तालिम' मध्ये वर्तमानात होणारे सोयी नुसार सत्तेसाठी होणारे बदल अधोरेखित केले आहे.

बापू, ज्या हातांनी
बंदुकीच्या गोळया झाडल्या तुमच्या छातीवर
तेच हात
आज वाहताहेत फुलं तुमच्या समाधीवर.
यह 'नईतालिम' की शुरूवात आहे. (नई तालिम, पृ. ८४)

आजचे वर्तमान 'कथणी अन् करणी' च्या भ्रमात सापडली आहे. यात सत्ताधारीवृत्ती, मुखवटाधारी बदल त्या चेहऱ्याचा देखावा, बहुरूपी विचारातील अंतर, सत्तेसाठी वापरण्यात येणारा फंडा, सत्तेची पोळी भाजण्यासाठी दोन्ही तबल्यावर हात असणाऱ्या आंतर विरोधातील चित्रे रेखाटली आहे. खरतर... 'दिसते तसं नसते म्हणून जग फसते'ची होणारी ओळख अधोरेखित केली आहे. देश असहिष्णुताच्या बाबत बोलणाऱ्याला देशद्रोही ठरवून 'एन्काऊंटर !' केले जाते.

भांडवली व्यवस्थेत
त्यांच्या मतलबाच्या आड येणारे कुणीही असोत
माणसे किंवा प्राणी
टसेच मारले जातात एन्काऊंटर मध्ये!

ळा प्रश्नच अंतर्मुख करणारा आहे. हिंस्त्रवृत्ती, गोठलेली संवेदना व भांडवलीशाही प्रयोगावर भाष्य केले आहे. भांडवलदाराच्या उत्थानासाठी मानवतेचे लक्तरे वेशीला टांगली जात आहे. कुकी विरूद्ध मैतेईचा संघर्ष एक प्रातिनिधिक उदाहरण आहे. कुकी आदीवासींना मिळणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय लाभावरून बहुसंख्य असलेल्या मैतेई या बिगर आदीवासी समाजाने केलेला विरोध हे या संघर्षाचे स्वरूप आहे. हिंसा आणि द्वेषांनी खालची पातळी गाठली आहे. घृणास्पद स्थिती निर्माण झाली आहे. पथ्थर दिलाची माणसे प्राण्यांची शिकार करावीतशी चर्रकन माणसाचा कोथळा काढत असल्याने असुरक्षितता वाढीस लागली आहे. मानवी मूल्यांचे अधपतन होत आहे. चंगळवाद जोर धरत आहे. वर्तमान स्थितीत आदिवासी, भटके, विमुक्त कमी अधिक प्रमाणात सामाजिक शोषणाचे बळी ठरत आहे. भांडवलशाहीने सामाजिक जीवनात अंतर्विरोध निर्माण केला आहे. भांडवलदाराच्या लाडापाई युद्धजन्य स्थिती निर्माण होऊन यात सर्वसामान्याचा बळी जात आहे. खरतर...

युद्धात नसते कुणीच जिंकत वा हारत
केवळ पराभूत होत असते एकटी मानवता युद्धात
तरीही,
ते पेटवतात युद्धज्वर सगळीकडे (पृ. ४६ 'युद्धोन्माद')

या ओळीतून कोलीत लावून हात शेकत बसण्याची वृत्ती दिसून येते. आगलाव्या/कळलाव्या प्रवृत्तीतून मानवतेची होणारी ससेहोल पटकथन केली आहे. खरतर.. युद्धाला माणसाच्या रक्ताची चटक लागली की, मानवतेचा

पराभव निश्चित आहे. हे समजा. सैनिकी पोशाखात तर जिवंत हाडामासाचा माणूसच असतो. तो एकमेकाच्या विरोधात तळ हातावर शीर घेऊन लढत असतो. मात्र सत्तेच्या लालसेपोटी पोळीभाजून घेणारे व टाळूवरचं लोणी खावून वर्तमानाला लुटणारे पाशवी लुटेरे 'दोन पायांचे असभ्य माकड' नव्या जगाला वाकुल्या दाखवून सर्वसामान्य माणसाचं जगणच हिरावून घेतात. 'दाताचे पाणी लपवणारे' 'तुम लढो हम कपडे सॅभालते'च्या भूमिकेत राहून जागतिकी करणाची कास धरतात. अशावेळेस स्पर्धेच्या युगात मानवी जगणं चिपाड होऊन जाते. या जागतिकीकरणाच्या संदर्भात साहित्यिक उत्तम कांबळे लिहतात की, ''व्यापारी स्पर्धेच्या नावाखाली गरीब देशाचे आर्थिक कंबरडे मोडणे म्हणजे जागतिकीकरण''³ हेच' राजकारण' समजून घेतले पाहिजे. म्हणूनच, यापुढे–

जंगलातल्या स्वच्छंदी पाखरांनी
पारध्याचे बेत ओळखून, आपला म्हणून
त्याच्या पाळीवांच्या सादेला कोणताही प्रतिसाद देऊ नये
आणि, भाबडेपणाने पारध्याच्या जाळ्यत ...अलगद येऊ नये!

असा सावधगिरीचा इशारा, लढाऊ बाणा जोपासण्याचा व एकतेचे आवाहन करणारी ही कविता आहे. स्वत:च्या मतलबासाठी समूहाचा बळी देण्याचे धोरण हे भांडवलशाही पक्षाच राजकारण होय. विशिष्ट जाती समूहाचे पुढारी व पाळीव (पोसलेला) पक्ष्याच्या भरोशावर समूहाचे बळी घेतले जातात. आपल्याचं खांद्यावर बंदुक ठेवून एका दगडात दोन पक्षी मारत असतात. म्हणूनच 'ज्याच खावं त्याच गुणगाण करणारी वृत्ती पासून सावध असले पाहिजे. स्वाभिमान गहाण ठेवून 'खाल्लेल्या अन्नाला जागणाऱ्याच 'गुणगाणं करणाऱ्यांच्या शब्दांवर विश्वास ठेवण्या आधी फसवणूक करणारा ओळखीचा आवाज व चेहरात पासला पाहिजे. पारध्याच्या सांगी प्रमाणे, इशारावर नाचणाऱ्या पिंजऱ्यातील बंदिस्त पाळीव पक्ष्यांवर व पारध्यांच्या कृतीवर एकतेने आक्रमक केले पाहिजे. कारण खरा धोका याच घर भेद्यांकडून अधिक असतो. जो एकीला, समतेला सुरूंग लावण्यासाठी कारणीभूत ठरत असतो..म्हणूनच 'घरभेदी' कवितेत....

'आपण वेळीच यांची नांगी ठेचली पाहिजे.
आणि, यांच्या विषाक्त मुळ्यं पासून हा देश वाचवला पाहिजे!'

असा मुळावरचं घाव घालण्याचा इशारा दिला. लढाऊबाणा व जागृतीचा अग्नी तेवत ठेवा असे आवाहन ही केले.. 'नांगी ठेचली पाहिजे' या प्रतिमेतून डंख मारणारी विंचू प्रवृत्ती वेळीच ठेचून काढली पाहिजे नाहीतर सत्य नाकारणारी विषमतेची पिल्लावळ गुंगी, बहिरी, आंधळी बनून देश भक्तीचं सोंग घेईल. काहींना अफूच्या कैफात अडकवून अंधभक्तीची पैदास निर्माण केली जाईल. म्हणून तर नंदीबैल प्रवृत्ती निर्माण होऊनये यासाठी वेळीच कान टोचले पाहिजे. अन्यथा, ते भविश्याचे वर्तमान विकृत करून टाकतील. असा संदेश दिला आहे. तर 'भक्त :दोन' या कवितेत आंधळी भक्ती रेखाटली आहे. आंधळया भक्तीची चिलीम ओढणाऱ्यांचा मेंदू असतो काटेरी झुडपावर सापाने टाकलेल्या काती सारखा... अशी उपरोधात्मक टीका केली आहे. वेडलावून पेडगावाला जाणाऱ्यांची गत तर जखम गुडघ्याला व मलमपट्टी डोक्याला अशी आहे. 'काटेरी झुडपा वर सापाने टाकलेल्या काती सारखा' या प्रतिमेतून नव्या उमेदीची ओळख होते. पण मेंदूच गहाण होत असल्याने ही मातीच वांझ होते की काय असा प्रश्न मनात उगवतो. म्हणून तर 'लाल किल्ल्यावरून'...! 'लोकांचा गळा घोटणारी दुतोंडी प्रजाती आता ठेचली पाहिजेत..' असा सावधानतेचा इशारा दिला आहे. कारण ज्या सत्तापिपासूंनी 'भांडवली कंपनीचेच घेतले आहेत शिवून खिसे' या प्रतिमेतून लुबाडणूक, खिसेभरू वृत्ती दिसून येते. त्यांनी केवळ झगमगता कार्पोरेट माहोल तयार करून पुतळा किंवा स्मारक हयाच्या झगमगतात दुनियेला भुलवून ठेवत स्वार्थी पणा जपला आहे. बाकी दुनिया डूबगयी तो क्या... ! 'अपना काम बनता अन् भांड मे जाय जनता' असे वास्तव चित्र 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी : एक निमित्त' या कवितेत दिसून येते.. म्हणून तर आंधळेपणा सोडून उजेडाच्या दिशेने गेले पाहिजे. नजर नवी आलीच पाहिजे. सत्य असत्य बुद्धीच्या तराजूत तोलता आले पाहिजे. धर्माच्या नावावर डोळयावर बांधलेली झापडं दूर फेकून समतेचे बिजारोपन केले पाहिजे. लोकशाही ही केवळ कागदावरची न राहता कृती मध्ये आणली पाहिजे. म्हणूनच लोकशाहीच्या संदर्भातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार समजून घेणे गरजेचे आहे. 'मी कोणत्याही प्रकारचा प्रांतभेद, इतकेच

नव्हे तर महाराष्ट्रीय म्हणूनही घेण्यास भूशण मानीत नाही. तसेच भाषाप्रांत भेद, संस्कृती वगैरे भेदभाव मी कधीच पाळू इच्छित नाही. प्रथम हिंदी नंतर हिंदू किंवा मुसलमान हे ही तत्त्व मला मान्य नाही. सर्वांनी प्रथम भारतीय, शेवटी भारतीय, भारतीय पलीकडे काही नको हीच भूमिका घ्यावी. ही वृत्ती खऱ्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयाला परिपोषक आहे.'' ४

पण राजकारण हे आकलनापलीकडचा विषय झाला आहे. खरतर... सत्याच्या विचाराशी सहमत नसणे म्हणजेच असहमती होय. असत्य नेहमीच सत्याला पाण्यात पाहत असते. वर्तमानात सत्य आणि असत्याचा छत्तीसचा आकडा आहे. सत्याचा चेहराच ओरबडून टाकण्याची स्पर्धा सुरू आहे. असत्य सत्यावरच हावी होत आहे. सत्याने गाठलेली उंची ही असत्याच्या डोळयात खूपत आहे. 'सब्बेसत्ता सुखी होन्तु' हे संविधानाचे तत्त्व आहे. म्हणूनतर अन्यायाच्या विरूद्ध आवाज उठवावा. ही भूमिकाच कवी मनाची आहे. घ्येय गाठण्यासाठी जो संघर्ष करीत राहतो. तोच यशाचा शिलेदार बनतो. तोच आयुष्याला सकारात्मकतेचे रंग देत राहतो. त्याच्याही आयुश्यात असहमतीचे रंगचं दुधात मिठाचा खडा टाकून आयुष्याची नासाडी करीत असतात. 'असहमती' ही संकल्पना द्विध्रुवशीलच आहे. विवके विरूद्ध अविवेक, सत्य विरूद्ध असत्य, काळोख विरूद्ध उजेड, समता विरूद्ध विषमता, स्वार्थ विरूद्ध निस्वार्थी असा आहे. त्यांच्या कवितेची ओळख म्हणजे 'दुध का दुध और पाणी का पाणी' अशी आहे. 'बाप दाखव नाहीतर श्राध्द कर' अशी भूमिका घेणारी आहे. पंच म्हणून निस्वार्थीपणे न्यायाच्या भूमिकेत उभी आहे. स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षा नंतरही पेशाबकांड सारखे प्रश्न भविष्यातील दास्य संकेत सूचित करीत असले तरी सर्वांनी उजेडाच्या सामर्थ्याने हया परिस्थितीवर स्वार होण्याची प्रतिज्ञा केली पाहिजे.

ही 'प्रतिज्ञा'च मानवतेच तत्त्व सांगत आहे. मी प्रथम भारतीय अन् शेवटी ही भारतीय ही भूमिका अंतरंगात रूजली पाहिजे. जात, धर्म, पंथ, अन् माणसापेक्षा देश मोठा आहे. देश म्हणजे देशातील माणसे या विचारावर दृढनिष्ठा असावी. मात्र वेगळाच प्रयोग सुरू आहे. 'प्रयोग : अर्थात, कोण पेटवतोय देश' या कवितेत रिकामी डोकी भडकविणारी सत्ताधारीचाल अधोरेखित केली आहे. मूळमुद्द्यवरून जनतेची दिशाभूल करण्यास्तव खास ठेवणीतले कळीचे मुद्दे शोधून दंगल घडविण्याची स्थिती निर्माण केली जाते. म्हणूनच 'काय, चाललंय काय, या देशात? असा प्रश्न सतावतो आहे. ग्राऊंड रिपोर्ट, सत्य आणि तथ्य मात्र वेगळे होते. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ ही कुठलीच शहानिशा न करता 'मीडिया'ने बिनधास्त ठोकून दिला आकडा' 'चालीस का बदला चारसौ से लिया' अशी फोकनाड वृत्तीतर 'छातीला माती, ढुंगणाला उदबत्ती' या सारख्या वाक्य प्रयोगातून पळकुटी, लपवा छपवी, बाईलबहू बायकात बडबडणारे मात्र सोयीची 'स्क्रिप्ट' तयार करून शहिदांच्या आप्तांना? देशातल्या नागरिकांना, मात्र मूर्ख बनविल्याचे दिसून आले. कुत्र्याने हाडूक चघळत राहावे तशी मीडियातील चर्चेचे रूप सर्वांना अवगत असल्याचे वास्तव 'एन्काऊटर !' मधून मांडले आहे. तर 'जंतरमंतर' मधून देशस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण केले आहे.

पुन्हा एकदा
हा देश
'India that is Bharat'
आपल्याच देशातून हद्दपार झाला! (पृ. ३२)

सत्तेच्या लालसेपोटी देशातील बांधवामध्ये भांडणं लावून सत्तेची पोळी भाजण्याचे तंत्र नवीन नाही. 'फोडा आणि राज्य करा' ही नीती वापरली जाते. भारतीय राज्यघटनेने समस्तमानवाला हक्क, अधिकार अस्तित्व व अस्मिता बहाल करून मानवतेची नवी ओळख निर्माण करून दिली. तरीही पोलीस बंदोबस्तात घटनेची अवहेलना होताच समूहाने गांधीजीच्या तीन बंदरासारखी भूमिका बजावली. कुणी तोंडावर हात ठेवले, कुणी कानावर हात ठेवले, कुणी डोळ्यवर हात ठेवले... अन् आता तर मूळ प्रश्नांपासून सर्वसामान्य माणसांची दिशा भूल करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम एक (१) ला त्यांनी टार्गेट करून इंडिया विरूध्द भारत असा सामना रंगवू लागले. खरतर... 'इंडिया दॅट इज भारत' ही दोन्ही नाव घटनेनेच इंडिया राज्याचा संघ म्हणून मान्य केली. मात्र इंडिया शब्दाने सामंतशाहीचा बोध होतो. असा संविधान विरोधी मत प्रवाहाने धुडगुस घातला आहे. .इंडिया विदेशी नाव आहे. इंडिया हा शब्द गुलामीचे प्रतीक आहे. भारत आणि इंडिया दोन्ही नाव भारतीय संविधानाने दिले आहे. इंडिया

म्हणजे भारत एक संघराज्य असेल. सत्यमेव जयते हे भारताचे ब्रीद वाक्य आहे.आता तर विकासाच्या नावाखाली इंडिया आघाडी निर्माण होताच विरोधकांनी तिला घमेंडिया आघाडी म्हणून नाव दिले आहे. तरीही 'जुडेगा भारत जीतेगा इंडियाचा सूर तितकाच जोमाने ऐकू येताना दिसत आहे. 'भारत' या शब्दातील 'भा' म्हणजे ज्ञान वा प्रकाशतर 'रत' म्हणजे पसरवणारा, वाहून नेणारा. ज्ञानप्रकाशाने अंधाराचा नाश करणारा. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू सारखा आहे. India 'kCnkrh yI- Inde pendence, N-Nation, D-Declared, I-IN, A. August ; इंडिपेंडेंट नेशन डिक्लेअर इन ऑगस्ट्) इंडिया नावात गोंधळ निर्माण करून खूर्ची शाबूत ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. लोकशाहीला धक्का लावण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणूनच लोकशाहीच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, ''घटना कितीही चांगली व निदोष असली तरी ती जर अमलात आणणारे नालायक वनिरूप्योगी असले तर ती घटना वाईट ठरेल. त्याच प्रमाणे घटना कितीही वाईट असली तरी ती राबवणारे चांगले असतील तर ती चांगली ठरेल. राज्यघटनेच्या स्वरूपावर तिची अंमलबजावणी नसते तर कायदेमंडळ, मंत्रिमंडळ, न्यायाधीश या घटकांवर राज्यघटनेची अंमलबजावणी अवलंबून असते. त्याच प्रमाणे जनता व राजकीय पक्षाची भूमिका सुद्धा महत्त्वाची असते.'' ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदष्टीची ओळख वास्तवात दिसून येत असून असहमतीचे रंग डोकेवर काढत आहे. याला वेळीच ठेचले पाहिजे. वेसन घातली पाहिजे. अन्यथा भावी पिढीचं भवितव्य काळोखमय असेल. हे मात्र निश्चित.

सारांश : 'असहमतीचे रंग' काव्यसंग्रहातील कविता बांधणी व शैलीच्या दृष्टीने लक्षणीय आहे. हिंदी, इंग्रजी व मराठी सुविचार, दोहे व म्हणीच्या योग्य वापराने आशयाच्या विविध रंगाने कवितेचे सौदर्य खुलून दिसते. सर्व भाषे बाबत आदरभाव दिसून येतो. मूलभूत प्रश्न व विविध विषय संदर्भा सहित कथात्मकेच्या रूपात आले आहे. जुन्या बोधकथांना उजाळा देवून आधुनिक काळात नवे संदर्भ दिले आहे. 'स्व' केंद्री जगण्याची वृत्ती व वर्तमान विसंगतीवर नेमकं बोट ठेवले आहे. कविता साधी सोपी तितकीच सूक्ष्म व स्वतंत्र भाषाष्शैलीच्या नमुन्याने लक्षवेधक ठरली आहे. कविताही वाचकाला कथानक घेवूनच भेटते. 'असहमती' ही संकल्पना द्वि ध्रुवशीलच आहे. विवके विरूद्ध अविवेक, सत्य विरूद्ध असत्य, काळोख विरूद्ध उजेड, समता विरूद्ध विषमता, स्वार्थवृत्ती विरूद्ध निस्वार्थी असा संघर्ष असून त्यांच्या कवितेची ओळख म्हणजे 'बाप दाखव नाहीतर श्राध्द कर' अशी आहे. 'पाणी तेरा रंग कैसा, जिसमे मिलाया वैसा,' अशी नसून 'दुध का दुध और पाणी का पाणी' अशी आहे. .वैश्विक जाणिवा व सामाजिक संवेदनेतील तथ्य पडताळून गृहतके मांडणारी कविता म्हणजे असहमतीचे रंग होय. मूल्यात्मक व गुणात्मक दृष्टया सरस असून सरडावृत्तीचा समाचार घेताना 'सत्य अस त्याशी मन केले ग्वाही मानीले नाही बहुलोका' या तुकाराम महाराजाच्या उक्ती सारखी सडेतोड भूमिका घेणारी आहे. दिशाहीन वर्तमानाला लगाम लावून भविष्याची दिशा सांगणारी आहे. अस्वस्थ वर्तमान टिपणारी व वर्तमानाला डोळस करणारी कविता म्हणजेच असहमतीचे रंग होय..

संदर्भ :

१. संपादक : मा. फ. गांजरे, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे ' खंड ०५, अशोक प्रकाशन, नागपूर, पृ. ११२

२. प्रा. दीपक कुमार खोब्रागडे 'भारतीय संविधान हिंदुत्तवाद आणि बौद्ध ध्म्माचा प्रभाव' प्रकाशक बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१०, पृ. ४४

३. उत्तम कांबळे, संपादक, जागतिकीकरणात मराठी कविता, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई प्र. आ. २००९ पृ. ११

४. संपादक : वसंत मून 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' खंड १८ भाग २ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशित समिती, महाराश्ट्र शासन, मुंबई पृ. १३७

श्री. अशोकराव चव्हाण यांचे मुख्यमंत्रीपदाच्या कार्यकाळातील योगदानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास: विशेष संदर्भ - दळणवळण आणि माहिती, विज्ञान व तंत्रज्ञान

प्रा. राजश्री गुणाजीराव भोपाळे
सहाय्यक प्राध्यापिका, इतिहास विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.
प्रो.रश्मी बंड
सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला वैभवशाली परंपरेचा इतिहास लाभला आहे. राजकीय इतिहासाचा विचार केला तर महाराष्ट्राला यशस्वी, दैदिप्यमान आणि कर्तृत्ववान मुख्यमंत्र्यांची परंपरा प्राप्त झालेली आहे. यशवंतराव चव्हाण ते विद्यमान मुख्यमंत्री एकनाथराव शिंदे या सर्व मुख्यमंत्र्यांच्या कार्य कर्तृत्वाचा विचार केल्यास महाराष्ट्र हे देशातील अग्रगण्य क्रमांक एकचे राज्य या कर्तृत्वामुळे तयार झालेले आहे.

या वैभवशाली परंपरेतीलच एक महत्त्वपूर्ण नाव म्हणजे महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री मा.श्री.अशोकराव चव्हाण. श्री अशोकराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्राचे २४ वे मुख्यमंत्री म्हणून ९ डिसेंबर २००८ मध्ये पदारुढ झाले. त्यांना पहिली टर्म ९ डिसेंबर २००८ ते ७ डिसेंबर २००९ या कार्यकाळात लाभली. त्यांना दुसरी टर्म ७ डिसेंबर २००९ ते ११ नोव्हेंबर २०१० या दरम्यान प्राप्त झाली.

महाराष्ट्र हे देशातील क्रमांक एकचे राज्य. त्याचा हा दर्जा कायम राहावा; इतकेच नाही तर आपली स्पर्धा आपल्याशीच करून आपणच आपले रेकॉर्ड तोडावे, असा दृढ निश्चय करून तत्कालीन मुख्यमंत्री मा.ना.अशोकराव चव्हाण यांनी प्रत्येक क्षेत्रातील विकासाचा, प्रगतीचा, आधुनिकतेचा आलेख हा उंचच उंच झेप घेणारा असावा, ही दीर्घ आणि दूरदृष्टी ठेवून प्रत्येक पाऊल काळजीपूर्वक आणि सर्वांच्याच हितास पोषक ठरणारे उचलले.

मुख्यमंत्रीपद धारण करताच; मी महाराष्ट्राचा सीईओ आहे, हे प्रथम कर्तव्य समजून त्याला नियोजन, व्यवस्थापन आणि कृतीची खंबीर जोड दिली आणि प्रत्येक क्षेत्रातील विकासाला ग्लोबल महाराष्ट्र या उत्तुंग ध्येयाच्या अनुषंगाने राबविले.

दळणवळणाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास:

माणसाच्या शरीरात ज्याप्रमाणे रक्तवाहिन्यांचे स्थान असते. त्याचप्रमाणे कोणत्याही राज्यात दळणवळणाचे स्थान असते. दळणवळणाच्या माध्यमातूनच आर्थिक विकास, संस्कृती संवर्धन आणि संपर्क सहज साध्य होत असतो. 'केल्याने देशाटन, पांडित्य चातुर्य येतसे फार.....' हे आपल्या संस्कृतीत उगीचच म्हटलेले नाही.

देशात सर्वात जास्त शहरीकरण होण्यात महाराष्ट्राचा नंबर पहिला आहे. शहरीकरणामुळे माणसाला एक एक मिनिट महत्त्वाचा वाटू लागला आणि आपला प्रवास विना विलंब सुखरूप व्हावा; म्हणून रस्ते विकास महामंडळामार्फत अनेक नाक्यांवर पूल, रस्त्यांचे रुंदीकरण तसेच दुरुस्तीचे महत्वपूर्ण कार्य हाती घेण्यात आले आणि बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा; या तत्त्वावर महानगरांनीही बदलण्याचा ध्यास घेतला. त्यामुळे

शहरातल्या रस्त्यांचा कायापालट घडू लागला. यामध्ये हाजी अली, नरिमन पॉईंट, सागरी सेतू, मुंबई प्रवासी जलवाहतूक प्रकल्प, वर्सोवा वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प, जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव शहराबाहेरील रस्त्याचे बांधकाम, नागपूर-औरंगाबाद, सिन्नर, घोटी-मुंबई या महामार्गाचे राष्ट्रीय महामार्गाच्या दर्जासाठी रुंदीकरण करणे, बारामती एकात्मिक प्रकल्प, कोल्हापूर रस्ते विकास प्रकल्प, मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक इत्यादी अनेक महत्त्वाचे प्रकल्पाचे काम सुरू झाले, तर काही प्रकल्पांचे काम प्रगतीपथावर होते.

जलद गतीने विकसित होणाऱ्या शहरांचे नियोजन योग्य पद्धतीने होण्यासाठी नागपूर, पुणे, छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), सोलापूर, नंदुरबार, अमरावती, नांदेड, बारामती या शहरांचा रस्ते विकासाच्या माध्यमातून चेहरा मोहरा बदलण्याचा प्रयत्न होता. सर्व क्षेत्रांचा समन्यायी विकास हे उद्दिष्ट उराशी जपून माननीय मुख्यमंत्र्यांनी महाराष्ट्रातील या वाढत्या नागरिकरणाचा चेहरा मोहरा बदलण्याचा ध्यास घेतला होता.केवळ विकास याच एकमेव मुद्द्यावर प्रकाश टाकून मा.मुख्यमंत्री अशोकराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त केवळ महानगरे आणि मोठ्या शहरांचाच नव्हे तर भविष्यात राज्यातील छोट्या छोट्या शहरांचाही कायापालट करण्याचे धोरण आखले होते व ते यशस्वीरित्या पूर्ण देखील केलेले आढळून येते. आर्थिक शिस्त आणि नियोजनबद्ध पद्धतीने सुधारणा ही दोन महत्त्वपूर्ण तत्वे प्रमाणभूत मानली आहेत. पक्षीय पातळीवर केले जाणारे राजकारण विकासाच्या आड येत असले तर ते खपवून घेतले जाणार नाही. कोणत्याही परिस्थितीत राजकारण आणि भ्रष्टाचाराला स्थान असू नये; असे स्पष्ट आणि परखड मत व्यक्त करून आपले महाराष्ट्र राज्य हे सुनियोजित शहरांचे, सक्षम अर्थव्यवस्था असलेले आणि भविष्यातील आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाणारे एक राज्य म्हणून पुढे येईल; असा दृढ विश्वास व्यक्त केला होता.

दळणवळण व्यवस्था सक्षम करण्यासाठी रस्ते, रेल्वे, विमानसेवा आणि सागरी अशा चारही क्षेत्रात नियोजन आणि प्रभावी अंमलबजावणी करून संपूर्ण महाराष्ट्राला एक आधुनिक राज्य बनविण्याचा संकल्प केला होता. रस्त्यांचे डांबरीकरण, दुरुस्ती, पुलांची उभारणी, राज्य आणि राष्ट्रीय मार्ग महामार्गाचे चौपदरीकरण, हाजी मलंग गड, सप्तशृंगी गड, जेजुरी गड व माहूरगड येथे फ्युनीक्युलर ट्रॉलीची कामे सुरू, वर्धा, यवतमाळ, नांदेड, मनमाड, धुळे, इंदौर, अहमदनगर, बीड, परळी वैजनाथ, देसाईगंज, गडचिरोली यांना नवीन रेल्वे मार्गांनी जोडण्याचा निर्णय व त्यासाठी एकूण खर्चाच्या ५० टक्के खर्च करण्याचा निर्णय, पुणे, सोलापूर, शिर्डी येथे नवीन विमानतळांचा विकास, लातूर, यवतमाळ, नांदेड, उस्मानाबाद, बारामती येथील विमानतळांचा विकास, अमरावती, जळगाव येथील विमानतळांचा विस्तार, सिंधुदुर्ग येथे नवीन विमानतळ बांधण्याचा निर्णय आणि राज्यातील विमानतळांच्या धावपट्टीचा विस्तार, नाईट लँडिंग सुविधा करण्यासाठी प्रयत्न अशा अनेक प्रकल्प योजना आणि कार्याचा संकल्प महाराष्ट्राच्या धाडसी व कल्पक नेतृत्वाने केला होता. कोणताही विभाग या विकासाच्या गंगोत्री पासून मुक्त राहू नये याची काळजी घेण्यात आली होती.

महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक असणाऱ्या दळणवळणाच्या मूलभूत व पायाभूत सुविधा प्रदान करण्याची ही दृष्टी प्रत्येक महाराष्ट्रीयनासाठी 'स्काय इज द लिमिट' हे तत्व स्पष्ट करते. महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक आणि आधुनिक परंपरेला शोभेल असा हा विकास संपूर्ण जगाला गवसणी घालण्याची हाक देत आहे. त्याला प्रतिसाद देणे म्हणजे उज्वल भवितव्याला प्रतिसाद देणे आहे.

माहिती विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे महाकाय जाळे:

२१ वे शतक हे माहिती विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे शतक आहे. सर्व आधुनिक आणि विज्ञाननिष्ठ परिवर्तनास सर्वप्रथम स्वीकारणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याने आपल्या सर्व क्षेत्रात विज्ञान तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून गव्हर्नन्सच्या सहाय्याने मानवी चेहरा असलेले विज्ञान-तंत्रज्ञानरुपी प्रशासन निर्माण केले आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६३ व्या वर्धापन दिनानिमित्त १५ ऑगस्ट २०१० रोजी मंत्रालयात झालेल्या सोहळ्यात ध्वजवंदनानंतर मा.मुख्यमंत्री श्री. अशोकराव चव्हाण यांनी माहिती तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात पुढील विचार व्यक्त केले," माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारासाठी महा-ई-सेवा केंद्र सुरू करण्यात येत आहेत. आजमितीस अशी हजार महा-ई-सेवा केंद्र कार्यान्वित आहेत. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी देखील गव्हर्नन्सचा वापर अधिक करावा; यासाठी शासनाने निर्णय घेतले आहेत. नुकतीच ऑनलाईन ई-टेंडरिंग ही कार्यप्रणाली सुरू करण्यात आली असून त्यामुळे अधिक पारदर्शकता येणार आहे."

राज्याच्या आर्थिक प्रगतीचा मुख्य घटक उद्योग व्यापार क्षेत्र आहे. त्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने विविध प्रकारच्या ई -सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. विभागाच्या संगणकीकरणावर अधिक भर देऊन कर व्यवहार अधिक सुलभ आणि तत्पर केले आहेत. त्यामध्ये ई -रिटर्न, ई-पेमेंट, ई -रजिस्ट्रेशन यासारख्या सुविधांचा समावेश आहे.इ.स.२००० नंतर जन्मलेल्या प्रत्येक बालकास डिजिटल चाईल्ड म्हणून संबोधले जाते. महाराष्ट्राची महाराष्ट्र शासनाची धुरा सांभाळणाऱ्या मा.मुख्यमंत्री अशोकराव चव्हाण यांनी देशाचं भवितव्य घडविणाऱ्या या उद्याच्या पिढीच्या सुसह्य जीवनासाठीच माहिती विज्ञान तंत्रज्ञानाला केंद्रबिंदू मानले आहे.

शासन आपल्या दारी:

जगाच्या पोशिंदाच्या हितासाठी राज्य शासन सदैव त्याच्या पाठीशी उभे आहे. माहिती विज्ञान तंत्रज्ञानाचा लाभ शेतकरी वर्गासही प्राप्त व्हावा. सातबाऱ्यासाठी त्यांना तालुका किंवा जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी सातत्याने येण्याची गरज पडू नये; म्हणून स्वयंपूर्ण व समृद्ध खेडी या महात्मा गांधीजींच्या धोरणांना मूर्त रूप देण्यासाठी गावातच सातबारा शेतकऱ्यांना मिळत आहे. या केंद्रात उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या पॅरेडाइज या ऑनलाइन संगणक प्रणाली द्वारे ६० पेक्षा अधिक प्रमाणपत्रे उपलब्ध करून देता येतात.

निष्कर्ष:

माहिती विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे हे अवाढव्य आणि विस्तीर्ण जाळे या राज्याच्या नेतृत्वाच्या ई-गव्हर्नरच्या स्वप्नाचे प्रगटीकरण आहे. या संपूर्ण राज्याचे, राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्याचे, प्रत्येक विभागाचे व्हिजन डॉक्युमेंट तयार करून नियोजित परिपूर्ण व आधुनिक पद्धतीने दीर्घकालीन प्रगतीपथाच्या राजमार्गावर महाराष्ट्र मा.अशोकराव चव्हाण यांच्या व्हिजनमुळे वाटचाल करीत आहे. महान वैज्ञानिक आणि माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे.अब्दुल कलाम यांच्या मार्गदर्शनानुसार 'ड्रीम बिग; थिंक बिग' या तत्वावर या महाराष्ट्र राज्याचा महाकाय विकास करण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणणारा सारथी आपल्या राज्याचा आहे; ही प्रत्येक मराठी माणसासाठी अभिमानाची गोष्ट आहे.

संदर्भ

१) मेहंदळे विश्वास, यशवंतराव चव्हाण ते पृथ्वीराज चव्हाण, अनुबंध प्रकाशन, धनकवडी, पुणे, चौथी (सुधारित) आवृत्ती, १० ऑगस्ट २०१२.

२) दवणे अशोककुमार,(संपा.) महाराष्ट्र राज्याचे २० मुख्यमंत्री आणि त्यांचे राजकीय कर्तृत्व, शब्ददान प्रकाशन, तरोडा (खु.), नांदेड, प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट २०२२.

३) कदम जगदीश (संपा.) गव्हाणे अजय व विभूते शंकर (संपादन साह्य) झेप महाराष्ट्राची, संगत प्रकाशन, विवेक नगर, नांदेड, प्रथमावृत्ती २८ ऑक्टोबर २०१०.

४) लोकराज्य, वर्ष ६१ वे, अंक:अकरावा- बारावा, जानेवारी फेब्रुवारी २०१०.

आशा बगे यांच्या भूमी या कादंबरीतील प्रादेशिकता व व्यामिश्र जीवनमान

डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन
महात्मा फुले महाविद्यालय परसवाडा जि. गोंदिया

प्रस्तावना:

स्त्रीवादी साहित्य चळवळीचा उगम स्त्री मुक्ती चळवळ, स्त्रीवादी विचार प्रणालीतून झाल्याचे दिसून येते. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीला स्वतंत्र स्थान मिळाले पाहिजे. यासाठी स्त्रीवादी विचारवंत लढा दिलेला आहे. त्यांच्या विकासासाठी जाणीव पूर्वक कार्यकरतांना पुरुष प्रधान व्यवस्थेत स्त्रीची कशी दडपणूक होते. कुचंबना होते हे पटवून देण्यासाठी स्त्रीवादी विचारवंतांनी कार्य हाती घेतले. लेखन, भाषण, सभा, बैठका, मोर्चे, धरणे, निवेदन, त्याच बरोबर चर्चासत्रे, कार्यशाळा इत्यादीचे आयोजन सुरू करून त्याद्वारे स्त्रियांना जागृत केले आहे. कोणत्याही प्रकारची दडपशाही मानवी जीवनात कायम स्वरूपी टिकत नाही. याचे प्रतीक म्हणजे स्त्रीवादी चळवळच होय. स्त्रीवादी साहित्य ही स्त्रियांची वांग्मयीन चळवळ आहे. स्त्रियांना शिक्षणाच्या अधिकार मिळाला पाहिजे, यातून त्यांना स्वत्वाची जाणीव झाली पाहिजे. आपल्यावरील बंधनांची, पारतंत्र्याची जाणीव झाली. त्यांच्या ठिकाणाचा आत्मविश्वास जागृत झाला. त्यातून त्यांनी लेखनाला सुरुवात केली, स्त्रियांचे प्रश्न तसेच स्वतःचे अनुभव स्त्रियांनी साहित्यातून मांडायला सुरुवात केली. आपल्या साहित्याद्वारे स्त्री स्वतंत्र्याचा पुरस्कार केला व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला नकार दिला असल्याचे जाणवतो. साहित्य ही सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था आहे. समाज जीवनातील वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी साहित्यातून व्यक्त होत असतात. त्याच बरोबर साहित्याच्या अभ्यासामध्ये समाज आणि व्यक्ती या दोघांचे आकलन अपेक्षित पणे होत असते. स्त्री जाणीवेतून अभ्यास व्हायलाच पाहिजे, असे स्त्रीवादी अभ्यासकांना वाटू लागले त्यादृष्टीने स्त्रियांना दिशा निश्चित करण्याचे प्रयत्न या स्त्रीवादी साहित्यामुळे प्राप्त झालेले आहेत. स्त्रीवादी विचारसरणीच्या मुळाशी स्त्री मुक्ती चळवळ ही कारणीभूत असल्याचे दिसून येतो आणि हेच विचार स्त्रीवादी विचारांमध्ये झाल्याचे जाणवते.

साठोत्तरी स्त्रीवाद साहित्यामध्ये आशा बगे यांचे कथा व कादंबरीकार म्हणून स्थान महत्त्वाचे आहे. अशा बगे या मराठी भाषेत लिहिणाऱ्या भारतीय कादंबरीकार व कथाकार आहेत. त्यांच्या भूमी या कादंबरीला 2006 चा साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आहे. आशा बगे यांच्या लेखनाची सुरुवात ही सत्यकथे पासून झालेली आहे. त्यांची गाजलेली कथा "रुक्मिणी" पासून झाली तर त्यांनी साधारणपणे चार कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. झुंबर, त्रिदल, सेतू, भूमी अशी त्यांची नावे आहेत. या कादंबऱ्या ग्रामीण, प्रादेशिक, देशी किंवा दलित अशा प्रकारात मोडत नसून त्या स्त्रीवादी कादंबरीच्या क्षेत्रात मोडतात. बहुतांशी मध्यमवर्ग ब्राह्मण कुटुंबाच्या जीवनाचे चित्रण कादंबरी मधून रेखाटलेले आहे. ब्राह्मण संस्कृती आणि समाजाचे चित्रण अतिशय मार्मिकपणे आशा बगे यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून रेखाटले आहे. त्याच बरोबर स्त्रीवर असलेली बंधने झुगारून देण्याचा विचार त्यांनी या कादंबऱ्यातील नायिकांच्या माध्यमातून व्यक्त केलेला आहे.

आशा बगे यांचा 'मारवा' हा कथा संग्रह विशेष प्रसिद्ध आहे तर भूमी व त्रिदल या कादंबऱ्यांना अनेक सन्मान मिळालेले आहेत. दर्पण हा त्यांचा गाजलेला कथा संग्रह या पुस्तकासाठी त्यांना अनेक पुरस्कार मिळालेले आहेत.

स्त्री विचारवंताचे मौलिक ग्रंथ व विचार :

१. मेरी वुलस्टोन कॉफ्ट = यांनी 1792 मध्ये 'A Vindication of Right of the Women' (स्त्रियांच्या हक्काची पायमल्ली) या ग्रंथात स्त्रियांच्या स्वतंत्र्याचा विचार मांडला. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या अनुषंगाने आलेल्या 'मानवी हक्कांचे बिल' व अमेरिकेतील 'बिल ऑफ राइट्स' यांचा आधार घेत तिने स्त्रीच्या मानवी हक्का विषयी या ग्रंथांमध्ये आवाज उठविला आहे.

२. जॉन स्टुअर्ट मिलने = "The Subjection of Women (स्त्रीदास्य) या ग्रंथामध्ये स्त्रियांच्या मताधिकार हक्काचा विचार मांडला सामाजिक सुधारणांना गती देण्यासाठी, स्त्रियांच्या हित संबंधाचे रक्षण करण्यासाठी स्त्रियांना मतदानाचा हक्क दिलाच पाहिजे, असा विचार हिरीरीणे मांडला.

३. केट मिलेट = या लेखिकेने 1970 मध्ये "Sexual Polities" हा ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथात तिने पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती स्त्रियांच्या शोषणाला कारणीभूत आहे व ही व्यवस्था बदलली पाहिजे, असे सांगितले. त्याच बरोबर लैंगिक क्रांती झाली पाहिजे, अशी मागणी केली. तिच्या त्या विचारामुळे पाश्चात्त्य राष्ट्रांमध्ये खूप मोठे वैचारिक वादळही निर्माण झाले.

४. सिमॉंन द बोव्हा = "The Second Sex" हा ग्रंथ स्त्रीवादी विचार सरणीतील महत्वपूर्ण ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात त्यांनी पुरुष प्रधानता व स्त्रीचे दुय्यमत्व, गौणत्व, या मागील गौंड बंगाल उघड केले. त्यांच्यामते, पुरुष प्रधान विचार सरणीने स्त्रियाकडे नेहमीच न्यूनत्व दृष्टीने पाहिले जाते. तसेच स्त्री व पुरुष असे ठराविक साचे बनवून तिच्यावर अनेक सामाजिक नियम लादले जातात, अशा प्रकारचे विचार या साहित्यातून प्रगट होतांना दिसून येते.

५. बेटी फ्रिडन = या लेखिकेने ही आपल्या 'Feminine Mistique' ग्रंथामध्ये बाईपणातील पारंपारिक प्रतिमा मोडून टाकण्यावर भर दिला आहे. अशा अनेक विचारवंतांनी आपल्या लेखनातून स्त्रीवादी विचारांना बळकटी आणल्याचे दिसून येते.

'भूमी' कादंबरीतील आशय विश्व:-

माणसांचा स्वभाव, त्यांचे एकमेकांशी संबंध याला काही प्रमाणात परिस्थिती कारणीभूत ठरते. म्हणूनच कधीकधी रोज भेटणारी, जवळची माणसे यांच्याशी नाळजुळत नाही, पण दूरच्यांशी स्नेह जुळतो. अशा मानवी स्वभावाचे कंगोरे 'आशा वगे' यांच्या 'भूमी' या कादंबरीतून दिसतात. २००४ च्या 'सुनामी' मध्ये सापडलेल्या तामिळनाडूतील 'कडलूर' ह्या गावातील एका मुलीची ही कहाणी. आयुष्यातील प्रत्येक अनुभवातून स्वतःचा शोध घेणा-या मैथिलीची ही कहाणी एक वेगळ अनुभव देते.

कादंबरीचा आशय आणि विषय स्त्रियांच्या संबंधित असला तरी स्त्रियांच्या गुलामगिरीला लेखिका आशा बगे कादंबरीत कुठे स्थान देत नाही. उलट स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि स्त्री मुक्तीचा उदोउदो करतात त्यामुळे स्त्रींची विविध पातळ्यावर झगडताना होणारी मानसिक अवस्था त्यांनी या कादंबरीतून टिपली आहे. स्त्री व्यक्तिमत्त्वाचा आणि पुरुषी संस्कृतीचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या तरी त्या संस्कृतीची नाळन तोडणाऱ्या आधुनिक स्त्रीची खूंखार म्हणजे ही कादंबरी आहे. आपल्या जीवन साथीच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक संकटातील स्त्री सामोरे जाऊ लागली एवढेच नव्हेतर सामाजिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक बाबतीत ती कुठेच कमी पडत नाही किंबहुना ती पुरुषा पेक्षाही सर्वच गोष्टीत पुढे जाऊ पाहत आहे. मात्र पारंपारिक पुरुषी संस्कृतीला हे भगवत नाही त्यामुळे तिचा पदोपदी अपमान केला जातो. तिची मुस्कट दाबी केली जाते. तिला मानसिक दृष्ट्या खच्चीकरण करून कमजोर बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो. तरीही स्त्री सर्वांवर मात करण्याचा प्रयत्न करत दरवेळेस नव्या उमेदीने जगण्याचा प्रयत्न करते. तिला भविष्यकाळ खुणावतो आहे आणि भविष्यातले आपले नवेपणे तिला जाणवत आहे. परंतु संस्कृतीच्या कुटुंबाच्या नात्याच्या नावाखाली तिला संधीचे सोने करून दिले जात नाही त्यामुळे ती हताश होते आणि आपल्या या कर्तुत्वावर तिच्या

विश्वास असूनही ती इतरांच्या मर्जीखातर माघार घेते. तिचे स्वातंत्र्य संपुष्टात येत नाही आणि अप्रत्यक्षरीत्या तिच्या नकळत पणे बंधने घातली जातात. नात्याच्या नाजूक बंधनाच्या आम्ही शाळेत ती फसते आणि इथेच तिच्यातील आत्मविश्वास डगमावून होऊन तिची वाटचाल अधोगतीकडे सुरू होते.

अशा प्रकारचा आशय त्या कादंबरीतून चित्रित केलेले आहे किंवा व्यक्त होताना आपल्याला दिसून येतो. कादंबरीचा आशय आणि विषय स्त्रियांच्या संबंधित असला तरी स्त्रियांच्या गुलामगिरीला आशा बगे कादंबरीत कुठे स्थान देत नाही उलट स्त्री स्वतंत्र्याचा आणि स्त्री मुक्तीचा उदोउदो करताना आपल्याला दिसतात.

'भूमी' या कादंबरीतील पात्र चित्रणाची ओळख :-

या कादंबरीतील व्यक्ती चित्रण इतर कादंबऱ्याच्या मानाने थोडे सरसच वाढते. माणसाच्या मानसिक भावांदोलनाला साखर करून त्याद्वारे गुणवैशिष्टयांची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न आशा बगे यांनी या कादंबरीतून केलेल्याच आहे. प्रत्येक पात्राला स्वातंत्र्य हवे आहे त्यांचे प्रत्येकाचे विश्व आहे आणि विश्वानुसार वर्तन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. एवढेच नव्हे तर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा दुसऱ्यावर उमटवून पाहत आहे. त्यामुळे त्या पात्रांना त्यांची स्वतःची अशी ओळख निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या पात्र चित्रांच्या लेखन वैशिष्ट्य या विषयी अश्विनी धोंगडे म्हणतात ज्या मूल्यवस्थेत ही पात्रे घडली त्या मुल्यांचे उध्वस्तिकरण करणे या पात्रांच्या मर्यादा पलीकडेच आहे स्त्री पुरुष आणि स्त्रिया स्त्रिया मधील मोकळेपणा नात्याने बांधला गेल्यावर संपतो. परंपरेचा धागा न सोडता सनातन नात्यातले नवे पण शोधणे हे त्यांचेच एक वेगळे वैशिष्ट्येच आहे. समाजव्यवस्थैने घालून दिलेल्या सांस्कृतिक मुल्यांनाही पात्रे विरोध करतात मात्र त्या मुलांना डावलून नवीन मुल्ये निर्माण करण्याची त्यांची ताकद या कादंबरीतून दिसते. आधुनिकरणात यंत्रयुगातील ही पात्रे परंपरा त्याची पूर्णपणे करु शकत नाही व त्यांचा पुरस्कार ही करू शकत नाही त्यामुळे ते दोलायमान परिस्थितीत वावरतात. म्हणूनच ते कादंबरीत कशा प्रकारे वावरतात त्यांची माहिती व्यक्ति चित्रणातून घेता येते एवढेच नव्हेतर प्रधान पत्रांना दुय्यम पात्रांनी कशा प्रकारे उठावदार बनवण्यास मदत केली आहे. हे ही पाहणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे कादंबरीतील प्रमुख पात्रांचा विचार प्रथम करणे गरजेचे वाटते.

कादंबरीच्या सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत कादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर समुद्राचे वर्णन आहे. या समुद्राचे मैथिलीच्या एकूण आयुष्यात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. आयुष्याच्या ह्या प्रवासात काहीशी अबोल असणारी मैथिली सातत्याने घटनांचे, व्यक्तींचे, परिस्थितीचे विश्लेषण करताना दिसते. त्याच बरोबर ती स्वतःचे ही विश्लेषण करते. तिच्या या प्रवासात तिला भेटलेल्या स्त्रिया आत्या, बीना, रोहिणी, धर्मराजन यांची बायको, डॉ. भारद्वाज यांची पत्नी रेवती, वासुकी, सुभद्रा, सुधीरची आई, -आजी सर्वच पारंपरिक पद्धतीने जगणाऱ्या स्त्रिया आहेत. अपवाद फक्त मिसेस देवस्थळी यांचा. या पारंपरिक स्त्रिया आणि एकदम टोकाच्या वाटणाऱ्या देवस्थळी बाई यांच्या मध्यावर कुठेतरी मैथिली उभी असलेली दिसते. आयुष्यात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेचे निर्णय स्वतः घेणारी, स्वतःच्या निर्णयावर ठाम असणारी, आणि त्या निर्णया करिता कधी ही पश्चात्ताप न करणारी मैथिली जरी एका आत्मनिर्भर स्त्रीच्या स्वरूपात आशा बगे यांनी मांडलेली असली तरी, एका बाजूला बौद्धिक भूमिका आणि दुसऱ्या बाजूला स्त्री म्हणून वाटणारी भावनिक गरज या दोन्ही घटकांमुळे मैथिली त्या सर्वच आधुनिक गोंधळलेल्या महिलांचे प्रतिनिधित्व करते, ज्यांना कुटुंब आणि करिअर यातला सुवर्ण मध्य साधण्यासाठी ओढाताण करावी लागते.

या कादंबरीतील पात्रे मैथिली, शंतनू, दुय्यम व्यक्तिरेखा, मिलिंद, देवस्थळी बाई, अंशुमन अशा प्रकारे भूमी या कादंबरीतील व्यक्तिरेखाना विषयी विवेचन करता येतील प्रत्येक पत्राचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण

केलेले आहे. प्रत्येकजण आपली ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो आहे. त्यामुळे ते स्पष्टपणे सरळसरळ बोलतात आणि वागतात त्यातूनच त्यांचे भाव विशेष चटकन लक्षात येते.

आशा बगे यांच्या साहित्यातील धार्मिक व सांस्कृतिक चित्रण :

त्यांच्या साहित्यामध्ये बऱ्याच पैकी धार्मिक व सांस्कृतिक चित्र आलेले दिसते. विशेषता उच्चवर्णीय ब्राह्मण कुटुंबाचे चित्रण करीत असतांना प्रत्येक कुटुंब सुसंस्कृत आणि धार्मिक अधिष्ठान असलेलेच आहे, असे म्हणता येते एवढेच नव्हेतर त्या पात्राच्या माध्यमातून या गोष्टीवर वारंवार दिसून येतात. आधुनिकतेची किनार लाभल्याने धार्मिक स्थितीतून सुप्त संघर्ष निर्माण झालेले दिसून येते. धार्मिक चित्रणाला बऱ्याच प्रमाणात रूढी, परंपरा सांभाळताना आधुनिक काळातील सुशिक्षित पिढीची होणारी मानसिक ओळख त्या कादंबऱ्यातून दिसून येते. भारतीय परंपरेतील सणवार, उत्सव, व्रत, कर्मकांड, कीर्तन, परंपरा या विषयी हे दिसून येते. कीर्तन किंवा संगीत नाटक माहेरी असणारी माणसं नोकरचाकर वाडात्यातील माणसं त्यांचे अनुभव हे माझ्या मर्यादित परिघात मला दिसले आहे. त्यामुळे या माणसा बद्दल मी ताकदीने लिहू शकले आहे. धार्मिक चित्रण विशेष करून येत नाही परंतु सुसंस्कृत पणाचे दर्शन अनेक ठिकाणी घडते उच्च विद्याविभूषित असूनही कादंबरीची नायिका वसुमती लग्न विधी पारपाडते. यावरून तिच्या ठिकाणी परंपराने चालत आलेली मुल्ये जोपासण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. पित्याची मन पूजाअचेच्या माध्यमातून धार्मिकतेने क्लीन होऊन दुःख विसरून पाहत आहे. असेच येथे दिसून येते मात्र परिवर्तनाला जुने विचार अळूपात नाहीत तर आपल्या विधवा तरुण सुनीलला दुसरे लग्न करून नवीन सजाथकण्यासाठी सहाय्य करत आहे. अशा प्रकारची आगळी वेगळी धार्मिकता येथे दिसून येते.

शारदेच्या संस्कारात मुळात दुःखाच्या विसर पडण्याकरिताच धार्मिकता जन्माला आली. कारण आईविना वाढलेली पोर आपले दुःख देवाशिवाय कुणा पुढे व्यक्त करणार असे दिसून येते.

याशिवाय सांस्कृतिक चित्रण कादंबरीतून आलेले आहे.

" शिंदेशाही तोडे ! सीताबाईच्या पायांत!
उजेड पडला! रामचंद्रांच्या रथात!!
शिंदेशाही पाटल्या! सीताबाई केव्हा केल्या!
एका रात्रीतून राम! इंदरला गेले"

अशा प्रकारे सांस्कृतिक चित्रण अतिशय प्रभावीपणे कादंबरीतून आलेले आहे. हे चित्र पारंपारिक लोकगीतांतून परंपरेचे वर्णन करत आहे.

'भूमी' या कादंबरीचे भाषिक विशेष :-

आशा बगे यांची 'भूमी' ही कादंबरी भाषिक विशेषाच्या बाबतीत दर्जेदार वाटते. या कादंबरीमध्ये निवेदन, संवाद यांच्या बाबतीत साम्य दिसून येतो, त्याच बरोबर विविधांगी चित्रण प्रभावी होण्यासाठी आणि त्यात वास्तवता येण्यासाठी भिन्न, भिन्न, प्रतिमा, प्रतीके, म्हणी, वाक्यप्रचार, अलंकारिक, शब्द योजना यांचा ही वापर केला जातो. म्हणूनच या मिश्रणातून 'भूमी' ही कादंबरी वाचकाला वाचनीय आणि समाज वास्तवाला प्रभावी पणे ठरणारी आहे. 'भूमी' या कादंबरीचे खालील घटकाच्या आधारे अभ्यास करून त्यांचे वैशिष्ट्ये आपल्याला सांगता येतात. या कादंबरीत आलेली भाषा जास्त अलंकारिकते पेक्षा सरळसरळ निवेदनाला व वर्णनाला महत्त्व देणारी असल्याचे दिसून येते.

'भूमी' या कादंबरीतील प्रादेशिक चित्रण :-

आशा बगे यांच्या कादंबरी लेखनावर वैदर्भीय प्रादेशिक भाषेचा प्रभाव जाणवतो. विशेष शब्द आयुष्यात झालेले दिसतात. त्याच प्रमाणे पात्राच्या तोंडून आलेला संवादा मधूनही हा प्रभाव दिसून येतो.

भूमि या कादंबरीतून प्रादेशिक जीवनशैली आणि भाषाशैलीचा छटा उमटलेले आहेत. या कादंबरीत ही ग्रामीण प्रादेशिकच्या भाषेचा प्रभाव प्रत्येक दिसून येत नाही तर नागरी प्रादेशिक भाषेचा अनुभव येतो. मुंबई, हैदराबाद, मद्रास इत्यादी मोठमोठ्या शहरात शहरातील भाषाशैलीतील फरक या कादंबरीतून जाणवतो. कादंबरी सुरुवातीला कडलूर सारख्या खेड्यातील तामिळ भाषेचे संस्कारिक कादंबरीत आहेत. अशा विविध भाषेचे संस्कार असले तरी त्यासर्व भाषांचा प्रभावी पणा हे त्या कादंबरीचे विशिष्टेच आहे. प्रत्येक अनुभव प्रसंगाला चित्रित करण्याचे समर्थ आशा बगेच्या भाषेत आहेत. भूमीतील भाषा ही सहजपणे मनाला भिडणारी आहे. या भाषेतून स्त्री मनाचे स्पंदने व्यक्त होताना दिसतात. सरळ संवेदनशीलता ही काव्यात्मकता त्यांच्या भाषेतून प्रकाशाने जाणवते भूमीतील भाषा ही वेळ, काळ आणि प्रदेशानुसार बदलत गेलेली दिसते. त्यामुळे अनेक ठिकाणींच्या भाषेचा प्रभाव तिच्यावर पडलेला दिसतो. अशा प्रकारे आशा बगे यांच्या भूमी या कादंबरीमधील प्रादेशिकता तिचा भाषेवर प्रभाव पडल्याचे जाणवते. प्रामुख्याने प्रत्येक कादंबरीचे निवेदन प्रमाण मराठी भाषेतच केलेले आहे. शिवाय बहुतेक पत्राच्या तोंडी प्रमाण भाषा आलेले असल्याचे आपल्याला जाणवते. कादंबरी मध्ये निवेदन संवाद यांच्या बाबतीत साम्य दिसून येते.

त्याच बरोबर विविध आणखी चित्रणे प्रभावी होण्यासाठी त्यातून वास्तवता येण्यासाठी भिन्नभिन्न प्रतिमा, प्रतीके, मणी, वाक्यप्रचार अलंकारिक शब्द योजना यांचा ही वापर त्याठिकाणी केलेला असतो म्हणूनच त्या मिश्रणातून भूमी ही कादंबरी वाचनीय आणि समाज वास्तवाला प्रभावी पणे हाताळण्यात यशस्वी झालेला आहे असे जाणवते.

'भूमी' या कादंबरीतील व्यामिश्र जीवन मान :-

आशा बगे यांच्या कादंबरी मध्ये कथेच्या तुलनेत सामाजिक वास्तव चित्रण रेखाटलेली आहे. नव्या विचार सरणीच्या उच्च शिक्षित ब्राह्मण समाजातील रूढी, परंपरा पाळला जातात याचे चित्र सुद्धा त्यांच्या दिसून येते. जुन्यानव्या विचार सरणीतील मतभेदामुळे निर्माण झालेल्या सूक्त शब्दाचे चित्रण या कादंबरीतून दिसून येते. सामान्य स्त्रियां प्रमाणेच स्त्रियांची दुःखी असतात. मात्र त्या स्त्रियांमध्ये उदासीनता आणि परिस्थितीला सामोरे जाण्याचा आत्मविश्वास निर्माण होतो. आधुनिक काळातील स्त्री चूल आणि मूल यापेक्षा स्वकर्तुत्वाला प्राधान्य देताना दिसून येते.

"आम्ही स्त्री-पुरुष म्हणून जास्त जगतो पण, तुम्ही एकमेकांशी बांधले जात होता. एका घरातील तर होताच पण वेगवेगळी लोकं एकमेकांशी जोडून होता. आम्ही सगळे घालून बसलो आहोत. तुम्ही म्हणता, त्या वेगाने जाताना आम्हाला कुणाला बरोबर घेता येत नाही, आमची ही ट्रॅजेडीच आहे."

या कादंबरीतील स्त्रियांचे नायिका म्हणून आलेले आहेत. त्यामुळे पुरुष प्रधान संस्कृतीत ही स्त्री आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करू शकते. हेच त्या दाखवून देतात कारण त्यांची उच्चशिक्षित आणि विशेषतः उच्चवर्णीय कुटुंबातील आहेत. सामान्य स्त्री पेक्षा अनेक गोष्टी सहजासहजी त्यांना मिळालेले आहेत. त्यामुळे स्त्री तिच्या वाटेला आलेले कागर्भारपण प्रसूती आणि संस्कृतीच्या नावाखाली दाबलेली बंधने तिच्या दुःखाचे कारण बंधनातून दिसून येते. या कादंबरीतील पात्रे घटना प्रसंग आणि संवाद ही प्रभावी झालेलेच आहेत. घटनेचे वर्णन वाचत असता नाती घटना डोळ्यापुढे उभी राहते, एवढेच नव्हेतर त्या कादंबरी जी काही हकीगत दुसऱ्या कोणाची नसून ती आपल्याच बाबतीत घडते आहे. ही घटना किंवा प्रसंग आपण अनुभवलेला आहे. याचे मार्मिक विवेचन या कादंबरीतून आलेले आहे. जाणीव कादंबरीत निर्माण केलेली पात्रे घटना प्रसंग वाचकांना दिसून येतो. या प्रभावी चित्रणावरून असे वाटते की आशा बगे त्यांनी कादंबरीत निर्माण केलेली पात्रे, प्रसंग, स्थळ, घटक, जिवंतपणा जणू काही घटनाच आताच घडलेल्या इतक्या जवळचे वास्तवतेच्या अनुभव त्या कादंबरी दिसून येतो. या कादंबरीत जीवनमान आहे ते वास्तवातील समाजाची

मानसिकता कल्पना यांची होणारी विचार विनिमय ह्या कादंबरीतून मांडलेला असतो. त्याकादंबरीतील नायिका मैथिलीच्या छोट्याशा कुटुंबाची चित्तरकता वास्तव जीवनाशी अनेक कुटुंबात आपणांस पहावयास मिळते वैचारिक परिणाम या गोष्टी शहरांमध्ये नोकरी करणाऱ्या दांपत्याच्या घरामध्ये प्रकाशाने घडतात त्याच बरोबर अशा कुटुंबातील भयंकर अनेक वेळा वाईट मार्गाला गेलेले दिसून येते. म्हणूनच वास्तवातील माणसाचे जगणे लेखिकेने अतिशय प्रकल्पपणे कादंबरीच्या रूपाने आवश्यक केलेले आहे असे आपल्याला ठामपणे म्हणता येते. जीवन वास्तवाचे स्वरूप आशा बागे आणि या कादंबरीतून चित्रित केलेले आहे.

समारोप:-

आशा बगी यांच्या भूमी ही मैथिली सारख्या सर्व आधुनिक आत्मनिर्भर पण गोंधळलेल्या महिलाच प्रतिनिधित्व करणारी आहे. आशा बागे यांच्या कादंबरीतील संपूर्ण स्त्री जीवनाचा वास्तव चित्र रेखाटलेले आहे. आजच्या काळातील एक महत्त्वाची आणि सशक्त कादंबरी आहे. मध्यम वर्गीय जीवनाशी निगडित असल्यातरी त्यात एक प्रकारचे वेगळेपणा जाणवतो. ताजेपणा आणि मांडणी मध्ये नावीन्य पूर्णता वाचकाला भावणारी आहे. माणसाच्या अंतर्मनाचा मागवा घेत असतांना त्यांच्या मनोव्यापाराचे देखील सूक्ष्म अवलोकन निरीक्षणे त्यांच्या अनेक कथनकामध्ये आपल्याला जाणवतात. स्त्रियांच्या जीवन विषयक दृष्टिकोनाचा वेगळ्या अंगाने केलेला विचार एकत्रित कुटुंबपद्धतीत स्त्रियांची होणारी घुस्मट त्यांचे चाकोरीबद्दल जीवनमान त्यांचा अनुभव विश्व हे सारे त्यांनी आपल्या लेखनातून जाणीवपूर्वक जीवन चित्रण साकारलेले आहे. एवढेच नव्हेतर व्यक्ती जीवनाच्या व पुरुषी संस्कृतीचे अस्तित्व सुद्धा या कादंबरीतून दिसून येते आणि ही कादंबरी आधुनिकतेची स्त्रीचे हुंकार यांना आव्हान देणारी ठरते. अशा प्रकारे यांनी या कादंबरीतून स्त्रियांचा जीवनाचे चित्रण प्रादेशिकता व व्यामिश्र संपूर्ण जीवनमान रेखाटलेले आहे.

संदर्भ सूची :-

१. आशा बगे :- भूमी कादंबरी मौज प्रकाशन गृहमुंबई, दुसरी आवृत्ती 2006.
२. विद्युत भागवत :- स्त्रीजीवनातील गुंतागुंत विकास अध्ययन केंद्र मुंबई, प्रथम आवृत्ती 1984
३. वंदना महाजन :- मराठी कादंबरीतील स्त्रीवाद स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती 2010
४. वंदना भागवत :- स्त्रीवादी साहित्य आणि समीक्षा, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
५. अश्विनी धोंगडे :- स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन.
६. छाया दातार :- स्त्री मुक्ती चळवळ संकल्पना विश्वाच्या तिठ्यावर.

भारतातील शेती व शेतकऱ्यांची सध्य स्थिती

प्रा. शुभम मनोहर सुरवाडे

अर्थशास्त्र विभाग

ज.जि.म.वि.प्र.सह.समाजाचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय (नूतन मराठा महाविदयालय), जळगाव – ४२५००१

सारांश

मानवाने त्याच्या अन्नविषयक मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्याने कृषी प्रधान संस्कृती निर्माण केली. भारतातील हडप्पा, मोहन जोदड़ो या सारख्या प्राचीन नगरांच्या उत्खननात आढळलेल्या कृषी संस्कृतीच्या पाऊल खुणा त्याची साक्ष पटवितात. रमेशः चिल्ले यांच्या मते, "सिंधू संस्कृती नंतर संपूर्ण शेतीला केंद्र बिंदू समजणारी आणि जिला आपण आद्य शेतकरी संस्कृती म्हणतो तिचा ही अलीकडे शोध लागलेला आहे. या दोन्ही संस्कृती महाराष्ट्र व शेजारी असलेल्या मध्यप्रदेशात नांदलेल्या आहेत."[१] पूर्वी पासून कृषीकेंद्री जीवन पद्धती अस्तित्वात येऊन ग्रामप्रधान संस्कृती हळूहळू विकसित होत गेली. यामध्ये शेती कसणारा शेतकरी आणि त्याला लागणारे शेती व्यवसायाशी निगडीत श्रमजिवि घटक हे सर्व मिळून भारतात गावगाडा निर्माण झालेला होता. गावगाड्यात शेतकऱ्यांचे स्थान हे महत्त्वपूर्ण होते. शेतीशी संबंधीतच शेतकरी ही संकल्पना अधिक सुस्पष्ट पणे वापरली जाते.

उद्दिष्ट्ये

१. आजच्या शेती कारणाची स्थिती समजून घेणे.

२. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थीचा अभ्यास करणे.

३. शेतीतील परिवर्तनाचे स्वरूप समजून घेणे.

४. शेतकर्यांच्या प्रश्नाची उकल करणे.

गृहीतके

१. जगातील मानवी समाजाच्या जगण्याचा मूलाधार शेती आहे.

२. शेती कसणारा शेतकरी जगाचा पोशिंदा ठरला आहे.

३. शेती क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञान विकसित झाल्याने शेतीचा विकास झाला.

४. शेती क्षेत्रात अनेक सुधारणा होऊनही अल्पभूधारक शेतकर्यांच्या आर्थिक स्थितीत फरक पडलेला नाही.

५. शेतकर्यांच्या प्रश्नांकडे शासन प्रणालीचे दुर्लक्ष झालेले दिसते.

शेतकरी व्याख्या व संकल्पना

प्राचीन काळापासून जगातील संपूर्ण मानवी समाजाने शेतीकडे जगण्याचे एक साधन म्हणून पाहिले होते. त्यांच्यामध्ये शेती कसणारा हा फक्त शेतकरी होता. पिक लागवड योग्य जमीन धारणा करणारी प्रत्यक्ष जमीन कसणारी व्यक्ती म्हणजेच शेतकरी समजले जाते. त्रि. ना. अंत्रे यांनी खंडणे म्हणजे जमिनीची मशागत करणे आणि खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा असे शेत कन्या विषयी सांगून गावगाड्यातील वस्तीचे शेतकरी व बिगर शेतकरी असे उद्योगपरत्वे दोन भाग केले आहे. त्यावरून त्यांनी शेतकरी संकल्पना मांडलेली आहे की, "शेतीचा पर्यायवाचक शब्द कुणबीककुणवावा व शेतकरी याचा पर्याय वाचक शब्द 'कुणबी' हे होत. कुणबी हा शब्द वाणी, माळी, भराड़ी, महार वगैरे शब्दा प्रमाणेच जाति वाचक असून व्यवसाय वाचक ही आहे. धर्माकडे, जातीकडे लक्ष न देता जसे शेतकरी आपापसांत एकमेकांना 'मिरास भाऊ' पास भाऊ (पासकुळ वाचा लोखंडी भाग म्हणतात) तद्वतच शेतीचा धंदा करणारांना 'कुणबी' म्हणतात."[२]

व्यावसायिक दृष्ट्या कुणबी याचा अर्थ शेतकरी असून खेड्यांमध्ये शेती व्यवसाय करणारे घटक हे शेतकरी या संकल्पनेत मांडतात. त्यांनी धान्य पिकवून सर्वांच्या खाण्याची तरतूद केली. म्हणून त्यांना बळीराजा असे ही संबोधले जाते. स्वत:ची उपजिविका चालविण्यासाठी शेतकरी शेतीतून पीक उत्पादन घेतो. त्याने पिकविलेल्या अन्नधान्यामुळे जगाची ही अन्न विषयक मुलभूत गरज भागते, म्हणून त्याला जगाचा पोशिंदा असही म्हटले जाते. शेतकरी ही एकसंज्ञा असून त्या विषयी काही मान्यवर अभ्यासकांनी व विचारवंतांनी विशिष्ट संकल्पना मांडलेल्या आहेत, त्यापुढील प्रमाणे-

१) “भयाण, वृक्ष, वैराण वाळवंटाचे जो स्यश्यामल भूमीत रूपांतर करतो, तो उत्तम कलावंत आहे आणि तो म्हणजे शेतकरी होय.”[3] महात्मा गांधी

२) "शेतकरी म्हणजे तो को जो आपल्या कुटुंबाचा आश्रितांच्या पोषणाला शिक्षणाला आणि योग्य त्या सुखसोयींना आवश्यक इतकीच आणि आपल्या आपत्यांकडून व आश्रितांकडून वाहवेल इतकीच जमीन बाळगतो आणि ती आपल्या स्वतः आपल्या आप्तांच्या व आश्रितांच्या श्रमाने योग्य रितीने खरोखर वाहतो."[४]

३) "शेतीकरणारा शेतातून कोणत्या हंगामात किंवा वर्षात कोणती पिके घ्यावीत याबाबत निर्णय घेतो. त्याला प्राकृतिक घटकांची पर्यावरणाची व उपलब्ध तंत्रज्ञनाची पूर्ण माहिती असते. आपण केलेल्या कोणत्या शेती उत्पादनाला जास्त मागणी आहे. याच ज्ञान शेतक-याला असते.”[५]

४) "देशावरचा जसा पाटील तसा कोकणातला खोत, शब्दशः (खोत) म्हणजे मक्तेदार असा अर्थ आहे. कित्येक गाव शेतकरी आणून बसविण्याच्या कामी खोतांनी मदत केल्यामुळे त्यांना गावकीचे वगैरे काही विशेष हक्क देण्यात आल. खाताने ठरलेली शेतकल्यांकडून जमीन सारा म्हणून वसुल करावयाची आणि त्यातली ठरलेली रक्कम सरकारात भराव याची. बाकीची रक्कम कामी खोतांनी मदत केल्यामुळे त्यांना गावकीचे वगैरे काही विशेष हक्क देण्यात आले. खोताने ठरलेली शेतकऱ्यांकडून जमीन सारा म्हणून वसुल करावयाची आणि त्यातली ठरलेली रक्कम सरकारात भरावयाची, बाकीची रक्कम खटपटी बद्दल त्याने स्वतःला घ्यावयाची. तो जमिनीचा नव्हे, जमिनीचे मालक शेतकरीच."[६]

५) "भोगवटा दार या संज्ञेचा अर्थ कूळ किंवा शासकीय पट्टेदार खेरीज करून विनदुमाला जमिनीचा प्रत्यक्ष कब्जा असलेला धारक असा होतो, परंतु प्रत्यक्ष कब्जा असणारा धारक हा कुळ असेल त्याबाबतीत भूमी धारका किंवा सद्यस्थिती, वरिष्ठ जमीन मालक हा भोगवटा दार आहे. असे मानण्यात येईल."[७]

६) "शेतकरी ही शेती धारण करणारी व्यक्ती असते. शेती करणारा तो शेतकरी, शेतकरी हा ग्राम व्यवस्था आणि कृषी समाजरचनेचा कणा आहे. प्रत्यक्ष जमीन करणारा मालक असो वा कुळ, मिरासदार असो वा बटाईदार, प्रत्यक्ष जमीन करणारा म्हणजे शेतकरी होय. शेतात येणाऱ्या पिकाच्या उत्पन्नावरून शेतकऱ्याची उपजिविका चालते."[८]

७) "एक आठ बलीकुण वाया काढणारा शुद्ध शेतकरी असून त्याचे चार पांच कर्तमुलगे आहेत व ज्याचे कुटुंबातील सुनावाळा एका पेक्षा एक अधिक एकमेकीच्या पायावर पाय देऊन चढा ओढीने, घरी व शेती, रात्र दिवस खपणाऱ्या आहेत.”[९]

एकूणच भूधारण करणार शेतजमिनीचे मालक असलेल, शती खडूण आपला व कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणारे तसेच जगाला अन्नधान्य पुरवणारे म्हणजेच शेतकरी होय. इंग्रजी शब्दकोश Webster मध्ये Farmer या शब्दाची व्याख्या पुढील प्रमाणे दिली आहे -

A person who pays a fixed sum for some privilege or source of income:

A person who cultivates land or crops or raises animal (such as livestock or fish)

शेतीतून उत्पादन करणारा वर्ग हा शेतकरी संकल्पनेमध्ये समाविष्ट केला गेलेला आहे. त्याला शेती शिवाय उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन नाही.

शेतीमध्ये रात्र दिवस अन्नधान्य पिकविणारा भारतीय शेतकरी शेतजमिनीला श्रद्धेने माऊली मानत आलेला आहे. त्याने शतीकडे केवळ जगण्याचे साधन म्हणून न पाहता निष्ठापूर्वक तो शेती कसत आलेला आहे. संपूर्ण खेडूतांचे जगणे शेतीवर अवलंबून असतांना तोच फक्त शेती कसणारा होता. स्वातंत्र्य पूर्व काळात आणि आजही काही प्रमाणात खंड्यातील काही घटकांकडून त्याचे शोषण होत राहिले आहे. यासंदर्भात भास्करचंदन शिव यांनी विश्लेषण केलेले आहे की, "प्रत्यक्ष गावात स्थानिक असणारा आणि शोषकाचे प्रत्यक्ष वारसदार म्हणून पाटील, राव, खांत शेटी, मुकादम, कुलकर्णी, पटवारी, तलाठी, मिरासदार- महार, बेसकर, कोतवाल, जोशी, गुरव, जंगम, काजी, मुलाना इत्यादी यातून जर शेतकरी बचावलाच तर वैयक्तिक व्यवसायातून व्याजाला चटावलेले, नफे खोरीला लालसावलेले महाजन, सावकार, दलाल, व्यापारी, हेडे, दुकानदार, टाळेकरी, ठाकूर इत्यादी तर कधी याच स्तराखाली कुणब्यावर आणि त्याच्या उघड्या कुणबि कीला चिकटलेले बलुतेदार, जालुतेदार, कारू, नारू, इत्यादींच्या मागो मागच बैरागी, गोसावी, बाघे, मुरल्या, वासुदेव, आरध्ये, हिजडे पोतराज इ देवाच्या नावे भीक मागत फिरणारे मळ्याखळ्यातून जगत फिरत."[१०]

सनातन परंपरे नुसार हक्क, कर, धर्म आणि दया, अशा या नात्या कारणाने पूर्वी शेतकऱ्यांची लूट व्हायची, त्याच्या हालाखी विषयी महात्मा फुले यांनी लिहिले आहे की "शेतकरी हाच जगात संपत्ती निर्माण करतो. तोच समाजाला अन्नधान्य पुरवितो. ताच अनेकदा हातीतल वार घेऊन आपल्या राजाचा प्रदेश सुरक्षित ठेवतो. तोच दिवस रात्र शेतीत राबून इतरांचे कल्याण साधतो, इतरांना सुखी ठेवतो. राजेराजवाडे यांचे विलास भाग, संस्थानिकांचे ऐषाराम ब्राह्मणाची धर्मकृत्य भाविकांसाठी मंदिर आणि देशासाठी गटकांटयांना लागणारा पसा हाच शतकरी स्वतःच्या कष्टातून निर्माण करीत असतो. आपल्या शेत सान्यातून तो खजिना भरत असतो. शेतमालास आकारलेल्या जकाती मधून देत असतो."[११]

दुष्काळ, महापूर, वादळे यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती बरोबरच सरकारी अधिकारी, सावकार, अंमलदार आणि पुरोहित वर्ग हे घटक शेतकन्याला अडचणीत आणणारे ठरलेले होते. अशा वेळी महात्मा फुले यांनी शेतकन्यांच्या दारिद्र्याची आणि दन्यावस्थेची वस्तुनिष्ठ माहिती सांगितलेली आहे. त्याच बरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही शेतकन्यांच्या हालाखीचे कारण सांगितले आहे. जसे खोताच्या 'खासगी' म्हणून काही जमिनी असतात. या जमिनी मधील सर्व लागवडीची सर्व कामे खात लोक बेठीने करून घेतात. या कामाबद्दल शेतकन्याला व त्याच्या बायका मुलांना धडपोटा पुरती ही मजूरी मिळत नाही. खात हाच गावातला सावकार असतो व त्यारूपाने ही तो शेतकन्यांना वाटेल तसा पिळून काढतो. शेतक-यांच्या मुलांना शिक्षण मिळूनये, यासाठी खोत हर प्रयत्न करीत असतात. कारण शेतकरी लिहावयास व वाचावयास शिकले तर आपली सुलतानी अशीच चालू देणार नाहीत याची यांना खात्री असते. त्याखेरीज शेतकऱ्यांवर खोतांचा सामाजिक जुलूम असतो."[१२]

शेतात खूप कष्ट करून ही त्याला आणि त्याच्या कुटुंबाला समृद्धपणे जगता आलेले नाही. ब्रिटिश कालखंडात विचारवंत आणि समाजसुधारक यांनी शेतक-यांच्या विकासासाठी अनेक प्रयत्न केलेले दिसतात. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी घटनात्मक रित्या राजकीय ध्येय धोरणे आखले गेले असले, तरी त्याच्या शोषणाचे संदर्भ बदलत गेले. व्यापारी, दलाल, हडे स्वराज्य स्थानिक संस्था आणि

राजकारणातील सरंजामी वृत्तीची नोकरदार मंडळी, शेतकऱ्यांचे शोषण, लूट व अडवणूक करणारा नवा शोषण वर्ग म्हणून त्याच्याकडे पाहिले गेले आहे.

शेतक-याला त्याच्या कष्टा इतके व खर्चा इतके मोल कधी मिळाले नाही. शेती मालाच्या रास्त भावाचा प्रश्न नेहमीच भेडसावत राहिला. त्याला 'अस्मानी- सुलतानी संकटांनी घेरल्याने शेती व्यवसायात नेहमी तोटा होत गेला आहे. वास्तविक पाहता भारता सारख्या कृषी प्रधान देशामध्ये शेतकरी हा देशाचा कणा मानला गेलेला आहे. त्याला शेती करण्यासाठी सुपिक जमीन आणि मुबलक पाणी उपलब्ध असेल तर किफायतशीर शेती करणे शक्य होते. त्याच बरोबर आवश्यकते मनुष्यबळ, पुरेसा पैसा, भाग भांडवल व बाजारपेठ याही गोष्टी त्याच्या जवळ असल्याकी तो चांगल्या पद्धतीने शेती करू शकतो. परंतु सततचे अवर्षण, अधुन मधून पडणारा दुष्काळ, उत्पादित शेतीमालाच्या बाजार भावात होणारी घसरण, सावकारा कडून किंवा बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाची मुदतीत परत फेड न होणे अशा अनेक समस्यांना त्याला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे शेती सोडून शहराकडे जाण्याची मानसिकता शेतकन्यांमध्ये निर्माण झालेली दिसते.

नवी दिल्ली येथील Center for the study of Developing Society (CSDS) यासंस्थेने शेतकऱ्यां बाबत सर्वेक्षण केलेले आहे. भारतातील १८ राज्यांच्या १३७ जिल्ह्यां मधील २३४ खेड्यांमध्ये हे सर्वेक्षण करण्यात आले. ८२२० शेतकन्यांपैकी ५३५० शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. त्या विषयीचा अहवाल 'लोकनीती' या स्वयंसेवी संस्थेने प्रकाशित केला. त्या अहवालातील ठळक बाबींचा आढावा विकीपीडियावर पुढील प्रमाणे दिलेला आहे.

१) "९६ टक्के शेतकरी झोपड्यांमध्ये किंवा कच्च्याविटांच्या घरांमध्ये राहतात. ४४% शेतकरी कच्च्यापक्क्या किंवा संमिश्र स्वरूपाच्या घरांमध्ये राहतात. त्यांच्या पैकी फक्त १८ टक्के लोकांकडे पक्की, स्वतंत्र घरेआहेत.
२) २८ टक्के शेतकरी अशिक्षित असल्याचे आढळले. १४ टक्के शेतकरी मॅट्रिक (दहावी) उत्तीर्ण होते आणि ६ टक्के शेतकऱ्यांनी महाविद्यालयांमध्ये पदवीसाठी प्रवेश घेतला होता.
३) एकूण ८३ टक्के शेतकन्यांनी शेती हाच आपला प्रमुख व्यवसाय असल्याचे सांगितले. (तामिळनाडूत हे प्रमाण ६२ टक्के आणि गुजरातमध्ये ९८ टक्के होते.)
४) ३२ टक्के शेतकरी कुटुंबाच्या अतिरिक्त उत्पन्नासाठी शेती खेरीज अन्य व्यवसायही करतात.
५) १० टक्के शेतकऱ्यांनी सांगितले की, गेल्या वर्षभरात त्यांच्या कुटुंबाला खायला काही ही नसल्यामुळे काही वेळा उपाशी रहावे लागते.
६) बहुतांश (६१ टक्के) शेतकरी कुटुंबाना दिवसात दोन वेळा जेवायला मिळत होते. फक्त २ टक्के शेतकरी कुटुंबाना एक वेळेचेच तर ३४ टक्के कुटुंबांना दिवसात दोन हून अधिक वेळा खायला मिळत होते.
७) दिवसातून तीन वेळेचे जेवण फक्त ४४ टक्के शेतकऱ्यांना तर फक्त दुपारचे आणि रात्रीचे जेवण ३९ टक्के शेतकऱ्यांना मिळत असल्याचे सर्वेक्षणातून दिसून आले.
८) ६५ टक्के शेतकऱ्यांनी शेतीशी संबंधित कामांमध्ये कुटुंबातल्या इतर सदस्यांची मदत होत असल्याचे सांगितले.
९) ७५ टक्क्यांहून अधिक शेतकऱ्यांनी आपण दहा वर्षाहून अधिक काळ शेती करत असल्याचे सांगितले.
१०) केवळ १० टक्के शेतकन्यांकडेच शेतकरी संघटनांचे सदस्यत्व असल्याचे आढळते."[१३]

शेतीचे निसर्गावर अवलंबून असणे आणि शेतीतून अपुरे उत्पन्न मिळणे या गोष्टीमुळे शेतकरी हे शेती व्यवसायाबाबत उदासिन असल्याचे दिसून येते. शेती हा परंपरागत व्यवसाय म्हणून त्यांना नाइलाजाने

करावा लागतो, असे ६० टक्के शेतकऱ्यांचे म्हणणे आहे. शेती विषयी असमाधानी असल्यामुळे शेती करण्या पेक्षा मुलांनी शहरामध्ये स्थायिक व्हावे, असे अनेक शेतकऱ्यांना वाटते. शेतीकरणे परवडत नसल्यामुळे अनेक शेतकरी भूमीहिन शेतमजूर बनत गेले. निसर्गाच्या लहरी पणामुळे शेती उत्पादन होत नाही. उत्पन्ना पेक्षा उत्पादन खर्च अधिक होतो. कर्जबाजारीपणा कायम राहतो. यासारख्या गोष्टींमुळे लाखो शेतकरी आत्महत्येच्या मार्गाला गेले आहेत, तर काही शेतकऱ्यांनी शेतीकरणे सोडून दिलेले आहे. परिणामी शेतकऱ्यांची संख्या घटत गेलेली आहे. उदा.-

१) "२००१ च्या जनगणनेत १२ कोटी ७५ लाख शेतकरी होते.

२) २०११ मध्ये ही संख्या घटून ११ कोटी ८७ लाखावर आली.

३) म्हणजे १० वर्षात शेतकऱ्यांची संख्या ८६ लाखांनी घटली.

४) तर २०११ मध्ये भूमीहिन शेतमजूरांची संख्या वाढून ती १४ कोटी ८३ लाखांवर पोहोचली.

(५) कामगार मंत्रालयाच्या आकडेवारी नुसार २००१ मध्ये भूमीहिन शेतमजरांची संख्या १० कोटी ८७ लाख होती.

६) म्हणजे प्रत्येक वर्षाला ८.६ लाख शेतकऱ्यांच्या संख्येत घट झाली."[१४]

अर्थातच शेतजमिनीचे उपविभाजन होत गेल्याने शेतकऱ्याकडे किफायतशीर जमीन धारणक्षेत्र उरले नाही. लहानलहान तुकड्यात शेती करताना वर्षभराचे अन्नधान्य पिकू शकले नाही. चरितार्थासाठी मजुरी करणे भाग पडले. परिणामी ते भूमिहीन शेतमजूर बनले, असे वरील आकडेवारी वरून स्पष्ट हाते. खालील आलेखावरून त्याविषयीची स्थितीदर्शक टक्केवारी ही जाणून घेता येते.

आलेख क्र. १.१ वरून असे लक्षात येते की, १९५१ च्या जनगणने पासून भारतातील भूमिहीन शेतकऱ्यांची संख्या २०११ पर्यंत शेतकऱ्यांच्या तुलनेत सातत्याने वाढलेली दिसते. १९५१ ला एकूण भूमिहीन शेतमजूर २७.२ दशलक्ष होते. २०११ मध्ये त्यांची वाढ होऊन १४४.३ दशलक्ष झालेली आहे. म्हणजेच एकूण शेतमजुरांच्या ५५% भूमिहीन शेतकरी आहेत. १९५१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये त्यात ५.३ पटीने वाढ झालेली आहे. यामध्ये सतत वाढ होत गेलेली आहे.

निष्कर्ष

१) आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणामुळे शेतीतील सार्वजनिक गुंतवणूक कमी होत गेल्याने शेतकऱ्याना महाग व्याजदरावर कर्ज घ्यावे लागते आहे.

२) विदेशी कंपन्यांनी पुरविलेल्या बी-बियाण्यांच्या गुणवत्ता खात्रीलायक नसल्याने अनेक शेतकऱ्यांची फसगत झालेली आहे. सरकार त्या बी-बियाण्यांच्या किमतीवर सरकारचे नियंत्रण नसते.

३) शेतकऱ्यांना दारिद्र्यामुळे मुलांचे शिक्षण व कुटुंबाचे आरोग्य याकडे लक्ष देता येत नाही

४) शेतकऱ्यांसाठी शासनाकडून आर्थिक साहयाचे पॅकेज आले, योजना आल्या, मात्र त्या सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचल्या आहेत, याची खात्री शेतकऱ्यांनाही वाटत नाही

५) केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजनांचा आणि ध्येय धोरणांचा विचार केला असता शेती आणि शेतकरी हा विषय गांभीर्याने घेतलेला आहे असे दिसून येते, म्हणून शेतकरी नेहमीच कर्जबाजारी राहून अडचणीत जगतो आणि उदरनिर्वाहासाठी शेती पेक्षा मजुरी करू लागतो.

संदर्भ

1. चिल्ले रमेश (२०१३) :कृषी संस्कृतीची बदलती रूपे, निनाद प्रकाशक, पुणे पृ. १७

2. अंत्रे त्रि. ना. (१९१५) गावगाडा, कवि मोरे प्रकाशन, दादर, मुंबई, पृ. ५

3. कोतवाल एम. (मे २००२) शेती मालाच्या किंमती उत्पादन खर्चावर निश्चित कराव्यात, योजना (मासिक). उध्द्धृत. पृ.०६

4.https://www.ed.ac.uk/institute-academic-development/study-hub/learning-resources/literature-review

5. करपे राजाबाऊ (जून २०१२): मराठवाड्यातील शेतकरी चळवळ, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. ६०

6. पाटील ए. बी. (२००९) कृषि भूगोल, कुलसचिव शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, पृ. १०

7. डॉ. पानतावणे गंगाधर (२००९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, उध्दृत, पृ. १२५

8. ॲडव्होकेट मानकर सदानंद (२००७): 'सात-बारा व हक्क नोंद', चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे, पृ. १३

9. mr.wikipedia.org/wiki/शेतकरी) Date : १८/०५/२०२२

10.https://marathipustake.org/ Books / shetkaryachaa%२०asud.p df, २७ डिसेंबर २०१३, पृ. ४७

11. चंदन शिव भास्कर : (१९९२), भूमी आणि भूमिका, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. १०

12. डॉ. द. ता. भोसले (२००२) : 'जोती म्हणे', निर्मल प्रकाशन, नांदेड, पृ. ७८

13. डॉ. पानतावणे गंगाधर (२००९) :डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, उध्दृत, पृ. १२४

14.https://mr.vikaspedia.in/agriculture/Other_Info/92d93e93092494092f93694792491593094d92f93e90291a94093892694d92f90393894d92593f924940 (दिनांक- १०/०६/२०२२)

आलेख क्र. १. १

भूमिहीन शेतकऱ्यांची वाढती संख्या

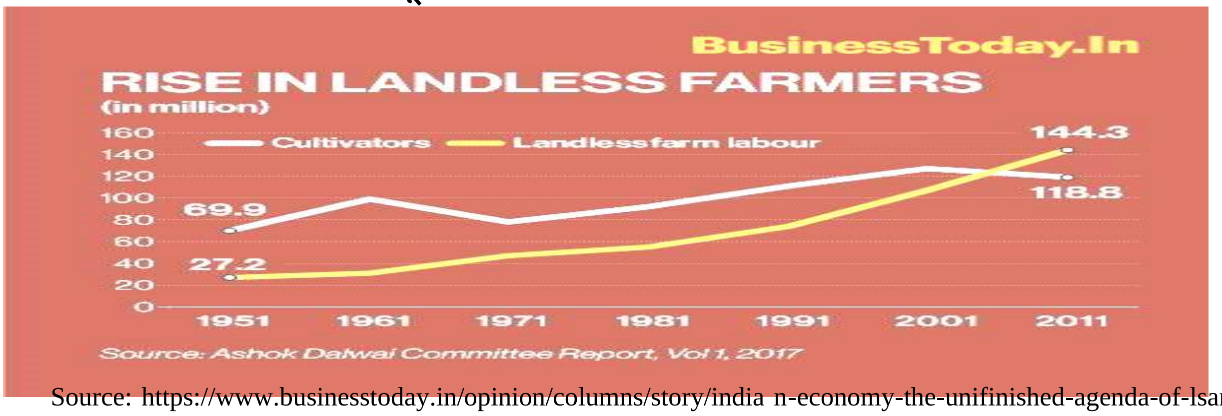

Source: https://www.businesstoday.in/opinion/columns/story/india n-economy-the-unifinished-agenda-of-lsand-reforms-nobody-talks-about-landless-agricultural-labour-281494-2020-12-14

शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड हवीच

श्री. गजानन कोंडीबा चौधरी

सहशिक्षक

जि.प.प्रा.शा.पार्डी खुर्द ता.वसमत जि. हिंगोली

तंत्रज्ञान कायमच शिक्षणाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग राहिलेले आहे. ते व्यवहारिक परिवर्तना सोबतच माणसाची विचार क्षमता आणि समज विकसित करतं. तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला तर शिक्षण सरळ, सुगम आणि रुचीपूर्ण होतं. बालकेंद्रित शिक्षणाचा विचार करताना शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचं महत्त्व आणखी मोठ्या प्रमाणामध्ये आपल्या लक्षात येतं. कारण शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या विविध तंत्र आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वयं अध्ययन करू शकतो. स्वतःचं ज्ञान आपली आवड, वेळ, सुविधा आणि क्षमता यानुसार तो अद्ययावत करू शकतो. प्रस्तुतच्या लेखामध्ये शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची आवश्यकता या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा अर्थ

आजचं युग विज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूला प्रभावित केले आहे. त्यामध्ये शिक्षण हे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. शिक्षण प्रक्रियेमध्ये मशीन, कम्प्युटर, रेडिओ, टेलिव्हिजन, भाषा प्रयोगशाळा आदी बरोबरच विविध पद्धती आणि व्यूहरचनांचा उपयोग करून शिक्षणाचे उद्देश प्राप्त केले जाऊ शकतात. शिक्षकाचे कार्य सरळ आणि प्रभावी होण्यासाठी विभिन्न प्रकारच्या शैक्षणिक आणि वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षकां मार्फत केला जातो. याविविध तंत्रज्ञानाला शैक्षणिक तंत्रज्ञान असे देखील म्हटले जाते. आधुनिक काळामध्ये शिक्षण आणि शिक्षणाच्या अध्ययन अध्यापनाच्या बाबतीतल्या प्राचीन संकल्पना बदललेल्या आहेत. एन सी एफ २००५ नुसार बालकाला शिक्षण प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. त्यासाठी शिक्षण प्रक्रिया सरळ आणि सोपी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणे करून बालकाचे अध्ययन अधिक सुकर होऊ शकेल.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे शिक्षण प्रक्रियेसाठी फायदे

१) **शैक्षणिक उद्दिष्टांचे निर्धारण:-**कोणत्याही शिक्षणकार्याची यशस्वीता ही शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या उचित निर्धारणांवर अवलंबून असते. समाजाच्या आकांक्षा आणि आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी शैक्षणिक तंत्रज्ञान विविध स्रोतांद्वारे माहिती उपलब्ध करून देते. व्यापक शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या निर्धारणा बरोबरच शिक्षणाशी संबंधित उद्दिष्टांचे निर्धारण आणि त्या उद्दिष्टांना व्यावहारिक शब्दांमध्ये लिहिण्यासाठी शैक्षणिक तंत्रज्ञान मदत करते.

२) **अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेचे विश्लेषण :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये सुधारणा आणि संपूर्ण प्रक्रियेला अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी शैक्षणिक सिद्धांत शैक्षणिक सूत्र यांचा देखील विकास करून त्यांचा उपयोग केला जातो.

३) **विविध अध्यापनाच्या पद्धती आणि व्यूहरचनांची निवड** :- शैक्षणिक तंत्रज्ञान विविध युक्ती आणि प्रयुक्त्यांच्या निवडी बरोबरच त्यांच्या विकसनामध्ये मदत करते. उदाहरणार्थ नाट्यीकरण, कठपुतळी, खेळपद्धत अशा भिन्न पद्धतींचा उपयोग करत शिक्षणाला प्रभावी बनवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचे सहकार्य

मिळते. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने त्या पद्धतींचे ज्ञान होते. त्यांच्या मदतीने विषय अधिक प्रभावी पद्धतीने मांडला जाऊ शकतो.

४) **दृकश्राव्य सामग्रीचे चयन, विकसन, उत्पादन आणि उपयोग :-**दृकश्राव्य सामग्री जर वापरली तर अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये मोठ्या प्रमाणात मदत मिळते. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग या सामग्रीचे निर्माण, विकास आणि निवडयासाठी होतो.

५) **शैक्षणिक नियोजन आणि मूल्यमापन :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञान विभिन्न व्यक्तींना समाजाची मूल्ये विश्वास आवश्यकता या अनुसार शिक्षणाची योजना बनवण्यासाठी मदत करते जेणे करून विभिन्न शैक्षणिक कार्यक्रमांना अधिक कुशल आणि अर्थपूर्ण बनवले जाऊ शकते त्याच बरोबर शैक्षणिक तंत्रज्ञान विभिन्न मूल्यमापनाच्या तंत्रांचा विकास आणि उपयोग करण्यासाठी उचित पाठबळ प्रदान करतं जेणे करून समाजाच्या आवश्यकता अनुरूप त्या योजनांमध्ये परिवर्तन आणले जाऊ शकते.

६) **स्वयं अध्ययनाचे तत्व :-** डिजिटल पुस्तकालय मल्टी मीडिया कम्प्युटर दृकश्राव्य साधने इत्यादींच्या प्रयोगाने अध्ययन हा एक नवीन नाविन्यपूर्ण अनुभव होतो. ज्ञान रचना वादाच्या युगामध्ये शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या शिवाय अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेची कल्पना करणे कठीण आहे. भिन्नभिन्न प्रकारच्या शैक्षणिक पद्धती या स्वयं अध्ययन सिद्धांतावर आधारित असतात.

७) **परीक्षण आणि मूल्यमापन :-** शिक्षणाच्या माध्यमातून सामान्य व्यवस्थेच्या संचालनामध्ये त्याच बरोबर वेगवेगळ्या परिस्थितीमध्ये परीक्षण करण्याच्या हेतूने शैक्षणिक तंत्रज्ञान अत्यंत महत्त्वाची भूमिका निभावते. वेगवेगळी उपकरणे, विविध पद्धती, विविध सॉफ्टवेअर यांच्या माध्यमातून परीक्षणाची प्रक्रिया अधिक सोयीची होते. कित्येक असे सॉफ्टवेअर आहेत त्यामध्ये परीक्षणच नाही तर परीक्षणानंतरच्या नियोजनामध्ये ही मदत प्राप्त होते. शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये शिक्षणामध्ये शैक्षणिक तंत्रज्ञान अत्यंत प्रभावी आहे. आजकाल कित्येक जण स्वयंचलित सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून सर्व प्रकारचे ज्ञान स्वतःच्या गती प्रमाणे, आवडी प्रमाणे प्राप्त करत आहेत.

विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणात तंत्रज्ञानाची आवश्यकता

१) **आनंददायक अध्ययनासाठी :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या विविध पद्धती, शैक्षणिक साहित्याचा उपयोग करून शिक्षण अधिक रुचकर आणि सरळ बनवलं जातं. जेणे करून विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सुकर होईल. कोणत्याही विषयाला शिकवण्यासाठी जर आपण चार्ट, मॉडेल, नकाशे यांचा उपयोग करून अध्यापन केलं, तर विद्यार्थ्याला शिकण्यामध्ये रुची निर्माण होते. अध्ययन अधिक स्थायी आणि ग्रहणक्षम होतं. कम्प्युटरच्या साहयाने अनिमेशन, स्लाईडशो यादवारे आपण प्रभावी बनवू शकतो. जेणे करून विद्यार्थ्यांची जास्तीत जास्त ज्ञानेंद्रिय अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये क्रियाशील राखली जाऊ शकतील. त्याच बरोबर शिक्षक विद्यार्थ्यांना संग्रहालयामध्ये सुद्धा घेऊन जाऊ शकतात. विद्यार्थ्यांना इतिहासा सारख्या विषयांमध्ये आवडत नाही. परंतु तोच इतिहास जर विभिन्न कहाण्यांच्या, स्लाईडच्या माध्यमातून चित्रांच्या माध्यमातून, रोचक पद्धतीने शिकवला तर विद्यार्थ्यांना त्यामध्ये आवड निर्माण होते.

२) **तणाव मुक्त अध्ययन :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या साहयाने शिक्षणकार्य बाल केंद्रीत आणि रुची पूर्ण बनवलं जात. यामध्ये विद्यार्थी स्वतः क्रियाशील राहून शिकतो. विद्यार्थ्यांवर कोणत्याही प्रकारची सक्ती शिस्त वा कुठल्याही प्रकारचा दबाव दिला जात नाही. प्रत्येक विद्यार्थी हा आपल्या आवड आणि गती प्रमाणे शिकू शकतो. शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःकृती करून शिकण्याची संधी प्राप्त होते. ज्यामुळे त्यांना कृतीचा आनंद मिळतो आणि तणावाचा नाश होतो. याच बरोबर परंपरागत शिक्षण पद्धतीच्या जागेवर खेळाच्या पद्धतीने कठपुतळी असेल किंवा अन्य कुठल्याही मनोरंजनात्मक साधनाच्या द्वारे

शिक्षण जर दिले तर शिक्षणामध्ये विद्यार्थी आवडीने सहभाग घेतात. जर कुठला घटक ऑडिओ-व्हिडिओ किंवा कुठल्या **तंत्राने** शिकवला तर विद्यार्थी आपली क्षमता, आवड आणि गतीनुसार शिकतो. कुठल्याही प्रकारचा तणाव विद्यार्थ्याला राहत नाही.

३) **स्वयं अध्ययनास मदत :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाने विद्यार्थी शिक्षकाच्या मदती शिवाय पुस्तक आणि अन्य उपकरणाच्या मदतीने स्वतः अध्ययन करू शकतो. विद्यार्थ्यांना विविध पाठ्यपुस्तकाचे ऑडिओ, पॉडकास्ट, व्हिडिओज, कॅसेट, इंटरनेट किंवा अन्य उपकरणांच्या माध्यमातून स्वयं अध्ययन करण्यासाठी मदत मिळू शकते. ई-लायब्ररी, ईबुक, टॅबलेट, कम्प्युटर, लॅपटॉप या साधनांच्या साहयाने विद्यार्थी कोणतीही पाठ्य सामग्री अभ्यासू शकतात. त्याचा संग्रह देखील करू शकतात.

४) **विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयोगी :-** शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने दृष्टीव्यंग, श्रवणअक्षम, पोलिओ ग्रस्त अशा विविध विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली जाते. उदाहरणार्थ वर्ड प्रेडिक्शन सॉफ्टवेअर कम्प्युटर आधारित तंत्रज्ञान आहे. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना भाषा समजण्यामध्ये मदत होते. त्याच बरोबर पोर्टेबल व्हाईस सिंथे सायझरच्या मदतीने विद्यार्थी वर्गात प्रश्न विचारले की उत्तर देण्यामध्ये सक्षम होऊ शकतात. इलेक्ट्रिकल व्हीलचेअरच्या मदतीने विद्यार्थी ग्रंथालय विद्यालय याठिकाणी येजा करू शकतात. जे विद्यार्थी दृष्टीहीन आहेत अशा विद्यार्थ्यांना डिजिटल व्हॉइससिंथे सायझरच्या मदतीने विषयाच्या अभ्यासामध्ये मदत होऊ शकते. याच प्रकारे भिन्न प्रकारच्या तंत्रज्ञानाच्या साहयाने विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारचे उपयोग होऊ शकतात.

५) **दूर शिक्षणामध्ये उपयोगी :-** कोरोनाच्या काळामध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणामध्ये खंड पडूनये म्हणून शिक्षकांनी विविध प्रयत्न केले. त्या प्रयत्नाचाच भाग म्हणून झूम, गुगलमिट, youtube आदि माध्यमांच्या साहयाने शिक्षक विद्यार्थ्यापर्यंत पोहचले. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अविरतपणे चालू राहिलं. विद्यार्थी जगाच्या कुठल्याही कोपऱ्यामध्ये असला, तरी विविध दूर शिक्षणाच्या माध्यमातून त्याला शिक्षण प्रक्रियेमध्ये भाग घेता येतो, हे या काळामध्ये लक्षात आलेलं आहे.

स्वानुभव

तंत्रज्ञानाचा शिक्षणात एक प्रभावी हत्यार म्हणून केला जाऊ शकतो हे मी स्वानुभवाने सांगू शकतो. मुलांच्या शैक्षमिक विकासात आणि त्यांच्या विकसनात **तंत्रज्ञानाचा** किती मोलाचा हातभार लावू शकते या विषयीचा माझा उपक्रम व अनुभव मी आपणा समोर मांडतो.

शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड (QR Coded Books) :-

कोविड-19 (लॉकडाऊन च्या) काळात विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले होते, तसेच शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड देऊन शिक्षण आनंददायी पध्दतीने देण्यासाठी मी 'तंत्रज्ञानाच्या साहयाने प्रभावी शिक्षण/ प्रभावी शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड -QR Coded Books' या उपक्रमाची निवड केली. Youtube, Facebook, Instagram अश्या सोशल मिडियावर लाखो व्हिडिओ असतात, पण यात वयोगटानुसार आशय नसणे, सर्च करण्यात येणारा अडथळा यामुळे मुले स्वयंध्ययना पासून दूर जातात. परंतु विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष डिजिटल साहित्य ऑनलाईन व ऑफ लाईन या दोन्हीची "सांगड" घालून जर हाताळता आले व सहाध्यायी पद्धतीने अध्ययन करता आल्या सत्यापासून मिळणारे ज्ञान विद्यार्थ्यास चिरकाल स्मरणात राहील. युट्यूबच्या माध्यमातून अनिमेशन, विविध इफेक्टचा वापर करून मनोरंजनात्मक पद्धतीने व्हिडिओ निर्मिती केली. सदर यूट्यूब वरील व्हिडिओ QR कोड द्वारे पुस्तकावर (Embeded) लिंक करण्यात आला व प्रत्येक पानावर किंवा QR कोड देण्यात आला, व Play Store वरून QR Code अपच्या माध्यमातून पुस्तकावरील QR Code स्कॅन करून विद्यार्थी सहज पणे व्हिडिओ पाहू शकतील.

यु‌ट्युब वरील व्हिडिओ विद्यार्थ्यांना सहज, कधीही व स्वयंध्ययन पद्धतीने अध्ययन करण्यास उपयुक्त ठरले आहेत. त्यापासून मिळणारे ज्ञान चिरकाल स्मरणात राहते. तसेच तंत्रज्ञानाच्या (व्हिडिओच्या) माध्यमातून विद्यार्थ्यांना स्वयंध्ययन करण्याची संधी निर्माण होते. सदर शैक्षणिक व्हिडिओ विद्यार्थ्यांना कधीही, कोठेही, विनामूल्य मिळतात व भविष्यात पण मिळतच राहतील. तसेच वाडी, वस्ती, तांड्या व शहरातील हजारो/लाखो विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक अध्ययनात फायदा झालेला आहे. एकाच प्लॅटफॉर्मवर शैक्षणिक व्हिडिओज विद्यार्थ्यांना व पालकांना पूर्णपणे मोफत मिळत आहेत. विद्यार्थ्यांचे श्रवण, भाषण, वाचन कौशल्य विकसित करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाची माहिती मिळवण्यासाठी शिक्षण आनंददायी बनविण्यासाठी या हेतूने मी या उपक्रमाकची निवड केली. त्याचा प्रचंड सकारात्मक फिडबॅक मला मिळालेला आहे.

''मराठी साहित्यातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन''

शोधनिबंध लेखक

सौ. तनुजा सुरेश मुळे

:मार्गदर्शक:

प्रा. डॉ. पौर्णिमा बोडके

के. व्ही. एन. नाईक महाविद्यालय, नाशिक.

प्रस्तावना :

समाजात ज्या काही घटना घडत असतात त्यांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते. त्याच प्रमाणे कालपरत्वे समाजात जे बदल होतात ते देखील साहित्यात दिसून येतात. समाजातील प्रत्येक घटक हा साहित्यांचा विषय असतो. पुरूष प्रधान संस्कृतीमध्ये नेहमी स्त्री यांना दुय्यम स्थान दिलेले असते. तरी देखील समाजातील स्त्री हा साहित्याचा व साहित्यिकांचा नेहमीचाच आवडीचा विषय बनून राहिला आहे.

एकूणच मराठी साहित्यातील स्त्री चित्रणाचा विचार केल्यास साहित्यातून जाणवणाऱ्या स्त्री चित्रणात अनेक टप्पे दिसून येतात. जसजसे सामाजिक संदर्भ बदलत गेले तसतसे स्त्री चित्रणातही बदल जाणवू लागले. सुरूवातीला स्त्रीला समाजात अगदी नगण्य स्थान होते. त्यामुळे तिचे चित्रण तसे दुय्यम स्वरूपाचे झाले. नंतर मात्र सौंदर्यवादी दृष्टीने तिच्याकडे पाहिले गेले. त्यामुळे स्त्री म्हणजे सहचारिणी, सहकारी म्हणूनच संबोधण्यात आले. त्यामुळे तिचे समाजातील स्थान बदलले. या बदला बरोबरच तिचे चित्रणही बदलू लागले. ती अधिक वास्तव स्वरूपात व्यक्त होऊ लागली. म्हणजे साठ पूर्वीच्या मराठी साहित्यातील स्त्री ही मुक, दबलेली, अबोलअशीहोती. परंतु हळूहळू स्त्रीची अस्मिता जसजशी जागृत होऊ लागली, तसतशी समाजातील स्त्री देखील जागृत, बंडखोर व स्वाभिमानी चित्रित होऊ लागली.

या सर्व साहित्यातील स्त्री प्रतिमांचाच विचार पुढील विवेचनातून केला आहे. मराठी कादंबरी, कथा व कवितांमधील स्त्री प्रतिमांचे चित्रण कसे बदलत गेले याचा विचार येथे केलेला आहे.

विषय विवेचन :

मराठी कादंबरीतील स्त्री जीवनाचे चित्रण:—

साठ पूर्वीच्या मराठी कादंबरीत काही अपवाद वगळता बऱ्याचशा नायिका या मूक, अबोल, पतीपरायण, पारंपारिक रूढी, प्रथा—परंपरांना चिकटून आपले कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल अशा मर्यादित आर्वतनात फिरत असतांना दिसतात. त्याच बरोबर नाजूक, कोमल, पुरूषशरण, उदात्त, संस्कारशील, धर्मपरायण, गृहकृत्यदक्ष अशा साकारलेल्या आहेत.

उदा. हरी भाऊंची ''पण लक्षात कोण घेतो'' मधील यमूचे विधवापणाचे दु:ख अवर्णनीय आहे. गो. ब. देवलांची 'शारदा' ही बाल जरठ विवाहातून स्त्रीचे दु:ख मांडणारी आहे. परंतु बाबा पद्मनजी यांची यमूना मात्र पती निधनानंतर धर्मांतर करून स्वत:ला विधवापणाच्या जाचातून मुक्त करून घेते. केतकरांची 'कालिंदी' ही विलक्षण आहे. फडकेंची 'उमा' आणि खांडेकरांची 'उल्का' ही कलावादी, जीवनवादी आहे.

साठोत्तरी कादंबरीतील स्त्री तर ''स्त्री मुक्ती चळवळीच्या प्रभावामुळे जास्तच व्यक्तिवादी, स्वतंत्र, बंडखोर दिसून येत आहे'' त्यामुळेच साठोत्तरी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा काहिशी पारंपारिकेतला छेद देणारी अशी दिसून येते. स्त्री यांच्या हक्कासाठी उभारलेल्या संघटना, विविध चळवळी, शिक्षणामुळे आलेले आत्मभान, स्वत्वाची जाणीव यामुळे प्रगल्भ झालेली स्त्री प्रतिमा मराठी कादंबरीतून डोकावू लागली.

मराठी कथेतील स्त्री जीवनाचे चित्रण :—

'कथा' हे जाणीवा व्यक्त करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. थोडक्या शब्दात मोठा आशय व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य कथेत असते. तसेच मनोरंजनातून उपदेश देणेही कथेची खासियत आहे. मराठी कथा या वाङ्मय प्रकारातून त्यात्या काळातील स्त्री जीवन प्रभावीपणे चित्रित झालेले आहे. कादंबरी प्रमाणेच कालपरत्वे कथा देखील बदलत गेली आणि अधिकाधिक वास्तववादी होत गेली.

विविध कथा संग्रहांतून स्त्री जीवनातील वेगवेगळया संवेदना व्यक्त होतांना लग्न, त्यांचे शरीर, त्यांचे मन, त्यांची नोकरी या विषयांना घेऊन स्त्री जाणीव व्यक्त झालेली आहे. बालविवाह, विधवा विवाह, पुनर्विवाह, परित्यक्त्या, विधवा, नि:संतान स्त्रीचे दु:ख, वर निवडण्याचे स्वातंत्र्य, मनाजोगता, रसिक पती न मिळणे, पतीचे विवाह बाहय संबंध, शरीरसंबंध अशा विषयांना घेऊन स्त्री जीवन कथेतून व्यक्त झालेले दिसते. त्याच बरोबर पती, प्रियकर, कार्यालयातील बॉस, प्रेम,

निखळ मैत्री, विवाह बाहय संबंध, कुमारी माता, लैंगिक सुख इत्यादि विषयावर ही कथा लिहिलेल्या दिसतात. नोकरी, व्यवसाया निमित्त प्रौढ कुमारिकांचे अनुभव विश्व 'रंग' या कथा संग्रहात कमल देसाई यांनी रेखाटले आहे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीयांचे प्रश्न सुनिती आफळे यांच्या 'तिढा' व गौरी देशपांडे यांच्या 'परंतु मुर्खाचे' या कथांमध्ये व्यक्त झालेले दिसतात. अनिता काळे यांच्या कथांमध्ये स्त्रियांच्या लैंगिक अनुभव व समस्यां विषयी प्रश्न अधोरेखित होतात तर उर्मिला पवार यांच्या कथांमध्ये दलित स्त्रियांच्या दु:खाला वाचा फोडलेली दिसून येते. अशा प्रकारे मराठी कथांमधून स्त्री जीवनाच्या विविध अंगांना स्पर्श झालेला दिसून येतो.

मराठी कवितेतील स्त्री जीवनाचे चित्रण :

मराठी कवितेत देखील स्त्री जीवनाचे चित्रण आलेले आहे, त्यामध्ये वडील, मुलगा, पती आणि प्रियकर ही स्त्री जीवनातील शरीरनिष्ठ अशी नाती आहेत. विशेष म्हणजे पती व प्रियकर ही नाती अत्यंत नाजूक आहेत. बऱ्याच वेळा साहित्य हे लेखक, कवीच्या जीवनाचा आरसामानन्याचा प्रघात आहे. त्यामुळे काही स्त्री कवयित्रींनी आपल्या पूर्वायुष्यातील प्रेम व प्रियकर उघडकीस येवू नये म्हणून पुरूष मुखी कविता लिहिल्याची जाणिव होते. त्यांच्या कवितेमध्ये पतीलाच प्रियकराच्या रूपात पाहिले जाते. परंतु त्यात प्रामाणिकपणाचा अभाव दिसून येत असल्यामुळे त्या स्वत्व हरवल्या सारख्या वाटतात. या बरोबरच सासर, माहेरच्या भावना, निसर्गाचे विविध आविष्कार, सहवासाच्या आठवणी, उत्कट सुख–दु:खांच्या स्मृती, दिली घेतलेली वचने इ. स्त्री यांची कवितांमधून व्यक्त झालेली दिसतात. ज्या प्रकारे वैयक्तिक अनुभवनातून संवेदनक्षम मन व्यक्त झालेले दिसते, त्याप्रमाणेच स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाच्या तीव्र वेदना व्यक्त झालेल्या आहेत. समाजातील स्त्री–पुरूष विषमतेतुळे स्त्रीवर अन्याय होत आहे. पुरूषांच्या तुलनेत स्त्री जीवनात बाळंतपण व इतर शारिरीक चक्रामध्ये असहय वेदना सहन कराव्या लागतात. पुरूषी प्रवृत्तीमुळे कुटुंबामध्ये असमानतेची वागणूक, पुरूषांचा बाहेर ख्यालीपणा यामुळे स्त्रींयाना दु:खाला सामोरे जावे लागते. यासर्व बाबींमुळे तिच्या मनाची झालेली घालमेल स्त्री काव्यामधून व्यक्त होते.

समारोप–

प्रस्तुत शोध निबंधात मराठी साहित्यातून चित्रित झालेल्या स्त्री जीवनाचा आढावा घेण्यात आला तेव्हा असे दिसून आले की, बदलत्या समाजानुसार साहित्यातील स्त्री जीवनाचे चित्रण बदलत गेले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्री लेखिकांनी आपल्या व्यथा, वेदना साहित्याद्वारे व्यक्त केलेल्या दिसतात. परंतु प्रारंभीच्या काळात मात्र स्त्रीयांनी केलेल्या लेखनावर पुरूष सत्ताक मूल्यांचा पगडा अधिक दिसून येतो. पण नंतरच्या कालखंडा मध्ये स्त्री लेखकांनी आपल्या समग्र अनुभवांना शब्द रूप दिलेले दिसून येते. पारंपारिक स्त्री यांच्या मानसिकते मध्ये झालेला आमुलाग्र बदल याचे पडसाद त्यांच्या लेखनातून अभिव्यक्त झालेले पहावयास मिळते.

स्त्री साहित्याचा लेखनाचा प्रवाह निखळ वाङ्मयीन नसून तो सामाजिक बदलांचा प्रवाह आहे. सामाजिक स्थित्यंतराचा आशय या प्रवाहामध्ये व्यक्त होतांना जाणवतो. त्यामुळे स्त्री साहित्याने स्त्री यांना सन्मानाचे जीवन जगण्यासाठी प्रेरणा व उत्तेजन दिले आहे पण समाजव्यस्थेतील सर्वच थरातील स्त्रीयांचे जीवन अजूनही साहित्यातून अभिव्यक्त झालेली दिसून येत नाही.

संदर्भ:

१) मंगला वरखेडे–स्त्रीयांची नवकथा, वाटा आणि वळणे
२) रा. ग. जाधव–आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता
३) विद्या देवधर–स्त्री लिखित कादंबऱ्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती
४) भालचंद्र फडके–मराठी लेखिका, चिंता आणि चिंतन
५) डॉ. अंजली सोमण–साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ

"An Analysis of Autonomy in Education: From Theory to Real-World Implementation"

Dr. Bharati M. Kadeshanavar
Assistant Professor Department Of Education KRCES College Of Education, Bailhongal.

Abstract:

The idea of self-adequacy has its root in friendly mental hypothesis proposed by American Analyst, Albert Bandura, answerable for colossal commitment to the field of schooling and a few areas of brain science i.e., Social Learning and Observational Learning, Bobo-Doll Examination. After the distribution of "Self-Viability: Towards a Bringing together Hypothesis of Conduct Change - 1977" boundless exploration works in social science achieved to foresee and make sense of human working and learning with self-adequacy. Further, the defenders related with self-viability hypothesis have broadened social and observational getting the hang of accentuating the job of self-adequacy past the limit of instructive brain science, spreading to expanded fields as psychopathology, wellbeing and medication, political and social change, business and foreign relations (Pajares, 1996, 2004). In present setting, research in the space of understudy's self-viability has acquired developing thought with scholastic inspiration and accomplishment. Proof has shown that understudies having high self-viability decide to connect with themselves in various scholastic areas to encourage advancement in their abilities and capacities. At the point when they have fundamental imperative abilities, use their endeavors to confront trouble in testing errands. This paper features self-viability hypothesis, wellsprings of adequacy convictions the critical parts in friendly mental learning hypothesis and it portrays the pragmatic ramifications to the field of training. What's more, by showing reasonable ramifications of self-viability hypothesis, this paper proposes educators and guardians think about scholarly self-adequacy in scholastic universe of understudies

Keywords: *Self-Viability, Adequacy Conviction, Scholastic Self-Adequacy, Scholarly Accomplishment*

Introduction:

Self-viability hypothesis is considered as a subset of social mental hypothesis of Bandura. Analysts tended to that self-adequacy hypothesis is one of the most getting through commitments of Bandura to the field of scholastic accomplishment, learning and inspiration (Pajares, 1996, 2004; Schunk, 1991). In friendly learning hypothesis, self-adequacy is characterized by Bandura as "Individuals' decisions of their abilities to arrange and execute strategies expected to achieve assigned kinds of exhibitions". Self-viability worries with the subject of how a singular holds faith in his/her capacity to execute a game-plan, as opposed to how many an individual preferences him/her or what abilities and capacities an individual has. In his book, Bandura illustrated the significance of self-viability in following manner:

"People commit to their psychosocial dealing with instruments of individual association. Among the instruments of association, none is more central or inescapable than convictions of individual feasibility".

It is uncovered from Banduras' hypothesis that procurement of required abilities and capacities isn't adequate for an individual to play out an errand; he should have the faith in his capacities that he can embrace the errand under troublesome settings. For compelling working, expertise as well as adequacy conviction expected to properly execute. These two elements of human working impact each other, which are characterized as "corresponding causation", it infers that working of expertise relies on the working of viability conviction as well as the other way around.

Objectives:

- To study the concept of self adequacy
- To understand its implication in education

Research Methodology:

Clarification is the aim of this inquiry. To gather the required secondary data, a variety of websites, periodicals, books, and other literature were searched. After that, the data was examined and processed to produce findings and assessments.

Underlying Wellsprings of Self-Adequacy:

For assessing viability conviction, all individual obtains data from four essential sources for example Dominance experience, vicarious experience, Verbal influence and Close to home and mental conditions of people. From these sources individuals judge their solidarity and ability.

Mastery Experience:

Dominance experience has a corresponding connection with past progress. Rehashed past progress experience can reinforce viability conviction. It demonstrates that effective previous experience might assist the person with finding success in likewise related errands by controlling the climate. For instance, "serious areas of strength for after assumptions are created through rehashed achievement; the adverse consequence of intermittent disappointments is probably going to be decreased" (Bandura, 1977, p. 195). The impact of disappointment adequacy relies upon the strength of existing viability of an individual, or later disappointments may not adversely influence adequacy convictions with a similar degree as the effect of prior disappointment. Research shows that authority experience is one of the most compelling sources among four essential adequacy data as it handover immediate and genuine individual previous experience that an individual expects to find lasting success.

Vicarious Experience:

Perception is considered as the trademark component of social learning. In brain science explicitly Behaviorisms hypothesis, it is underscored that knowledge of an individual can happen during the cycle perception. Self-viability hypothesis depends on the standards of Behaviouristic idea. In the self-adequacy hypothesis, vicarious experience alludes to advancing by noticing the achievement and disappointments of others. In a spectator, vicarious experience fosters the viability conviction that they can likewise make progress like that of the member or the individual noticed. This observational experience creates a feeling of social examination and demonstrating in eyewitnesses. Accordingly, it is tended to by specialists that vicarious experience as the less trustworthy wellspring of viability conviction than the dominance experience.

Verbal Influence:

Verbal influence is the third wellspring of viability conviction connected with positive and negative examination of others. By and large, it is broadly utilized in helping learning conditions to cultivate understudies' conviction that they can confront tough spots. At the point when an instructor gives verbal input like "awesome", or "Magnificent", to understudies' way of behaving, it creates positive viability convictions about their scholarly abilities and capacities among understudies. Consequently, understudies' self-adequacy is affected by support and debilitation of others. That's what Bandura communicated "Verbal influence alone might be restricted an option for its to make persevering through expansions in saw adequacy, however it can support self-change assuming the positive evaluation is inside practical limits".

Emotional and Mental States:

Close to home and mental condition of an individual is the last and last wellspring of adequacy conviction. It alludes to profound and mental criticism experienced by people during performing allotted assignments. As per Bandura, exorbitant physical and close to home endeavors to find success in task finish could adversely affect execution, however people who are not overwhelmed by their pressure response, get viability confidence in their capacity. This viability conviction got from physiological and mental state intellectually assessed by the individual, given the degree of excitement.

Scholastic Self-Adequacy:

Scholastic self-adequacy is understudies' discernment in their scholarly expertise and capacities for achieving allocated errands or exercises. At the end of the day, how understudies hold faith in their capacities comparable to scholarly outline. It tends to be estimated by various elements of understudies' scholarly works like educational experience, perusing and perception, memory, objective direction, use of assets, peer relations, relationship with educator, using time productively, assessment and change in scholastic setting and numerous different parts of scholastic world. Research additionally showed that understudies' self-adequacy is connected with different scholar and learning errands.

In the field of instructive examination, scholastic self-adequacy is much of the time evaluated by self-announced instruments like scales and polls, where understudies are told to rate their solidarity of conviction about won capacities (Bandura, 2006).

Useful ramifications of Self-Adequacy Hypothesis:

As per this hypothesis scholarly accomplishment of understudies is correspondingly related with their positive character structures. Hypothesis additionally featured that self-viability influences selection of exercises, endeavors and perseverance of understudies. Having low self-adequacy, understudies will generally be keeping away from task achievement. Additionally, it tends to be speculated that understudies with higher scholastic self-viability are probably going to exhaust more exertion and they persevere longer in confronting challenges for fulfillment of undertakings allocated to them (Bandura, 1977, 1997). A few specialists likewise suggested that instructors can support understudies' self-viability through three essential sources i.e., dominance experience or dominance enactive, vicarious experience and verbal influence (Margolis and McCabe, 2006).

Giving input to understudies conduct:

As expressed before, self-adequacy is affected by verbal influences of others, similar to consolation and debilitation. Verbal influence, a significant part of self-adequacy which features the job of criticism in creating viability conviction. Giving criticism and compensation as support, acclaim can increment adequacy conviction as well as interest in the understudy towards accomplishing scholarly objectives. Educators' unequivocal criticism is generally significant for creating self-assurance in understudies. A few examinations including self-viability hypothesis led in a scholarly setting to make sense of that constant criticism and support can lead the understudies to feel dominance about the errand close by (Pintrich and Schunk, 2002). In this manner, educators' part in the homeroom ought to be to give express criticism to understudy scholastic way of behaving.

Individual thought:

At first, explores led including self-viability hypothesis to make sense of that people with high adequacy convictions put forth testing objectives, likewise put forth attempts to extraordinary degree for accomplishing their objectives, and accepting their disappointment is the consequence of inadequate exertion and unseemly techniques instead of absence of capacity. It ought to likewise be viewed as that understudies fundamentally vary from one another as for adequacy conviction. An understudy might not have needed viability conviction for some particular scholarly way of behaving or task. In this way, while planning scholarly objectives for understudies, their degree of viability conviction ought to be thought about. Self-viability hypothesis underlines the significance of individual consideration in scholarly plan for scholastic objective setting, planning educational projects and deciding showing learning techniques and procedures for guidance.

Accentuation on peer demonstrating:

As per this hypothesis, people can gain proficiency with an expertise and conduct by noticing others. In a homeroom setting, understudies can notice peer execution and educators' abilities, and may consider them as good examples for accomplishing dominance over that particular execution and abilities. Peer demonstrating among kids at a beginning phase achieves social and scholarly way of behaving.

Evaluating understudies' social loafing:

Social loafing can be addressed as one of the contrary peculiarities to self-adequacy. Social loafing is the idea which alludes to the peculiarity where a singular invests less energy in an errand working with a gathering, contrasted with when he is playing out the undertaking alone. Explores were led to answer why this issue is happening in bunch advancing and how to forestall this peculiarity. Subsequently, assuming that understudies see themselves as having a high viability conviction concerning an undertaking, it is likely that they might buckle down for a similar errand while performing alone. In scholastic plan, educators can assess understudies' social loafing in bunch learning and like manner individual commitment of understudies can be noticed.

Directing creating adequacy conviction:

It is featured in past investigations that self-adequacy is emphatically connected with assessment execution, which shows understudies of higher self-viability will generally perform well in scholarly outline contrasted with understudies with lower scholastic self-viability. Through direction and preparing, adequacy conviction can be created in understudies (Becher, 2009). In this way, in informative setting direction programs should be presented for understudies at the higher phase of training.

Conclusion:

By considering the above commonsense ramifications of the self-adequacy hypothesis in the classroom setting, the review presumed that the educator job ought to be to give sufficient chances and opportunities to understudies to encounter little wins and celebrate little achievements in scholastic field. Peer demonstrating inspiration, furnishing verbal input and consolation alongside assisting understudies for building high adequacy conviction with willing work with higher scholarly achievement and past the scholastic universe of understudies. Ultimately, the review presumes that ramifications arose out of Banduras' self-viability hypothesis and discoveries from prior request in the line of self-adequacy makes sustaining commitment to instructive hypothesis and practice.

References:

1. Bhati K. & Sethy T. P. (2022). Self-Efficacy: Theory to Educational Practice. International Journal of Indian Psychology, 10(1), 1123-1128.
2. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioural change. Psychological Review, 84, 191-215.
3. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
4. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: W. H. Freeman and Company.
5. Bandura, A. (2006). Guide for constructing self-efficacy scales. In F. Pajares & T. Urdan (Eds.), Adolescence and education, 4: Self-efficacy beliefs of adolescents. Greenwich, CT: Information Age Publishing.
6. Becher, S. T. (2009). Adolescents' self-efficacy toward healthy lifestyle behaviours after attending a school-based intervention course focused on physical activity and healthy eating. Unpublished thesis, The Ohio State University.
7. Hendel, R.J. (2016). Effective Verbal Persuasion in Prayer, Business, and Teaching. Systemics, Cybernetics and Informatics. 28-36. 14(5).
8. Ganajabi, M., Jafarigohar, M., Soleimoni, H. And Iravani, H. (2013). Investigating the Role of Self-Efficacy in Manipulating Instructional Textbooks: A Matter of Iranian Language Teachers. International Journal of Applied Linguistics & English Literature. 2(6). 79-87.10.
9. Lopez-Garrido,G.(2020).Self-efficacy.SimplyPsychology.
10. Pajares, F. (2004). Albert Bandura: Biographical sketch.
11. Seifalian, M. & Derakhshan, A. (2018). The Relationship between Iranian EFL Teachers" Burnout and Self Efficacy across English-Related vs. Non-English-Related Academic Degrees. International Journal of English Language & Translation Studies. 6(2). 99-110.
12. Usher, E.L. and Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. Review of Educational Research, 66, 543-578.